An Authenticated Edition

OF

ଲାବଣ୍ୟବତୀର ମୁଖବନ୍ଧ

ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ

ମହାକବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଉତ୍କଳ ଖଣ୍ଡରେ ସର୍ବଜନ ପରିଚିତ। ସେ ଜଣେ କ୍ଷଣଜନ୍ମା ଅଦ୍ଭୁତ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ। ଘୁମୁସର ରାଜବଂଶରେ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ। ତାଙ୍କ ପିତା ନୀଳକଣ୍ଠ ଅଳ୍ପକାଳ ନିମିତ୍ତ ଘୁମୁସରରେ ରାଜପଣ କରିଥିଲେ। ନୀଳକଣ୍ଠ ମଧ୍ୟ କବି ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ଥିଲେ। ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପିତାମହ ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ସାହିତ୍ୟିକ ଓ କାବ୍ୟ-ରସିକ ଥିଲେ। ତତ୍‌କୃତ ରଘୁନାଥବିଳାସ, ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀ, ଇଚ୍ଛାବତୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାବ୍ୟ କବିତା, ଚଉତିଶା ଚଉପଦୀ ପ୍ରଭୃତି ଉଚ୍ଚ ଧରଣର। ଗୋବିନ୍ଦ ଭଞ୍ଜ, ଯୁଗ ଭଞ୍ଜ, ଘନ ଭଞ୍ଜ ପ୍ରଭୃତି ରାଜକବିମାନେ ଘୁମୁସର ରାଜବଂଶ ଅଳଙ୍କୃତ କରିଥିଲେ ଦେବୀ ବୀଣାପାଣିଙ୍କର ଉପାସନା ଫଳରେ ଏପରି ଜଣେ ଅଦ୍ଭୁତ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ କବି ଘୁମୁସର ରାଜବଂଶ ଅଳଙ୍କୃତ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ। ଉପେନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱକୃତ ରସଲେଖା କାବ୍ୟର ଉପସଂହାରରେ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି, "ଦିବ୍ୟସିଂହ ଗଜପତି ଅଙ୍କ ସପତ ବିଂଶତି ଶେଷ ଦିନ କ୍ଷେପ ଏହୁ ଗୀତ।" ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବ ପ୍ରାୟ ୧୬୯୨-୧୭୨୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍କଳ ଧରାମଣ୍ଡଳର ଅଧୀଶ୍ୱର ଥିଲେ। ୧୭୧୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରସଲେଖା ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନା ଶେଷ ହୋଇଥିବା ହେତୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ସମ୍ଭବତଃ ୧୬୭୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୧୭୨୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବିତ ଥିଲେ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବିଷୟରେ ଲୋକଙ୍କ ମତ

ଭଞ୍ଜଙ୍କ ବିଷୟରେ ନାନାଲୋକ ନାନାମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି। ତାହା ଯଥାକ୍ରମେ (୧) ଉପେନ୍ଦ୍ର ଜଣେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ କବି (ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଭାଷାରେ ତାଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ କବି ନାହିଁ, ନ ଥିଲେ, ନୋହିବେ)। (୨) ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ଅଦ୍ଭୁତ ଶାବ୍ଦିକ ଓ ଆଳଂକାରିକ କବି କ୍ୱଚିତ୍ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତା ଘୋର ଅଶ୍ଳୀଳତା ଦୋଷରେ ଦୁଷ୍ଟ। (୩) ଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାର ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ କିଛି ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ, କାରଣ ଉନ୍ନତ ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରଣ ବା ପ୍ରକୃତିର ଜୀବନ୍ତ ସରସ ଚିତ୍ର ତାଙ୍କ କାବ୍ୟାଦିରେ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ। ଏହିପରି ବିଭିନ୍ନ ମତ ଲୋକେ ବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ, ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ପ୍ରକୃତରେ ଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାମାନ ଆଲୋଚନାପୂର୍ବକ

ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ଭାବ ଓ ବାଣୀର, ପୁରୁଷ ଓ ପ୍ରକୃତିର, ଚର ଓ ଅଚରର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଂସାରପାରା ନିର୍ବାହିତ ହୁଏ । ଭାବମୟୀ ବାଣୀହିଁ ଚିନ୍ମୟୀ ପ୍ରକୃତି । ଯେପରି ଜୀବ ଜଗତ୍ ଚର ଓ ଅଚର ଆତ୍ମକ, ସେହିପରି ବାକ୍ୟ ବା କାବ୍ୟଜଗତ ଭାବ ଓ ବାଣୀ ଆତ୍ମକ । ବାକ୍ ଓ ଅର୍ଥର ଲୀଳା, ପ୍ରକୃତି ଓ ପୁରୁଷର ଲୀଳା, ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଲୀଳା ଏକ ଭାବାପନ୍ନ । ମନୁଷ୍ୟ ନିଜର ମନୋଗତ ଭାବକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ କେତେବେଳେ ତାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପଯୁକ୍ତ ବାଣୀ ମିଳେ ନାହିଁ, କିଛି ଅଭାବ ରହିଗଲା ପରି ବୋଧ ହୁଏ । କେତେବେଳେ ବା ସେ ଭାବର ଯଥାର୍ଥ ବାଣୀ ପାଏ—ଅର୍ଥାତ୍ ତାହାର ଭାବ ଓ ବାଣୀର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମେଳ ହୁଏ । ପୁନଶ୍ଚ କେତେବେଳେ ଭାବ ପ୍ରକାଶ ନିମନ୍ତେ ଆଦୌ ବାଣୀ ମିଳେ ନାହିଁ । ଯଥା—ମଦ୍‌ କୃତ ପଦ :—

ଭାବ ଖୋଜେ ବାଣୀ, ବାଣୀ ଖୋଜେ ଭାବ, ଲାଗେ ଖୋଜାଖୋଜି ବଡ଼ ।
କାହିଁ ଛଡ଼ାଛଡ଼ି କାହିଁ ଭେଟାଭେଟି କାହିଁ ବା ବଡ଼ ଅନ୍ତର ॥
ରାଧା କୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମ ବଡ଼ ଅନୁପମ ବୁଝନ୍ତିହିଁ ରସିକବର ।
ଯୋଗିଜନ ଧ୍ୟାନ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ୱାଦ ସମ ମୁଦ ଲଭି ଯେ ଚିରର ॥

ସେହି କବି ଓ ଲେଖକ ସିଦ୍ଧ, ଯାହାଙ୍କର ଭାବ ଓ ବାଣୀ ସମ ଭାବରେ ଗତି କରନ୍ତି । ଉପଯୁକ୍ତ ବାଣୀରେ ସ୍ୱ ଭାବକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଜଗତ୍ ବିଖ୍ୟାତ ମହାକବି କାଳିଦାସ ଶବ୍ଦାର୍ଥରୂପୀ ପାର୍ବତୀ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ରଘୁବଂଶର ଆଦ୍ୟରେ ସ୍ତୁତି କରିଅଛନ୍ତି ।

କାବ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ

ମନୁଷ୍ୟର ଯେପରି ଶରୀର, ଗୁଣ, ଦୋଷ, ଅଳଙ୍କାର ଓ ଆତ୍ମା ଅଛି, ସେହିପରି କାବ୍ୟର ଶରୀର-ଶବ୍ଦ (ଅର୍ଥଯୁକ୍ତ ପଦାବଳୀ;) ଗୁଣ—ପ୍ରସାଦ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟାଦି; ଦୋଷ—ଶ୍ରୁତିକଟୁ, ପୁନରୁକ୍ତ ପ୍ରଭୃତି; ଅଳଙ୍କାର—ଅନୁପ୍ରାସ ଓ ଉପମାଦି; ଆତ୍ମା—ରସ ବା ଧ୍ୱନି । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଲଂକାରିକମାନେ କାବ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ବା ସଂଜ୍ଞା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥିଲେହେଁ କାବ୍ୟ ପାଠ ଓ ଶ୍ରବଣରେ ଲୋକଙ୍କ ସାମାଜିକଙ୍କ ମନରେ ରମଣୀୟ ବା ଚମତ୍କାର ଭାବ ଜନ୍ମେ —ଏ ବିଷୟରେ ସମସ୍ତେ ଏକମତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସଂସ୍କୃତ ଆଲଂକାରିକମାନଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ କାବ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ବା ସଂଜ୍ଞାମାନଙ୍କୁ ବିଚାର କଲେ କାବ୍ୟଗତ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହେବ ।

ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ

"ସଂକ୍ଷେପାତ୍ ବାକ୍ୟମିଷ୍ଟାର୍ଥବ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନା ପଦାବଳୀ ।
କାବ୍ୟଂ ସ୍ଫୁଟଦଳଙ୍କାରଂ ଗୁଣବତ୍ ଦୋଷବର୍ଜ୍ଜିତମ୍ ।"

ମମ୍ମଟ ଭଟ୍ଟ

କାବ୍ୟପ୍ରକାଶକାର :—"ଅଦୋଷୌ ଶବ୍ଦାର୍ଥୌ ସଗୁଣାବନଲଂକୃତୀ ପୁନଃ କ୍ୱାପି ।" ଦୋଷଶୂନ୍ୟ, ଗୁଣଯୁକ୍ତ, ଅଲଙ୍କାର ନ ଥାଇ ମଧ ଶବ୍ଦାର୍ଥ କାବ୍ୟ ଅଟେ । ଗୁଣ ଗ୍ରହଣ ହେତୁ ଗୌଣଭାବରେ ରସ ସ୍ୱୀକୃତ ହେଲା ।

ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ

ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକାର :—"ବାକ୍ୟଂ ରସାତ୍ମକଂ କାବ୍ୟମ୍" କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ରସ । ବିଶ୍ୱନାଥ ପୂର୍ବ ଆଲଂକାରିକଙ୍କ ସ୍ୱରୂପକଥନମାନଙ୍କୁ ଖଣ୍ଡନ କରିଅଛନ୍ତି । ଯଥା—ଅବୟବ ସଂଯୋଜନ ମାତ୍ର; ତହିଁ ବାମନଙ୍କ ଉକ୍ତି ଦୋଷ ବହି । ବକ୍ରୋକ୍ତି ଅଲଂକାର ବିଶେଷ ! ସଦୋଷ ହୋଇ ମଧ ରସ ବା ଧ୍ୱନିଯୁକ୍ତ ପଦାବଳୀ କାବ୍ୟରୂପେ ଗୃହୀତ ହୁଏ—ଯେପରି କୀଟବିଦ୍ଧ ରତ୍ନ । କୀଟ ଭେଦରେ ରତ୍ନର ରତ୍ନତ୍ୱ ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ; ଦୋଷଯୁକ୍ତ ହୋଇ ମଧ କାବ୍ୟ କୀଟବିଦ୍ଧ ରତ୍ନବତ୍ ତାରତମ୍ୟ ଭେଦରେ ଗୃହୀତ ହୁଏ । ଗୁଣ ରସର ସ୍ଥାୟୀ ଧର୍ମ, ଅଲଙ୍କାର ଅସ୍ଥାୟୀ ଧର୍ମ । ତହୁଁ ଧର୍ମୀ, ଅଙ୍ଗୀକୁ ନ କହି ଧର୍ମ ବା ଅଙ୍ଗ ଗୁଣକୁ କହିବା ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ତେଣୁ "ରସାତ୍ମକଂ ବାକ୍ୟଂ କାବ୍ୟମ୍" କହିବା ଉଚିତ—ଏହି ଉକ୍ତିରେ ମମ୍ମଟ ଓ ଭୋଜରାଜଙ୍କୁ ଆକ୍ଷେପ କରିଗଲେ । କାବ୍ୟସ୍ଥ ନୀରସ ପଦାବଳୀର ବର୍ଣ୍ଣନାସ୍ଥଳ ରସାତ୍ମକ କାବ୍ୟର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ହେତୁ ଗୌଣଭାବରେ ରସାଶ୍ରିତ । ତେଣୁ ତାହା କାବ୍ୟରୂପେ ବିଶ୍ୱନାଥ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ପଣ୍ଡିତ

ରସଗଙ୍ଗାଧରକାର :—କାବ୍ୟାନ୍ତର୍ଗତ ନୀରସ ବସ୍ତୁର ବର୍ଣ୍ଣନକୁ ଗୌଣ-ଭାବରେ ରସାଶ୍ରିତ ନ କହି "ବାକ୍ୟଂ ରସାତ୍ମକଂ କାବ୍ୟମ୍" ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଏହି ସ୍ୱରୂପକଥନରେ ଦୋଷ ଦର୍ଶାଇ କହନ୍ତି—"ଜଳ ପ୍ରବାହ, ବେଗ ନିପତନ, ଉତ୍ପତନ, ଭ୍ରମଣ, କପି ବାଳକ କ୍ରୀଡ଼ାଦିରେ ରସସ୍ପର୍ଶ ଅଛି । ଏହା କିପରି ଭାବିବାକୁ ହେବ ।" ତହୁଁ ସେ "ଚମତ୍କାର-ପ୍ରତିପାଦକଶବ୍ଦଃ କାବ୍ୟମ୍" ଏପରି ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ଅବ୍ୟାପ୍ତି ଓ ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ଦୋଷଶୂନ୍ୟ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଗୁଣ, ଅଲଙ୍କାର, ବକ୍ରୋକ୍ତି, ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତି, ରସୋକ୍ତି, ସମସ୍ତ ଗୃହୀତ ହେଲା ।

କାବ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ

ମନୁଷ୍ୟର ଜୀବନଯାତ୍ରା ନିର୍ବାହ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଚତୁର୍ବିଧ ଅର୍ଥ, ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବା ପ୍ରୟୋଜନ ଅଛି, ତାହା ଯଥାକ୍ରମେ ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ, କାମ ଓ ମୋକ୍ଷ । ଏହି

ଏହାର ସାରାର୍ଥ ଏହି ଯେ :—ଯେ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଯୋଜନା କରି ଜାଣନ୍ତି, ଶବ୍ଦ ଓ ଅପଶବ୍ଦ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ପାରନ୍ତି ଓ ଉପଯୁକ୍ତ କାଳରେ ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରୟୋଗ କରି ପାରନ୍ତି, ସେ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଅନନ୍ତ ଜୟ (ସୁଖ) ଲାଭ କରନ୍ତି ଏବଂ ଯେ ନ ଜାଣନ୍ତି ସେ ଅପଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା ଦୋଷଯୁକ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ପାପଭାକ୍ ହୁଅନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ "ଏକଃଶବ୍ଦଃ ସୁପ୍ରଯୁକ୍ତଃ ସମ୍ୟକ୍ଜ୍ଞାତଃ ସ୍ୱର୍ଗେ ଲୋକେ ଚ କାମଧୁର୍ ଭବତି ।" ଭଲ ଜଣା ଥିବା ଓ ଉତ୍ତମରୂପେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବା ଶବ୍ଦ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଓ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ କାମଧେନୁବତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ—କାମଧେନୁ ଅଭୀଷ୍ଟ ଫଳ ପ୍ରଦାନ କଲା ଭଳି କାବ୍ୟ ଅଭୀଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ପ୍ରଦାନ କରେ । ଧ୍ୱନିପ୍ରଧାନ ଶାସ୍ତ୍ର 'କାନ୍ତାସମ୍ମିତ କାବ୍ୟ । ଶାସ୍ତ୍ରର ବିନା ଧ୍ୱନି ବୁଝିବା ବଡ଼ କଷ୍ଟକର । ତେଣୁ କାବ୍ୟର ବିଚାର ଅତୀବ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି, ଇତିହାସ ଓ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ପୁଣ୍ୟକୀର୍ତ୍ତି ମହାପୁରୁଷ-ମାନଙ୍କର ଗୁଣପ୍ରତିପାଦକ ବାକ୍ୟମାନ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ—ତାହାହିଁ କାବ୍ୟର କର୍ତ୍ତବ୍ୟସାଧକ ଅର୍ଥାତ୍ କାବ୍ୟ ସେହି ସେହି ବିଷୟମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି, ପୁରାଣ ଓ ଇତିହାସାଦିରୁ ଗ୍ରହଣ କରେ । ତେଣୁ କାବ୍ୟର କରଣୀୟ ବିଷୟ ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତି ପୁରାଣ ଇତିହାସାଦିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ପୁରାଣ, ମହାଭାରତ ଓ ସ୍ମୃତି ବେଦରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ଯଥା:—ପୁରାଣଂ ପଞ୍ଚମୋ ବେଦଃ । ଭାରତଂ ପଞ୍ଚମୋ ବେଦଃ । ଶ୍ରୁତିମୂଲା ବୈ ସ୍ମୃତିଃ । ତହିଁ କାବ୍ୟର ମୂଳ ଉପାଦାନ ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି, ଇତିହାସ ଓ ପୁରାଣାଦିରୁ ଗୃହୀତ । ପୁନଶ୍ଚ କାବ୍ୟାଲାପାଂଶ୍ଚ ବର୍ଜୟେତ୍—କାବ୍ୟାଲାପ ତ୍ୟାଗ କରିବ—ଏହା ଦ୍ୱାରା ଅସତ୍ କାବ୍ୟ କେବଳ ନିଷିଦ୍ଧ ହେଲା । ଯଦ୍ୟପି କାବ୍ୟ ମାତ୍ର ନିଷିଦ୍ଧ ହୁଏ, ତେବେ ଭାରତ ରାମାୟଣ ମଧ୍ୟ ନିଷିଦ୍ଧ ହେବ ! ତାହା ହୋଇ ନ ପାରେ; କାରଣ ବାଲ୍ମୀକି ଏବଂ ବ୍ୟାସ ରାମାୟଣ ଓ ଭାରତକୁ କାବ୍ୟ ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ବେଦରେ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ ବାକ୍ୟ-ମାନ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ତାହା ଯଥା—ଅର୍ଥବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣ; ଉପମା, ରୂପକ ଅତିଶୟୋକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଅଲଙ୍କାର; ଶୃଙ୍ଗାର, ବୀର, ବୀଭତ୍ସ ଓ ଶାନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ରସ । କାବ୍ୟ ସାଧାରଣତଃ ଉତ୍ତମ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଅଧମ ଭେଦରେ ତ୍ରିବିଧ । ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ, ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଓ ଚିତ୍ର କାବ୍ୟ । ଜଗନ୍ନାଥ ପଣ୍ଡିତ ଏହି ବିଭାଗକରଣକୁ ଆକ୍ଷେପ କରି କହନ୍ତି ଯେ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଅର୍ଥଚିତ୍ର ଓ ଶବ୍ଦଚିତ୍ରକୁ ସମାନ ଭାବରେ ଅଧମ କାବ୍ୟ କହିବା ଅଯୁକ୍ତ । ଅର୍ଥଚିତ୍ର ଓ ଶବ୍ଦଚିତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ତାରତମ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣାଯାଏ । ତାରତମ୍ୟ ଥାଇ ଯଦି ଗୋଟିଏ ଭେଦରେ ସେ ଦୁଇଟିଙ୍କୁ ନେବ ତେବେ ଧ୍ୱନି ଓ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟରେ ସାମାନ୍ୟ ଭେଦ ଥାଇ କିପରି ତାଙ୍କୁ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କଲ । ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଓ ଅପ୍ରାଧାନ୍ୟରେ ଭେଦ ମାତ୍ର; ତେଣୁ ଏହା ସାମାନ୍ୟ । ଧ୍ୱନି ଓ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ସ୍ୱଳ୍ପ, ଏହା କହିବା ଠିକ୍ ନ ହେଲେହେଁ—କିନ୍ତୁ ଚିତ୍ର ଭାଗରେ

କାବ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ । ଯଥା:—୧ । ଉତ୍ତମୋତ୍ତମ—ଧ୍ୱନି । ଉତ୍ତମ—ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ; ମଧ୍ୟମ—ଅର୍ଥଚିତ୍ର, ଅଧମ—ଶବ୍ଦଚିତ୍ର । ଧ୍ୱନିକାରଙ୍କ ମତରେ କାବ୍ୟ ବାଚ୍ୟ ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଭେଦରେ ଦ୍ୱିବିଧ—ଏ ଉକ୍ତି ମଧ୍ୟ ସମୀଚୀନ । ଧ୍ୱନି ଓ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଏକଭାଗାନ୍ତର୍ଗତ ।

ରସ

ପରମଜ୍ୟୋତି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଭଗବାନଙ୍କର ସମୟ ବିଶେଷରେ ସହଜ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଭଗବାନ ଲୀଳା କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକଲେ ତାଙ୍କର ଲଳିତାତ୍ମାରୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ଆନନ୍ଦଭାବ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଚୈତନ୍ୟର ଚମତ୍କାର ରସ ନାମରେ ସେହି ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ।

"ସ୍ୱପ୍ରକାଶାନନ୍ଦଚିଦ୍ରୂପାଂ ରସତାଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ ।"

ଭଗବାନ୍ ପ୍ରଥମେ ଆନନ୍ଦମୟ, ସେ ପୁଣି ଚିନ୍ମୟ ଓ ସତ୍ତ୍ୱମୟ । ରସୋ ବୈ ସଃ, ଆନନ୍ଦଚିଦ୍ଘନଃ ସଃ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦମୟଃ ସଃ । ଆନନ୍ଦର ଅଦ୍ୟ ବିକାରହିଁ ଅହଙ୍କାର (ପରମପୁରୁଷଙ୍କ ଶକ୍ତି ସଞ୍ଚାରରେ ପ୍ରକୃତିର କ୍ଷୋଭରୁ ମହତ୍ତତ୍ତ୍ୱ ବା ବୁଦ୍ଧି ଜାତ ହୁଏ । ସେହି ମହତ୍ତତ୍ତ୍ୱ ବା ବୁଦ୍ଧିଶକ୍ତିକୁ ଚିତ୍ ବା ଜ୍ଞାନଶକ୍ତି କୁହାଯାଏ । ବୁଦ୍ଧିରୁ ଅହଂକାର ଜନ୍ମେ । ସେ ଅହଂକାର ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ ଓ ତମୋମୟ । ସେହିପରି ଚିନ୍ମୟ ଭାବଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆନନ୍ଦ ଅହଂ-କାରକୁ ଜାତ କରେ । ପୁନଶ୍ଚ ସେହି ଅହଂକାରରୁ ଅଭିମାନ ଜାତ ହୁଏ) । ଅହଂକାର ସମଷ୍ଟିଭାବରେ ସତ୍ତ୍ୱରଜସ୍ତମୋମୟ—କିନ୍ତୁ ବ୍ୟଷ୍ଟିଭାବରେ ସତ୍ତ୍ୱମୟ ଅହଂକାର, ରଜୋମୟ ଅହଂକାର ଓ ତମୋମୟ ଅହଂକାର । ତାହା ଯଥାକ୍ରମେ ସତ୍ତ୍ୱାଭିମାନ, ରଜୋଭିମାନ ଓ ତମୋଭିମାନ ରୂପେ ଜାତ । ଅହଂକାରରୂପୀ ପରମପୁରୁଷଙ୍କର ସତ୍ତ୍ୱ ରଜ ଓ ତମଗୁଣରୁ ରତ୍ୟାଦି ସ୍ଥାୟୀ ଭାବମାନେ ଜାତ ହୁଅନ୍ତି । ସେହି ସ୍ଥାୟୀ ଭାବଗଣ ସ୍ୱ ସ୍ୱନିଷ୍ଠ ବିଷୟୋଦ୍ଦୀପିତ ପରିପୋଷଣଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାତ୍ ବିଭାବ, ଅନୁଭାବ ଓ ବ୍ୟଭିଚାରିଭାବ ଯୋଗରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଲକ୍ଷଣାକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରସରୂପରେ ପରିଣତ ହୁଅନ୍ତି । ଯେପରି ରତି ପରିପୋଷଣ ଦ୍ୱାରା—ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷ ଅବଲମ୍ବନ, ମାଲ୍ୟ-ଚନ୍ଦନାଦି ଉଦ୍ଦୀପନ ରୂପ ବିଭାବ; କଟାକ୍ଷ, ଭ୍ରୂବିକ୍ଷେପ, ସ୍ତମ୍ଭସ୍ୱେଦାଦି ଅନୁଭାବ; ଜୁଗୁପ୍ସା, ଆଳସ୍ୟାଦି ବ୍ୟଭିଚାରୀଯୋଗେ ସମ୍ଭୋଗ ଏବଂ ବିପ୍ରଲମ୍ଭରୂପ ଶୃଙ୍ଗାର-ରସରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାୟୀଭାବଗଣ ହାସଶୋକାଦି ହାସ୍ୟ କରୁଣାଦି ରସରୂପେ ପରିଣତ ହୁଅନ୍ତି । ରତିରୁ ଶୃଙ୍ଗାର, ତୈକ୍ଷ୍ଣ୍ୟ ବା କ୍ରୋଧରୁ ରୌଦ୍ର, ଅବଷ୍ଟମ୍ଭ ବା ଉତ୍ସାହରୁ ବୀର, ସଙ୍କୋଚ ବା ଜୁଗୁପ୍ସରୁ ବୀଭତ୍ସ ଜାତ ହୁଏ । କୁସୁମର ବିକାଶ ରୂପ ଚିତ୍ତର ବିକାଶରେ ଶୃଙ୍ଗାର; ସମୁଦ୍ରର ବିକ୍ଷୋଭରୂପ ଚିତ୍ତର ବିକ୍ଷୋଭରେ ରୌଦ୍ର; ବୃକ୍ଷର ବିସ୍ତାର ରୂପ ଚିତ୍ତର ବିସ୍ତାରରେ ବୀର ଓ ବାୟୁର ବିକ୍ଷେପ ରୂପ ଚିତ୍ତର ବିକ୍ଷେପରେ ବୀଭତ୍ସ ଜାତ

ହୁଏ । ଏହି ଶୃଙ୍ଗାରାଦି ଚାରି ଗୋଟି ମୌଳିକ ରସ । ଅପର ଚାରି ଗୋଟି ହାସ୍ୟ, କରୁଣ, ଅଦ୍ଭୁତ ଓ ଭୟାନକ ଯଥାକ୍ରମେ ଶୃଙ୍ଗାର, ରୌଦ୍ର, ବୀର ଓ ବୀଭତ୍ସରୁ ଜାତ (ଭରତନାଟ୍ୟସୂତ୍ରାଦି) । ଆଧୁନିକ ଆଲଂକାରିକଙ୍କ ମତରେ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପରସ୍ପରରେ ମିତ୍ରଭାବ ବିଦ୍ୟମାନ । ହାସ୍ୟରେ ଚିତ୍ତର ବିକାଶ, ସ୍ଥାୟୀଭାବ ହାସ; କରୁଣରେ ବିକ୍ଷୋଭ, ସ୍ଥାୟୀଭାବ ଶୋକ; ଅଦ୍ଭୁତରେ ବିସ୍ତାର, ସ୍ଥାୟୀଭାବ ବିସ୍ମୟ; ଭୟାନକରେ ବିକ୍ଷେପ, ସ୍ଥାୟୀଭାବ ଭୟ । ଶୃଙ୍ଗାରର ବୀଭତ୍ସ, ବୀରର ଭୟାନକ, ରୌଦ୍ରର ଅଦ୍ଭୁତ, ହାସ୍ୟର କରୁଣ ବିରୋଧୀ । ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକାରଙ୍କ ମତରେ ଶୃଙ୍ଗାରର ଶତ୍ରୁ କରୁଣ, ବୀଭତ୍ସ, ବୀର ଓ ଭୟାନକ; ହାସ୍ୟର ଭୟାନକ ଓ କରୁଣ; କରୁଣର ହାସ୍ୟ ଓ ଶୃଙ୍ଗାର; ରୌଦ୍ରର ହାସ୍ୟ, ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ଭୟାନକ; ବୀରରସର ଭୟାନକ ଓ ଶାନ୍ତ; ଭୟାନକର ଶୃଙ୍ଗାର, ବୀର, ରୌଦ୍ର, ହାସ୍ୟ ଓ ଶାନ୍ତ; ଶାନ୍ତର ବୀର, ଶୃଙ୍ଗାର, ରୌଦ୍ର, ହାସ୍ୟ ଓ ଭୟାନକ । ଏହି ଉକ୍ତି ଦୋଷାବହ; କାରଣ ଶୃଙ୍ଗାରର ବିରୋଧୀ ବୀରରସ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଶୃଙ୍ଗାରର କରୁଣ ବିରୋଧୀ ରୂପେ କଥିତ, କିନ୍ତୁ ରୌଦ୍ରର ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ପ୍ରକୃତରେ କରୁଣ ବିରୋଧୀ ହେଲେ ରୌଦ୍ର ମଧ୍ୟ ବିରୋଧୀ ହେବ । ହାସ୍ୟର ବିରୋଧୀ କରୁଣ ଓ ଭୟାନକ କଥିତ, କିନ୍ତୁ ରୌଦ୍ର ଓ ବୀଭତ୍ସ ଗୃହୀତ ହୋଇନାହିଁ । ଶୃଙ୍ଗାରର ବିରୋଧୀ ବୀଭତ୍ସ; ବୀରର ବିରୋଧୀ ଭୟାନକ । ବୀଭତ୍ସ ଓ ଭୟାନକ ମଧ୍ୟରେ ମିତ୍ରଭାବ ଥିବା ହେତୁ ବୀରର ମଧ୍ୟ ବୀଭତ୍ସ ବିରୋଧୀ । ଶୃଙ୍ଗାରର ବିରୋଧୀ ବୀଭତ୍ସ ହେତୁ ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ବୀରର ମିତ୍ରଭାବ ଥିବା ସମ୍ଭବପର । ଏହିପରି ମତର ଅନୈକ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ସାହିତ୍ୟରତ୍ନାକରରେ ବୀଭତ୍ସ କରୁଣର ଓ ରୌଦ୍ର ଭୟାନକର ମିତ୍ରରୂପେ ଲିଖିତ—ଏହା ମଧ୍ୟ ବିଚାର୍ଯ୍ୟ । 'ରସଗଙ୍ଗାଧରରେ ଉକ୍ତ ଅଛି, ବୀର ଶୃଙ୍ଗାରର, ଶୃଙ୍ଗାର ହାସ୍ୟର, ବୀର ଅଦ୍ଭୁତର, ବୀର ରୌଦ୍ରର, ଶୃଙ୍ଗାର ଅଦ୍ଭୁତର ଅବିରୋଧୀ । (ଉପେନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ଶାନ୍ତକୁ ନବମ ରସରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ଅଛନ୍ତି । ରସପଞ୍ଚକ ଦେଖ ।)

କେତେକ ଆଲଂକାରିକ ଶାନ୍ତକୁ ରସ ରୂପେ, କେତେକ ବତ୍ସଳକୁ ରସରୂପେ, ପୁଣି କେହି ସ୍ନେହ ଓ ଭକ୍ତିକୁ ରସରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଭୋଜରାଜ ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶରେ କହନ୍ତି—ଲୋକେ ରସକୁ ଦଶବିଧ ବୋଲି କହନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ଆସ୍ୱାଦନର ଉପଯୋଗୀ ହେତୁ ଶୃଙ୍ଗାରହିଁ କେବଳ ରସ । ଅପରଙ୍କ ମତ ପୋଷଣ କରି ଭୋଜରାଜ ସରସ୍ୱତୀ କଣ୍ଠାଭରଣରେ ରସ ଦ୍ୱାଦଶ କହି ଶାନ୍ତ ସହିତ ନବରସ ଏବଂ ପ୍ରେୟ, ଉଦାତ୍ତ ଓ ଉଦ୍ଧତକୁ ନେଇ ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ

ହେତୁ ରସର ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଭାବ ଓ ଅନୁଭାବ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ଉକ୍ତ ୪୯ ଭାବ ଦ୍ୱାରା (ସାତ୍ତ୍ୱିକ ୮ + ବ୍ୟଭିଚାରୀ ୩୩ + ସ୍ଥାୟିଭାବ ୮) ସାମାନ୍ୟ ଗୁଣ-ଯୋଗରେ ରସର ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ତେବେ କିପରି ସ୍ଥାୟିଭାବମାନେ ରସତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଯେପରି ସମାନ ଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ ଓ ସମାନ ଅଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗବିଶିଷ୍ଟ ପୁରୁଷଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଶିଷ୍ଟ ପୁରୁଷ ନିଜର କୁଳ, ବିଦ୍ୟା ଓ କର୍ମକୁଶଳତା ଦ୍ୱାରା ରାଜା ହୁଅନ୍ତି ଓ ଅନ୍ୟ ଅଳ୍ପବୁଦ୍ଧି ଲୋକମାନେ ତାଙ୍କର ଅନୁଚର ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ବିଭାବ, ଅନୁଭାବ ଓ ବ୍ୟଭିଚାରୀଗଣ ସ୍ଥାୟିଭାବକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ରହନ୍ତି । ସ୍ୱାଶ୍ରିତ ବହୁ ଜନଯୋଗରେ ରାଜା ଯେପରି ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରନ୍ତି, ସେହିପରି ବିଭାବାଦି ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାୟିଭାବ ରସତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଲୋକଙ୍କର ରାଜା, ଶିଷ୍ୟଙ୍କର ଗୁରୁତୁଲ୍ୟ ସବୁ ଭାବଙ୍କର ସ୍ଥାୟିଭାବ ଆଶ୍ରୟଣୀୟ । ବ୍ୟଞ୍ଜନାଦି ଯୋଗରେ ଅନ୍ନର ସ୍ୱାଦୁତ୍ୱ ତୁଲ୍ୟ ବିଭାବାଦି ଯୋଗେ ସ୍ଥାୟିଭାବର ସ୍ୱାଦୁତ୍ୱ ହୁଏ ।

ରତି

ରତି !—ଅନୁକୂଳ ଅର୍ଥରେ ଚିତ୍ତର ପ୍ରେମରସରେ ଆର୍ଦ୍ରତା, ବସନ୍ତାଦି ଋତୁ, ପୁଷ୍ପମାଲ୍ୟାଦି ଆଭରଣ, ଉତ୍ତମ ଭୋଜନ, ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଭବନର ଚିନ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ଅନୁକୂଳ ଭାବ ଦ୍ୱାରା ଜାତ ହୁଏ । ସ୍ମିତ, ମଧୁର ବଚନ, ଭ୍ରୂକ୍ଷେପାଦି ଅନୁଭାବ ଦ୍ୱାରା ଅଭିନୀତ ହୁଏ ।

ହାସ

ବାଗଙ୍ଗାଦି ବିକୃତିରୁ ଚିତ୍ତର ବିକାର—ପରର ଚେଷ୍ଟାନୁକରଣ, ଅସମ୍ବଦ୍ଧ ପ୍ରଳାପ, ମୂର୍ଖତା ଓ ସୌଖ୍ୟାଦି ବିଭାବ ଦ୍ୱାର ଜାତ ହୁଏ । ତାହା ସ୍ମିତ, ହସିତ, ବିହସିତ, ଉପହସିତ, ଅପହସିତ ଓ ଅତିହସିତ ଦ୍ୱାରା ଅଭିନୀତ ହୁଏ ।

ଶୋକ

ଇଷ୍ଟନାଶାଦିହେତୁକ ଚିତ୍ତର ବିକ୍ଳବତା—ଇଷ୍ଟଜନ ବିୟୋଗ, ବିଭବନାଶ, ବଧବନ୍ଧନ ଦୁଃଖାନୁଭବ ବିଭାବ ଦ୍ୱାରା ଜାତ ହୁଏ । ଅଶ୍ରୁପାତ, ବିଳାପ, ବୈବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ସ୍ରସ୍ତଗାତ୍ରତା, ଭୂମିପାତ, ପରିଦେବିତ, ଆକ୍ରନ୍ଦିତ, ଦୀର୍ଘନିଶ୍ୱାସ ପ୍ରଭୃତି ଅନୁଭାବ ଦ୍ୱାରା ଅଭିନୀତ ହୁଏ ।

କ୍ରୋଧ

ଆଧର୍ଷଣ ଘୃଷ୍ଟ, ବିବାଦ, କଳହ ପ୍ରତିକୂଳ ବିଭାବ ଦ୍ୱାରା ଜାତ ହୁଏ । ଉତ୍‌ଫୁଲ୍ଲ ନାସାପୁଟ, ଉଦ୍ଧୃତ ନୟନ, ସନ୍ଦଷ୍ଟ ଓଷ୍ଠପୁଟ, ଗଲ୍ଲ ସ୍ଫୁରଣାଦି ଦ୍ୱାରା ଅଭିନୀତ ହୁଏ । ପ୍ରତିକୂଳ ବିଷୟରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣତା ବୋଧ ।

"ତତ୍ର ଜ୍ଞେୟୌ ବିଭାବାସ୍ତୁ ରତ୍ୟାସାଦନହେତବଃ ।
ତେ ଦ୍ୱିଧାଲମ୍ବନା ଏକେ ତଥୈବୋଦ୍ଦୀପନାଃ ପରେ ।"

କାବ୍ୟ ଓ ନାଟକରେ ରତ୍ୟାଦି ସ୍ଥାୟିଭାବମାନଙ୍କର ଉଦ୍‌ବୋଧକାରଣ ରାମ ସୀତାଦି (ଆଲମ୍ବନ) ଏବଂ ମାଲ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦନ କୋକିଳାଳାପ (ଉଦ୍ଦୀପନ) ଇତ୍ୟାଦିଙ୍କୁ ବିଭାବ କୁହାଯାଏ ।

"ଆଲମ୍ବନବିଭାବଃ ସ ଜ୍ଞାନକାରଣମୁଚ୍ୟତେ ।
ତେନାଦାବାଦି ରୂପେଣ ସଂସ୍କାରସ୍ତେନ ଜାୟତେ ।
ଅନ୍ୟତଃ ପଟୁରଭ୍ୟସ୍ୟ ଆଶୟାଦେର୍ଗୁଣେନ ସଃ ।
ତତ୍ ପ୍ରବୋଧାୟ ମାଲ୍ୟର୍ତ୍ତୁଚନ୍ଦନେନ୍ଦୂଦୟାଦୟଃ ।
ଉଦ୍ଦୀପନବିଭାବାସ୍ତେ ସ ତୈଃ ସ୍ମରତି ବାଞ୍ଛତି ।
ଦ୍ୱେଷ୍ଟି ପ୍ରଯତତେ ଚୈବ ମନ୍ୟତେ ବକ୍ତି ଚେଷ୍ଟତେ"—ଭୋଜରାଜ ।

ଆଲମ୍ବନ ବିଭାବ ରସବୋଧର କାରଣ । ସେହି ସଂସ୍କାର ଆଦ୍ୟଗତ ରୂପରେ ଅଲମ୍ବନାଦିର ଗୁଣଦ୍ୱାରା ଓ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରରେ ଉତ୍କୁଲ ଓ ପୁନଃ ପୁନଃ ଅବୃତ୍ତ ହୁଏ । ସେହି ସଂସ୍କାରର ଉଦ୍ରେକ ନିମିତ୍ତ ପୁଷ୍ପମାଲ୍ୟ, ବସନ୍ତାଦି ଋତୁ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦନ ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବ ହୁଅନ୍ତି । ସେହି ସଂସ୍କାର ବା ସେହି ସଂସ୍କାରର ଆଶ୍ରୟୀ ନାୟକ ବା ନାୟିକା ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ମରଣ, ବାଞ୍ଛା, ଦ୍ୱେଷ, ଚେଷ୍ଟା କରେ, ବୁଝେ, ମଣେ, କହେ ଓ ଚେଷ୍ଟା କରେ । 'ରତ୍ୟାଦିର ବିଷୟ ନାୟକାଦି ଅଲମ୍ବନ । ରତ୍ୟାଦିର ଉତ୍କର୍ଷକର ହେତୁ ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦନ କୋକିଳାଳାପାଦି ଉଦ୍ଦୀପନ ।' ଯାହା ରସକୁ ଉଦ୍ଦୀପିତ ଅର୍ଥାତ୍ ଉଦ୍ରିକ୍ତ କରେ ତାହା ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବ । ତାହା ଆଲମ୍ବନର ରୂପ, ଭୂଷଣ ଚେଷ୍ଟାଦି, ଦେଶ କାଳାଦି (ଆଦି ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦନ କୋକିଳାଳାପ ଭ୍ରମର ଝଙ୍କାର ପ୍ରଭୃତି) । ଆଲମ୍ବନର ତଥା ଉଦ୍ଦୀପନର ବିଷୟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ ରସପଞ୍ଚକରେ ଦେଖ ।

ନାୟକ

ନାୟକ ନାୟିକାଦି ଆଲମ୍ବନ :—ଧୀରୋଦାତ୍ତ, ଧୀରୋଦ୍ଧତ, ଧୀର ଲଳିତ, ଧୀର ପ୍ରଶାନ୍ତ ଭେଦରେ ଚତୁର୍ବିଧ । ଏମାନେ ଦକ୍ଷିଣ, ଧୃଷ୍ଟ, ଅନୁକୂଳ, ଶଠରୂପେ ଷୋଡ଼ଶ ବିଧ । ଏମାନେ ପୁଣି ଉତ୍ତମ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଅଧମ ଭେଦରେ ଅଷ୍ଟଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍ ହୁଅନ୍ତି । ନାୟକଠାରୁ ଗୁଣରେ କିଛି ଊଣା ପୀଠମର୍ଦ୍ଦ । ଶୃଙ୍ଗାର ରସରେ ନାୟକର ସହାୟ ବିଟ, ଚେଟ ଓ ବିଦୂଷକ । ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ଚିନ୍ତନ ବ୍ୟାପାରରେ ମନ୍ତ୍ରୀ ରାଜାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟକାରୀ । ରାଜାଙ୍କ ଅନ୍ତଃପୁରରେ କଞ୍ଚୁକୀ, ବାମନ, ଷଣ୍ଢ, କିରାତ, ମ୍ଳେଚ୍ଛ, ଆଭୀର, ଶକାର, କୁବ୍‌ଜାଦି ସହାୟକ ଅଟନ୍ତି । ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟରେ ପୁରୋହିତ ଓ ତାପସାଦି ସହାୟକ । ଏମାନେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତମ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଅଧମ ଭେଦରେ ତ୍ରିବିଧ । ମନ୍ତ୍ରୀ ପୁରୋହିତ ତାପସାଦି

ଉତ୍ତମ; ବିଟ, ବିଦୁଷକାଦି ମଧ୍ୟମ; ଶକାର, ଚେଟ, ତାମ୍ବୁଳିକ ଓ ଗାନ୍ଧିକାଦି ଅଧମ । ରାଜା ବା ନାୟକଙ୍କର ଦୂତ ତ୍ରିବିଧ । ତାହା ଯଥାକ୍ରମେ ନିସୃଷ୍ଟାର୍ଥ, ମିତାର୍ଥ ଓ ସନ୍ଦେଶହାରକ (ଉପେନ୍ଦ୍ର ଏହି ନିସୃଷ୍ଟାର୍ଥଙ୍କୁ ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ସୁଶିକ୍ଷିତାର୍ଥ କହିଅଛନ୍ତି) । ନାୟକଙ୍କର ଶୋଭା, ବିଳାସ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ତେଜ, ଲଳିତ ଓ ଔଦାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଆଠଗୋଟି ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଗୁଣ । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ନାୟକ ଓ ନାୟିକାଙ୍କର କେତେକ ଲକ୍ଷଣ ରସପଞ୍ଚକରେ ଦେଖ ।

ନାୟିକା

ନାୟିକା ତ୍ରିବିଧା :—ସ୍ୱକୀୟା, ପରକୀୟା ଓ ସାଧାରଣୀ । ମୁଗ୍ଧା, ମଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଗଲ୍‌ଭା ଭେଦରେ ସେ ସ୍ୱକୀୟା ପୁଣି ତ୍ରିବିଧା । ମୁଗ୍ଧା ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାତଯୌବନା ଓ ଅଜ୍ଞାତଯୌବନା ରୂପେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ଏହା ମଧ୍ୟ ନବୋଢ଼ା ଓ ବିଶ୍ରବ୍ଧନବୋଢ଼ା ଭେଦରେ ଦ୍ୱିବିଧା । ମଧ୍ୟା—ଅତି ବିଶ୍ରବ୍ଧା ନବୋଢ଼ା । ପ୍ରଗଲ୍‌ଭା—ପତିମାତ୍ର ବିଷୟକ କେଳିକଳାପକୋବିଦା । ମଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଗଲ୍‌ଭା ମାନାବସ୍ଥାରେ ତ୍ରିବିଧା:—ଧୀରା, ଅଧୀରା ଓ ଧୀରାଧୀରା । ପୁନଶ୍ଚ ଧୀରାଦି ଷଡ଼ଭେଦ ଜ୍ୟେଷ୍ଠା କନିଷ୍ଠା ଭେଦରେ ଦ୍ୱିବିଧା । ପରକୀୟା :—ଦ୍ୱିବିଧା, ପରୋଢ଼ା ଓ କନ୍ୟକା । ଗୁପ୍ତା, ବିଦଗ୍ଧା, ଲକ୍ଷିତା, କୁଳଟା, ଅନୁଶୟାନା ଓ ମୁଦିତା ଏମାନେ ପରୋଢ଼ାର ଅନ୍ତର୍ଗତା । ଗୁପ୍ତା ମଧ୍ୟ ତ୍ରିବିଧା:—ବୃତ୍ତସୁରତଗୋପନା, ବର୍ତ୍ତିଷ୍ୟମାଣ ସୁରତଗୋପନା, ବୃତ୍ତବର୍ତ୍ତିଷ୍ୟମାଣ ସୁରତଗୋପନା । ବିଦଗ୍ଧା କ୍ରିୟାବିଦଗ୍ଧା ଓ ବାଗ୍‌ବିଦଗ୍ଧାରୂପେ ଦ୍ୱିବିଧା । ଅନୁଶୟାନା ତ୍ରିବିଧା:—ବିଦ୍ୟମାନ ସଙ୍କେତ ସ୍ଥାନର ଭଙ୍ଗରେ, ଭାବୀ ସଂଯୋଗ ସ୍ଥାନର ଅଭାବ ଶଙ୍କାରେ ଓ ନିଜଦ୍ୱାରା ଅପ୍ରାପ୍ତ ସଙ୍କେତ ସ୍ଥାନରେ କାନ୍ତଗମନର ଅନୁମାନରେ ଦୁଃଖିତା । ସାଧାରଣୀ—ବେଶ୍ୟା । ସ୍ୱକୀୟା, ପରକୀୟା ଓ ସାମାନ୍ୟ ବନିତାମାନେ ଅନ୍ୟ ଭୋଗ ଦୁଃଖିତା, ବକ୍ରୋକ୍ତିଗର୍ବିତା ଓ ମାନବତୀ ଭେଦରେ ତ୍ରିବିଧା । ବକ୍ରୋକ୍ତିଗର୍ବିତା—ପ୍ରେମଗର୍ବିତା ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଗର୍ବିତା ଭେଦରେ ଦ୍ୱିବିଧା । ମାନବତୀ—ପ୍ରିୟର ଅପରାଧ ସୂଚନାକାରୀ ଚେଷ୍ଟାର ନାମ ମାନ । ମାନ ତ୍ରିବିଧ—ଲଘୁ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଗୁରୁ । ଅଳ୍ପରେ, କଷ୍ଟରେ ଓ ଅତି କଷ୍ଟରେ ମାନ ଦୂର ହେଲେ ଯଥାକ୍ରମେ ଲଘୁ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଗୁରୁ ହୁଏ । ଅବାଧ ମାନରେ ରସାଭାସ । ପର ନାୟିକା ଦର୍ଶନଜନିତ ମାନ ଲଘୁ । ଗୋତ୍ରସ୍ଖଳନାଦି ଜନିତ ମଧ୍ୟମ । ଅପର ସ୍ତ୍ରୀସଙ୍ଗଜନିତ ଗୁରୁ । ଏହି ଷୋଡ଼ଶବିଧ ନାୟିକା ଅଷ୍ଟ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଷ୍ଟବିଧ :—ପ୍ରୋଷିତଭର୍ତ୍ତୃକା, ଖଣ୍ଡିତା, କଳହାନ୍ତରିତା, ବିପ୍ରଲବ୍ଧା, ଉତ୍କା, ବାସକସଜ୍ଜା, ସ୍ୱାଧୀନଭର୍ତ୍ତୃକା ଓ ଅଭିସାରିକା । ଏପରି ନାୟିକାମାନେ ଗଣନାରେ ଅଷ୍ଟବିଂଶୋତ୍ତର ଶତ—୧୨୮ ଭେଦ ଅଟନ୍ତି । ସେହି ନାୟିକାମାନେ ପୁନଶ୍ଚ ଉତ୍ତମ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଅଧମ ଭେଦରେ ତ୍ରିବିଧା :—ପ୍ରିୟତମ

ଅହିତକାଂକ୍ଷୀ ହେଲେହେଁ ହିତକାରିଣୀ ନାୟିକା ଉତ୍ତମା, ହିତ ଓ ଅହିତକାଂକ୍ଷୀ ପ୍ରିୟତମ ହେଲେ ହିତାହିତ ଚେଷ୍ଟାକାରିଣୀ ନାୟିକା ମଧ୍ୟମା। ପ୍ରିୟତମ ହିତକାଂକ୍ଷୀ ହେଲେହେଁ ପ୍ରିୟତମା ଅହିତକାରିଣୀ ଯେ ଅଧମ ଅଟେ। ବିଶ୍ୱାସ ବିଶ୍ରାମକାରିଣୀ ମର୍ମଗ୍ରହଣୀ ସଖୀ ନାମରେ କଥିତ।

ଉଦ୍ଦୀପନ

ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବ ଚତୁର୍ବିଧ :—ଆଲମ୍ବନର ଗୁଣ, ଚେଷ୍ଟା, ଅଲଙ୍କାର ଏବଂ ତଟସ୍ଥ। (୧) ଆଲମ୍ବନ ଗୁଣ—ରୂପଯୌବନାଦି, (୨) ଆଲମ୍ବନର ଚେଷ୍ଟା ଯୌବନୋଦ୍ଭୂତ ହାବଭାବାଦି, (୩) ନାୟିକାର ଅଳଙ୍କାର ନୂପୁର, ଅଙ୍ଗଦ ଓ ହାରାଦି, (୪) ତଟସ୍ଥ—ବସନ୍ତାଦି ଋତୁ, ମାଲ୍ୟ, ଚନ୍ଦନ, ଚନ୍ଦ୍ର, କୋକିଳାଳାପ, ଉଦ୍ୟାନ, ମଳୟାନିଳ ପ୍ରଭୃତି (ସାହିତ୍ୟରତ୍ନାକର ଓ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରୀୟ)। ଆଲମ୍ବନର ଚେଷ୍ଟା ହାବଭାବାଦିକୁ ଭରତ, ଧନଞ୍ଜୟ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଯୌବନରେ ସତ୍ତ୍ୱଜ ଅଳଙ୍କାରରୂପେ କହନ୍ତି।

"ଅଲଂକାରାସ୍ତୁ ସତ୍ତ୍ୱସ୍ଥା ଜ୍ଞେୟା ଭାବସମାଶ୍ରୟାଃ।
ଯୌବନେଽଭ୍ୟଧିକାଃ ସ୍ତ୍ରୀଣାଂ ବିକାରା ବକ୍ତ୍ରଗାତ୍ରଜାଃ"।
(ଭରତ)

ଭରତଙ୍କ ମତେ ଭାବ, ହାବ ଓ ହେଳା ଅଙ୍ଗଜାତ ତିନିଗୋଟି। (ଅଙ୍ଗଜ—ନେତ୍ରାନ୍ତ, ଭ୍ରୂ, ଗ୍ରୀବାଭଙ୍ଗୀ ଆଦି ତାହାର ସୂଚକ ବୋଲି ସେହି ଅଙ୍ଗରୁ ଜାତରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହେବୁ ଅଙ୍ଗଜ)। ଅଯତ୍ନଜ—ଶୋଭା, କାନ୍ତି, ଦୀପ୍ତି, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରାଗଲ୍‌ଭ୍ୟ ଓ ଔଦାର୍ଯ୍ୟ (ଶୋଭାଦି କମ୍ପିତ ବେଶାଦି ପ୍ରଯତ୍ନର ଅଭାବରେ ଶୋଭିଦ ହୁଅନ୍ତି)। ସ୍ୱଭାବଜ—ଲୀଳା, ବିଳାସ, ବିଚ୍ଛିତ୍ତି, ବିଭ୍ରମ, କିଲକିଞ୍ଚିତ, ମୋଟ୍ଟାୟିତ, କୁଟ୍ଟମିତ, ବିବ୍‌ବୋକ, ଲଳିତ ଓ ବିହୃତ (ଯୁବତୀମାନଙ୍କ ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରଯତ୍ନାଦିରୁ ଲୀଳାଦି ଜାତ ହୁଏ)। ଅଙ୍ଗଜ ୩, ସ୍ୱଭାବଜ ୧୦, ଅଯତ୍ନଜ ୭। ଦଶରୂପକାର ଧନଞ୍ଜୟ ଭରତଙ୍କ ମତକୁ ଅନୁସରଣ କରିଅଛନ୍ତି। ଭୋଜରାଜଙ୍କ ମତରେ

"ସ୍ମୃତୀଚ୍ଛାଯତ୍ନଜନ୍ମାନୋ ମନୋବାକ୍‌କାୟସଂଶ୍ରୟାଃ।
ବିଳାସା ଯେ ବରସ୍ତ୍ରୀଣାଂ ଜ୍ଞେୟା ଲୀଳାଦୟସ୍ତୁ ତେ।"

ସ୍ମରଣ, ଅଭିଳାଷ ଓ ପ୍ରବୃତ୍ତି ବିଶେଷରୁ ଜାତ ନାୟିକାଙ୍କ ମାନସ, ବାଚକ ଓ କାୟିକ ବିଳାସ (ଭାବବିଶେଷ) ଲୀଳାଦି ଅଟନ୍ତି। ଏମାନେ ସ୍ୱଭାବଜ। ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଦ୍ୱାଦଶ। ପୂର୍ବ ଦଶ ସଙ୍ଗରେ ଭୋଜରାଜ କ୍ରୀଡ଼ିତ ଓ କେଳି ଏହି ଦୁଇଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି। ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକାର

ଆଉ କହନ୍ତି ଯେ ଅଙ୍ଗଜ ଓ ଅଯତ୍ନଜ ଦଶଗୋଟି ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପୁରୁଷ ଉଭୟଙ୍କର । ଭୋଜରାଜ ମଧ୍ୟ ତାହା ସୂଚିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

" ହେଲାହାବାଦୟଶ୍ଚାନ୍ୟେ ଜ୍ଞେୟାଃ ସ୍ତ୍ରୀପୁରୁଷୟୋରପି ।"

କିନ୍ତୁ ଭରତ ଓ ଧନଞ୍ଜୟ ଏହି ଦଶଙ୍କୁ ପୁରୁଷଙ୍କ ଅଳଙ୍କାରରୂପେ କହି ନାହାନ୍ତି । ଭରତ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ସତ୍ତ୍ୱସ୍ଥ ଭାବ ସମାଶ୍ରିତ ବିଂଶ ଅଳଙ୍କାର କହି ଆଠଗୋଟି ପୌରୁଷ ସତ୍ତ୍ୱଭେଦ ଅଳଙ୍କାର କହିଅଛନ୍ତି । ତାହା ଯଥାକ୍ରମେ ଶୋଭା, ବିଳାସ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ସ୍ଥୈର୍ଯ୍ୟ, ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ଲଳିତ, ଔଦାର୍ଯ୍ୟ ଓ ତେଜ । ଏହି ଆଠଗୋଟିକୁ ଧନଞ୍ଜୟ, ବିଶ୍ୱନାଥ ପ୍ରଭୃତି ସାତ୍ତ୍ୱିକ ନାୟକ-ଗୁଣ ରୂପେ କହିଅଛନ୍ତି । ଭାବ, ହାବ ଓ ହେଳା—ଏ ତିନି ଅଙ୍ଗଜ, ଏ ବିଷୟରେ ସମସ୍ତ ଆଳଙ୍କାରିକ ଏକମତ । ଅଯତ୍ନଜ ସାତଗୋଟି—ଏ ବିଷୟରେ ଭରତ, ବିଶ୍ୱନାଥ, ଧନଞ୍ଜୟ ଓ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳନୀଳମଣିକାର ରୂପଗୋସ୍ୱାମୀ ଏକମତ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରୀୟ ଓ ରତ୍ନାକରରେ ଅଯତ୍ନଜ ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱୀକୃତ । ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ ସ୍ୱଭାବଜକୁ ୧୮ କହିଅଛନ୍ତି—ସେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦଶକୁ ବାହୁଡାଇ ବିକୃତ କହି ଆଉ ଆଠଗୋଟି ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ତାହା ମଦ, ତପନ, ମୌଗ୍ଧ୍ୟ, ବିକ୍ଷେପ, କୁତୂହଳ, ହସିତ, ଚକିତ ଓ କେଳି । ସାହିତ୍ୟରତ୍ନାକର ଓ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରୀୟରେ ଅଙ୍ଗଜ ୩, ଅଯତ୍ନଜ ୨ । ତାହା ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ସ୍ୱଭାବଜ ଭରତୋକ୍ତ ଦଶ ଛଡ଼ା ଆଉ ତିନିଗୋଟି କୁତୂହଳ, ହସିତ ଓ ଚକିତଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରୀୟ ଓ ରତ୍ନାକରର ମତ ସମାନ । ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକାର ଅନୁଭାବର ବିଚାର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହନ୍ତି ଯେ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଅଙ୍ଗଜ ଓ ସ୍ୱଭାବଜ ଅଳଙ୍କାର କଥିତ ହେଲା; ତଦ୍ରୂପ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଭାବ ଓ ଅନ୍ୟ ଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ ଅନୁଭାବ ଅଟେ । ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଅଙ୍ଗଜ, ସ୍ୱଭାବଜ ଅଳଙ୍କାର ଓ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଭାବ ସମରୂପ ବୋଲି ବିଶ୍ୱନାଥ ଇଙ୍ଗିତ ମାତ୍ର ପ୍ରଦାନ କଲେ । ଭୋଜରାଜ ହାବ, ଭାବ, ଲୀଳା ବିଳାସାଦିଙ୍କୁ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଭାବବିଶେଷରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନ କରି ସାରି କହନ୍ତି ।

" ଉପେକ୍ଷ୍ୟାନମେତେଷାମନୁଭାବେଷ୍ୱ ମନ୍ୟତେ ।"

ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ଅନୁଭାବ ରୂପେ ଜାଣନ୍ତି । ଉଜ୍ଜ୍ୱଳନୀଳମଣିରେ

" ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବା ହରେସ୍ତଦୀୟ ପ୍ରିୟାଗଣାଂ ଚ ।
କଥିତା ଗୁଣାନାମଚରିତ୍ରମଣ୍ଡନସମ୍ବନ୍ଧିନସ୍ତଟସ୍ଥାଶ୍ଚ ।"

ଭାବାଦିର ସ୍ୱରୂପ କଥନ

" ଦେହାତ୍ମକଂ ଭବେତ୍ ସତ୍ତ୍ୱଂ ସତ୍ତ୍ୱାତ୍ ଭାବଃ ସମୁତ୍ଥିତଃ ।
ଭାବାତ୍ ସମୁତ୍ଥିତୋ ହାବୋ ହାବାଦ୍ ହେଲା ସମୁତ୍ଥିତା ।"

ଦେହର ସାର ସତ୍ତ୍ୱ, ସତ୍ତ୍ୱରୁ ଭାବ, ଭାବରୁ ହାବ ଓ ହାବରୁ ହେଳା ଯଥାକ୍ରମେ ଜାତ (ଭରତ)।

ଭାବ—ନିର୍ବିକାର ଚିତ୍ତରେ ପ୍ରଥମ ବିକାର ଉଦ୍ଭୂତକୁ ଭାବ କହନ୍ତି। ହାବ—ଭ୍ରୂ ନେତ୍ରାଦି ବିକାରରୁ ସମ୍ଭୋଗ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶକ ଭାବରୂପ ଅଳ୍ପ ପ୍ରକାଶମାନ ବିକାରକୁ ହାବ କହନ୍ତି। ହେଳା—ସେହି ଭାବ ଅତିଶୟ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ ହେଳା ହୁଏ। ଶୋଭା—ରୂପ, ଯୌବନ, ଲାଳିତ୍ୟ ଓ ଭୋଗାଦି ଦ୍ୱାରା ଯେ ଅଙ୍ଗମାନଙ୍କର ଭୂଷଣ ତାହା ଶୋଭା। କାନ୍ତି—କାମଦ୍ୱାରା ବର୍ଦ୍ଧିତ ଶୋଭା ବା ଶ୍ରୀ କାନ୍ତି ନାମରେ କଥିତ। ଦୀପ୍ତି—ଅତି ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ କାନ୍ତିକୁ ଦୀପ୍ତି କହନ୍ତି। ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ—ସର୍ବାବସ୍ଥାବିଶେଷରେ ରମଣୀୟତା। ପ୍ରାଗଲ୍‌ଭ୍ୟ—ନିର୍ଭୀକତ୍ୱ। ଔଦାର୍ଯ୍ୟ—ସର୍ବ ସମୟରେ ନମ୍ରତା, ଶିଷ୍ଟାଚାର ବା ମେପ୍ରବେ ଅନୁକୂଳତା। ଧୈର୍ଯ୍ୟ—ଆତ୍ମଶ୍ଲାଘାଶୂନ୍ୟ ଓ ଅଚଞ୍ଚଳ ମନର ବୃତ୍ତିକୁ ଧୈର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି। ଲୀଳା—ମଧୁର ଅଙ୍ଗବିଚେଷ୍ଟା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରିୟର ଅନୁକରଣ। ବିଳାସ—ପ୍ରିୟର ଦର୍ଶନାଦି ଦ୍ୱାରା ଶରୀର, କ୍ରିୟା ଓ ବାକ୍ୟରେ ସାତିଶୟ ବିସ୍ମିତ ଭାବ ଉତ୍ପତ୍ତିର ନାମ ବିଳାସ।

" ଯାନସ୍ଥାନାସନାଦୀନାଂ ମୁଖନେତ୍ରାଦିକର୍ମଣାଂ।
ବିଶେଷସ୍ତୁ ବିଳାସଃ ସ୍ୟାଦିଷ୍ଟସନ୍ଦର୍ଶନାଦିନା"—.

ପ୍ରିୟ ଦର୍ଶନାଦିରୁ ଗମନ କରିବା, ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହେବା ଓ ଉପବେଶନ କରିବାର ଓ ମୁଖ ଚକ୍ଷୁ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଅତିଶୟ ବିଶିଷ୍ଟ ଭାବକୁ ବିଳାସ କହନ୍ତି—ଭରତ ଓ ଦର୍ପଣ। ବିଚ୍ଛିତ୍ତି—ବେଶ ରଚନାର ଅଳ୍ପତାରେ ମଧ୍ୟ ଯାହା କାନ୍ତିକୁ ପୋଷଣ କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଅତୀବ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦାୟୀ ତାହା ବିଚ୍ଛିତ୍ତି। ବିଭ୍ରମ—ପ୍ରିୟର ଆଗମନାଦିରେ ଆନନ୍ଦ ଓ ଅନୁରାଗବଶତଃରୁ ଭ୍ରମରେ ଅସ୍ଥାନରେ ଭୂଷଣାଦିର ପରିଧାନକୁ ବିଭ୍ରମ କହନ୍ତି। ଲଳିତ—ଅଙ୍ଗମାନଙ୍କର ସୁକୋମଳତା ହେତୁ ମନୋହର ବିକ୍ଷେପ ବିଶେଷକୁ ଲଳିତ କହନ୍ତି। କିଳକିଞ୍ଚିତ—କ୍ରୋଧ, ଅଶ୍ରୁ, ହର୍ଷ ଓ ଭୟାଦିର ମିଶ୍ରଣ; ପ୍ରିୟତମର ସଙ୍ଗମରୁ ଏକ କାଳରେ ହର୍ଷର ସ୍ମିତ, ରୁଦିତ, ହସିତ, ଭୟ, ମୋହ, ଦୁଃଖ, ଶ୍ରମାଦିର ମିଶ୍ରୀକରଣକୁ କିଳକିଞ୍ଚିତ କହନ୍ତି :—

"ସ୍ମିତରୁଦିତହସିତଭୟରୋଷଗମୋହ - ଦୁଃଖଶ୍ରମାଭିଷଙ୍ଗାଣାଂ
ସଙ୍କରକରଣଂ ହର୍ଷାଦସକୃତ୍ କିଳକିଞ୍ଚିତଂ ଜ୍ଞେୟମ୍।"
(ଭରତ ଓ ଦର୍ପଣ ମଧ୍ୟ ଦେଖ)

ମୋଟ୍ଟାୟିତ—ପ୍ରିୟତମର କଥାନୁକରଣାଦିରେ ପ୍ରିୟର ଅନୁରାଗରେ ଅନ୍ତଃକରଣର ତନ୍ମୟତାକୁ ମୋଟ୍ଟାୟିତ କହନ୍ତି—(ଧନଞ୍ଜୟ)।

ଇଷ୍ଟଜନସ୍ୟ କଥାୟାଂ ଲୀଲାହେଲାଦ୍ଦର୍ଶନେନାପି ।
ତଦ୍‌ଭାବଭାବନକୃତଂ ମୋଟ୍ଟାୟିତମୁଦାହୃତମ୍‌” ।
(ଭରତ, ଦର୍ପଣ ମଧ୍ୟ ଦେଖ)

କୁଟ୍ଟମିତ—କେଶ, ଅଧର, ସ୍ତନାଦି ଗ୍ରହଣ ବ୍ୟାପାରରେ ଆନନ୍ଦମୟୀ ହୃଦୟବତୀ ସ୍ତ୍ରୀର ମଧ୍ୟ ଯେ କୋପାଦି ପ୍ରକାଶ ତାହା କୁଟ୍ଟମିତ (ଧନଞ୍ଜୟ) ।

"କେଶସ୍ତନାଧରାଦି ଗ୍ରହଣେଷ୍ୱତିହର୍ଷସମ୍ଭ୍ରମୋତ୍ପନ୍ନମ୍‌ ।
କୁଟ୍ଟମିତଂ ବିଜ୍ଞେୟଂ ସୁଖମପି ଦୁଃଖୋପଚାରେଣ” ।
(ଭରତ ଓ ଦର୍ପଣ ମଧ୍ୟ ଦେଖ)

ବିବ୍ବୋକ—ଅତି ଗର୍ବରେ ଇଷ୍ଟ ବସ୍ତୁରେ ମଧ୍ୟ ଅନାଦର—(ଦର୍ପଣ) ।

'ଇଷ୍ଟାନାଂ ଭାବନାଂ ପ୍ରାପ୍ତାବଭିମାନୋ ଗର୍ବସମ୍ଭୂତଃ ।
ସ୍ତ୍ରୀଣାମନାଦରକୃତୋ ବିବ୍ବୋକ ନାମ ବିଜ୍ଞେୟଃ ।”

ବିହୃତ ବା ବିକୃତ—ବାକ୍ୟ କହିବାକୁ ଅବସର ପାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଲଜ୍ଜାରେ ନ କହିବାକୁ ବିହୃତ କହନ୍ତି ।

"ବିହୃତଂ ହ୍ରୀପ୍ରକାଲସ୍ୟ ବାକ୍ୟସ୍ୟାକଥନଂ ହ୍ରିୟା” ।
(ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରୀୟ) ।

"ପ୍ରାପ୍ତାନାମପି ବଚସାଂ କ୍ରିୟତେ ଯଦଭାଷଣଂ ହ୍ରିୟା ସ୍ତ୍ରୀଭିଃ ।
ବ୍ୟାଜାତ୍‌ ସ୍ୱଭାବାଦ୍‌ ବା ହ୍ୟେତତ୍‌ ସମୁଦାହୃତଂ ବିହୃତମ୍‌ ।”

କୁତୂହଳ—ରମ୍ୟ ଦର୍ଶନରେ ଚପଳତାକୁ କୁତୂହଳ କହନ୍ତି । ଚକିତ—ପ୍ରିୟତମର ସମ୍ମୁଖରେ ଅଳ୍ପ କାରଣରୁ ମଧ୍ୟ ଭୟରେ ବ୍ୟଗ୍ରତା, "ଚକିତଂ ଭୟସମ୍ଭ୍ରମଃ” । ହସିତ—ଯୌବନାଦି ବିକାରଜାତ ବୃଥା ବା ଆକସ୍ମିକ ହାସ । କେଳି—ବିହାରକାଳରେ କାନ୍ତଙ୍କ ସହିତ କ୍ରୀଡ଼ା । ବିକ୍ଷେପ—ପ୍ରିୟର ନିକଟରେ ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କର ଅର୍ଦ୍ଧରଚନା, ବୃଥା ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗକୁ ଦୃଷ୍ଟିପାତ, ମନ୍ଦମନ୍ଦ ରହସ୍ୟ ଖ୍ୟାପନ । ମୌଗ୍ଧ୍ୟ—ଜଣାବିଷୟର ଅଜଣାଭଳି ସ୍ୱାମୀ ଆଗରେ ଜିଜ୍ଞାସାକୁ ତତ୍ତ୍ୱବେତ୍ତାମାନେ ମୌଗ୍ଧ୍ୟ କହନ୍ତି । ତପନ—କାନ୍ତ ବିରହରେ କାମର ଆବେଗରେ ଜାତ ବ୍ୟାପାରର ନାମ ତପନ । ମଦ—ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ଯୌବନାଦି ଦ୍ୱାରା ଯେ ଗର୍ବଜ ବିକାରର ପ୍ରକାଶ । (ଉପପଞ୍ଚକର ପକାର ସୁନ୍ଦର ଉଦାହରଣମାନ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) ।

ଅନୁଭାବ

"ଅନୁଭାବୋ ଭାବବୋଧକଃ ।” ଚିତ୍ତସ୍ଥ ଭାବମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାପକ । ଅନୁ ପଶ୍ଚାତ୍‌ ଭବଃ ଉତ୍ପତ୍ତିର୍ଯେଷାମ୍‌—ଯେଉଁମାନଙ୍କର ବିଭାବର ପଛରେ ଜନ୍ମ ।

"ଯାନ ଚ କାର୍ଯଭୂତା ତାନ୍ୟନୁଭାବଶବ୍ଦେନ"—ସ୍ଥାୟୀଭାବର କାର୍ଯସ୍ୱରୂପ ଅଟନ୍ତି ବା ଉତ୍ପନ୍ନ ସ୍ଥାୟୀଭାବକୁ ଯେ ଅନୁଭବ କରାନ୍ତି । "ଅନୁଭାବୟନ୍ତୀତି ଅନୁଭାବାଃ" ଭାବର ସୂଚକ ଗୁଣ କ୍ରିୟାଦି । ଯେଉଁ ଭ୍ରୂକ୍ଷେପ, କଟାକ୍ଷ, ସ୍ମିତାଦି ଦ୍ୱାରା ସାମାଜିକଙ୍କ ହୃଦୟସ୍ଥ ସ୍ଥାୟୀଭାବ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ଓ ରସ ପୁଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହା ଅନୁଭାବ ।

ସାତ୍ତ୍ୱିକ

ହୃଦୟସ୍ଥ ଭାବ ସୂଚନା କରିବା ହେତୁ ସାତ୍ତ୍ୱିକମାନେ କଟାକ୍ଷାଦି ତୁଲ୍ୟ ସ୍ଥାୟୀଭାବମାନଙ୍କର କାର୍ଯ ହୋଇ ଅନୁଭାବତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେହେଁ ସେମାନଙ୍କର ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବ୍ରାଜକ ନ୍ୟାୟରେ ପୃଥକ୍ ଗ୍ରହଣରେ ଅସାଧାରଣ କାରଣ ଅଛି । ଅଭିନୟାଦି ଦ୍ୱାରା ପରଗତ ସୁଖଦୁଃଖାଦି ଭାବନାରେ ହୃଦୟର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁକୂଳ ଭାବକୁ ସତ୍ତ୍ୱ କହନ୍ତି । ସତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ନିଷ୍ପାଦିତ ଭାବ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ।

"ପରସ୍ୟ ସୁଖଦୁଃଖାଦେରନୁଭାବେନ ଚେତସଃ ।
ଅତ୍ୟନ୍ତାନୁକୂଲତ୍ୱେନ ଯେ ଚ ତଦ୍‌ଭାବଭାବନମ୍ ।
ତତ୍‌ସତ୍ତ୍ୱଂ ତେନ ନିର୍ବୃତ୍ତାଃ ସାତ୍ତ୍ୱିକା ଇତି ଜ୍ଞାପିତାଃ ।
ଅନୁଭାବତ୍ୱ ସାମାନ୍ୟେ ସତ୍ୟପ୍ୟେଷାଂ ପୃଥକ୍‌ତୟା ।
ଲକ୍ଷଣଂ ସ୍ୱଭାବଜତ୍ୱାଦ୍ଧି ତେ ଚ ସ୍ତମ୍ଭାଦୟଃ ସ୍ମୃତାଃ" ।
(ଭାବପ୍ରକାଶ) ।

(ତଦ୍‌ଭାବ ଭାବନମ୍—ତନ୍ମୟୀଭାବେନାବସ୍ଥାନମ୍, ତନ୍ମୟତ୍ୱ ଭାବପ୍ରାପ୍ତି) ।

"ସତ୍ତ୍ୱଂ ନାମ ମନଃପ୍ରଭବତ୍ୱାତ୍ ସମାହିତମନସ୍ତ୍ୱାତ୍ ଉତ୍ପଦ୍ୟତେ । ମନଃ ସମାଧାନାଚ୍ଚ ସତ୍ତ୍ୱ ନିର୍ବୃତ୍ତିର୍ଭବତି । ତସ୍ୟ ଯୋଽସୌ ସ୍ୱଭାବଃ ରୋମାଞ୍ଚାଶ୍ରୁବୈବର୍ଣ୍ୟାଦିଲକ୍ଷଣଃ ସ ନ ଶକ୍ୟତେଽନ୍ୟମନସା କର୍ତ୍ତୁମ୍ ଲୋକସ୍ୱଭାବାନୁକରଣାଚ୍ଚ ନାଟ୍ୟସ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱମୀପ୍ସିତମ୍ । କୋ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଃ ? ଇହହି ନାଟ୍ୟଧର୍ମପ୍ରବୃତ୍ତାଃ ସୁଖ ଦୁଃଖକୃତୋ ଭାବାସ୍ତଥା ସତ୍ତ୍ୱବିଶୁଦ୍ଧା କାର୍ଯା ଯଥା ସରୂପା ଭବନ୍ତି । ତତ୍ର ଦୁଃଖଂ ନାମ ରୋଦନାତ୍ମକଂ ତତ୍କଥମଦୁଃଖିତେନ, ସୁଖଂ ଚ ପ୍ରହର୍ଷାତ୍ମକଂ ତତ୍କଥଂ ଅସୁଖିତେନ ଅଭିନେତୁଂ ଶକ୍ୟତେ ଇତି । ଏତଦେବାସ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱଂ ଯଦ୍ଦୁଃଖିତେନ ବାଷ୍ପରୋମାଞ୍ଚୌ ଦର୍ଶୟିତବ୍ୟାବିତି କୃତ୍ୱା ସାତ୍ତ୍ୱିକଭାବା ଇତ୍ୟଭିବ୍ୟାଖ୍ୟାଃ" (ଭରତ) ।

ସତ୍ତ୍ୱ ମନରୁ ଜାତ । ତାହା ନିଶ୍ଚଳ ମନରୁ ଜାତ ହୁଏ । ମନର ସମାଧାନରେ ସୁଖପ୍ରାପ୍ତି । ରୋମାଞ୍ଚ, ଅଶ୍ରୁ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟ ମନୋଭାବରୁ ଜନ୍ମେ ନାହିଁ—ଅର୍ଥାତ୍ ଚଞ୍ଚଳ ମନରୁ ଜନ୍ମେ ନାହିଁ । ଲୋକସ୍ୱଭାବାନୁକରଣରୁ ନାଟ୍ୟର ସତ୍ତ୍ୱ ଇପ୍ସିତ ଅଟେ । ଇତ୍ୟାଦି ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବ

(ସଞ୍ଚାରୀ) :—ବ୍ୟଭିଚାରିଣ ଇତି କସ୍ମାତ୍ ? ଉଚ୍ୟତେ—ବି ଅଭି ଇତ୍ୟେତାବୁପସର୍ଗୌ । ଚର ଗତୌ ଧାତୁଃ । ଧ ତ୍ୱର୍ଥବାଗଙ୍ଗସତ୍ତ୍ୱୋପେତାନ୍ ବିବିଧମଭିମୁଖେନ ରସେଷୁ ଚରନ୍ତୀତି ବ୍ୟଭିଚାରିଣଃ । ଚରନ୍ତି ନୟନ୍ତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । କଥଂ ନୟନ୍ତି ? ଉଚ୍ୟତେ—ଯଥ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଇଦଂ ନକ୍ଷତ୍ରମମୁଂ ବାସରଂ ନୟତୀତି । ନ ଚ ତେନ ବାହୁଭ୍ୟାଂ ସ୍କନ୍ଧେନ ବା ନୀୟତେ । କିଂ ତୁ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧମେତତ୍ । ଯଥାୟଂ ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ନକ୍ଷତ୍ରମିଦଂ ବା ନୟତୀତି ଏବମେତେ ବ୍ୟଭିଚାରିଣ ଇତ୍ୟବଗନ୍ତବ୍ୟାଃ । ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ୩୩ । ଏମାନେ ସବୁ ରସରେ ସଞ୍ଚାର କରନ୍ତି; ତେଣୁ ଏମାନଙ୍କୁ ସଞ୍ଚାରୀ ବା ବ୍ୟଭିଚାରୀ କହନ୍ତି । ଏମାନେ ସ୍ଥାୟିଭାବ ଓ ରସର ସହକାରୀ କାରଣ ଅଟନ୍ତି । ଆଲମ୍ବନ ବିଭାବ—ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କର ପରସ୍ପର ସଙ୍ଗମ ନିମନ୍ତେ ଚିନ୍ତା ଆଦି ଯେ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ହୁଏ ତାକୁ ବ୍ୟଭିଚାରୀ କହନ୍ତି । ସ୍ଥାୟିଭାବକୁ ପୁଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି ଓ ପୁଷ୍ଟ କରି ତିରୋହିତ ହୁଅନ୍ତି । ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ, ଯେପରି ସମୁଦ୍ରରେ ତରଙ୍ଗ ଜାତ ହୋଇ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ସେହିପରି ସ୍ଥାୟିଭାବମାନଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତିରେ ସେମାନେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ନିଜ ନିଜ, ରତ୍ୟାଦିର ପୋଷଣ ରୂପ ଉପକାର କରି ତିରୋହିତ ହୁଅନ୍ତି । ନିର୍ବେଦ, ଗ୍ଲାନି ଶଙ୍କା, ଶ୍ରମ, ଧୃତି, ଜଡ଼ତା, ହର୍ଷ, ଦୈନ୍ୟ, ଔଗ୍ର୍ୟ, ଚିନ୍ତା, ତ୍ରାସ, ଈର୍ଷା, ଅମର୍ଷ, ଗର୍ବ, ସ୍ମୃତି, ମରଣ, ମଦ, ସୁପ୍ତି, ନିଦ୍ରା, ବିବୋଧ, ବ୍ରୀଡ଼ା, ଅପସ୍ମାର, ମୋହ, ଅଲସତା, ଆବେଗ, ତର୍କ, ଅବହିତ୍ଥା, ବ୍ୟାଧି, ଉନ୍ମାଦ, ବିଷାଦ, ଉତ୍ସୁକ, ଚପଳ ଏପରି ୩୩ ଗୋଟି ।

"ଯଥା ବାରିଧୌ ସତ୍ୟେବ କଲ୍ଲୋଲା ଉଦ୍ଭବନ୍ତି ବିଲୀୟନ୍ତେ ତଦ୍ବଦେବ ରତ୍ୟାଦୌ ସ୍ଥାୟିନି ସତ୍ୟେବାବିର୍ଭବତିରୋଭାବାଭ୍ୟାମାଭିମୁଖ୍ୟେନ ଚରନ୍ତୋ ବର୍ତ୍ତମାନା ନିର୍ବେଦାଦୟୋ ବ୍ୟଭିଚାରିଣୋ ଭାବାଃ"—ଦଶରୂପ ।

"ଯେ ଉପକର୍ତ୍ତୁମାୟାନ୍ତି ସ୍ଥାୟିନଂ ରସମୁତ୍ତମମ୍ ।
ଉପକୃତ୍ୟ ତୁ ଗଚ୍ଛନ୍ତି ତେ ମତା ବ୍ୟଭିଚାରିଣଃ" ପ୍ରଭା ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ ରସପଞ୍ଚକରେ ଉଦାହରଣମାନ ଦେଖ ।

ରସନିଷ୍ପତ୍ତି

ତତ୍ର ବିଭାବାନୁଭାବବ୍ୟଭିଚାରିସଂଯୋଗାଦ୍ରସନିଷ୍ପତ୍ତିଃ"—(ଭରତ)

ବିଭାବ, ଅନୁଭାବ ଓ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଯୋଗରୁ ରସ ବୋଧ ହୁଏ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟଞ୍ଜନାଦି ଦ୍ରବ୍ୟ ଯୋଗେ ଯେପରି ଅନ୍ନ ସ୍ୱାଦୁମୟ—ରସମୟ ହୁଏ, ସେହିପରି ନାନାଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସ୍ଥାୟିଭାବଗଣ ରସତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି (ଭରତ) । ଉକ୍ତ କଥିତ ଭରତଙ୍କ ଉକ୍ତିକୁ ନାନା ଆଲଂକାରିକ ନାନାପ୍ରକାରରେ ଗ୍ରହଣ

କରିଅଛନ୍ତି । ଉତ୍ପତ୍ତିବାଦୀ ଭଟ୍ଟଲୋଲ୍ଲଟଙ୍କ ମତରେ—ବିଭାବଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପାଦିତ ଓ ଅନୁଭାବଦ୍ୱାରା ବିଶେଷରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ଏବଂ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଦ୍ୱାରା ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ରାମାଦିଗତ ରସ ଅଭେଦଭାବନାରେ ନଟଠାରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଅନୁକାରୀ ନଟ ଓ ନଟୀ ଅନୁକାର୍ଯ୍ୟ ରାମ ଓ ସୀତାଙ୍କର ପରୋକ୍ଷ । ଅନୁକାରୀ ନଟର ଚିତ୍ତ ସଭାର ମନୋରଞ୍ଜନ ଓ ଅର୍ଥାର୍ଜ୍ଜନରେ ଅଭିନିବିଷ୍ଟ; ତେଣୁ ତାହାର ରସାସ୍ୱାଦ ହେବା ଅସମ୍ଭବ । ରସାସ୍ୱାଦ ହେଲେ ସେ ନଟ ନ ହୋଇ ସାମାଜିକ ହେବ । ଅନୁମିତିବାଦୀ ଶ୍ରୀଶଙ୍କୁକଙ୍କ ମତ:—ରାମାଦିଙ୍କ ଅଭେଦ ଭାବନାରେ ନଟଠାରେ ପ୍ରକାଶିତ ବିଭାବାଦି ଦ୍ୱାରା ଅନୁମିତ ସ୍ଥାୟୀଭାବ ସାମାଜିକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆସ୍ୱାଦିତ ହୋଇ ରସତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଅନୁକାର୍ଯ୍ୟ ରାମ ସୀତାଦିଙ୍କଠାରେ ଓ ଅନୁକାରୀ ନଟ ନଟୀଠାରେ ବା ସାମାଜିକଙ୍କଠାରେ ରସ ଅନୁମିତ ହୋଇ ନ ପାରେ; କାରଣ ଅନୁକାର୍ଯ୍ୟ ରାମ ସୀତା ନିଜ ରୂପରେ ସାମାଜିକଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥିତ ନ ଥିବାରୁ ରାମାଦିଙ୍କ ଶୃଙ୍ଗାରାଦି ରସ ନଟ ନଟୀଠାରେ ତେଣୁ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ ଏବଂ ଯାହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ ତାହା କପଟ୍ର ଅନ୍ୟଠାରେ ଥିବା ରୂପେ ଅନୁମିତ ହେବ । ପୁନଶ୍ଚ ରସ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ପାଦିତ ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ—କାରଣାଦି ପ୍ରକୃତ ହେଲେ ପ୍ରକୃତ କାର୍ଯ୍ୟ ଉତ୍ପାଦିତ ହେବ । ସଂସାରରେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, କାରଣ ଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟ ଉତ୍ପାଦିତ ହୁଏ । ଏଠାରେ ବିଭାବାଦି ଲୌକିକ କାରଣବତ୍ କାରଣ ନୁହନ୍ତି; ତେଣୁ ରସ କାର୍ଯ୍ୟରୂପେ କପଟ୍ର ବା ଉତ୍ପାଦିତ ହେବ । ପୁନଶ୍ଚ ରସ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ; କାରଣ ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁହିଁ କେବଳ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହୁଏ । ରସ ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ ନୁହେଁ; ତେଣୁ ଏହା ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏହିପରି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ଭାବ, ଅନୁମାନ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦ୍ୱାରା ରସର ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ । ଏହା ଦର୍ଶାଇ ଭଟ୍ଟନାୟକ ସ୍ୱମତ ଖ୍ୟାପନ କରି କହନ୍ତି ଯେ, ଭରତଙ୍କ ସୂତ୍ରର ଅର୍ଥ—ଭୋଜ୍ୟଭୋଜକ ଭାବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଭାବାଦିମାନଙ୍କ ଯୋଗରେ ରସ ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । କାବ୍ୟ ନାଟକରେ ସାଧାରଣ ଭାବ ପନ୍ନ ବିଭାବାଦିମାନଙ୍କ ଯୋଗେ ସାଧାରଣରୂପେ ଗ୍ରହଣୀୟ ସ୍ଥାୟୀଭାବ—ସତ୍ତ୍ୱୋଦ୍ରେକ ପ୍ରକାଶାନନ୍ଦ ସମ୍ବିଦ୍‌ମୟ ଭୋଗରୂପ ବା ଭୋଗର ଅପର ନାମ ଭାବନା ବ୍ୟାପାରରେ ଭୋଗ କରାଯାଏ । ଭୁକ୍ତିବାଦୀ ଭଟ୍ଟନାୟକାଦିଙ୍କ ମତରେ କାବ୍ୟରେ ପଦମାନଙ୍କର ତିନିଗୋଟି ବୃତ୍ତି ଅଛି—ଅଭିଧା, ଭାବକତ୍ୱ ଓ ଭୋଜକତ୍ୱ । ତାଙ୍କ ମତରେ ଅଭିଧାଦ୍ୱାରା ଅଭିଧା ଓ ଲକ୍ଷଣା ବୁଝାଏ । ଭାବକତ୍ୱର ଅର୍ଥ ସାଧାରଣୀକରଣ—ଏହାଦ୍ୱାରା ବିଭାବାଦି ଓ ସ୍ଥାୟିଭାବଗଣ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ନ ହୋଇ ସାଧାରଣ ଭାବରେ ଜ୍ଞାତ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା—ବିଭାବ—ରାମ ସୀତା ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ରାମ-ସୀତାରୂପେ ବୋଧ ନ ହୋଇ ନାୟିକା ସାମାନ୍ୟରୂପେ ଏବଂ ରାମଙ୍କର ସୀତାଙ୍କଠାରେ ରତି ମଧ୍ୟ ରାମଗତ ଓ ସୀତାଗତ ନ ହୋଇ ସାଧାରଣ ରତିରୂପରେ ବୁଝାଏ । ଭୋଜକତ୍ୱ ବଳରେ ସାଧାରଣ ଭାବରେ ସ୍ଥାୟିଭାବ

ଘ୪

ସାଧାରଣ ଭାବାପନ୍ନ ବିଭାବାଦି ଯୋଗେ ଭୋଗ କରନ୍ତି । ବ୍ୟକ୍ତିବାଦୀ ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତାଦିଙ୍କ ମତରେ—କାବ୍ୟରେ ଗୁଣାଳଙ୍କାର ଯୋଗେ ଓ ନାଟକରେ ଚତୁର୍ବିଧ ଅଭିନୟ—ଆଙ୍ଗିକ, ବାଚିକ, ଆହାର୍ଯ୍ୟ ଓ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଯୋଗେ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ସହକାରୀ ରୂପ—ସାଧାରଣଭାବେ ଗ୍ରହଣୀୟ ଅଲୌକିକ ବିଭାବାଦି ଶବ୍ଦରେ ନାମିତ ବିଭାବାଦି ଦ୍ୱାରା ଅନୁଭବଜନିତ ବାସନାରୂପରେ ସ୍ଥିତ ସ୍ଥାୟୀଭାବଗଣ ସାଧାରଣରୂପେ ଆସ୍ୱାଦ୍ୟମାନ ହୋଇ ରସରୂପରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ସ୍ଥାୟୀଭାବାଦିଙ୍କର ବିଭାବାଦି ଯୋଗେ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟବ୍ୟଞ୍ଜକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରସ ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ରସ ନିଷ୍ପତ୍ତିର ଅର୍ଥ ରସାଭିବ୍ୟକ୍ତି । ସାମାଜିକ ହୃଦୟରେ ବାସନାରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ସ୍ଥାୟୀଭାବଗଣ ଲୌକିକ ସାଂସାରିକ କାରଣ —ଯଥା ନାୟକ, ନାୟିକା, ଚନ୍ଦ୍ର, ମଳୟପବନ, ଉଦ୍ୟାନାଦି ଦ୍ୱାରା ଅନୁମିତ ହୁଏ (ଅନୁମାନର ଅର୍ଥ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହି ଯେ—ଏହି ବ୍ୟକ୍ତି ରତିମାନ୍, କାରଣ ରତିର କାର୍ଯ୍ୟ କଟାକ୍ଷାଦି ଏହାଙ୍କଠାରେ ଦେଖାଯାଉଅଛି—ଯାହାର କଟାକ୍ଷାଦି ନାହିଁ ସେ ରତିମାନ୍ ନୁହେଁ—ଯେପରି ବିରକ୍ତ, ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ପ୍ରଭୃତି) ଓ କାବ୍ୟ ପାଠକ ଏବଂ ନାଟକ ଦ୍ରଷ୍ଟାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆସ୍ୱାଦିତ ହୁଏ । ସ୍ଥାୟୀଭାବଗଣ ବିଭାବାଦିଙ୍କ ଯୋଗେ ସ୍ୱାଦୁତାଲାଭ କରି ରସନାମରେ ଅଭିହିତ ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ରସ ବିନା ବିଭାବାଦି ପୃଥକ୍ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଅମ୍ଳ, ଖଣ୍ଡ, ମରିଚ ଓ କର୍ପୂରାଦି ଯୋଗେ ଏକ ଅପୂର୍ବ ଆସ୍ୱାଦବିଶିଷ୍ଟ ପାନକ ରସ ନିର୍ମିତ ହୁଏ । ତାର ପାନକାଳରେ ଖଣ୍ଡ ମରିଚାଦିଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଆସ୍ୱାଦ ନ ମିଳି ସମୂହ ପାନକ ରସର ଆସ୍ୱାଦ ମିଳେ । ସେହିପରି ବିଭାବାଦିଙ୍କ ସମସ୍ତ ଯୋଗ ରସନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହୁଏ । ଏହାର ଆସ୍ୱାଦକାଳରେ ବିଭାବାଦି ସମୂହର ଆସ୍ୱାଦ ମିଳେ, ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବରେ ସେମାନଙ୍କର ଆସ୍ୱାଦ ମିଳେ ନାହିଁ ।

"କାରଣଂ କାର୍ଯ୍ୟସଞ୍ଚାରିରୂପା ଅପି ହି ଲୋକତଃ ।
ରସୋଦ୍‌ବୋଧେ ବିଭାବାଦ୍ୟାଃ କାରଣାନ୍ୟେବ ତେ ମତାଃ ।
ପ୍ରତୀୟମାନଃ ପ୍ରଥମଂ ପ୍ରତ୍ୟେକଂ ହେତୁରୁଚ୍ୟତେ ।
ତତଃ ସମ୍ବଳିତଃ ସର୍ବେ ବିଭାବାଦି ସଚେତସାମ୍ ।
ପ୍ରପାନକରସନ୍ୟାୟାଚ୍ଚର୍ବ୍ୟମାଣୋ ରସୋ ଭବେତ୍ ।"

(ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ)

ଦର୍ପଣକାର ପୁନଶ୍ଚ କହନ୍ତି ବିଭାବାଦିଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ବା ଦୁଇଟି ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟର ବା ଅନ୍ୟଙ୍କ ଅଧ୍ୟାହାରରେ ରସବୋଧ ହୁଏ ଓ ଦୋଷ ସମ୍ଭବେ ନାହିଁ । "ସଦ୍‌ଭାବଶ୍ଚେଦ୍ ବିଭାବାଦେର୍ଦ୍ୱୟୋରେକସ୍ୟ ବା ଭବେତ୍ ।

ଝଟିତ୍ୟନ୍ୟସମାକ୍ଷେପେ ତଦା ଦୋଷୋ ନ ବିଦ୍ୟତେ ।"

ସ୍ତମ୍ଭାଦି । ଅନୁଭାବ—ନୟନଚାତୁରୀ, ଭ୍ରୂବିକ୍ଷେପ, କଟାକ୍ଷ, ଲଳିତ ମଧୁର ଅଙ୍ଗ ବିକ୍ଷେପ, ମୁଖାବଲୋକନ, ଗୁଣ ଶ୍ରବଣ ଓ କୀର୍ତ୍ତନ, ସ୍ତମ୍ଭସ୍ୱେଦାଦି । ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ଉଗ୍ରତା, ମରଣ, ଆଳସ୍ୟ ଓ ଜୁଗୁପ୍ସା ବ୍ୟତୀତ ନିର୍ବେଦାଦି ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଭାବ । ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାରରେ ଅନୁଭାବ—ନିର୍ବେଦ, ଗ୍ଳାନି, ଶଙ୍କା, ଅସୂୟା, ଶ୍ରମ, ଚିନ୍ତା, ଔତ୍ସୁକ୍ୟ, ନିଦ୍ରା, ସ୍ୱପ୍ନ, ବିବ୍ବୋକ, ବ୍ୟାଧି, ଉନ୍ମାଦ ଓ ଅପସ୍ମାର ଆଦି । ଶୃଙ୍ଗାରର ବର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ୟାମ, ଦେବତା ବିଷ୍ଣୁ । ଶୃଙ୍ଗାରର ବିଭାଗ—ଅଯୋଗ, ବିପ୍ରଯୋଗ ଓ ସଂପ୍ରଯୋଗ (ସମ୍ଭୋଗ) । ପରସ୍ପରର ସମାଗମରେ ସଂଯୋଗ ବା ସମ୍ଭୋଗ, ତାହାର ଅଭାବରେ ଅଯୋଗ । ପରାଧୀନତା ହେତୁ, ଦୂରତାନିବନ୍ଧନ, ଦୈବପିତୃ ଗୁରୁଜନଙ୍କ ଅଧୀନତା ହେତୁ ଅସମାଗମ ବଶତଃ ଅଯୋଗ ହୁଏ । ଅଯୋଗ ଓ ବିପ୍ରଯୋଗରେ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାର । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଚତୁର୍ବିଧ—ପୂର୍ବରାଗ, ମାନ, ପ୍ରବାସ ଓ କରୁଣ । କେତେକ କରୁଣକୁ ଭେଦରୂପେ ମାନନ୍ତି ନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକାରଙ୍କ ମତରେ କରୁଣକୁ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାରର ଭେଦବିଶେଷରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରିବାର ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ, ତାହା ପ୍ରଥମତଃ କରୁଣ ରସରୂପେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲେହେଁ ପରେ ଆକାଶବାଣୀ ଶ୍ରବଣ ବା ଦୈବବଳରୁ ଶୃଙ୍ଗାରର ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ସଙ୍ଗମ ପ୍ରତ୍ୟାଶାରେ ରତିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । "ପୁନରଲଭ୍ୟେ ଶରୀରାନ୍ତରେଣ ବା ଲଭ୍ୟେ ତୁ କରୁଣାଖ୍ୟ ଏବ ରସଃ କିଂତ୍ୱତ୍ରାକାଶସରସ୍ୱତୀ ଭାଷାନନ୍ତରମେବ ଶୃଙ୍ଗାରଃ । ସଙ୍ଗମ ପ୍ରତ୍ୟାଶୟାରତେରୁଦ୍ଭବାତ୍ । ଅୟଂ ତୁ କରୁଣଃ ଇତ୍ୟଭିଯୁକ୍ତା ମନ୍ୟନ୍ତେ ।" କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏହାକୁ କରୁଣ ରସରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ମମ୍ମଟଭଟ୍ଟ ବିପ୍ରଲମ୍ଭକୁ ଅନ୍ୟଭାବରେ ପଞ୍ଚବିଧ କହନ୍ତି । ଅଭିଳାଷ ହେତୁକ (ପୂର୍ବରାଗ) ବିରହହେତୁକ, ଈର୍ଷାହେତୁକ, ପ୍ରବାସହେତୁକ ଓ ଶାପହେତୁକ । ଦଶରୂପକକାରଙ୍କ ମତରେ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାରର ଦଶଗୋଟି ଅବସ୍ଥା, ତାହା ଯଥାକ୍ରମେ ଅଭିଳାଷ, ଚିନ୍ତନ, ସ୍ମୃତି, ଗୁଣକଥା, ଉଦ୍‌ବେଗ, ପ୍ରଳାପ, ଉନ୍ମାଦ, ସଂଜ୍ୱର, ଜଡ଼ତା ଓ ମରଣ । ସମାଗମର ପୂର୍ବ ଅଯୋଗ ବା ପୂର୍ବରାଗରେ ସମାଗମ ପର ବିପ୍ରଯୋଗରେ ଏହି ଦଶ ଦଶା ଦେଖା ହୋଇଥାଏ । ଦର୍ଶନ ଓ ଶ୍ରବଣ ଯୋଗୁଁ ସୁନ୍ଦର କାନ୍ତଠାରେ ସ୍ପୃହା, ତାହା ତ୍ରିବିଧ—ବିସ୍ମୟ, ଆନନ୍ଦ ଓ ସାଧ୍ୱସ ହେତୁକ । ସାକ୍ଷାତ୍ ଦର୍ଶନ, ଛବି, ସ୍ୱପ୍ନଛାୟା ମାୟାରେ ଦର୍ଶନ, ସଖୀ ଗୀତ ଓ ମାଗଧାଦିଙ୍କ ଗୁଣ ପ୍ରଶଂସା ଶ୍ରବଣରେ ଅଭିଳାଷ ହୁଏ (ପୂର୍ବରାଗ) । ଗାଢ ପ୍ରଣୟ ଜନିତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ବିରହର ଦୁଇଟି ଭେଦ ହୁଏ, ତାହା ମାନ ଓ ପ୍ରବାସ । ମାନ ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱିବିଧ—ପ୍ରଣୟମାନ ଓ ଈର୍ଷାମାନ । ପ୍ରେମରେ ବଶୀକରଣହିଁ ପ୍ରଣୟ । ପ୍ରଣୟର ଭଙ୍ଗରେ ମାନକୁ ପ୍ରଣୟମାନ କହନ୍ତି । ତାହା ନାୟକ ନାୟିକା ଉଭୟଙ୍କର । ପ୍ରିୟର ଅନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀସଙ୍ଗମ ପରେ

ବର୍ଦ୍ଧନସମୁତ୍ଥ ନିରପେକ୍ଷଭାବ ଔତ୍ସୁକ୍ୟ ଚିନ୍ତାସମୁତ୍ଥ ସାପେକ୍ଷ ଭାବୋ ବିପ୍ରଲମ୍ଭକୃତଃ ଏବମନ୍ୟକରୁଣଃ ଅନ୍ୟଶ୍ଚ ବିପ୍ରଲମ୍ଭଃ ଏବଂ ସଟଂଭାବ ସଂଯୁକ୍ତଃ ଶୃଙ୍ଗାରେ ଭବନ୍ତି ।

ହାସ୍ୟ

ସ୍ଥାୟୀଭାବ—ହାସ । ବିଭାବ—ବିକୃତବେଶାଲଙ୍କାର, ଧୃଷ୍ଟତା, ଲୌଲ୍ୟ, ଅସତ୍ ପ୍ରଲାପ, ବ୍ୟଙ୍ଗଦର୍ଶନ, ଦୋଷାଦାହରଣ । ଅନୁଭବ—ଓଷ୍ଠଦଂଶନ, ନାସା କପୋଳ ସ୍ପନ୍ଦନ, ଦୃଷ୍ଟି ବିସ୍ତାର ଓ ସଂକୋଚ, ସ୍ୱେଦ, ମୁଖର ରକ୍ତିମା ଓ ପାର୍ଶ୍ୱଗ୍ରହଣ । ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ଅଲସ୍ୟ, ଅବହିତଥା, ତନ୍ଦ୍ରା, ନିଦ୍ରା, ସ୍ୱପ୍ନ, ପ୍ରବୋଧ ଓ ଅସୂୟାଦି । ହାସ୍ୟ ଦ୍ୱିବିଧ—ଆତ୍ମସ୍ଥ ଓ ପରସ୍ଥ । ତାହା ନିଜେ ହସିବା ଓ ପରକୁ ହସାଇବା । ହାସ୍ୟର ଭେଦ ଛ'ଗୋଟି । ତାହା ଯଥାକ୍ରମେ—ସ୍ମିତ, ହସିତ, ବିହସିତ, ଉପହସିତ ଅପହସିତ ଓ ଅତିହସିତ—ସ୍ମିତ ହସିତ ଉତ୍ତମଙ୍କର । ବିହସିତ ଉପହସିତ ମଧ୍ୟମଙ୍କର । ଅପହସିତ ଓ ଅତି ହସିତ ଅଧମଙ୍କର । ଈଷତ୍ ଫୁଲ୍ଲକପୋଳ, ମୃଦୁକଟାକ୍ଷ, ଅଦୃଶ୍ୟଦନ୍ତ ଓ ମଧୁର ହାସ୍ୟରେ ସ୍ମିତ । ଉତ୍ଫୁଲ୍ଲମୁଖ ନେତ୍ର ଓ କପୋଳ ଓ କିଞ୍ଚିତ୍ ଦନ୍ତ ଲକ୍ଷିତ ହେଲେ ହସିତ । କୁଞ୍ଚିତ କପୋଳ ଓ ଚକ୍ଷୁ, ମଧୁରସ୍ୱର ଓ ମୁଖର ରକ୍ତିମା ପ୍ରଦର୍ଶନରେ ବିହସିତ । ଉତ୍ଫୁଲ୍ଲ ନାସିକା, କୁଟିଳ ଦୃଷ୍ଟିପାତ, ନିକୁଞ୍ଚିତ ସ୍କନ୍ଧ ଓ ଶିରରେ ଉପହସିତ । ଅସ୍ଥାନରେ ହସିବା, ଅଶ୍ରୁଯୁକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟି, ସ୍କନ୍ଧ ଓ ଶିରର ଉତ୍କମ୍ପନରେ ଅପହସିତ । ଅଶ୍ରୁପୂର୍ଣ୍ଣ ଚକ୍ଷୁ, ତୀବ୍ର ଉଚ୍ଚହାସ୍ୟ, ହସ୍ତରେ ପାର୍ଶ୍ୱଧାରଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ଅତିହସିତ । ବର୍ଣ୍ଣ—ଶ୍ୱେତ । ଦେବତା—ପ୍ରମଥ ।

କରୁଣ ରସ

ସ୍ଥାୟୀଭାବ—ଶୋକ । ବିନଷ୍ଟବନ୍ଧୁ ଶୋଚନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଆଲମ୍ବନ । ଶାପକ୍ଳେଶ ବିନିପାତ, ଇଷ୍ଟଜନ ବିରହ, ବିତ୍ତନାଶ, ବଧ, ବନ୍ଧନ, ଉତ୍ପାତ, ବ୍ୟସନ ପ୍ରାପ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ବିଭାବ । (ବନ୍ଧୁର ଦାହକର୍ମ; ବନ୍ଧୁର ଗୃହ ବସ୍ତ୍ର ଭୂଷଣାଦି ଉଦ୍ଦୀପନ) ଅନୁଭାବ—ଅଶ୍ରୁପାତ, କ୍ରନ୍ଦନ, ମୁଖ ଶୋଷଣ, ବୈବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ସ୍ରସ୍ତଗାତ୍ରତା, ନିଶ୍ୱାସ ଓ ସ୍ମୃତିବିଲୋପ, ଦୈବନିନ୍ଦା, ସ୍ତମ୍ଭ, ପ୍ରଲାପ ପ୍ରଭୃତି । ସଞ୍ଚାରୀ—ନିର୍ବେଦ, ଗ୍ଲାନି, ଔତ୍ସୁକ୍ୟ, ଆବେଗ, ମୋହ, ଶ୍ରମ, ଅପସ୍ମାର, ବ୍ୟାଧି, ବିଷାଦ, ଜଡ଼ତା, ଉନ୍ମାଦ, ତ୍ରାସ, ଅଲସ୍ୟ, ଚିନ୍ତା, ଅଶ୍ରୁ, ବୈବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ବେପଥୁ ପ୍ରଭୃତି । ବର୍ଣ୍ଣ— କପୋତ । ଦେବତା—ଯମ ।

ରୌଦ୍ର ରସ

ସ୍ଥାୟୀଭାବ କ୍ରୋଧ । ଆଲମ୍ବନ—ରାକ୍ଷସ, ଦାନବ, ଉଦ୍ଧତ ମନୁଷ୍ୟ, ଅପରାଧୀ ଓ ଶତ୍ରୁ । ଉଦ୍ଦୀପନ—ତତ୍କୃତ ଅପରାଧାଦି, କ୍ରୋଧ, ଧର୍ଷଣ, ଅଧିକ୍ଷେପ,

ଅବମାନନ, ଅନୃତ ବଚନ, ବାକ୍ ପାରୁଷ୍ୟ, ଦ୍ରୋହ ଓ ମାତ୍ସର୍ଯ୍ୟ । କାର୍ଯ୍ୟ—ତାଡ଼ନ, ପାଟନ, ପୀଡ଼ନ, ଛେଦନ, ଭେଦନ, ପ୍ରହରଣ, ଆହରଣ, ଶସ୍ତ୍ରସମ୍ପାତ, ସମ୍ପ୍ରହାର, ରୁଧିରାକର୍ଷଣାଦି । ଅନୁଭାବ—ରକ୍ତ ନୟନ, ସ୍ୱେଦ, ଭ୍ରୁକୁଟି, କରଦନ୍ତ ଓଷ୍ଠ ପୀଡ଼ନ, ଗଣ୍ଡସ୍ଫୁରଣ, ହସ୍ତାଗ୍ର ନିଷ୍ପେଷଣାଦି । ସଞ୍ଚାରୀ—ସମ୍ମୋହ, ଉତ୍ସାହ, ବେଗ, ଅମର୍ଷ, ଚପଳତା, ଉଗ୍ରତା, ସ୍ୱେଦ, ବେପଥୁ, ରୋମାଞ୍ଚ ଓ ଗଦ୍‌ଗଦାଦି । ରାକ୍ଷସଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ଅନ୍ୟଙ୍କର ମଧ୍ୟ ରୌଦ୍ର ରସ ଅଛି; କେବଳ ରାକ୍ଷସଙ୍କର ତାହା ନୁହେ । ରାକ୍ଷସଙ୍କ ରୂପ ଭୀଷଣ, ସେମାନଙ୍କ ଶରୀର ଓ ବଚନାଦି ରୌଦ୍ର ସେମାନଙ୍କ ଅନୁଚରଙ୍କ ରସ ରୌଦ୍ର । ବର୍ଣ୍ଣ—ରକ୍ତ ବା ପିଙ୍ଗଳ । ଦେବତା—ରୁଦ୍ର ।

ବୀର

ସ୍ଥାୟିଭାବ ଉତ୍ସାହ । ବିଭାବ, ଅସମ୍ମୋହ, ଅଧ୍ୟବସାୟ, ନୟ, ବିନୟ, ପରାକ୍ରମ, ବଳ, ଶକ୍ତି, ପ୍ରତାପ ପ୍ରଭାବାଦି ବିଭାବ । ଅନୁଭାବ—ସ୍ଥୈର୍ଯ୍ୟ, ଶୌର୍ଯ୍ୟ, ତ୍ୟାଗ, ବୈଶାରଦାଦି । ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ଧୃତି, ମାନ, ଗର୍ବ, ଆବେଗ, ଉଗ୍ରତା ଅମର୍ଷ, ସ୍ମୃତି ଓ ରୋମାଞ୍ଚାଦି । ଅଧିକାଂଶ ଆଲଙ୍କାରିକ ବୀର ରସକୁ ଚତୁର୍ବିଧ ରୂପେ କହନ୍ତି—ଧର୍ମବୀର, ଦାନବୀର, ଦୟାବୀର ଓ ଯୁଦ୍ଧବୀର । କାବ୍ୟପ୍ରକାଶକାରଙ୍କ ମତେ ଯୁଦ୍ଧବୀରହିଁ କେବଳ ବୀର । ରସଗଙ୍ଗାଧରକାରଙ୍କ ମତରେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ପରି ବୀରରସର ଅନେକ ଭେଦ ହୋଇପାରେ । ଯଥା:—ଧର୍ମବୀର, ଦାନବୀର, ଦୟାବୀର, ସତ୍ୟବୀର, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟବୀର, କ୍ଷମାବୀର, ଯୁଦ୍ଧବୀର ଓ ବଳବୀର ପ୍ରଭୃତି । କେବଳ ଯୁଦ୍ଧବୀର କହିବା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ ଧର୍ମବୀର କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତା । ଯେହେତୁ ଯୁଦ୍ଧବୀର ଧର୍ମକୁ ଅନୁସରଣ କରନ୍ତି । ଯୁଦ୍ଧବୀର ଅଧର୍ମକୁ ଅନୁସରଣ କଲେ ବୀରରସରେ ଦୋଷ ସମ୍ଭବ ରସାଭାସ ହେବ । କେବଳ ଧର୍ମବୀର କହି ବିଷୟମାନଙ୍କର ତତ୍‌ସହିତ ଯୋଗ କଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ—ଧର୍ମବୀର ଦୟା ବା ଦାନ ପ୍ରଭୃତି ହେତୁ । କିନ୍ତୁ ଏପରି ନ କହି ଦୟାବୀର କ୍ଷମାବୀର କହିଲେ ଠିକ୍ ହେବ । ବର୍ଣ୍ଣ—ଗୌର । ଦେବତା—ମହେନ୍ଦ୍ର ।

ଅଦ୍ଭୁତ

ସ୍ଥାୟିଭାବ ବିସ୍ମୟ । ବିଭାବ—ଦିବ୍ୟଦର୍ଶନ ଇପ୍‌ସିତ ମନୋରଥ ପ୍ରାପ୍ତି, ଉପବନ, ଦେବମନ୍ଦିର ଗମନ, ଅସମ୍ଭାବ୍ୟମାନ ମାୟା ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲାଦି । ଅନୁଭାବ—ନୟନ ବିସ୍ତାର ଓ ଅନିମେଷ ଦୃଷ୍ଟି, ରୋମାଞ୍ଚ, ଅଶ୍ରୁ, ସ୍ୱେଦ, ହର୍ଷ, ସାଧୁବାଦ ପ୍ରଦାନ, ହାହାକାର, କରଚରଣ ଅଙ୍ଗୁଳି ଆଦି ଭ୍ରମଣାଦି । ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ଆବେଗ, ସମ୍ଭ୍ରମ, ଜଡ଼ତା, ପ୍ରଳୟ, ଅଶ୍ରୁ, ସ୍ତମ୍ଭ ଓ ଗଦ୍‌ଗଦାଦି । ବର୍ଣ୍ଣ—ପୀତ । ଦେବତା—ବ୍ରହ୍ମା ।

ବୀଭତ୍ସ

ସ୍ଥାୟୀଭାବ ଜୁଗୁପ୍ସା । ଅହୃଦ୍ୟ ଓ ଅପ୍ରିୟ ଦର୍ଶନ, ଅନିଷ୍ଟ ଶ୍ରବଣ ଦର୍ଶନ ଓ ପରିକୀର୍ତ୍ତନ । ବିଭାବ (ଶବ—ଆଲମ୍ବନ, ଅନ୍ତର୍ବିଦାରଣାଦି ଉଦ୍ଦୀପନ) । ଅନୁଭାବ—ସର୍ବାଙ୍ଗବିକ୍ଷେପ, ମୁଖନେତ୍ର ଘୂର୍ଣ୍ଣନ, ହୃଲ୍ଲେଖ, ନିଷ୍ଠୀବନ, ଉଦ୍‌ବେଜନ, ରୋମାଞ୍ଚ, ନେତ୍ରନିମୀଳନାଦି । ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ଅପସ୍ମାର, ମୋହ, ଆବେଗ, ବ୍ୟାଧି ଓ ମରଣାଦି । ବର୍ଣ୍ଣ—ନୀଳ । ଦେବତା—ମହାକାଳ ।

ଭୟାନକ

ସ୍ଥାୟିଭାବ—ଭୟ । ବିଭାବ—ବିକୃତ ଶବ୍ଦକାରୀ ପ୍ରାଣିଦର୍ଶନ, ଶିବା, ଉଲ୍ଲୂକ, ଶ୍ୟେନ, ତ୍ରାସ, ଉଦ୍‌ବେଗ, ଶୂନ୍ୟଗୃହ, ଅରଣ୍ୟପ୍ରବେଶ ଓ ମରଣ । ସ୍ୱଜନ ବଧ ବନ୍ଧନର ଦର୍ଶନ ଶ୍ରବଣ ଓ କଥନ, ଚୌର ଇତ୍ୟାଦି । ଅନୁଭାବ—କମ୍ପିତ କରଚରଣ, ଚକ୍ଷୁଚଳନ, ପୁଲକ, ମୁଖବୈବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ସ୍ୱରଭେଦ । ସଞ୍ଚାରୀ—ଶଙ୍କା, ମୋହ, ଦୈନ୍ୟ, ଆବେଗ, ଚପଳତା, ତ୍ରାସ, ଅପସ୍ମାର, ମରଣ, ସ୍ତମ୍ଭ, ସ୍ୱେଦ, ଗଦ୍‌ଗଦ, ରୋମାଞ୍ଚ, ବେପଥୁ, ବୈବର୍ଣ୍ଣ୍ୟାଦି । ବର୍ଣ୍ଣ—କୃଷ୍ଣ । ଦେବତା—କାମଦେବ ।

ଶାନ୍ତ

ସ୍ଥାୟୀ—ନିର୍ବେଦ ବା ଶମ । ଆଲମ୍ବନ—ଜଗତର ଅନିତ୍ୟତା । ଉଦ୍ଦୀପନ—ବେଦାନ୍ତ ଶ୍ରବଣ, ତପୋବନ ତାପସ ଦର୍ଶନାଦି । ଅନୁଭାବ—ବିଷୟରେ ଅରୁଚି, ଶତ୍ରୁ ମିତ୍ର ପ୍ରତି ଉଦାସୀନତା, ଚେଷ୍ଟାଶୂନ୍ୟତା, ନାସାଗ୍ରେ ଦୃଷ୍ଟି ଆଦି । ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ହର୍ଷ, ଉନ୍ମାଦ, ସ୍ମୃତି ଓ ମତି ପ୍ରଭୃତି ।

ଭାବ

ଦେବ, ଦ୍ୱିଜ, ଗୁରୁ ଓ ରାଜାଦିଙ୍କର ରତିକୁ ଭାବ କହନ୍ତି । କେତେକ ମିତ୍ର ଓ ପୁତ୍ରଙ୍କର ରତିକୁ ଭାବ କହନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ତାହା ସଖ୍ୟ ଓ ବାତ୍ସଲ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣୀୟ । ସାମଗ୍ରୀର ଅଭାବରୁ ରସ ରୂପ ପ୍ରାପ୍ତ ନ ହେବାରୁ ସ୍ଥାୟୀ ରତ୍ୟାଦିଙ୍କୁ ଭାବ କୁହାଯାଏ । ବିଭାବାଦିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୁଷ୍ଟ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ନିର୍ବେଦାଦି ପ୍ରାଧାନ୍ୟରେ ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ହେଲେ ଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ରସ ଓ ଭାବ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏହି ଯେ ଦେବ ଦ୍ୱିଜାଦି ଆଲମ୍ବନ ହେଲେ ସ୍ଥାୟୀ ରତିକୁ ଭାବ କହନ୍ତି । ନାୟକ ନାୟିକା ଆଲମ୍ବନ ହେଲେ ରତି ରସ ସଂଜ୍ଞା ଲାଭ କରେ । କାନ୍ତାବିଷୟକ ରତି ମଧ୍ୟ ଅନୁଭାବ ଓ ସଞ୍ଚାରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୁଷ୍ଟ ନ ହେଲେ ଭାବ ହୁଏ । ଏହିପରି ରସତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ସ୍ଥାୟିଭାବଗଣ ଭାବରୂପେ କଥିତ ହୁଅନ୍ତି । ଯେଉଁଠାରେ ସଞ୍ଚାରୀ ପ୍ରଧାନ ରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ସେଠାରେ ତାହାକୁ ଭାବ କହନ୍ତି । ସଞ୍ଚାରୀ ତ ରସର ଅଙ୍ଗ, ତେବେ କିପରି ତାହାର ପ୍ରଧାନତା ସ୍ୱୀକାର କରି ହୁଏ । ଉଦାହରଣ-ସ୍ୱରୂପ ମନ୍ତ୍ରୀର ବିବାହରେ ମନ୍ତ୍ରୀ

ଜାତ ଘୋଭଜ)। ଅଦ୍ଭୁତ—ବିବ୍ୟ ଓ ଆନନ୍ଦଜ। ଏହି ଆଠ ରସମାନେ ଉକ୍ତ ଲକ୍ଷଣାଦି ଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷିତ ଅଟନ୍ତି।

ରସ

ରସବୋଧରେ ପରମ ସୁଖ ଜାତ ହୁଏ। ସଂସାରରେ ଲୌକିକ ସୁଖ ଦୁଃଖର କାରଣଭୂତ ବ୍ୟାପାର ଧନ, ରାଜ୍ୟ, ପୁତ୍ରାଦି ଲାଭରୁ ତଥା ବନ୍ଧୁବିୟୋଗ, ବିତ୍ତନାଶ ଓ ବନବାସାଦିରୁ ଲୌକିକ ସୁଖ ଦୁଃଖ ଜାତ ହୁଏ। ଲୌକିକ ସୁଖ ଦୁଃଖ କାବ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲେ ଓ ନାଟକରେ ଅଭିନୀତ ହେଲେ ପରମ ସୁଖ ଜାତ ହୁଏ। ଲୌକିକ ସୁଖର ତ ପରମ ସୁଖ ହେବାର କଥା; ଲୌକିକ ଦୁଃଖର କିପରି ହେବ, ଏ ବିଷୟ ଅପୂର୍ବବତ୍ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ। ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବନବାସ, ସୀତାହରଣ, ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରାଜ୍ୟତ୍ୟାଗ ଓ ପୁତ୍ର ମରଣାଦି ରାମଚନ୍ଦ୍ରାଦିଙ୍କୁ ଦୁଃଖପ୍ରଦ ହୋଇଥିଲା; କିନ୍ତୁ ତାହା କାବ୍ୟ ଓ ନାଟକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବାରୁ ଅଲୌକିକ ଭାବାପନ୍ନ ହୋଇ ମହା ସୁଖପ୍ରଦ ହେଲା। ଏହା କିପରି ? ଏଥିପ୍ରତି ଉତ୍ତର ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି ଯେ, ସହୃଦୟଙ୍କ ଅନୁଭବହିଁ ତାହାର କେବଳ ପ୍ରମାଣ। ଯଦି ଦୁଃଖ ଅନୁଭୂତ ହେଉଥାଆନ୍ତା, ନାଟକ ଦର୍ଶନରେ ଓ କାବ୍ୟ-ପାଠରେ କେହି ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଉ ନ ଥାଆନ୍ତେ। କରୁଣ ରସପ୍ରଧାନ ରାମାୟଣାଦିରୁ ସୁଖର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ବୋଲି ଲୋକେ ତତ୍ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହାନ୍ୱିତ ହୁଅନ୍ତି। ଲୋକେ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରାଦିଙ୍କ ଚରିତ ଦର୍ଶନ ଓ ଶ୍ରବଣରେ ଅଶ୍ରୁପାତ କରନ୍ତି; ତାହା ତାଙ୍କ ହୃଦୟର ଦ୍ରବତା ପ୍ରକାଶ କରେ; ଅର୍ଥାତ୍ ସେହି ଅଶ୍ରୁପାତାଦି ଆନନ୍ଦସବଳିତ ଅଟେ। ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକାର ଏହା ଲେଖି ଅଛନ୍ତି। ରସ ଗଙ୍ଗାଧରରେ ମଧ୍ୟ ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ ଏହା ଅଲୌକିକ କାବ୍ୟ ବ୍ୟାପାରର ମହିମା ଯେ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ ଅରମଣୀୟ ଶୋକାଦି ପଦାର୍ଥ ଅଲୌକିକ ଆହ୍ଲାଦ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି। "ଅୟଂ ହି ଲୋକୋତ୍ତରସ୍ୟ କାବ୍ୟବ୍ୟାପାରସ୍ୟ ମହିମା ଯତ୍ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟା ଅରମଣୀୟା ଅପି ଶୋକାଦୟଃ ପଦାର୍ଥା ଆହ୍ଲାଦମଲୌକିକଂ ଜନୟନ୍ତି।" ଲୌକିକ କାରଣ କାବ୍ୟରେ ଅଲୌକିକ ଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ। କାରଣ ଲୌକିକ ବିଶିଷ୍ଟତାକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ବିଭାବାଦି, ଇତ୍ୟାଦି ଓ ସାମାଜିକ ତଥା ପାଠକଗଣ ସାଧାରଣରୂପେ ଗୃହୀତ ହୁଅନ୍ତି; ଅର୍ଥାତ୍ ରାମ ସୀତାଦି ସ୍ୱ ସ୍ୱ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ହରାଇ ସାଧାରଣ ମାନବରୂପରେ, ସ୍ଥାୟୀ ରତ୍ୟାଦି ରାମଗତ ଓ ସୀତାଗତ ନ ହୋଇ ସାଧାରଣ ମାନବଗତ ରତ୍ୟାଦି ଭାବରେ—(ରତ୍ୟାଦି ସାଧାରଣ ଭାବରେ) ସାମାଜିକ ଓ ପାଠକ ବିଶିଷ୍ଟ ସାମାଜିକ ଓ ପାଠକ ନ ହୋଇ ସାଧାରଣ ପାଠକ ଓ ସାମାଜିକ ଭାବରେ ଗୃହୀତ ହୁଅନ୍ତି। ଏଣୁ ଏ ସବୁ ଲୌକିକ ଭାବାପନ୍ନ ନ ହୋଇ ଅସାଧାରଣ ବା ଅଲୌକିକ ଭାବାପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି।

ମାନବର ଧର୍ମ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୁଏ । ରସବୋଧ କାଳରେ ପାଠକ ଓ ସାମାଜିକର ହୃଦୟ ସେହି ରସରେ ତନ୍ମୟ ହୁଏ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭାବର ଚିହ୍ନ ନ ଥାଏ । ଏହା ଅଲୌକିକ ଭାବ । ସେହି ଭାବରେ ହୃଦୟ ତନ୍ମୟ ହୁଏ; ମାତ୍ର ସେହି ରସକୁ କେବଳ ସେ ଆସ୍ୱାଦ କରେ । ହୃଦୟ ଯେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଆନନ୍ଦମୟ ହୁଏ ତାହା ନୁହେଁ—ହୃଦୟରେ ଯେ ଭାବ, ରସ ସ୍ୱାଦ ହୁଏ ତାହା ସୁଖପ୍ରଦ । ମାନବଜୀବନର ସାର୍ଥକତା ପ୍ରତି ପ୍ରତିପାଦକ ହେତୁ ତାହା ସ୍ପୃହଣୀୟ ଓ ସୁଖମୟ ।

କାବ୍ୟରେ ତିନପ୍ରକାର ଶବ୍ଦ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ—ବାଚକ, ଲାକ୍ଷଣିକ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜକ । ତେଣୁ ତାହାର ଅର୍ଥ ତିନ ପ୍ରକାର—ବାଚ୍ୟାର୍ଥ, ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ । ବାଚକ ଶବ୍ଦର ଯେ ଅର୍ଥ ତାହା ବାଚ୍ୟାର୍ଥ; ଲାକ୍ଷଣିକ ଶବ୍ଦର ଯେ ଅର୍ଥ ହୁଏ ତାହା ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ଶବ୍ଦର ଯେ ଅର୍ଥ ହୁଏ ତାହା ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ । ଯେଉଁ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଏହି ତିନି ପ୍ରକାର ଅର୍ଥ ହୁଏ ତାହା କ୍ରମଶଃ ଅଭିଧା, ଲକ୍ଷଣା ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନା । ଶବ୍ଦ କାରଣ, ଅର୍ଥ କାର୍ଯ୍ୟ । ତେଣୁ ଅର୍ଥବୋଧକ ଅଭିଧା, ଲକ୍ଷଣା ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନାମାନେ ବ୍ୟାପାର ଅଟନ୍ତି । ଏହି ତିନିଗୋଟି ଶବ୍ଦର ଶକ୍ତି ଅଟନ୍ତି, ଏହାକୁ ବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ।

ଅଭିଧା

ବାଚକ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥବୋଧ କରିବା ଶକ୍ତିକୁ ଅଭିଧା କହନ୍ତି । କୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ ଦେଖି ବୁଝାଯାଏ ଏହାର ନାମ ଏହା ଅଟେ ବା ଏହି ନାମର ଏହି ବସ୍ତୁ ରୂପ ଅର୍ଥ ଅଟେ, ଏହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶକୁ ସଙ୍କେତ କହନ୍ତି । ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ସାକ୍ଷାତ୍ ସଙ୍କେତିତ ହୋଇଥିବା ବସ୍ତୁ ବା ଅର୍ଥକୁ କହେ ତାହା ବାଚକ ଶବ୍ଦ ଅଟେ । ବାଚକ ଶବ୍ଦ ସାଧାରଣତଃ ତ୍ରିବିଧ—ଯୌଗିକ, ରୂଢ଼ ଓ ଯୋଗରୂଢ଼ । ଯୌଗିକ—ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ନିଜର ଅବୟବମାନଙ୍କ ଅର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ବୋଧହୁଏ, ଯଥା ଭଜନ ସ୍ଥାପନ ମାନସିକ । ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟଜନିତ ଅର୍ଥକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହୁଏ, ତାହା ରୂଢ଼—ବୃକ୍ଷ, ଗୋ (ଯେ କଟା ହୁଏ ତାହା ବୃକ୍ଷ; ଯେ ଗମନ କରେ ସେ ଗୋ; ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତିପ୍ରତ୍ୟୟନିଷ୍ପନ୍ନ ଅର୍ଥ ନ ବୁଝାଇ ଅନ୍ୟ ଏକ ଅର୍ଥରେ ଶବ୍ଦ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି) । ଯୋଗରୂଢ଼—ଯେଉଁ ଶବ୍ଦରେ ପ୍ରକୃତିପ୍ରତ୍ୟୟନିଷ୍ପନ୍ନ ଅର୍ଥ ଓ ରୂଢ଼ି ଅର୍ଥ ଅଛି, ତାହା ଯୋଗରୂଢ଼—ପଙ୍କଜ, ପୀତାମ୍ବର (ପଙ୍କରୁ ଅନେକ ପଦାର୍ଥ ଜାତ ହୁଏ—ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତିପ୍ରତ୍ୟୟନିଷ୍ପନ୍ନ ଅର୍ଥ ଅଛି ଅର୍ଥାତ୍ ଯୌଗିକ ଅର୍ଥ ଅଛି ଓ ଟେଗ ଟିଏ ଅଟେରେ ପଦ୍ମ ଅର୍ଥରେ ରୂଢ଼ି—ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି) ।

ଲକ୍ଷଣା

ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥରେ (୧) ମୁଖ୍ୟାର୍ଥର ବାଧ, (୨) ମୁଖ୍ୟାର୍ଥର ଯୋଗ ବା ସମ୍ବନ୍ଧ, (୩) ରୂଢ଼ି ବା ପ୍ରୟୋଜନ ଏହି ତିନି କାରଣ ଆବଶ୍ୟକ । ରୂଢ଼ ଲକ୍ଷଣା :—

କଳଙ୍ଗ ସାହସିକ—କଳଙ୍ଗ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କଳଙ୍ଗ ଦେଶ ବୁଝାଏ—ଏଠାରେ ଦେଶ ଅର୍ଥ ବାଧିତ ହୋଇ କଳଙ୍ଗ ଦେଶର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବା ଅର୍ଥାତ୍ ତହିଁରେ ବାସ କରୁଥିବ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲା । କଳଙ୍ଗବାସୀ ସ୍ଥାନରେ କେବଳ କଳଙ୍ଗ କହିବାରୁ ତାହା ରୂଢ଼ି ହେଲା । ପ୍ରୟୋଜନ ଲକ୍ଷଣା—ମହାନଦୀରେ ଗଉଡ଼ ଗାଁ । ମହାନଦୀ ସ୍ରୋତରେ ଗଉଡ଼ ଗାଁ ହେବା ଅସମ୍ଭବ; ତେଣୁ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ଅର୍ଥ ମହାନଦୀରେ ବାଧ ହେଲା—ମହାନଦୀ ସଙ୍ଗରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ଯେ ତଟ ବୁଝାଇଲା । ମହାନଦୀ ତଟରେ ଗଉଡ଼ଗାଁ କହିବା ଦ୍ୱାରା ଶୀତଳତା ଓ ପବିତ୍ରତା ବୁଝାଇଲା । ଏହା ହେଲା ପ୍ରୟୋଜନ । ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟରେ ଯୁକ୍ତ ହେଲେ ପ୍ରୟୋଜନଲକ୍ଷଣା ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟରହିତ ହେଲେ ରୂଢ଼ିଲକ୍ଷଣା ହୁଏ । ଲକ୍ଷଣା ପୁଣି ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ—ଯଥା—ଉପାଦାନ ଲକ୍ଷଣା ଓ ଲକ୍ଷଣ ଲକ୍ଷଣା (ତାହା ଯଥାକ୍ରମେ ଅଜହତ୍ସ୍ୱାର୍ଥା ଓ ଜହତ୍ସ୍ୱାର୍ଥା ରୂପେ ଜ୍ଞାତ) । ସେ ଦୁହେଁ ପୁଣି ସାରୋପା ଓ ସାଧ୍ୟବସାନା ଭେଦରେ ଦ୍ୱିବିଧ । ଏହି ଅଷ୍ଟବିଧ ପୁଣି ଶୁଦ୍ଧା ଓ ଗୌଣୀରୂପେ ଦ୍ୱିବିଧ ହୋଇ ଷୋଡ଼ଶ-ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ସବିସ୍ତର ବିଚାର ନିମନ୍ତେ ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ ବା କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । କେତେକ ଅବଶ୍ୟଜ୍ଞାତବ୍ୟ ବିଷୟମାନ ମାତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

ଗୌଣୀ

'ମୁଖଚନ୍ଦ୍ର' ଏଠାରେ ମୁଖକୁ ଚନ୍ଦ୍ର କହିଲେ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ବାଧ ହେଲା; କାରଣ ମୁଖ ବା କପରି ଚନ୍ଦ୍ର ହେବ । କିନ୍ତୁ କାନ୍ତି ଆଦି ସମାନ ଗୁଣ ବା ଧର୍ମର ସମ୍ବନ୍ଧ ଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥର ବୋଧ ହେଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ମୁଖ ଚନ୍ଦ୍ରର ସମାନ କାନ୍ତିଯୁକ୍ତ ଅଟେ । ଶୁଦ୍ଧା—ମହାନଦୀରେ ଗଉଡ଼ଗାଁ । ଏଠାରେ ସାଦୃଶ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ବିନା ଅନ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧଦ୍ୱାରା ସାମୀପ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ହେଲା— ତେଣୁ ଶୁଦ୍ଧା ଲକ୍ଷଣା ହେଲା । (ଶୁଦ୍ଧା ଲକ୍ଷଣା ସାଦୃଶ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ବ୍ୟତୀତ ଆଂଶିକ ଭାବ, ତାଦାତ୍ମ୍ୟ, ତାଦର୍ଥ୍ୟ ଓ ସାମୀପ୍ୟାଦି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହୁଏ) । ସାଦୃଶ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୌଣୀ ଲକ୍ଷଣା ହୁଏ ।

ଉପାଦାନ ଲକ୍ଷଣା

ଅର୍ଥଲାଭ ପାଇଁ ଯେଉଁଠାରେ ମୁଖ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ନ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ଆକ୍ଷେପ ବା ଗ୍ରହଣ କରାହୁଏ, ସେଠାରେ ଉପାଦାନ ଲକ୍ଷଣା ହୁଏ । ଏହାକୁ ଅଜହତ୍ସ୍ୱାର୍ଥା କହନ୍ତି । ଖଣ୍ଡା ଗୁଡ଼ାକ ପଶି ଯାଉଛି—ଖଣ୍ଡାଗୁଡ଼ାକ ଢ

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ

ଅନୁବାଦ ବା ସିଦ୍ଧ ଯେବେ ବିଧେୟ ବା ସାଧ୍ୟପର ହୁଏ, ତେବେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବୃତ୍ତି ହୁଏ । ପୂର୍ବେ ଏହା କଥିତ ହୋଇଅଛି । ବିଦ୍ୟାନାଥ ପ୍ରଭୃତି ଆଲଂକାରିକମାନେ କହନ୍ତି ଯେ, ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟହିଁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ । ବ୍ୟଞ୍ଜନାବୃତ୍ତି:— ଅଭିଧା, ଲକ୍ଷଣା ଓ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବୃତ୍ତିମାନ ନିଜର ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଇ ବିରତ ହେଲାପରେ ଯାହାଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥର ବୋଧହୁଏ ସେହି ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଥିବା ଶକ୍ତିକୁ ବ୍ୟଞ୍ଜନା କହନ୍ତି । ଯେପରି ସାଧାରଣ ଅଞ୍ଜନ ଅପ୍ରକଟ ବସ୍ତୁକୁ ପ୍ରକଟ କରିଦିଏ, ସେହିପରି ଏହି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ଅଭିଧେୟାର୍ଥ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥର ଅତିରିକ୍ତ ଅର୍ଥକୁ ବୋଧ କରାଏ । ଅତଏବ ଏହି ଅତିରିକ୍ତ ଅର୍ଥ ଯାହାଦ୍ୱାରା ବୋଧ ହୁଏ ତାହା ବ୍ୟଞ୍ଜନାବୃତ୍ତି । ଏହି ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାତ ଅର୍ଥକୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ, ଧ୍ୱନ୍ୟର୍ଥ, ଆକ୍ଷେପାର୍ଥ, ଆଶୟାର୍ଥ, ସୂଚ୍ୟର୍ଥ ଓ ପ୍ରତୀୟମାନାଦି ଅର୍ଥ କହନ୍ତି । ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ବାଚକ ହୁଏ ସେ ଲାକ୍ଷଣିକ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ମହାନଦୀରେ ଗଜ୍ଜଡ଼ସାହୀ । ମହାନଦୀ ଶବ୍ଦ ପ୍ରବାହବୋଧରେ ବାଚକ ଅଟେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ମହାନଦୀ ଶବ୍ଦ ପ୍ରବାହ ବୋଧରେ ବାଚକ; ତଟ ବୋଧରେ ଲାକ୍ଷଣିକ; ଶୀତଳତା ଓ ପବିତ୍ରତା ବୋଧରେ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ଅଟେ । ଅଭିଧା ଓ ଲକ୍ଷଣା ଶକ୍ତି କେବଳ ଶବ୍ଦକୁ ଆଶ୍ରୟ କରେ । ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଉଭୟକୁ ଆଶ୍ରୟ କରେ । ତେଣୁ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦୁଇ ପ୍ରକାର ହୁଏ—ଶାବ୍ଦୀ ଓ ଆର୍ଥୀ । ଶାବ୍ଦୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ମଧ୍ୟ ଦୁଇଟି ଭେଦ; ଅଭିଧାମୂଳା ଓ ଲକ୍ଷଣାମୂଳା ।

ଅଭିଧାମୂଳା ଶାବ୍ଦୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା

ବହୁତ ଶବ୍ଦ ଅଛି ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଅର୍ଥ ଅନେକ । ସଂଯୋଗ ଆଦିଦ୍ୱାରା କେତେକ ଅର୍ଥ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ ଯେବେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଚମତ୍କାରବୋଧକ ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ—ତେବେ ତାହା ଅଭିଧାମୂଳକ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦ୍ୱାରା ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅନେକାର୍ଥ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥବୋଧକ ଅଭିଧା ଶକ୍ତିକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିବା ସଂଯୋଗ ଆଦି ଅନେକ କାରଣ ଅଛନ୍ତି । ସଂଯୋଗ, ବିୟୋଗ, ସାହଚର୍ଯ୍ୟ, ବିରୋଧ, ଅର୍ଥ, ପ୍ରକରଣ, ଲିଙ୍ଗ ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦର ସନ୍ନିଧି, ସାମର୍ଥ୍ୟ, ଔଚିତ୍ୟ, ଦେଶ, କାଳ, ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ସ୍ୱର ଆଦି । ସଂଯୋଗ—ଶଙ୍ଖଚକ୍ରଯୁକ୍ତ ହରି । ବିୟୋଗ—ଶଙ୍ଖଚକ୍ରରହିତ ହରି । ସାହଚର୍ଯ୍ୟ—ରାମ ଲକ୍ଷଣ । ବିରୋଧ—ରାମ ରାବଣ । ଅର୍ଥ—ଭବବନ୍ଧନ ନାଶ ନିମନ୍ତେ କାହିଁକି ସ୍ଥାଣୁଙ୍କୁ ଭଜୁ ନାହିଁ—ସ୍ଥାଣୁର ଅର୍ଥ ଖୁଣ୍ଟଗଛ ଓ ଶିବ-ଏଠାରେ ଅର୍ଥକୁ ଶିବ । ପ୍ରକରଣ —ଦେବ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଦେବତା, ରାଜା ଓ ପର୍ଜନ୍ୟ ମେଘ ଦେବ; ହେ ଦେବ ଆପଣ ସବୁ ଜାଣନ୍ତି-ରାଜାଙ୍କ ଅର୍ଥରେ । ଲିଙ୍ଗ—କୁପିତ ମକରଧ୍ୱଜ—ମକରଧ୍ୱଜର

ଅର୍ଥ ସମୁଦ୍ର ଓ କାମଦେବ; ଏଠାରେ ଅର୍ଥ କାମଦେବ, କାରଣ ସମୁଦ୍ର ଜଡ଼ ଓ ଅଚେତନ । ଅନ୍ୟର ସନ୍ନିଧି—ଶୃଙ୍ଗାର ଦେବଙ୍କର—ଶୃଙ୍ଗାର ଶବ୍ଦ ସାନ୍ନିଧ୍ୟରୁ କାମଦେବ ବୁଝାଇଲା । ସାମର୍ଥ୍ୟ—ମଧୁମତ୍ତ କୋକିଳ; ମଧୁ ଶବ୍ଦର ଅନେକ ଅର୍ଥ—ମଧୁଦୈତ୍ୟ, ମଦିରା, ମକରନ୍ଦ ଓ ବସନ୍ତକାଳ; କିନ୍ତୁ ବସନ୍ତ କାଳରହିଁ ସାମର୍ଥ୍ୟ କୋକିଳକୁ ମତ୍ତ କରିବାରେ । ଔଚିତ୍ୟ—ଦୟିତା ମୁଖକୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ, ଅନେକ ପ୍ରକାର ରକ୍ଷଣ—ଏଠାରେ ଦୟିତା ମୁଖକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଔଚିତ୍ୟରୁ ଅନୁଗ୍ରହ ରୂପ ପାଳନ ନିୟମିତ ହେଲା । ଦେଶ—ଏଠାରେ ପରମେଶ୍ୱର ବିରାଜମାନ; ରାଜଧାନୀ ରୂପ ଦେଶରୁ ରାଜାଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲା । କାଳ—ଚିତ୍ରଭାନୁ ଶୋଭା ପାଉଅଛନ୍ତି—ଦିବସରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ; ରାତ୍ରିରେ ଅଗ୍ନି । ବ୍ୟକ୍ତି—ମିତ୍ରଂ ଭାତି—ଏଠାରେ ସୁହୃଦକୁ ବୁଝାଇଲା, ମିତ୍ର ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ—ଏହା ସଂସ୍କୃତରେ—ଓଡ଼ିଆରେ ନୁହେଁ । ଓଡ଼ିଆରେ ଏହା ପ୍ରକରଣରୁ ସ୍ଥିର ହେବ । ସ୍ୱର—ବେଦରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ପୁନଶ୍ଚ ଅଭିନୟରେ, ଅପଦେଶରେ ଓ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ହୁଏ ।

ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା

ବକ୍ତା, ବୋଦ୍ଧବ୍ୟ, କାକୁ, ବାକ୍ୟ, ବାଚ୍ୟ, ଅନ୍ୟସନ୍ନିଧି, ପ୍ରସ୍ତାବ, ଦେଶ କାଳ ଆଦିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ବିଲକ୍ଷଣତା ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାନ୍ତରକୁ (ଅଭିଧା ଓ ଲକ୍ଷଣା ଜଣା ନ ହେବା ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ) ପ୍ରତୀତ କରାଇବା ଅର୍ଥର ବ୍ୟାପାରକୁ ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା କହନ୍ତି । କବିଙ୍କ ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନାବୃତ୍ତି ବାଚ୍ୟ, ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ତିନି ଅର୍ଥରେ ହୋଇ ପାରେ । ଏଥିନିମିତ୍ତ ଉପରିକଥିତ ବକ୍ତୃଆଦିଙ୍କ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଦ୍ୱାରା ହେବା ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ତିନି ପ୍ରକାର ହୋଇ ପାରନ୍ତି—ବାଚ୍ୟ-ସମ୍ଭବା, ଲକ୍ଷ୍ୟସମ୍ଭବା ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ସମ୍ଭବା । ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ଦେଖ ।

ଧ୍ୱନି

ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଅର୍ଥ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କଥିତ ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ । ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଧ୍ୱନିତ ହୁଏ—ଧ୍ୱନିଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ—ଏଥି ହେତୁ ଯେଉଁଠାରେ

ସଙ୍କେତ—ଏହି ଶବ୍ଦରୁ ଏହି ଅର୍ଥ ଜଣାଯିବ, ଏହିରୂପ ଶକ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରିବା ସମୟ—ନିୟମ । ସଂସାରରେ ବ୍ୟବହାରରୁ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାରଣରୁ ଏହି ଶବ୍ଦର ଏହି ବିଶିଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ଏହା ଯେ ବହନ କରେ ତାହା ଶକ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଜଣାଯାଏ, ତାହା ଶକ୍ତି । ଶକ୍ତିଗ୍ରହଣର ଉପାୟମାନ ଯଥାକ୍ରମେ—ବ୍ୟାକରଣ, ଉପମାନ, କୋଷ, ଆପ୍ତବାକ୍ୟ, ବ୍ୟବହାର, ବାକ୍ୟଶେଷ, ବ୍ୟାଖ୍ୟା, ଜଣା ପଦର ସାମୀପ୍ୟରୁ ଅର୍ଥ ବୋଧ ହୁଏ ।

ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥର ପ୍ରଧାନତା ହୁଏ ତାକୁ ଧ୍ୱନି କହନ୍ତି । ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥର ଚମତ୍କାର ହୁଏ ସେଠାରେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, ପୁଣି ଯେଉଁଠାରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥର ଚମତ୍କାର ହୁଏ, ସେଠାରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥର ପ୍ରଧାନ୍ୟ ଓ ବାଚ୍ୟାର୍ଥର ଅପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହୁଏ । ଧ୍ୱନିର ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ଭେଦ—ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ଓ ଅଭିଧାମୂଳ ।

ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ଧ୍ୱନି

ଯେଉଁ ଧ୍ୱନିରେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥର ବାଧା ହୁଏ ସେଠାରେ ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ଧ୍ୱନି ହୁଏ । ଏହାକୁ ଅବିବକ୍ଷିତ ବାଚ୍ୟଧ୍ୱନି କହନ୍ତି । ଏହି ଧ୍ୱନିରେ ରୂଢ଼ିବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନବତୀ ଲକ୍ଷଣା ହୁଏ, ରୂଢ଼ି ଲକ୍ଷଣା ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ ରୂଢ଼ିଲକ୍ଷଣାରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଦୁଇଗୋଟି ଭେଦ (୧) ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତ ବାଚ୍ୟଧ୍ୱନି, (୨) ଅତ୍ୟନ୍ତ ତିରସ୍କୃତ ବାଚ୍ୟଧ୍ୱନି । ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତ ବାଚ୍ୟ—ଯହିଁରେ ବାଚ୍ୟ ଅର୍ଥ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ସଂକ୍ରମଣ କରେ; ଅର୍ଥାତ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥରେ ପ୍ରବେଶ କରେ ସେଠାରେ ଅର୍ଥାନ୍ତରସଂକ୍ରମିତ ବାଚ୍ୟ ଧ୍ୱନି ହୁଏ । ଏ ଧ୍ୱନି ପଦଗତ ଓ ବାକ୍ୟଗତ । ଏଥିରେ ପ୍ରୟୋଜନବତୀ ଉପାଦାନ ଲକ୍ଷଣା ହୁଏ । (୩) ଅତ୍ୟନ୍ତ ତିରସ୍କୃତ ବାଚ୍ୟ ଧ୍ୱନି—ଯେଉଁଠାରେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥର ସର୍ବପ୍ରକାରରେ ତିରସ୍କାର—ଦୂର କରାହୁଏ ସେଠାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ-ତିରସ୍କୃତ ବାଚ୍ୟଧ୍ୱନି ହୁଏ । ଏଠାରେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଖଣ୍ଡିତ ହୁଏ । ଏଥିରେ ପ୍ରୟୋଜନବତୀ ଲକ୍ଷଣଲକ୍ଷଣା ହୁଏ । ଏହା ପଦଗତ ଓ ବାକ୍ୟଗତ ।

ଅଭିଧାମୂଳ ଧ୍ୱନି

ଏହାକୁ ବିବକ୍ଷିତ ଅନ୍ୟ ପରବାଚ୍ୟ ଧ୍ୱନି କହନ୍ତି । କାରଣ ଏଥିରେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥକୁ ଅପେକ୍ଷା ରହେ; ଅର୍ଥାତ୍ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟଞ୍ଜନୀୟ ହୁଏ । ଏଥିରେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ନିଜର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ କରେ ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରେ । ଏହା ଦ୍ୱିବିଧ—ଅସଂଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ରମ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଓ ସଂଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ରମ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ।

ଅସଂଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ରମ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଧ୍ୱନି—ଯେଉଁଥିରେ ରସ, ଭାବ ଆଦି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହୁଏ, ତାକୁ ଅସଂଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ରମ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଧ୍ୱନି କହନ୍ତି । ଏଥିରେ କାବ୍ୟର ସର୍ବୋପରି ଅକଥନୀୟ ଚମତ୍କାର ହୁଏ । ଏହା ପୂର୍ବେ ସବିସ୍ତର କଥିତ ହୋଇଅଛି ।

ସଂଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ରମ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଧ୍ୱନି—ବାଚ୍ୟ ଅର୍ଥର ବୋଧ ହେବାପରେ କ୍ରମଶଃ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତ ହେଲେ ସଂଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ରମ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଧ୍ୱନି ହୁଏ । ଏହି ତ୍ରିବିଧ:—ଶବ୍ଦଶକ୍ତିଉଦ୍ଭବ, ଅର୍ଥଶକ୍ତିଉଦ୍ଭବ ଏବଂ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଉଭୟ

ଶକ୍ତିଉଦ୍ଭବ । ଶବ୍ଦଶକ୍ତିଉଦ୍ଭବ ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱିବିଧ:—ବସ୍ତୁ ଧ୍ୱନି ଓ ଅଲଙ୍କାର ଧ୍ୱନି । ଅର୍ଥଶକ୍ତି ଉଦ୍ଭବ ଧ୍ୱନି—ଯେଉଁ ସ୍ଥିରେ ଶବ୍ଦ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେବା ପରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥର ପ୍ରତୀତି ହୁଏ, ସେଠାରେ ଅର୍ଥଶକ୍ତିଉଦ୍ଭବ ଧ୍ୱନି ହୁଏ । ବ୍ୟଞ୍ଜକ ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଦୁଇ ଅର୍ଥହିଁ ହୁଏ । ବ୍ୟଞ୍ଜକ ଅର୍ଥ ତିନିପ୍ରକାର—ସ୍ୱତଃ ସମ୍ଭବୀ, କବି ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିମାତ୍ରସିଦ୍ଧ, କବିନିବଦ୍ଧପାତ୍ରର ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତିମାତ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁଣି ଚାରି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ—ବସ୍ତୁରେ ବସ୍ତୁ ବସ୍ତୁରେ ଅଲଙ୍କାର, ଅଲଙ୍କାରରେ ବସ୍ତୁ ଓ ଅଲଙ୍କାରରେ ଅଲଙ୍କାର । ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଉଭୟ ଶକ୍ତି ଉଦ୍ଭବ ଧ୍ୱନି:—ଯହିଁରେ କେତେକ ପଦର ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେକ ପଦର ଅପରିବର୍ତ୍ତନରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ସୂଚିତ ହୁଏ, ସେଠାରେ ଏହି ଧ୍ୱନି ହୁଏ । ଏହାର ଅନେକ ଭେଦ ଅଛି । ଅଲଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥାଦିରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ

ଯେ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ବାଚ୍ୟାର୍ଥଠାରୁ ଉତ୍ତମ ନୁହେ—ଅର୍ଥାତ୍ ବାଚ୍ୟାର୍ଥର ସମାନ ବା ବାଚ୍ୟାର୍ଥଠାରୁ ନ୍ୟୂନ ଚମତ୍କାର ଅଟେ, ତାକୁ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ କହନ୍ତି । ଧ୍ୱନିରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ମୁଖ୍ୟ ଓ ଏଥିରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଗୌଣ ଅଟେ । ଏହି ହେତୁ ଏହାକୁ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ କହନ୍ତି । ଏହାର ଅଷ୍ଟଭେଦ ଅଛି । ଅଗୂଢ଼, ଅପରାଙ୍ଗ, ବାଚ୍ୟସିଦ୍ଧ୍ୟଙ୍ଗ, ଅସ୍ଫୁଟ, ସନ୍ଦିଗ୍ଧ, ତୁଲ୍ୟପ୍ରଧାନ, କାକ୍ୱାକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ଅସୁନ୍ଦର । ଅଲଂକାର ଶାସ୍ତ୍ର ଦେଖ ।

ଗୁଣ

ଗୁଣ ରସର ସ୍ଥାୟୀ ଧର୍ମ । ରସ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା । ତେଣୁ ଗୁଣ ରସର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ । ରସର ଅସ୍ଥାୟୀ ଧର୍ମ ଅଲଙ୍କାର, ତହିଁ ଅଲଙ୍କାର ରସର ବହିରଙ୍ଗ । ଆତ୍ମାର ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦି ଧର୍ମ (ଗୁଣ) ପରି ରସର ପ୍ରସାଦ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟାଦି ଗୁଣ ଅଛନ୍ତି । ଗୁଣ ସମବାୟ ବୃତ୍ତିରେ (ଅପୃଥକ୍ ଭାବରେ, ଅଚଳ ସ୍ଥିତିରେ, ଅବିନା ଭାବରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁଠାରେ ରସ ସେଠାରେ ଗୁଣ ଓ ଯେଉଁଠାରେ ଗୁଣ ସେଠାରେ ରସ) ରସର ଉତ୍କର୍ଷର କାରଣ ଅଟେ । ଅଲଙ୍କାର ସଂଯୋଗ ବୃତ୍ତିରେ (ଥାଇ ବା ନ ଥାଇ) ରହି ରସର ଉତ୍କର୍ଷର କାରଣ ଅଟେ । ଗୁଣ ରସ ବିନା ରହେ ନାହିଁ ଅଲଙ୍କାର ରସ ବିନା ରହେ । ଗୁଣ ନିଶ୍ଚୟ ରସର ଉପକାର କରେ । ଅଲଙ୍କାର କିନ୍ତୁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ରସର ଉପକାର କରେ ନାହିଁ । ଗୁଣ ସ୍ଥାୟୀ ଧର୍ମ ହେତୁ ସାକ୍ଷାତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରସରେ ରହେ । କିନ୍ତୁ ଅଲଙ୍କାର ଅସ୍ଥାୟୀ ହେତୁ ସାକ୍ଷାତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରସରେ ରହେ ନାହିଁ । କାବ୍ୟର ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥରୂପ ଶରୀରରେ

ଅଳଙ୍କାର ରହେ । ଗୁଣ ରସରେ ରହିଲେହେଁ ଗୌଣସମ୍ବନ୍ଧରେ—ପରମ୍ପରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ—ସମ୍ବନ୍ଧୀର ସମ୍ବନ୍ଧରେ, ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥରେ ରହେ । ଯେପରି ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦି ଆତ୍ମାର ଧର୍ମ ଆକାରର ନୁହେଁ, ସେହିପରି ମାଧୁର୍ଯ୍ୟାଦି ଗୁଣମାନେହିଁ ରସର ଧର୍ମ—ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ନୁହେଁ । ବର୍ଣ୍ଣମାନେ ଗୁଣର ବ୍ୟଞ୍ଜକ ମାତ୍ର । ଯେପରି ବିଶାଳକାୟ ପୁରୁଷକୁ ଦେଖି ଅଶୂର ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ଏ ଶୂର ବୋଲି ଶୂରତ୍ୱବୁଦ୍ଧି ମନ୍ଦମତି ଲୋକେ ପୋଷଣ କରନ୍ତି, ସେହିପରି ଶୃଙ୍ଗାରାଦି ରସ ଧର୍ମର (ରସର ଯେ ଧର୍ମ—ଗୁଣ ତାହାର) ବ୍ୟଞ୍ଜକ ସୁକୁମାରାଦି ବର୍ଣ୍ଣ ଦର୍ଶନରେ ସେହି ସୁକୁମାରାଦି ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କରେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟାଦି ଗୁଣ ବିଦ୍ୟମାନ ବୋଲି ଲୋକେ କହନ୍ତି । ବସ୍ତୁତଃ ଗୁଣ ରସର ଧର୍ମ । ଗୁଣ ଓ ଅଳଙ୍କାର ସମବାୟ ବୃତ୍ତିରେ ରସରେ ରହନ୍ତି; ସେ ଦୁହିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ ଏହା କେତେକ କହନ୍ତି ।

"ଯୁବତେରିବ ରୂପମଙ୍ଗ କାବ୍ୟଂ ସ୍ୱଦତେ ଶୁଦ୍ଧଗୁଣଂ ତଦପ୍ୟତୀବ ।
ବିହିତଂ ପ୍ରଣୟଂ ନିରନ୍ତରାଭିଃ ସଦଲଂକାରବିକଳ୍ପ-କଳ୍ପନାଭିଃ ॥
ଯଦି ଭବତି ବଚଶ୍ଚ୍ୟୁତଂ ଗୁଣେଭ୍ୟୋ ବପୁରିବ ଯୌବନ ବନ୍ଧ୍ୟମଙ୍ଗନାୟାଃ ।
ଇତି ଜନଦୟିତାନି ଦୁର୍ଭଗତ୍ୱଂ ନିୟତମଲଂକରଣାନି ସଂଶ୍ରୟନ୍ତେ ।
(ଯୁବତେରିବ ରୂପଭଙ୍ଗି—ପାଠାନ୍ତର)"

ଯୁବତୀଙ୍କ ରୂପସଦୃଶ ସର୍ବଦା ସୁନ୍ଦର ଅଳଙ୍କାର ବିଶେଷ ଯୋଜନା ଦ୍ୱାରା ଶୁଦ୍ଧ ଗୁଣଯୁକ୍ତ କାବ୍ୟ ଅତି ପ୍ରୀତିପ୍ରଦ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯୁବତୀର ସୁନ୍ଦରରୂପ ସଦୃଶ କାବ୍ୟର ଗୁଣ ସର୍ବଦା ଅଳଙ୍କାରମଣ୍ଡିତ ହେବା ଉଚିତ । କାବ୍ୟ ଗୁଣହୀନ ହେଲେ ତାହା ସ୍ତ୍ରୀର ଯୌବନହୀନ ରୂପ ତୁଲ୍ୟ କୁତ୍ସିତ ଅଟେ । ତେଣୁ ଅତି ପ୍ରିୟ ହେଲେହେଁ ଅଳଙ୍କାର ଶୋଭାପ୍ରଦାନ କରେ ନାହିଁ । (ଭୋଜରାଜ) "କାବ୍ୟଶୋଭାୟାଃ କର୍ତ୍ତାରୋ ଧର୍ମା ଗୁଣାସ୍ତଦତିଶୟହେତବ ସ୍ତ୍ୱଲଂକାରାଃ ।" ଗୁଣମାନେ କାବ୍ୟଶୋଭାର ଜନକ ଓ ଅଳଂକାରମାନେ ଶୋଭାର ଅତିଶୟ ବୃଦ୍ଧିକାରକ ଅଟନ୍ତି । ତେବେ କଣ ସର୍ବଗୁଣ ଯୋଗରେ ନା କତିପୟଗୁଣ ଯୋଗରେ କାବ୍ୟ ହୁଏ । ଯଦି ସବୁ ଗୁଣରେ କାବ୍ୟ ହେବାର କଥା ତେବେ ସବୁ ଗୁଣରେ ଯୁକ୍ତ ନୁହନ୍ତି ଯେ ଗୌଡ଼ୀ ଓ ପାଞ୍ଚାଳୀ ରୀତି କିପରି କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ହେବେ (କାରଣ ବାମନାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତେ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ରୀତି) । ତେବେ କଣ କେତେକ ଗୁଣ ଯୋଗରେ କାବ୍ୟ ହେବ । ହଁ, ତା ନିଶ୍ଚୟ ହୋଇ ପାରେ । ଗୁଣ ନ ଥାଇ ଅଳଂକାର ଯୋଗେ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟ ହୁଏ । ଏଣୁ ବାମନ ଓ ଭୋଜଙ୍କ ଉକ୍ତି ଦୋଷାବହ । ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଯଥାର୍ଥ ଲକ୍ଷିତ ଅଛି ।

ଅଲଂକୃତମପି ପ୍ରୀତ୍ୟୈ ନ କାବ୍ୟଂ ନିର୍ଗୁଣଂ ଭବେତ୍ ।
ବପୁଷ୍ୟଲଳିତେ ସ୍ତ୍ରୀଣାଂ ହାରୋ ଭାରାୟତେ ପରମ୍ ।"

କଲେ (ଅନବ୍ୟୂଢ଼ର ମାଧୂର୍ଯ୍ୟ, ଅସମସ୍ତର ଓଜ) ଗୁଣର ସତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିବାରେ ମଧ୍ୟ ବାଧା ପଡ଼ିବ । ଏହିପରି ବିଚାର କଲେ କାବ୍ୟର ଗୁଣ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ । ସର୍ବଥା ଦୋଷର ଅଭାବ ଗୁଣ ନୁହେଁ । ଗୁଣ ଶବ୍ଦଗତ ଓ ଅର୍ଥଗତ । ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ବ୍ୟତୀତ ସର୍ବତ୍ର ନାମ ଏକମାତ୍ର, ଲକ୍ଷଣ ଭିନ୍ନ । ପ୍ରଥମତଃ ଶବ୍ଦଗୁଣର ବିଚାର ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା । (୧) ଶ୍ଳେଷ—ଅନେକ ପଦର ଏକପଦରୂପେ ବୋଧ । (୨) ପ୍ରସାଦ—ପ୍ରସିଦ୍ଧାର୍ଥ ପଦ-ଯୋଜନା ବା ଗାଢ଼ତ୍ୱ ଓ ଶିଥିଳତ୍ୱର ବ୍ୟତିକ୍ରମରେ ଯୋଜନା । (୩) ସମତା—ଆରମ୍ଭରୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱଭିର ଅଭିନ୍ନତା (ମୃଦୁ, ଗାଢ଼ ଓ ମିଶ୍ରବର୍ଣ୍ଣ-ମାନଙ୍କରେ ଆରମ୍ଭ କରି ଶେଷ କରିବା) । (୪) ସୁକୁମାରତା—କୋମଳବର୍ଣ୍ଣ ଯୋଜନା । (୫) ଅର୍ଥବ୍ୟକ୍ତି—ଶୀଘ୍ର ଅର୍ଥବୋଧକତା । (୬) ଉଦାରତା—କଠିନ ବର୍ଣ୍ଣଯୋଜନା ରୂପ ବିକଟତ୍ୱ ଲକ୍ଷଣତା—(ବିକଟତ୍ୱ—ପଦମାନଙ୍କର ନାଚନ୍ତ୍ପରି ହେବା) । (୭) ଓଜ—ସମାସବହୁଳତା । (୮) କାନ୍ତି—ଗାଢ଼ବନ୍ଧ ପ୍ରୟୋଗରେ କର୍ଣ୍ଣ ଓ ମନର ପ୍ରସାଦଜନକତା ବା ବନ୍ଧର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତା । (୯) ସମାଧି—ବନ୍ଧର ଗାଢ଼ତ୍ୱ ଓ ଶିଥିଳତ୍ୱର କ୍ରମଶଃ ସ୍ଥିତି ବା ଅନ୍ୟ ଧର୍ମର ଅନ୍ୟତ୍ର ଆରୋପ । (୧୦) ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ—ବାକ୍ୟରେ ପୃଥକପଦତା । (୧୧) ଉଦାରତା—ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ବିଶେଷଣରେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ଗୁଣ । (୧୨) ସୁଶବ୍ଦତା—ସୁବନ୍ତ ଓ ତିଙନ୍ତରେ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିମନ୍ତ ପଦବିନ୍ୟାସ । (୧୩) ପ୍ରେୟ—ପ୍ରିୟ ଉକ୍ତିରେ ପ୍ରୀତିଯୁକ୍ତ ବଚନ । (୧୪) ଔର୍ଜିତ୍ୟ—ଗାଢ଼ବନ୍ଧତା ବା ସୁସନ୍ଧିନିଷ୍ପନ୍ନ । (୧୫) ବିସ୍ତର—ସ୍ୱଉକ୍ତିର ସମର୍ଥନ ନିମନ୍ତେ ବେଶି କହିବା । (୧୬) ସମ୍ମିତତ୍ୱ—ଅର୍ଥାନୁଯାୟୀ ପଦଯୋଜନା । ଅଭିଧେୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପଦ ଊଣା ବା ଅଧିକ ନ ହେବା । (୧୭) ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ—ବାକ୍ୟରେ ଧ୍ୱନିଦ୍ୱାରା ଉକ୍ତ କରିବା । (୧୮) ସଂକ୍ଷେପ—ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କଥନ । (୧୯) ସୌକ୍ଷ୍ମ୍ୟ—ବିଷୟକୁ ଅଳ୍ପ ପ୍ରକାଶ କରିବା । (୨୦) ପ୍ରୌଢ଼ି—ଉକ୍ତିର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ—ଉକ୍ତିରେ ଶବ୍ଦର ପରିବର୍ତ୍ତିନ ଅସହତା (ଉକ୍ତିର ପରିପାକକୁ ପ୍ରୌଢ଼ି କହନ୍ତି—ପରିପାକ—ନାରିକେଳ, ଖର୍ଜୁର, ମୃଦ୍ୱୀକା ଗୁଡ଼ ଦ୍ରୁତିଭ) । (୨୧) ଉକ୍ତି—ବିଶିଷ୍ଟ ବା ଚତୁର ଭଣିତ । (୨୨) ଗତି—ଆରମ୍ଭ ଅନୁରୂପ ନିର୍ବାହ; ଯେପରି ପଦ ସନ୍ନିବେଶରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଅଛି, ସେହିପରି ବୃତ୍ତି ନିର୍ବାହରେ ଏ ଗୁଣ । (୨୩) ଗତି—ସ୍ୱରର ଆରୋହ ଅବରୋହରେ ସୁରମ୍ୟତା (୨୪) ଭାବିକ—ପ୍ରେମଯୁକ୍ତ ବାକ୍ୟବିନ୍ୟାସ ।

ଅର୍ଥ ଗୁଣ

ଶ୍ଳେଷ-ଯୋଜନା ନ ହେବା ବାକ୍ୟାର୍ଥରେ ବୁଦ୍ଧିର ଚତୁରତାରେ ସୁନ୍ଦର ଯୋଜନା । ପ୍ରସାଦ—ନ୍ୟୂନାଧିକ ପଦ ନ ଥାଇ ଅର୍ଥର ବିମଳତା ।

ଓ ମାଳୀ ଭେଦରେ ନିବଦ୍ଧ । ଯାହା ସ୍ୱଲକ୍ଷଣଗୋଚର ତାହା ବୈଶେଷିକ । ପ୍ରଶସ୍ତତା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସୁଖଦତା (ଅର୍ଥଗୁଣ) । ସୌଭାଗ୍ୟ—ପ୍ରସାଦ (ଶବ୍ଦଗୁଣ) ଯଥାସଂଖ୍ୟ—ସମାଧିରୂପେ ପ୍ରଗାଢ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ଦୋଷପରିହାରକ ରୂପେ ଗୁଣ । କେତେକ ସ୍ୱତଃ ଉତ୍କର୍ଷ ହେତୁ ଗୁଣ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପୁଣି କେତେକ ଅତିଶୟ ଶୋଭା ହେତୁ ପରମ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ । ଗୁଣ ଯେ ଦୋଷ ପରିହାରକ ଏହା ସର୍ବସମ୍ମତ ନୁହେଁ । କଠୋର ବା ଶ୍ରୁତିକଟୁ ନିବାରକ ସୌକୁମାର୍ଯ୍ୟ । ଗ୍ରାମ୍ୟତାର ବାରଣାର୍ଥ କାନ୍ତି । ଅପୁଷ୍ଟାର୍ଥ ଓ ନେୟାର୍ଥର ନିବାରକ ଅର୍ଥବ୍ୟକ୍ତି । ନ୍ୟୂନାଧିକ ପଦର ନିବାରକ ସମ୍ମିତତ୍ୱ । ଅନଲଂକାର ଓ ଅନୁଚିତାର୍ଥର ଉଦାରତା । ବିସନ୍ଧିର ଔର୍ଜିତ୍ୟ, ପତତ୍ପ୍ରକର୍ଷର ଗତି, ଅପ୍ରସନ୍ନ ଓ କ୍ଲିଷ୍ଟର ପ୍ରସାଦ । ଅଶ୍ଳୀଳର ଉକ୍ତି । ଚ୍ୟୁତସଂସ୍କୃତର ସୌଶବ୍ଦ । ବିଷମ ଓ ପ୍ରକ୍ରମଭଙ୍ଗର ସମତା । ପରୁଷର ପ୍ରେୟାନ୍ । ଶିଥିଳର ଶ୍ଳେଷ । ଅସମସ୍ତର ଓଜ । ଅନବ୍ୟୂଢ଼ର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ । ଏହିପରି ବିଚାର କରି ବସିଲେ ଗୁଣ ତିନି ହେଉନ୍ତୁ, ଚାରି ହେଉନ୍ତୁ, ନଅ ହେଉନ୍ତୁ, ଊନେଇଶ ହେଉନ୍ତୁ ବା ଚବିଶ ହେଉନ୍ତୁ, ସମସ୍ତେ ଦୋଷର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ କେତେକ କହନ୍ତି, ଅର୍ଥବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରସାଦର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଔଦାର୍ଯ୍ୟ ବା ଉଦାରତା ଓ ଔର୍ଜିତ୍ୟ ଓଜର; ପ୍ରୌଢ଼ି, ଉକ୍ତି, ସଂକ୍ଷେପ, ସୌକ୍ଷ୍ମ୍ୟ, ବିସ୍ତାର, ସମ୍ମିତତ୍ୱ, ପ୍ରେୟାନ୍ ଓ ସମତା ଉକ୍ତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ସମାଧି ରୂପକର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଶ୍ଳେଷ ଶ୍ଳେଷାଲଙ୍କାରର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଓଜ, ପ୍ରସାଦ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଉକ୍ତି, କାନ୍ତି, ସୁଶବ୍ଦତା, ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ଭାବିକ ଓ ଗତି ଏହି ନବବିଧ ଗୁଣ । ଧର୍ମସୂରି ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଓଜ, ପ୍ରସାଦ ଓ ସୁଶବ୍ଦତା ଏହି ଚାରି ଗୋଟିକୁ ଗୁଣରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରି କହନ୍ତି ଯେ, ତିନିଗୋଟି ଗୁଣ ଓଜ, ପ୍ରସାଦ ଓ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ମୋଟେ କିନ୍ତୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧପଦ । ରସଗଙ୍ଗାଧରରେ ଲକ୍ଷିତ ଅଛି—ସମତା ସର୍ବତ୍ର ଅନୁଚିତ । ଓଜର ଆଦ୍ୟ ଚାରିଗୋଟି ଭେଦ କେବଳ ବୈଚିତ୍ର୍ୟମାତ୍ର, ଗୁଣ ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ, ତା ହେଲେ ପ୍ରତି ଶ୍ଳୋକ ଅର୍ଥବୈଚିତ୍ର୍ୟ ହେତୁ ଗୁଣଯୁକ୍ତ ହେବ । ଅଭିପ୍ରାୟଯୁକ୍ତ ପଦାବଳୀ ଓଜର ପଞ୍ଚମ ଭେଦ । ଅନବୀକୃତ, ଅମଙ୍ଗଳରୂପ, ଅଶ୍ଳୀଳ, ଗ୍ରାମ୍ୟ, ଭଗ୍ନପ୍ରକ୍ରମ, ଅପୁଷ୍ଟାର୍ଥ ଦୋଷମାନଙ୍କର ନିରାକରଣରେ ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତି ଅଲଙ୍କାରର ରସଧ୍ୱନି ରସବତ୍ ଅଲଂକାରାଦି ସୁସ୍ଥିତ । ସମାଧି କବିଗତ ଜ୍ଞାନ ରୂପ, ଗୁଣ ନୁହେଁ । ତାହେଲେ ପ୍ରତିଭା ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟଗୁଣ ହେବ । ଏଣୁ ମମ୍ମଟାଦି ତିନିଗୋଟି ଗୁଣ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ତାହା ପ୍ରସାଦ, ଓଜ ଓ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ । ପୂର୍ବାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତସମୂହ ଆଲୋଚନାରେ ଗୁଣର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହେବ—ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଉପରି କଥିତ ବିଷୟମାନ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା । ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର, କରୁଣ, ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ଶାନ୍ତ ରସରେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣର କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ଆଧିକ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ । ବୀର, ବୀଭତ୍ସରେ

(ବିଦ୍ୟାନାଥଙ୍କ ମତେ ଭୟାନକରେ) କ୍ରମଶଃ ଓଜଗୁଣର ଆଧିକ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ । ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଅଦ୍ଭୁତ, ହାସ୍ୟ ଓ ଭୟାନକରେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ଓଜ ଉଭୟ ଗୁଣ ବିଦ୍ୟମାନ ।

ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ—ଟ, ଠ, ଡ, ଓ ଢ ଭିନ୍ନ କ ଠାରୁ ମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣ; ଙ, ଞ, ଣ, ନ ଓ ମ ଯୁକ୍ତ, ହ୍ରସ୍ୱ ର ଓ ଣ, ଅସମାସ ଓ ଅଳ୍ପ ସମାସ ଯୁକ୍ତ ମଧୁର ରଚନା । ଓଜ—ବର୍ଗର ପ୍ରଥମ ଓ ତୃତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ଦ୍ୱିତୀୟ ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣଙ୍କର ଯୋଗ; ଟ, ଠ, ଡ ଓ ଢ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କ ବାହୁଲ୍ୟ; ଦୀର୍ଘ ସମାସ, କଠୋର ବର୍ଣ୍ଣ ରଚନାରେ ଓଜ ଗୁଣ, । ପ୍ରସାଦ—ସବୁ ରସରେ ଓ ସବୁ ରଚନାରେ ବ୍ୟବହୃତ । ଯାହାର ଶ୍ରବଣମାତ୍ରେ ଅର୍ଥ ବୋଧହୁଏ, ତାହା ପ୍ରସାଦ ଗୁଣ ।

ଭୋଜରାଜ କହନ୍ତି ଯେ ଅଳଙ୍କାର ଯୋଗେ କାବ୍ୟ ଶ୍ରବଣସୁଭଗ ହେଲେହେଁ ଗୁଣବର୍ଜିତ ହେବ ନାହିଁ । ଗୁଣ ଓ ଅଳଙ୍କାର ଯୋଗମଧ୍ୟରେ ଗୁଣଯୋଗ ମୁଖ୍ୟ । କାବ୍ୟରେ ଗୁଣମାନେ ତ୍ରିବିଧ—ବାହ୍ୟ, ଅଭ୍ୟନ୍ତର ଓ ବୈଶେଷିକ । ଶବ୍ଦଗୁଣ ବାହ୍ୟ, ଅର୍ଥଗୁଣ ଅଭ୍ୟନ୍ତର, ଦୋଷ ସତ୍ତ୍ୱେ ଯେଉଁମାନେ ଗୁଣରୂପେ ବିଶେଷିତ ସେମାନେ ବୈଶେଷିକ । ଦୋଷ ବିଚାର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ ବିଷୟ କଥିତ ହେବ । ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଉଭୟାଶ୍ରିତ ଅଳଙ୍କାରରୂପେ ପ୍ରଶସ୍ତି, କାନ୍ତି, ଔଚିତ୍ୟ ସଂକ୍ଷେପ ଯାବଦର୍ଥତା ଓ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଗୃହୀତ । ପ୍ରଶସ୍ତି ଦ୍ୱିବିଧ—ସ୍ତୁତି ଓ ପ୍ରେମୋକ୍ତି । ପ୍ରିୟକୀର୍ତ୍ତନରେ ପ୍ରେମୋକ୍ତି ଓ ଗୁଣକୀର୍ତ୍ତନରେ ସ୍ତୁତି । ତାହା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପ୍ରେୟ ଓ ଉଦାତ୍ତ ଗୁଣରୂପେ ଧରାଯାଇ ପାରେ । କାନ୍ତି ଓ ସଂକ୍ଷେପ ଗୁଣ ବିଚାରରେ କଥିତ ହୋଇଅଛି । ଯାବଦର୍ଥତା ଓ ସମ୍ମିତତ୍ୱ ଏକ ବିଷୟ । ଔଚିତ୍ୟ ସୁଶବ୍ଦତାରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇପାରେ । ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି—ଅର୍ଥର ପ୍ରକଟତ୍ୱ । ତାହା ଶ୍ରୁତି ଓ ଆକ୍ଷେପରୂପେ ଦ୍ୱିବିଧ । ଶ୍ରୁତି ନୈମିତ୍ତିକ ଓ ପାରିଭାଷିକରୂପେ ଦ୍ୱିବିଧ । ସଙ୍କେତହିଁ ପରିଭାଷା, ତାହା ହେତୁ ପାରିଭାଷିକ ହୁଏ । ସେମାନେ ମୁଖ୍ୟ ଓ ଔପଚାରିକରୂପେ ଦ୍ୱିବିଧ । କୌଣସି ନିମିତ୍ତ ହେତୁ ସ୍ୱ ଅଭିଧେୟରୁ ସ୍ଖଳିତ ହୋଇ ଯାହା ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥର ବାଚକ ହୁଏ, ତାହା ଔପଚାରିକ । ଏହା ଲକ୍ଷଣା ଯୋଗେ ଲାକ୍ଷଣିକୀ ଓ ଗୌଣୀ । ଅଭିଧେୟ ବ୍ୟତିରେକରେ ଯେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୋଧ ତାହାକୁ ଲକ୍ଷଣା କହନ୍ତି । ଅଭିଧେୟର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେତୁ, ସାମୀପ୍ୟ ହେତୁ, ସମବାୟ ହେତୁ, ବୈପରୀତ୍ୟ ହେତୁ ଓ କ୍ରିୟାଯୋଗରେ ଲକ୍ଷଣା ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର । ଗୁଣମାନଙ୍କର ଅନନ୍ତତା ହେତୁ ଗୌଣୀ ଅନନ୍ତ । ଇଷ୍ଟର ପ୍ରତିଷେଧ ତୁଲ୍ୟ ଅଭିଧାଦ୍ୱାରା କଥନେଚ୍ଛାର ଯେ ବିଶେଷ ତାହାକୁ ଆକ୍ଷେପ କହନ୍ତି । ଶ୍ରୁତିର ଅର୍ଥ ଲଭ୍ୟମାନ ନ ହୋଇ ଯହିଁରୁ ଅର୍ଥ ସଚେତନରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ; ସ୍ୱୟଂ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ଲବ୍ଧ ହେଲେହେଁ

ସନ୍ଧି ନ କରିବା ଓ ସନ୍ଧି ନ କରିବା ସ୍ଥାନରେ ସ କରିବା । ପୁନରୁକ୍ତ— ସ୍ପଷ୍ଟ । ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ—ପଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଭକ୍ତିମାନଙ୍କର ଅସଂଗତ । ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ —ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟର ପଦ ଯେବେ ଅନ୍ୟ ବାକ୍ୟର ପଦ ସଙ୍ଗରେ ମିଶେ ଓ ଅର୍ଥରେ ବାଧା ଜନ୍ମାଏ । ଅପଦ—ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକୃତିର ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ଯୋଗରେ ଜାତ ବା କୋମଳ, କଠୋର ଓ ଗ୍ରାମ୍ୟପଦମାନଙ୍କର ଏକତ୍ର ସମାବେଶ । ବାକ୍ୟ ଗର୍ଭିତ—ଏକ ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ ବାକ୍ୟର ସ୍ଥିତିରେ ଅର୍ଥବୋଧରେ ବିଘ୍ନ ଘଟିବା । ଭଗ୍ନଛନ୍ଦ ଓ ଭଗ୍ନଯତି । ଅକ୍ଷମୀର ବା ଅନନ୍ୱୟ—କ୍ରିୟାପଦର ହୀନତା । ଅରୀତି—ରସର ଅନୁରୂପ ଶବ୍ଦବିନ୍ୟାସ ନ ହେବା; କରୁଣ ରସରେ ପରୁଷ ବର୍ଣ୍ଣ ରଚନା । ବିସର୍ଗଲୁପ୍ତ—ଯେଉଁଠାରେ ବିସର୍ଗ ଲୋପ କରି ବହୁତ ଓକାରର ବ୍ୟବହାର—ଓଡ଼ିଆରେ କେଉଁଠାରେ ବିସର୍ଗ ଲୋପ ଗୁଣ ଯଥା—ମନଯୋଗ (ଏଠାରେ ଓକାର ନ ହୋଇ ଗୁଣ—କାରଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ହେତୁ ଏହା ସିଦ୍ଧ) । ଅପଦସ୍ଥ ସମାସ—ସମାସ ନ କରିବା ସ୍ଥାନରେ ସମାସ କରିବା । ବାଚ୍ୟବିବର୍ଜିତ—ବକ୍ତବ୍ୟ ଉକ୍ତ ନ ହେଲେ ଏହି ଦୋଷ ହୁଏ । ସମାପ୍ତ ପୁନରାବୃତ୍ତ—ବାକ୍ୟର ସମାପ୍ତି ହେବା ପରେ ପୁଣି ସେହି ବାକ୍ୟରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବା ପଦର ବ୍ୟବହାର । ପତତ୍ପ୍ରକର୍ଷ—ପ୍ରଥମତଃ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କଥା କହି ପରେ ଅପ୍ରକୃଷ୍ଟ କଥନ । ଅଧିକ ପଦ, ନ୍ୟୂନ ପଦ ଓ ପ୍ରକ୍ରମଭଙ୍ଗ ସ୍ପଷ୍ଟ । ଅସ୍ୱୀକୃତମତ୍—ଶ୍ଳେଷାଦିଗୁଣମାନଙ୍କର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଦର୍ଶନରେ ଏ ଦୋଷ । ଶ୍ଳେଷର ବିପରୀତ ଶିଥିଳ । ସମତାର ବିଷମ; ସୌକୁମାର୍ଯ୍ୟର କଠୋର—ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପଦର ଶ୍ରୁତିକଟୁତା ପଦ-ଦୋଷ । ପ୍ରସାଦର ଅପ୍ରସନ୍ନ । (ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଦମାନଙ୍କର ଅପ୍ରୟୋଗରେ ଏ ଦୋଷ) :—ଅର୍ଥବ୍ୟକ୍ତିର ନେୟାର୍ଥ । କାନ୍ତିର ଗ୍ରାମ୍ୟ । ଓଜର ଅସମସ୍ତ । ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ—ଅନିର୍ବ୍ୟୂଢ଼ (ପଦଯୋଜନାର ଅନଟାହ) । ଔଦାର୍ଯ୍ୟର ଅନଲଙ୍କାର ଓ ଅପୁଷ୍ଟତା ଇତ୍ୟାଦି ।

ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଦୋଷ

ଅପାର୍ଥ—ସମୁଦାୟ ଅର୍ଥଶୂନ୍ୟ । ବ୍ୟର୍ଥ—ପ୍ରୟୋଜନହୀନ ପଦର ବିନ୍ୟାସ । ଏକାର୍ଥ—ଉକ୍ତିରେ ଅଭିନ୍ନାର୍ଥର ପ୍ରୟୋଗ । ସଂଶୟ—ଶବ୍ଦର ଉଭୟାର୍ଥ ହେତୁ ଅର୍ଥ ବିଶେଷ ପ୍ରତୀତିରେ ବାଧା । କ୍ରମଭଙ୍ଗ ବା ଅପକ୍ରମ । ଖିନ୍ନ—ଉପକ୍ରାନ୍ତ ନିର୍ବାହରେ ଅସମର୍ଥ । ଅତିମାତ୍ର—ଅତି ଅଲୌକିକ ଯଥା:—ଗୋପୀଙ୍କ ଅଶ୍ରୁଯୋଗରେ ଯମୁନା ଉଚ୍ଛୁଳିବା । ପରୁଷ—କଠୋର ବ୍ୟବହାର—ନାରୀଙ୍କ କେଶାକର୍ଷଣ କରି ପ୍ରହାର କରିବା । ବିରସ—ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ରସ, ପିତୃ ବା ପତିମୃତ୍ୟୁରେ ଦୁଃଖିତା ନାରୀକୁ ସମ୍ଭୋଗ ପ୍ରାର୍ଥନା । କରୁଣ ରସ ଏଠାରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ, ତତ୍ସ୍ଥାନରେ ଶୃଙ୍ଗାରର ଅବସ୍ଥିତି । ଅନଙ୍ଗୀକୃତ—ଏକ ଶବ୍ଦର ପୁନଃପୁନଃ କଥନ । ନିର୍ହେତୁ—ହେତୁ ନ ଥାଇ ବିଷୟର କଥନ । ସର୍ବତ୍ର ଅରଣ୍ୟ

ସମାନ, ଏହା ଦେଖି ଶତ୍ରୁମାନେ ବନ୍ଧ୍ୟାଚଳରେ ରହିଲେ । ବନ୍ଧ୍ୟାଚଳରେ ରହିବାର କାରଣ ଉକ୍ତ ହେଲ ନାହିଁ । ଅପୁଷ୍ଟ—ଅପ୍ରଯୋଜକ ପଦଦୋଷ ତୁଲ୍ୟ; ଏହା ମମ୍ମଟ ଓ ବିଶ୍ୱନାଥ ଅର୍ଥାଲଙ୍କାର ରୂପେ ଧରିଛନ୍ତି । ଅଧିକ ପଦରେ ପଦାର୍ଥର ଅନ୍ୱୟବୋଧ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବାଧା ଜଣାଯାଏ । ଏହା ଅନ୍ୱୟବୋଧ ପରେ ଜଣା ହୁଏ । ବ୍ୟାହୃତ—କୌଣସି ବିଷୟର ଉତ୍କର୍ଷ ବା ଅପକର୍ଷ ପରେ ଅନ୍ୟରୂପେ କହିବା । ଅଶ୍ଳୀଳ ସ୍ପଷ୍ଟ । କଷ୍ଟ—ବହୁଚିନ୍ତା ପରେ ଯାହାର ଅର୍ଥବୋଧ ହୁଏ ।

ପ୍ରସିଦ୍ଧବିରୋଧିତା—ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବିଷୟର ବିପରୀତ ବା ଅନ୍ୟଥା କଥନ—ଶୂଳପାଣି ହରି । କାମଦେବଙ୍କ ଚକ୍ର, ଅଧରରେ ନଖକ୍ଷତ ଇତ୍ୟାଦି । ସାକାଙ୍କ୍ଷ—ଯାହା ସହିତ ଯାହାର ଆକାଙ୍କ୍ଷା ନାହିଁ ତାହା ସହିତ ତାର ଯୋଗ କରିବା—ଶିବଙ୍କର ଧନୁର୍ଭଙ୍ଗ କ୍ଷତ୍ରିୟ-ଉନ୍ନତ । ସ୍ୱୀ-ରିହ କ କ୍ଷମିବ ଭାର୍ଗବ ସମ୍ପ୍ରତି—ସ୍ୱୀରିହ ଏଠାରେ ଦୋଷାବହ । ସହଚରଭିନ୍ନତା—ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସଙ୍ଗେ କାମିନୀ । ଖଳ ସଙ୍ଗେ ସାଧୁର ସଂଯୋଗ । ଅସ୍ଥାନଯୁକ୍ତତା—ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ବାକ୍ୟର ଉକ୍ତି ପରେ ବୃଥାରେ କିଛି କହିବା । ଅବିଶେଷରେ ବିଶେଷ—ହୀରକର ନିଧି ସିନ୍ଧୁ—ସାମାନ୍ୟ ରତ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ହୀରକର ଉକ୍ତ ଦୋଷାବହ । ବିଶେଷରେ ଅବିଶେଷ—ନୀଳନିର୍ମଳନୀ ଅଭିସାରିକା ରଜନୀରେ ଗମନ କରନ୍ତି—ତମିସ୍ରା ସ୍ଥାନରେ ରଜନୀ । ବିଧି ଅଯୁକ୍ତତା—ବିଧେୟ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ପ୍ରଧାନରୂପେ କଥିତ ନ ହେବା—ଆନନ୍ଦିତ ବା ସପକ୍ଷ ଏହି ବୀର ପରପକ୍ଷ ନାଶ କରିବେ—ଦୋଷାବହ । ପରପକ୍ଷ ନାଶ କରି ସ୍ୱପକ୍ଷ ଆନନ୍ଦିତ କରିବା ହିଁ ବିଧେୟ । ଲୋକଭିମୋପହି ଚନ୍ଦ୍ର, ବିରହିପ୍ରାଣହରଣ ମୋତେ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଦିଅ ନାହିଁ । ବିରହିପ୍ରାଣହରଣ—ଏହା ବିରହିଣୀର କହିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।

ରସ ଦୋଷ

ରସ, ସ୍ଥାୟିଭାବ ଓ ବ୍ୟଭିଚାରୀଙ୍କର ସ୍ୱଶବ୍ଦ—ବାଚ୍ୟତା । ଅନୁଭାବ ଓ ବିଭାବର କଷ୍ଟକଳ୍ପନା—ପ୍ରକରଣାଦିର ବିଚାର କରିବା ପରେ ବହୁତ ବିଳମ୍ବ ଓ କଷ୍ଟରେ ବିଭାବାଦିଙ୍କ କଳ୍ପନା ହେବା । ପ୍ରତିକୂଳ ବିଭାବାଦିର ଗ୍ରହଣ, ଯଥା—ଶାନ୍ତାଦିର ବିଭାବାଦି ଶୃଙ୍ଗାରାଦି ରସରେ ଗ୍ରହଣ । ପୁନର୍ଦୀପ୍ତି—ରସକୁ ବାରମ୍ବାର ଦୀପ୍ତ କରିବା:—କୁମାରସମ୍ଭବରେ ରତିର ବିଳାପ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମୋହପରାୟଣା ହୋଇ କରୁଣକୁ ଦୀପ୍ତ କରି ପୁଣି "ଅଥ ସା ପୁନରେବ ବିହ୍ୱଳା" ତାକୁ ଦୀପ୍ତ କରିବାରେ ଦୋଷ । ଅକାଣ୍ଡପ୍ରଥନ—ଅସମୟରେ ବିସ୍ତାର କରିବା; ବେଣୀସଂହାର ନାଟକରେ ଅନେକ ବୀରଙ୍କୁ ନାଶ କରିବା ସମୟରେ ରାଣୀ ଭାନୁମତୀଙ୍କ ସହି ଦୁର୍ଯୋଧନଙ୍କ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ବର୍ଣ୍ଣନ । ଅକାଣ୍ଡ ଛେଦ—

ଅସମୟରେ ରସଭଙ୍ଗ ହେବା—ମହାବୀରଚରିତ ନାଟକର ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଙ୍କରେ ରାମ ଓ ପର୍ଶୁରାମଙ୍କ ସମାରମ୍ଭ କାଳରେ ବୀରରସର ଅବସରରେ ରାମଙ୍କର "କଙ୍କଣ ମୋଚନ ନିମନ୍ତେ ଯାଉଛି"—ଏହି ଉକ୍ତିରେ ଶୃଙ୍ଗାରରସ ଦ୍ୱାରା ବୀରରସର ଭଙ୍ଗ । ଅଙ୍ଗଭୂତ ରସର ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ—କିରାତାର୍ଜୁନୀୟ ବୀରରସର କାବ୍ୟ—ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗରେ ଅପ୍ସରାଙ୍କ ଶୃଙ୍ଗାରରସର ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୋଷାବହ । ପ୍ରଧାନ ନାୟିକାଙ୍କ ଅନନୁସନ୍ଧାନ—ରତ୍ନାବଳୀରେ କାଞ୍ଚୁକୀୟର ସାଗରିକାଙ୍କୁ ଭୁଲିଯିବା । ପ୍ରକୃତିବିପର୍ଯ୍ୟୟ—ପ୍ରକୃତି ତ୍ରିବିଧ:—ଦିବ୍ୟ, ଅଦିବ୍ୟ ଓ ଦିବ୍ୟାଦିବ୍ୟ । ଏମାନେ ପୁଣି ଧୀରୋଦାତ୍ତ, ଧୀରୋଦ୍ଧତ, ଧୀରଲଳିତ ଓ ଧୀରପ୍ରଶାନ୍ତ ଭେଦରେ ଚତୁର୍ବିଧ । ପୁନଶ୍ଚ ଏମାନେ ଉତ୍ତମ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଅଧମ ଭେଦରେ ତ୍ରିବିଧ । ଯାହାର ଯେଉଁ ପ୍ରକୃତି ତାକୁ ସେ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନ ନ କଲେ ପ୍ରକୃତିବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଦୋଷ ହୁଏ । ଧୀରୋଦାତ୍ତ ରାମଙ୍କର ଧୀରୋଦ୍ଧତ ଭୁଲି କପଟରେ ବାଲିବଧ । କୁମାରସମ୍ଭବରେ ମାତୃ ପିତୃ ରୂପ ପାର୍ବତୀ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ସମ୍ଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନା । ଅନଙ୍ଗବର୍ଣ୍ଣନା —ରସର ଅନୁପକାରର ବର୍ଣ୍ଣନା । କର୍ପୂରମଞ୍ଜରୀରେ ନାୟିକାଙ୍କ ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ ଅନାଦର କରି ବନ୍ଦିବର୍ଣ୍ଣନାର ପ୍ରଶଂସା ।

ଅଳଂକାର ଦୋଷ

ଉପମାରେ—ନ୍ୟୂନତା, ଅଧିକତା, ଲିଙ୍ଗଭେଦ, ବଚନଭେଦ, କାଳ-ଭେଦ, ପୁରୁଷଭେଦ, ବିଧିଭେଦ, ଅସାଦୃଶ୍ୟ ଓ ଅସମ୍ଭବରେ ଉପମା ଦୋଷ । ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ଦୋଷ—ଯଥା ଯେପରି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କ ପ୍ରୟୋଗ । ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାମୂଳକ ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ ଦୋଷ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାର ସମର୍ଥନଲାଗି ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସର ପ୍ରୟୋଗ ଦୂଷିତ । ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାରେ ଅସତ୍କଳ୍ପନା ହୁଏ ଏପରି ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷିତ ଅର୍ଥର ସମର୍ଥନ ଲାଗି ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସର ସାହାଯ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅଯୁକ୍ତ; ତେଣୁ ଅନୁଚିତାର୍ଥ ଦୋଷ ହୁଏ । ସମାସୋକ୍ତିରେ ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ ଓ ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଶଂସାରେ ଉପମେୟବାଚକ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କ ପ୍ରୟୋଗ ଦୋଷାବହ ।

ପଦଦୋଷର ଗୁଣରୂପେ ଗ୍ରହଣ

ଅସାଧୁତା ବା ଚ୍ୟୁତସଂସ୍କୃତି —ଅନୁକରଣରେ । ଅପ୍ରଯୁକ୍ତ—ଅନୁକରଣରେ । କଷ୍ଟ—(ଦୁର୍ବାଚକାଦି—ଯେ ଚତୁଃଷଷ୍ଟିକଳା ମଧ୍ୟରେ କଳା ବିଶେଷରୂପେ ଗଣିତ ସେ ସବୁର) ଅନୁପ୍ରାସରେ ଗୁଣ । ଅନର୍ଥକ—ଯମକରେ ତ୍ରୁଟିଚ୍ୟୁତ ପ୍ରହେଳିକାଦିରେ ଗୁଣ । ଅପୁଷ୍ଟାର୍ଥ ଛନ୍ଦାନୁରୋଧରେ । ଅବାଚକ—ଚତୁଃଷଷ୍ଠୀ କଳାନ୍ତର୍ଗତ ସଙ୍କେତାଦିରେ । ଅପ୍ରତୀତ—ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଆଳାପରେ । କ୍ଲିଷ୍ଟ—ଶୀଘ୍ର ଅର୍ଥବୋଧରେ । ଗୂଢ଼ାର୍ଥ—ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ । ନେୟାର୍ଥ—ପ୍ରହେଳିକାଦିରେ । ସନ୍ଦିଗ୍ଧ—ପ୍ରକରଣାଦିରେ । ବିରୁଦ୍ଧ—

ତଦ୍‌ରୂପ କଥନରେ । ଅପ୍ରଯୋଜକ—ସ୍ୱରୂପମାତ୍ର କଥନରେ । ଦେଶ୍ୟ—ମହାକବି ନିବଦ୍ଧହେତୁ । ଗ୍ରାମ୍ୟ—ଘୃଣାବତ୍, ଅଶ୍ଳୀଳ ଓ ଅମଙ୍ଗଳରୂପେ ତ୍ରିବିଧ; ଘୃଣାବତ୍—ସଂଗୀତ (ଲୋକାନୁମତ, ଲୋକରେ ପ୍ରଚଳନ) ହେତୁ । ଗୁପ୍ତରେ—(ଭଗିନୀ, ଭଗବତୀ—ଶବ୍ଦମାନଙ୍କ ପ୍ରଥମ ଭାବନା ଗୁପ୍ତ ହେତୁ) ଅନ୍ୟତ୍ର ଲକ୍ଷିତରୁ, ବାକ୍ୟାନ୍ତରରେ ଗୁପ୍ତତାରୁ, ଗୌଣଭାବରେ ଘୃଣାବତ୍ (ନିଷ୍ଠ୍ୟୂତ, ଉଦ୍‌ଗୀର୍ଣ୍ଣ, ବାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପମାନରେ କଥିତ ନ ହୋଇ ଗୌଣଭାବରେ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଅଗ୍ନି ତେଜ ଉଦ୍‌ଗୀରଣ କରନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଗୁଣରୂପେ ବିବେଚିତ ।

ବାକ୍ୟ-ଦୋଷର ଗୁଣ

ଶବ୍ଦହୀନ— ବିବକ୍ଷାବଶରୁ ସହଜସୁନ୍ଦରତ୍ୱରେ ଗୁଣ । କ୍ରମଭଙ୍ଗ—ସମ୍ବନ୍ଧ ଜ୍ଞାନର ହେତୁ ଥିଲେ ଗୁଣ । ବିସନ୍ଧି—ଦ୍ୱିବାଚକ ଓ ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରଶସ୍ତିହ୍ୟରେ ଗୁଣ । ପୁନରୁକ୍ତ—ଅନୁକମ୍ପାଦି ସହିତ ଉକ୍ତିରେ ଗୁଣ । ବ୍ୟାକୀର୍ଣ୍ଣ—ବିଶେଷ ଲକ୍ଷଣରେ ଗୁଣ । ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ—ବାକ୍ୟୋବାକ୍ୟରେ ଗୁଣ । ଅପଦ—ଭାଷାଚିତ୍ରରେ ଗୁଣ । ଗର୍ଭିତ ରସାନ୍ତର ଚମତ୍କାରରେ ଗୁଣ । ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବାକ୍ୟ ରହିଲେହେଁ ରସ ଅନୁକୂଳ ରସବିଶ୍ୱ ସମର୍ଥିତ ହେଲେ ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ଭିନ୍ନଲିଙ୍ଗ ଓ ବଚନ—ସଜ୍ଜନମାନଙ୍କର ଉଦ୍‌ବେଗ ନ ହେଲେ ଗୁଣ । ଶବ୍ଦର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଶବ୍ଦ ଅଭାବ ହେତୁ ଉଦ୍‌ବେଗକର ହେବାର କଥା ନୁହେଁ । ହୀନୋପମ—ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗରେ ଦୋଷ ନୁହେଁ । ଅଧିକୋପମ—ଯେଉଁଠାରେ ଅନୁମାନରେ ଉପମେୟର ଅଙ୍ଗ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ସେଠାରେ ଦୋଷ ନୁହେ । ଛନ୍ଦୋଭଙ୍ଗ—ଅସ୍ଥାନରେ ଗୁରୁ ହେଲେ ଯଦି ପୁଣି ତତ୍‌ପରେ ଲଘୁ ହୁଏ ତେବେ ଗୁଣ ହୁଏ । ଅଶରୀର—ପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟ ହେତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଅଛୁ, ହୁଏ, ଅଛି ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ହେବ । ଶ୍ଳେଷର ବିପରୀତ ଶିଥିଳ— ବନ୍ଧର ପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟରେ ଗୁଣ । ବିଷମ—ଅର୍ଥାଲଂକାର ବଶରୁ ଗୁଣ । କଠୋର—ବୀରରସାଦିର ଅନୁଗୁଣ ହେତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ । ଅପ୍ରସନ୍ନ ପ୍ରସାଦର ବିପରୀତ —ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଷ୍ଟଦଳକମଳାଦି ବନ୍ଧରେ ଗୁଣ । ନେୟତ୍ୱ (ଅଧ୍ୟାହାର ଗମ୍ୟତ୍ୱ)— ଯଦି ତାହା ଅତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ ତାହା ସହଜରେ ଜଣାଯାଏ । ଗ୍ରାମ୍ୟ—ଗ୍ରାମ୍ୟ ଉକ୍ତିରେ ଦୋଷ —ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଉକ୍ତିରେ ତାହା ଗୁଣତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଓଜର ବିପରୀତ ଅସମସ୍ତ —ପ୍ରୌଢ଼ିବନ୍ଧରେ ଦୀପ୍ତ ହେଲେ ଗୁଣ । ଅନିର୍ବ୍ୟୂଢ଼—ସମସ୍ତ ରୀତିରେ ଅନିର୍ବାହ ହେଲେହେଁ ଅନ୍ୟ ରସ ଆଶ୍ରୟରେ ଅନ୍ୟ ରୀତି ଗ୍ରହଣ କଲେ ଗୁଣ ହୁଏ । ଅନଲଂକାର—ପୂର୍ବାପର ଅନୁସନ୍ଧାନ ପ୍ରୟୋଜନବଶରୁ ଗୁଣ ।

ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଦୋଷର ଗୁଣ—

ଅପାର୍ଥ—ମତ୍ତ, ଉନ୍ମତ୍ତ, ବାଲୋକ୍ତିରେ ଗୁଣ । ଅପ୍ରଯୋଜକ—ପ୍ରଯୋଗବଶରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଗୁଣ । ବିଶେଷାନଭିଧାୟକ—ଅବିଶେଷରେ ଉକ୍ତି—ଇସା କ୍ଷେପରେ ଗୁଣ । ଅପକ୍ରମ—ଚିନ୍ତାହେତୁ ରାଗ ଉଦ୍ଦୀପନ ପ୍ରକର୍ଷ ପ୍ରକାଶରେ ଗୁଣ ହୁଏ ।

ସନ୍ଦିଗ୍ଧ—ସଂଶୟ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରଯୋଗରେ ଏହି ଗୁଣ । କ୍ରମଭଙ୍ଗ—ଚିନ୍ତା ହେତୁରେ ଗୁଣ—(ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରୂପ ବିପର୍ଯ୍ୟାସରେ ହେତୁ ବଚନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତ ବାକ୍ୟ ପରିପୋଷଣ କରିବାହିଁ ଚିନ୍ତା ହେତୁ) । ଖିନ୍ନ—ଖିନ୍ନର ଅନଙ୍ଗୀକାର; କବିଗୃହୀତ ଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣନାର ଚମତ୍କାରିତାରେ ଗୁଣ । ଅଭିମାନ ବା ଅତ୍ୟୁକ୍ତି—ବାଗ୍‌ଭିଧାନ (ସୁଖକର ପ୍ରିୟାଳାପ) ଓ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଗୁଣ, ଏହା ଗୌଡ଼ବାସୀଙ୍କ ପ୍ରିୟ । ପରୁଷ—ବିରୁଦ୍ଧ ଲକ୍ଷଣାଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାନ୍ତରରେ ଲକ୍ଷିତ ହେତୁ ଗୁଣ; ହେ ସଖି ବିଷ ଭକ୍ଷଣ କର, ସେଠାରେ ବିଶ୍ୱାସ କରନା । ମୋ ମତରେ ତୁ ଅଳ୍ପ କାଟରେ ପୋଡ଼ି ହେବୁ ନାହିଁ । ବିରସ—ଅଲୌକିକ ପ୍ରଭାବ ଦେବାଦିଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବିରୁଦ୍ଧ ରସର ଅବସ୍ଥିତ ହୁଏ । ହୀନୋପମା, ଅଧିକୋପମା—କବିଗୃହୀତରେ ରାଗାତିଶୟ ଦେବ ବା ଦେବଭାବାପନ୍ନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନରେ ଗୁଣ । ଅସଦୃଶୋପମା—ବ୍ୟତିରେକ ଉପପାଦକତାରେ ଗୁଣ । ଅପ୍ରସିଦ୍ଧୋପମା— ରସ ଭାବର ଉଦ୍ଦୀପକତ୍ୱରେ ଗୁଣ । ନିରଲଙ୍କାର - ଅର୍ଥରି ଔର୍ଜିତ୍ୟରେ ଗୁଣ । ଅନଭ୍ୟ ଅଶ୍ଳୀଳାଦି—କବି ପ୍ରଯୋଗରେ ଗୁଣ । ଦେଶବିରୁଦ୍ଧ—ରାଜା ଓ ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରଭାବରେ କାଳବିରୁଦ୍ଧ—ଅନିଷ୍ଟସୂଚକ ଉତ୍ପାତାଦି ହେତୁ । ଲୋକବିରୁଦ୍ଧ—ଅବସ୍ଥା ବିଶେଷ ହେତୁ, ଦୁଃଖୀ ବା ବିରହୀଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ବର୍ଣ୍ଣନା । ଯୁକ୍ତିବିରୋଧ—ଅବସ୍ଥାବିଶେଷରେ କବିଗୃହୀତରେ । ଔଚିତ୍ୟବିରୋଧ—ସମୟ ବିଶେଷ ଯୋଗୁଁ । ବଚନବିରୋଧ –ଅବସ୍ଥା ବିଶେଷ ଯୋଗୁଁ; ଧର୍ମବିରୋଧ—ବିଧିବଶତଃ । ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରବିରୁଦ୍ଧ—ଉଦ୍ଧତ ପରୁଷବଚନ ବଶତଃ । କାମଶାସ୍ତ୍ରବିରୋଧ—ଭୟ ଓ ହର୍ଷରେ ଲୟବୈଷମ୍ୟ ହେତୁ ଗାନ ବିଷୟର ରାଗ ହେତୁରେ ଗୁଣ । ନବୀନ କେତେକ ଆଲଂକାରିକଙ୍କ ମତେ ରୌଦ୍ରାଦି ରସରେ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ ଗୁଣ । ଅଶ୍ଳୀଳ—ସୁରତାରମ୍ଭ, ଗୋଷ୍ଠୀରେ (ସମ୍ଭୋଗାର୍ଥ ସମବେତ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷଙ୍କ ସମବାୟ) ଗୁଣ । ନିହତାର୍ଥ, ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତ ପ୍ରଭୃତି ଶ୍ଳେଷ ଯମକାଦିରେ ଗୁଣ । କଥିତପଦତ୍ୱ—ବିହିତ ଅନୁବାଦତ୍ୱ ବିସ୍ମୟ, ବିପଦ, କ୍ରୋଧ, ଦୈନ୍ୟ, ଲାଟାନୁପ୍ରାସ, ପ୍ରସାଦନ, ଅର୍ଥାନ୍ତରସଂକ୍ରମିତବାଚ୍ୟ ଓ ହର୍ଷାଦିରେ ଗୁଣ । ସନ୍ଦିଗ୍ଧ—ବ୍ୟାଜ ସ୍ତୁତିରେ ଗୁଣ । କଷ୍ଟତ୍ୱ ଓ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ—ବୈୟାକରଣାଦିଙ୍କଠାରେ ଗୁଣ । ଗ୍ରାମ୍ୟ—ଅଧମୋକ୍ତିରେ ଗୁଣ ।

ନହେଁତୁ—ଖ୍ୟାତ ଅର୍ଥରେ ଗୁଣ । କବି ସମୟୋକ୍ତିରେ ଖ୍ୟାତ ବିରୁଦ୍ଧତାରେ ଗୁଣ । ଆକାଶ ଓ ପାପରେ ମଳିନତା; କୀର୍ତ୍ତି ଓ ଯଶରେ ଧବଳତା; କ୍ରୋଧ ଓ ରାଗରେ ରକ୍ତିମା; ନଦୀ ଓ ସମୁଦ୍ରରେ ପଦ୍ମ ଓ ଇନ୍ଦୀବର ବିକାଶ; ହ୍ରଦ ସରୋବରରେ ହଂସାଦିପକ୍ଷିସମୂହର ସ୍ଥିତି, ଚକୋରର ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାପାନ । ବର୍ଷାଋତୁରେ ହଂସଙ୍କର ମାନସସର ଗମନ, ନାରୀଙ୍କ ପଦାଘାତରେ ଓ ମୁଖମଦ୍ୟରେ ଅଶୋକ ଓ ବକୁଳର କ୍ରମଶଃ ବିକାଶ । ବିରହତାପରେ ଯୁବତୀଙ୍କ ଅଙ୍ଗରେ ହାର ଫୁଟିବା । କନ୍ଦର୍ପଙ୍କ ଧନୁ ଓ ଶର ପୁଷ୍ପ-ନିର୍ମିତ ଓ ଧନୁର ଗୁଣ ଭ୍ରମରମାଳାନିର୍ମିତ । ମଦନବାଣରେ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ କଟାକ୍ଷରେ ଯୁବକଙ୍କ ହୃଦୟର ବିଦୀର୍ଣ୍ଣତା । ଦିବସରେ ପଦ୍ମ ଓ ରାତ୍ରିରେ କୁମୁଦର ବିକାଶ । ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷରେ ଚନ୍ଦ୍ରକିରଣ; ମେଘଧ୍ୱନିରେ ମୟୂରଙ୍କ ନୃତ୍ୟ; ଅଶୋକର ଫଳଶୂନ୍ୟତା; ବସନ୍ତରେ ଜାତିପୁଷ୍ପର ବିକାଶହୀନତା । ଚନ୍ଦନ ବୃକ୍ଷର ଫଳ ଓ ପୁଷ୍ପର ଶୂନ୍ୟତା । ଏପରି ପ୍ରୟୋଗମାନ କାବ୍ୟାଦିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଧନୁର୍ଜ୍ୟା, ପୁଷ୍ପମାଳା, ମୁକ୍ତାହାର, ଜଘନକାଞ୍ଚି ଓ କରକଙ୍କଣାଦି ପ୍ରୟୋଗ । ଧନୁର୍ଜ୍ୟା—ଧନୁରେ ଗୁଣଦେଇ ଟାଣ ହେବା ଅର୍ଥରେ (ଜ୍ୟା କହି ଧନୁ କହିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ) । ପୁଷ୍ପମାଳା—ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପୁଷ୍ପମାଳା । ମୁକ୍ତାମାଳା—ଅନ୍ୟ ରତ୍ନମିଶ୍ରିତ ନୁହେଁ । ଜଘନକାଞ୍ଚି, କରକଙ୍କଣ—ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଜଘନ ଓ କର ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ । ନ୍ୟୂନପଦତା—ଆନନ୍ଦ ଓ ପ୍ରମତ୍ତତାଦିରେ ଗୁଣ । ଅଧିକପଦତା—କାବ୍ୟରେ କ୍ଷୋଭ ଥିଲେ ତାହା ଗୁଣ । ପତତ୍ପ୍ରକର୍ଷତା—ସୁକୁମାର ଅର୍ଥ ଯୋଗରେ ଗୁଣ । ରସ ଓ ବିଭାବାଦିଙ୍କ ସ୍ୱଶବ୍ଦକଥନ ଦୋଷ—ବିଭାବ ଓ ଅନୁଭାବଙ୍କ ଅକଥନରେ କେବଳ ସଂଶୟର ସ୍ୱଶବ୍ଦ କଥନରେ ଗୁଣ । ପ୍ରତିକୂଳ ସଞ୍ଚାରୀ ଆଦିଙ୍କ ବାଧ୍ୟତ୍ୱରେ କଥନ ଗୁଣ । ବିରୁଦ୍ଧ ରସର ସମାବେଶରେ ଦୋଷ—ବିରୁଦ୍ଧ ରସ ସ୍ମରଣରେ ବା ସାଦୃଶ୍ୟ ହେତୁକଥନରେ ଅଙ୍ଗୀ ରସରେ ଅଙ୍ଗ ଭାବରେ (ଅପ୍ରଧାନ ଭାବରେ) ସ୍ଥିତ ରସମାନଙ୍କର ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ମୁନି ଭରତଙ୍କ ମତରେ କାବ୍ୟଦୋଷ ଦଶବିଧ; ଯଥା—ଗୂଢ଼ାର୍ଥ, ଅର୍ଥାନ୍ତର, ଅର୍ଥହୀନ, ଭିନ୍ନାର୍ଥ, ଏକାର୍ଥ, ଅଭିପ୍ଲୁତାର୍ଥ (ଅସ୍ପଷ୍ଟାର୍ଥ), ନ୍ୟାୟରହିତ, ବିଷମ, ବିସନ୍ଧି ଓ ଶବ୍ଦଚ୍ୟୁତ । ଏହି ଦୋଷମାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାନରେ ଲେଖକ ଓ କବି ସୁନ୍ଦର ତଥା ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ କବିତା ଲେଖିବାରେ ସମର୍ଥ ହେବେ ।

ଅଳଙ୍କାର

ଅଳଙ୍କାର ତ୍ରିବିଧ—ଶବ୍ଦାଶ୍ରିତ, ଅର୍ଥାଶ୍ରିତ ଓ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଉଭୟାଶ୍ରିତ । ଶବ୍ଦ—ଶରୀର, ପ୍ରଥମପ୍ରତିସନ୍ଧେୟ, ଅବଚ୍ଛେଦକ ଓ ବାହ୍ୟ । ଅର୍ଥ—ପଶ୍ଚାତ ଅନୁସନ୍ଧେୟ, ଅବଚ୍ଛେଦ୍ୟ, ଆତ୍ମାତୁଲ୍ୟ ଆଭ୍ୟନ୍ତର ବିଷୟ । ଯେଉଁମାନେ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଆଦି ଦ୍ୱାରା (ବିଶିଷ୍ଟ ଉତ୍ପତ୍ତି—ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି, ଲୋପ; ଆଗମ, ବିକାର,

ଗୁରୁ ଓ ଲଘୁ ପ୍ରଭୃତି ସନ୍ନିବେଶାଦି ଯୋଗୁ) ଶବ୍ଦକୁ ଅଲଙ୍କୃତ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ସେମାନଙ୍କୁ ଶବ୍ଦାଲଙ୍କାର କହନ୍ତି । ମୁନିଙ୍କ ମତେ ଯମକ ଏକମାତ୍ର ଶବ୍ଦାଲଙ୍କାର । ଅଗ୍ନିପୁରାଣମତେ ଏହା ନବବିଧ :—ଛାୟା, ମୁଦ୍ରା, ଉକ୍ତି, ଯୁକ୍ତି, ଗୁମ୍ଫନା, ବାକୋବାକ୍ୟ, ଅନୁପ୍ରାସ, ଚିତ୍ର ଓ ଦୁଷ୍କର (ଦୁର୍ବାଚକ) । ଭୋଜରାଜାଦିଙ୍କ ମତେ ଶବ୍ଦାଲଙ୍କାର ଚତୁର୍ବିଂଶତି :—ଜାତି, ଗତି, ରୀତି, ବୃତ୍ତି, ଛାୟା, ମୁଦ୍ରା, ଉକ୍ତି, ଯୁକ୍ତି, ଭଣିତି, ଗୁମ୍ଫନା, ଶଯ୍ୟା, ପଠିତି, ଯମକ, ଶ୍ଳେଷ, ଅନୁପ୍ରାସ, ଚିତ୍ର, ବାକୋବାକ୍ୟ, ପ୍ରହେଳିକା, ଗୂଢ, ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର, ଅଧ୍ୟେୟ, ଶ୍ରବ୍ୟ, ପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟ ଓ ଅଭିନୟ । ମମ୍ମଟ ଭଟ୍ଟ ଓ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜଙ୍କ ମତରେ ଶବ୍ଦାଲଙ୍କାର ଷଡ୍‌ବିଧ :—ବକ୍ରୋକ୍ତି, ଅନୁପ୍ରାସ, ଯମକ, ଶ୍ଳେଷ, ଚିତ୍ର ଓ ପୁନରୁକ୍ତବଦାଭାସ । ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ମତେ ପ୍ରହେଳିକା ଅଲଙ୍କାର ନୁହେଁ, ରସର ପ୍ରତିକୂଳ ହେଲେହେଁ ଉକ୍ତିରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଅଛି । ଜାତି :—ସଂସ୍କୃତ, ପ୍ରାକୃତ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶାଦି । ଗତି—ପଦ୍ୟ, ଗଦ୍ୟ ଓ ମିଶ୍ର । ଏମାନଙ୍କ ପାଠସଞ୍ଚାର ଷଡ୍‌ବିଧ—ଦ୍ରୁତ, ମଧ୍ୟ, ବିଲମ୍ବିତ, ଦ୍ରୁତମଧ୍ୟ, ଦ୍ରୁତ ବିଲମ୍ବିତ, ମଧ୍ୟବିଲମ୍ବିତ । (ପଦ୍ୟାଦି ପ୍ରକୃତିରେ ଗତି ନୁହନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ପାଠର ସଞ୍ଚାରହିଁ ଗତି) । ରୀତି—ବୈଦର୍ଭୀ, ପାଞ୍ଚାଲୀ, ଗୌଡ଼ୀ, ଆବନ୍ତୀ, ଲାଟୀ ଓ ମାଗଧୀ (ପୂର୍ବେ ସ୍ୱରୂପ କଥିତ ହୋଇଅଛି) । ବୃତ୍ତି—ଯାହା ଚିତ୍ତକୁ ବିକାଶିତ, ବିକ୍ଷିପ୍ତ, ସଂକୁଚିତ ଓ ବିସ୍ତୃତ କରି ରସରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଏ ତାହା ବୃତ୍ତି । ତାହା ଚତୁର୍ବିଧ—କୈଶିକୀ, ଆରଭଟୀ, ଭାରତୀ ଓ ସାତ୍ତ୍ୱତୀ । ଭୋଜଙ୍କ ମତରେ କୈଶିକୀ ବୃତ୍ତିରେ ରଜ ଓ ତମଗୁଣ ବିଲୀନ ହେବା ହେତୁ ସତ୍ତ୍ୱୋଦ୍ରେକ ପ୍ରକାଶାନନ୍ଦମୟ ସଂବିତ୍‌ର ବିଶ୍ରାମ ହେତୁ ଶୃଙ୍ଗାର ତଥା ହାସ୍ୟ ରସ ପ୍ରବର୍ତ୍ତେ । କେବଳ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେତୁ ଶୃଙ୍ଗାର ହାସ୍ୟ ଶୃଙ୍ଗାରାଭାସାଦି • ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରସର ହୁଏ । ବିନାଶ ନ ହୋଇ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗୁଣର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ (ଆତିଶଯ୍ୟ ନ ହେବା ହେତୁ ଚିତ୍ତ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହୁଏ; ତହିଁରେ ଉଚିତ ବିଭାବାଦି ବୈଚିତ୍ର୍ୟରୁ ଆବିର୍ଭୂତ ରଜୋଗୁଣମୟ ଚିତ୍ତରୁ ବିକ୍ଷେପ ତଥା ପ୍ରତ୍ୟୁତଦଶାରେ ରୌଦ୍ର ଓ କରୁଣ ରସର ଉନ୍ମେଷ ହୁଏ । ସତ୍ତ୍ୱ ଓ ରଜଗୁଣ ବିଲୀନ ହୋଇଥିବା ଓ ତମୋମୟ ଚିତ୍ତରୁ ସଙ୍କୋଚମୟ ଅବସ୍ଥା ଜନ୍ମେ; ତହିଁ ବୀଭତ୍ସ ଓ ଭୟାନକ ଜାତ ହୁଏ । ସତ୍ତ୍ୱ ଓ ତମଗୁଣ ବିଲୀନ ହୋଇ ହୃଦୟରେ କେବଳ ରଜଗୁଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ ବହିର୍ମୁଖ ବ୍ୟାପାରର ଉନ୍ମେଷରୁ ଚିତ୍ତ ବିସ୍ତାରାଖ୍ୟ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତହିଁ ବୀର ଓ ଅଦ୍ଭୁତ ରସ ଜାତ ହୁଏ । ବିଶ୍ୱନାଥ ଓ ଭୋଜଙ୍କ ମତେ ଶୃଙ୍ଗାର ହାସ୍ୟରେ କୈଶିକୀ; ବୀର ଓ ଅଦ୍ଭୁତରେ ସାତ୍ତ୍ୱତୀ; ରୌଦ୍ର ଓ କରୁଣରେ ଆରଭଟୀ; ବୀଭତ୍ସ ଓ ଭୟାନକରେ ଭାରତୀ । ଭରତ ସୂତ୍ରରେ କରୁଣ ବୀଭତ୍ସରେ ଭାରତୀ, ରୌଦ୍ର ଭୟାନକରେ ଆରଭଟୀ ରୂପେ ମୁଦ୍ରିତ ଅଛି । ବୋଧ ହୁଏ ମୁଦ୍ରଣ ପ୍ରାମାଦିକ । ପୂର୍ବେ ରସବିଶ୍ୱର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କଥିତ ହୋଇଅଛି ଯେ,

ହୃଦୟର ବିକ୍ଷୋଭରେ ରୌଦ୍ର ଓ କରୁଣ, ହୃଦୟର ବିକ୍ଷେପରେ ବୀଭତ୍ସ ଓ ଭୟାନକ । ଏଠାରେ ଭୋଜରାଜ ଓ ବିଶ୍ୱନାଥ ବିକ୍ଷୋଭ ସ୍ଥାନରେ ବିକ୍ଷେପ ଓ ବିକ୍ଷେପ ସ୍ଥାନରେ ସଂକୋଚ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଉକ୍ତଦ୍ୱୟରେ ବୈଷମ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲା ।

ଛାୟା

ଅନ୍ୟ ଉକ୍ତିର ଅନୁକରଣକୁ ଛାୟା କହନ୍ତି । ତାହା ଲୋକ, ଛେକ (ପଣ୍ଡିତ), ଅର୍ଭକ (ଶିଶୁ),ଉନ୍ମତ୍ତ, ପୋଟା (ନୀଚଯୁବତୀ) ଓ ମତ୍ତଙ୍କ ଉକ୍ତିଭେଦରେ ଷଡ଼୍‌ବିଧ । ଲୋକୋକ୍ତିଛାୟା—ଆଖି ବୁଜି ଦେଇ ଚୈତ୍ରମାସ ବସିଯାଅ । ଛେକୋକ୍ତିରେ—'ଯେ କାନ୍ତାମୁଖଲାବଣ୍ୟରେ ମୁଗ୍‌ଧ ନୁହେଁ ସେ ନର-ପଶୁ । ଅର୍ଭକୋକ୍ତି—ସେ ଗୋଟାଏ କିଣ ଅଭୁତ ସ୍ୱର୍ଗବୃକ୍ଷ, ଯାହାର ପୁଷ୍ପ ଚନ୍ଦ୍ର । ମାତ୍ର ସେ ବୃକ୍ଷଗଣ ଉପରି, ଯାହାର ଫଳ ମୁକ୍ତାଫଳ । ଉନ୍ମତ୍ତୋକ୍ତି—ଦେଖୁଛ କି ସେ ସୁନ୍ଦରୀଙ୍କୁ, କଣ କରୁଅଛନ୍ତି, ସେ ଆମ କଥା କଣ ପଚାରୁଛନ୍ତି, ସେ ଆମ କଥା ଜଣାଇଲେ ଶୁଣୁଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ କଥାରେ କଣ । କହ ବା ନ କହ ତେବେ ଶୀଘ୍ର ସେହି ଅଭିମାନୀ ଏଠାକୁ ନିଶ୍ଚୟ ଆସିବେ କି (ଏହା ପ୍ରମତ୍ତର ଉକ୍ତି) । ପୋଟାର ଉକ୍ତି—ଝଲକ ମୁଁ ସହିବାରେ ଅସମର୍ଥା, ଚନ୍ଦନରେ ମୋର ଅତିସାର ଦୋଷ ଘଟୁଛି, କୁଙ୍କୁମରାଗ ମୋର ଦୁର୍ବଳତା ଜନ୍ମାଉଛି । ମତ୍ତୋକ୍ତି—ପି ପି ପ୍ରିୟ ସ ସ ସ୍ୱୟଂ ସୁ ସୁ ସୁଖ ମଦିରା ମତେ ଦିଅ ଇତ୍ୟାଦି ।

ମୁଦ୍ରା

ବାକ୍ୟରେ ସ୍ୱ ଅଭିପ୍ରାୟଯୁକ୍ତ ଉକ୍ତିର ଯୋଜନା—ଯାହା କି ସ୍ୱତଃ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ କରେ, ତାହା ପଦ, ବାକ୍ୟ, ବିଭକ୍ତି, ବଚନ, ସମୁଚ୍ଚୟ ଓ ସଂବୃତ୍ତି ଭେଦରେ ଷଡ଼୍‌ବିଧ । ଯଥା—ପଦମୁଦ୍ରା:—ଚନ୍ଦ୍ର, ତାହା ମୁଖର ଦାସ, କାମଧନୁ ଭ୍ରୂଯୁଗ୍ମ ସଦୃଶ ଇତ୍ୟାଦି । ବିଭକ୍ତିରେ:—ତାର ବୁଦ୍ଧିରୂପ କାମଧେନୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରଦାନ କଲା, ବିପଦ ଦୂର କଲା, କୀର୍ତ୍ତି ପ୍ରସବ କଲା, ମଳିନତା ଦୂର କଲା ଇତ୍ୟାଦି (ଏହା ସଂସ୍କୃତରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ) । ବଚନମୁଦ୍ରା—ଦେବୀ ବସୁମତୀ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଜାତ କରିଅଛନ୍ତି । ପ୍ରଜାପତି ସମ ରାଜା ଜନକ ତୁମ୍ଭର ପିତା; ହେ କଲ୍ୟାଣି, ଯେଉଁ କୁଳରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଆମ୍ଭେ ଗୁରୁ ସେହି କୁଳର ରାଜାମାନଙ୍କର ତୁମ୍ଭେ ବଧୂ । ସମୁଚ୍ଚୟ ମୁଦ୍ରା:—ଯାହା ପୂର୍ବେ ଭ୍ରୂକୁଟିରେ ପ୍ରଣୟୀ ଥିଲା ସେହି ତୁମ୍ଭର ଏହି ମୁଖଚନ୍ଦ୍ର ଜାତ ହେଲା । ସଂବୃତ୍ତି ମୁଦ୍ରା—ଅନାର୍ଯ୍ୟ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସେନଙ୍କର ସେହି ମଣିରତ୍ନ ଆଜ ଯେଉଁ ଯୋଗରେ ଲବ୍‌ଧ ହେଲା ତାହାର କୀର୍ତ୍ତନରେ

ଆପମୋନଙ୍କର କ ପ୍ରୟୋଜନ । ଏଠାରେ "ପାପୀଙ୍କ କଥା ମଧ୍ୟ କିଣ୍ଟସ୍ୱ ଅମଙ୍ଗଲକର" ତେଣୁ ଆପଣଙ୍କ କୀର୍ତ୍ତିନରେ କଣ ସ୍ୱାଭପ୍ରାୟ୍ଣ ଗୋପକ ହେତୁ ଏହା ସମ୍ବୃତ୍ତ ମୁଦ୍ରା ।

ଉକ୍ତି

ବିଧି ବା ନିଷେଧଦ୍ୱାର ବିଶିଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ବୋଧ ହେଲେ ଉକ୍ତ ହୁଏ । ବିଧି:— ଗୁରୁଙ୍କ ସେବା କରିବୁ ଓ ସପତ୍ନୀଙ୍କୁ ଭଲ ପାଇବୁ । ନିଷେଧ—ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଦ୍ୱାର ଲାଞ୍ଛିତ ହେଲେହେଁ କ୍ରୋଧରେ ପ୍ରତିକୂଲ ଆଚରଣ କରିବୁ ନାହିଁ । ଅଧିକାର— ଅନୁଚରଣୀଙ୍କଠାରେ ଅନୁରାଗିଣୀ ହେବୁ, ସମ୍ପଦରେ ଗର୍ବ କରିବୁ ନାହିଁ ଏହି- ପରି ଯୁବତୀମାନେ ଗୃହିଣୀ ହୁଅନ୍ତି । ପ୍ରତିକୂଳାଚରଣୀ କୁଳର ଦୁଃଖପ୍ରଦା । ବିକଳ୍ପ:—ଟନୟା ଜଣେ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ବା ଦ୍ୱିଜ ହେଉ । ବିଦ୍ୟା ଏକ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ବା ବେଦ ହେଉ, ଭାର୍ଯ୍ୟା ଜଣେ ସହବଂଶଜାତା ବା ପ୍ରିୟା ହେଉ । ମିତ୍ର ଜଣେ ରାଜା ହେଉ ବା ଯତି ହେଉ । ନିୟମ ବିବାଦ ହିଁ ଅର୍ଥହୀନ, ଏହି ପାର୍ଥହିଁ ଧନୁର୍ଦ୍ଧର, ଯେ କେବଳ ଆତ୍ମୀୟଙ୍କ ଦ୍ୱାର ନୁହେଁ, ଶତ୍ରୁଙ୍କ ଦ୍ୱାର ପୂଜିତ ଅଟନ୍ତି । ଅଯୋଗ, ଅନ୍ୟଯୋଗ, ଅତ୍ୟନ୍ତ ଯୋଗ ଲକ୍ଷଣ ରୂପ ତ୍ରିପ୍ରକାର ନିୟମ । ପରିସଂଖ୍ୟୋକ୍ତି—କାଠିନ୍ୟ ସ୍ତନରେ ଏହାର, ତେଣୁ ଏ ପ୍ରୀତିପ୍ରଦା ।

ଯୁକ୍ତି

ଯୋଜନା ନ ହେବା ପରସ୍ପର ଶବ୍ଦର ବା ଅର୍ଥର ପୁନଃ ଯୋଜନାକୁ ଯୁକ୍ତି କହନ୍ତି:—ପଦ, ପଦାର୍ଥ, ବାକ୍ୟ, ବାକ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ପ୍ରକରଣରେ ଏହା ଷଡ଼୍‌ବିଧ—ପଦ:—ଯୋଗରୂଢ଼, ହେତୁ, ପର୍ଯ୍ୟାୟ, ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗିଭାବ ଓ ପରମ୍ପରାରେ ନିର୍ମିତ:—ପୂର୍ବ ଦିଗରେ ଜମ୍ଭରିପୁ ସ୍ତ୍ରୀପଣିରସିନ୍ଦୂର (ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସିନ୍ଦୂର) ଶୋଭିବୁ ଜଣୁଛି ଓ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ହୟାଙ୍ଗନାସ୍ୟ ହୁତଭୁକ୍ (ବଡ଼ବାର ମୁଖଅଗ୍ନି) ଜ୍ୟୋତିକୁ ତିରସ୍କାର କରୁଛି ଏପରି ଯେ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ତେଜ ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ ଇତ୍ୟାଦି । ଗର୍ଭ, ନିଗର୍ଭ ଓ ସମୁଚ୍ଚୟାଦି ଯୋଜନାର କାରଣ ହେଲେ ବାକ୍ୟଯୁକ୍ତି । ବିରୁଦ୍ଧ ଜାତି ଗୁଣ କ୍ରିୟା ଓ ଦ୍ରବ୍ୟାଦି ଯୋଜନାରେ ପଦାର୍ଥଯୁକ୍ତି । କ୍ରିୟାସମୁଚ୍ଚୟ, କ୍ରିୟା·ଅଭ୍ୟାସ, କ୍ରିୟାସମଭିବ୍ୟା- ହାର, ଯଥା ତଥା ବା ଯେ ସେ ଯୋଗରେ ବାକ୍ୟାର୍ଥଯୁକ୍ତି । ଅଶ୍ରନ୍ଧେୟ ପର୍ବତାଦି ବର୍ଣ୍ଣନ ଯୁକ୍ତିରେ ପ୍ରକରଣ ବିଷୟଯୁକ୍ତି । ପ୍ରବନ୍ଧବ୍ୟାପୀ ବସ୍ତୁର ଉପପତ୍ତି ହେତୁ ପ୍ରବନ୍ଧଯୁକ୍ତି । (ଭୋଜ ଦେଖ) ।

ଭଣିତ

ଉକ୍ତିର ଭଙ୍ଗୀକୁ ଭଣିତ କହନ୍ତି । ତାହା ସମ୍ଭବ, ଅସମ୍ଭବ, ନିଷେଧ, ସଂବୃତ, ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଓ କଳ୍ପନା ଭେଦରେ ଷଡ଼୍‌ବିଧ । ସମ୍ଭବ—କେତକୀପୁଷ୍ପର ଗର୍ଭସ୍ଥିତ ଦଳ ଜଳରୂପେ ବିଗଳିତ ସ୍ରୋତ ସହିତ ଜ୍ୟୋସ୍ନାର ସାଦୃଶ୍ୟ ହେଲେ । ଅସମ୍ଭବ—ମୃଣାଳଦ୍ୱାରା ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାପାନ, ମୃଣାଳତନ୍ତୁରେ ବସ୍ତ୍ର ନିର୍ମାଣ । ନିଷେଧ—ରେବତୀ-ଦଶନୋଚ୍ଛିଷ୍ଟ ନୟନଦ୍ୱାରା ମଦମତ୍ତ ବଳଦେବ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ (ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ଓ ମଦ୍ୟପାନ—ଅପବିତ୍ର—କିନ୍ତୁ ପବିତ୍ର ହେବା) । ସଂବୃତଭଣିତ:—ସେ ନାରୀ ଭୂଷଣର ଭୂଷଣ । ଉପମାନର ଉପମାନ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ—ଜ୍ୟୋତିରୁ ତମ,ଜଳରୁ ଅଗ୍ନି ଜାତ ହେବା । କଳ୍ପନା:—ସହସ୍ର ଚକ୍ଷୁରେ ଦୃଶ୍ୟ, ଦଶସହସ୍ର ମନରେ ଚିନ୍ତନୀୟ ସେହି ରୂପ ବଡ଼ ପ୍ରୀତିପ୍ରଦ ।

ଗୁମ୍ଫନା

ବାକ୍ୟରେ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର ଆନୁପୂର୍ବ୍ୟରେ ରଚନା ଅର୍ଥାତ୍ ଅର୍ଥ ଅନୁରୂପ ଶବ୍ଦର ଯୋଜନା ବା କ୍ରମ ସମନ୍ୱିତ ହୋଇ ଶବ୍ଦାର୍ଥର ରଚନାବିଧିର ନାମ ଗୁମ୍ଫନା । ଶବ୍ଦ, ଅର୍ଥ, କ୍ରମ, ପର୍ଯ୍ୟାୟ, ପଦ ଓ ବାକ୍ୟର ରଚନାରେ ଏହା ଷଡ଼୍‌ବିଧ । ଶବ୍ଦ—ନିରର୍ଥକ ଶ୍ଳୋକପାଦ ଅର୍ଥାନୁରୂପ ବାକ୍ୟରେ ରଚିତ ହେଲେ, ଯଥା—ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଅଭିଷେକରେ ମଦବିହ୍ୱଳା ତରୁଣୀ ହସ୍ତରୁ ଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଘଟ ସୋପାନରେ ପତିତ ହୋଇ ଠଂଠଂଠ, ଠଂଠଂଠ, ଠଂଠ, ଠଂଠଂଠ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ କଲା । ଅର୍ଥ:—ଆକାଶ ଅର୍ଥରେ ଦିକ୍‌କାଳାଦି ଭିନ୍ନ ବିଭୂତି ଯାହାଙ୍କର, ସୂର୍ଯ୍ୟ—ଯେ ଆକାଶରେ ପ୍ରକାଶମାନ । ଯେଉଁ ଆକାଶରେ ଯାହାଙ୍କ କିରଣ ଅମୃତତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ—ଚନ୍ଦ୍ର । ଯେ ଏମାନଙ୍କ ରାଶିରୁ ଜାତ—ଜଳରାଶିରୁ ଜାତ—ସେମାନଙ୍କର ପିତୃ-ବନ୍ଧୁ-ଇତ୍ୟାଦି । କ୍ରମ:—ନୀଳପଦ୍ମର ଦଳପତ୍ର (କର୍ଣ୍ଣଭୂଷଣ) ସଦୃଶ ନୟନଦ୍ୱୟର ଦୈର୍ଘ୍ୟ । ସ୍ତନାଭୋଗ—ଇଭ କୁମ୍ଭକୁ ପରାଜୟ କରୁଛି । ଭ୍ରୂବିଳାସ କାମଧନୁର ବିଭ୍ରମକୁ ଅନୁକରଣ କରୁଛି । ଯାହାର ମୁଖଶୋଭା ଚନ୍ଦ୍ରଶୋଭାକୁ ଦୂଷିତ କରୁଛି । ଅର୍ଥାନୁରୂପ ରଚନାରୁ କୌଣସି ବିଷୟର ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ରଚନା—ଶୁକ ସଙ୍ଗରେ ସଲାପ କରିବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତା ଯେ ଶୁକୀ ସେ ଶୁକର ପ୍ରଳାପକୁ ଜାଣେ, କୋକିଳବାଣୀ ଛାଡ଼, ମୁଁ ତ ଧୃଷ୍ଟ ଶୁକୀ ନୁହେଁ (ରେ ପୁରୁଷ, ମିଠାକଥା ଛାଡ଼, ମୁଁ ସେଥିରେ ଭୁଲିବା ଜନ୍ତୁ ନୁହେଁ) । ପଦକୃତ—ଅନେକ ଅପୁଷ୍ଟାର୍ଥ ପଦମାନଙ୍କର ଅନୁପ୍ରାସ ଓ ଛନ୍ଦପୂରଣ ନିମିତ୍ତ ଅର୍ଥାନୁଗୁଣରେ ରଚିତ ହେତୁ ପଦରଚନା (ହୋଜ ଦେଖ) । ବାକ୍ୟକୃତ—ଜ୍ୟେଷ୍ଠରେ ପତି ଶ୍ୱଶୁରତା, ଅନୁଜରେ ପତି ଦେବରତା ଓ ପାଞ୍ଚାଳୀଙ୍କ ଅନ୍ୟ ତନୟଙ୍କଠାରେ

ଏହୁପର । କେତେକ ପଠିତକୁ ଅନ୍ୟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ସେ ମତରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପାଠରେ ପଦ, ପାଦ, ଶ୍ଳୋକାର୍ଦ୍ଧ ଭାଷାଦିର ଅନ୍ୟଥା କରଣରେ ପଠିତ ହୁଏ ।

"ସ୍ୱର୍ଗେ ବସନ୍ତି ଯେ ତ୍ୟାଗଶୀଳ ଜନ । ନରକେ ଗମନ୍ତି ଜନ ତ୍ୟାଗହୀନ ।
ତ୍ୟାଗୀରେ ନାହିଁ ତ କଷ୍ଟ ଦୁଷ୍କର । ତ୍ୟାଗ କରେ ସର୍ବ ବ୍ୟସନ ଦୂର ।"

ଯଦି ଚତୁର୍ଥ ପାଦକୁ ପ୍ରଥମ ପାଦ କରି ଅନ୍ୟ ତିନି ପାଦ ବଦଳାଯାଏ, ତ୍ୟାଗର ପ୍ରଶଂସା ନ ହୋଇ ନିନ୍ଦା ହେବ । ଯଥା:—

"ସର୍ବ ବ୍ୟସନ କରେ ତ୍ୟାଗ ଦୂର । ମିଥ୍ୟା ରୂପେ ଏହୁ ପ୍ରଣୀତ ସଂସାର ।
ପଦ୍ମଲୋଚନା କରି ଏବେ ତ୍ୟାଗ । ମୋର ହେଲା ସର୍ବ ବ୍ୟସନ ଯୋଗ ।"

ଏହିପରି ପ୍ରକୃତି, ବିଭକ୍ତି, ପାଦ, ପାଦାର୍ଦ୍ଧ ଓ ଭାଷାର ଅନ୍ୟଥାକରଣରେ ପଠିତ ହୁଏ । ଭୋଜରାଜଙ୍କ ସରସ୍ୱତୀକଣ୍ଠାଭରଣ ଦେଖ ।

ଯମକ

ନିରର୍ଥକ ବା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥଯୁକ୍ତ ସାର୍ଥକ ସ୍ୱର ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସଂହତିର ପୂର୍ବକ୍ରମ ଅନୁଯାୟୀ ଆବୃତ୍ତିକୁ ଯମକ କହନ୍ତି । ଯମକରେ ଯେଉଁ ସ୍ୱର ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସମୁଦାୟ ରୂପ ପଦର ଦୁଇ ବା ତତୋଽଧିକବାର ପୂର୍ବକ୍ରମ ଅନୁସାରେ ଆବୃତ୍ତି ହୁଏ, ସେହି ପଦ କେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ନିରର୍ଥକ ବା କେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ସାର୍ଥକ ହୁଏ । ପୁନଶ୍ଚ କେଉଁଠି ପ୍ରଥମ ଗୃହୀତପଦ ସାର୍ଥକ ଓ ତାହାର ଆବୃତ୍ତ ପଦ ନିରର୍ଥକ; କେଉଁଠାରେ ଉଭୟ ନିରର୍ଥକ ଓ କେଉଁଠି ଉଭୟ ସାର୍ଥକ । ତହିଁ ଲକ୍ଷଣରେ କୁହାଗଲା, ସାର୍ଥକ ହେଲେହେଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥଯୁକ୍ତ ହେବା ଉଚିତ । କାରଣ ଯେଉଁଠି ଦୁଇଟି ଯାକ ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥଯୁକ୍ତ ପଦ ହୁଅନ୍ତି, ସେଠାରେ ଲାଟାନୁପ୍ରାସ ହୁଏ । ବର୍ଣ୍ଣାନୁପ୍ରାସରେ କେବଳ ବ୍ୟଞ୍ଜନର ଆବୃତ୍ତି ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ଯମକରେ ସ୍ୱର ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ଉଭୟଙ୍କର ଆବୃତ୍ତି ହୁଏ । ଲାଟାନୁପ୍ରାସ ଓ ବର୍ଣ୍ଣାନୁପ୍ରାସରୁ ଯମକ ପୃଥକ୍ । ଯମକ, ଶ୍ଳେଷ ଓ ଚିତ୍ର ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କରେ ଡ, ର ଓ ଲଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଭରତଙ୍କ ମତରେ ଶବ୍ଦର ଅଭ୍ୟାସରେ ଯମକ ହୁଏ । ତାହା ଦଶବିଧ—ପାଦାନ୍ତ, କାଞ୍ଚୀ, ସମୁଦ୍ଗ, ବିକ୍ରାନ୍ତ, ଚକ୍ରବାଳ, ସନ୍ଦଷ୍ଟ, ପଦାଦି ଯମକ, ଆମ୍ରେଡ଼ିତ, ଚତୁର୍ବ୍ୟବସିତ ଓ ମାଳା ଯମକ । ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଭରତଙ୍କ ମତ ସ୍ୱୀକୃତ । ପାଦାନ୍ତ ଯମକ—ଚତୁଷ୍ପାଦବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଅନ୍ତରେ ସମାନ ବର୍ଣ୍ଣବିଶିଷ୍ଟ ପଦ ଥିଲେ; ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଥମ ପାଦର ଅନ୍ତରେ ଥିବା ପଦ ଅନ୍ୟ ପାଦମାନଙ୍କରେ ଆବୃତ୍ତ ହେଲେ ଏହି ଯମକ ହୁଏ । କାଞ୍ଚୀ—ପାଦର ଆଦିରେ ଓ ଅନ୍ତରେ ସମାନ ବର୍ଣ୍ଣବିଶିଷ୍ଟ ପଦ ଥିଲେ ଏହି ଯମକ ହୁଏ; ଏହାକୁ ଆଧୁନିକ ଆଳଙ୍କାରିକମାନେ ଆଦ୍ୟପ୍ରାନ୍ତ ଯମକ କହନ୍ତି । ଆଧୁନିକଙ୍କ

ଘଟିତ ପଦମାନଙ୍କ ସନ୍ଧି ଛନ୍ଦାଛନ୍ଦ ହୋଇ ରହନ୍ତି, ତେବେ ଏହି ଯମକ ହୁଏ । ରମଣୀମଣି ସରସ ରସ ସାର ସାରଙ୍ଗ ରଙ୍ଗଧର ଧନ । ବୈ: ଚି: ୩୬ । ୧୬ । ସମଗ୍ର ଯମକ—ଯମକ (କେବଳ) ଦୁଇ ବା ତତୋଽଧିକ ବର୍ଣ୍ଣ-ସଂହିତ ପଦରେ ପୁନଃପୁନଃ ବହୁଶଃ ଆବୃତ୍ତି ହେଲେ ଏହି ଯମକ ହୁଏ । ବାରଣଗତି ସାର, ଚରଣେ ସଦା ମୋର, ଶରଣରକ୍ଷଣୀ ବୋଲାଅ । ମାରଣ କରେ ମାର, କାରଣ ନାହିଁ ମୋର, ତାରଣ ଧନୀ ମୋର ହୁଅ ରେ ଇତ୍ୟାଦି ପଦରେ ରଣ ବାରଥର ଆବୃତ୍ତି ବୈ: ଚି: ୩୬ । ୧୪ । ସମଗ୍ର ଯମକ—ପଦ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱୟର ସଂହିତମାନ ବହୁଶଃ ଆବୃତ୍ତିରେ ଏହି ଯମକ ହୁଏ । ଏହା ସ୍ଥାନ ଓ ଅସ୍ଥାନ ଯମକ ଅଟେ । କୁନ୍ଦର କୋରକର, ସୁନ୍ଦର ସୁରଦର, ହୁନ୍ଦର ହରଷର ସର । ଭଙ୍ଗୀର ପରସ୍ପର, ସଙ୍ଗୀ ରଚିର ବର, ଯୋଗୀର ଧୀର ପୁର ଗୈର ଇତ୍ୟାଦି । ଏଠାରେ ଦର, ସନ୍ଧି ଗିର ପ୍ରଭୃତିର ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତି ହେତୁ ଏହା ସମଗ୍ର ଯମକ । ଧ୍ୱନି ଯମକ—କେତେକ ବର୍ଣ୍ଣସଂହିତ ବା ପଦର ପୁନଃପୁନଃ ଆବୃତ୍ତିରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ଧ୍ୱନିର ସମତା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଓ କର୍ଣ୍ଣପ୍ରୀତିକର ହୁଏ । ସର ସର ସରତ ରସ ରସ ରସତ ରାଜ ରାଜିବ ତୋଷେ ଇତ୍ୟାଦି । ୩୬ । ୧୯ ବୈ: ଚି: ।

ଆଦ୍ୟ ଯମକ—ଏହା ପାଦର ବା ପାଦଭାଗର ଆଦ୍ୟରେ ରହେ । ଅବ୍ୟପେତ, ବ୍ୟପେତ ଭେଦରେ ଦ୍ୱିବିଧ । ବଳସି ବଳସି ବନେ ପର୍ଣ୍ଣବାସେ ଯାଇଁ । ବିଦିତ ଆଦ୍ୟ ଯମକ ପିଣ୍ଡିତ ଶୁଣ୍ଠେ ତହିଁ । ବଳ ବଳ ପୁଷ୍ପ ଝାମ୍ପେ ଆହାର ନେଉଛେ । ନେ ବଳ ଶୋଭିନୀ ତାହାର ନିବାରତେ ବୈ: ଚି: ୧୯—୩୪।୩୬ । ଏଠାରେ ପ୍ରଥମ ପାଦଦ୍ୱୟରେ ଅବ୍ୟପେତ । ଦ୍ୱିତୀୟ ପଦ ଦ୍ୱୟରେ ଅବ୍ୟପେତ ଓ ବ୍ୟପେତ ବା ବିରାଜ ବିରାଜ ଅଛନ୍ତି ମୀନ ଭକ୍ଷଣ ପାଇଁ । ରାଜିବ ରାଜିବନଯ଼ନା ଏଥି ଖେଳା କରଇ—ଅବ୍ୟପେତ । ସଲିଳେ ଉତ୍ପଳ ଦେଖ ରେ ହୋଇଅଛି ଶୋଭନ । ସଲିଳେ ଉତ୍ପଳ ବଦନୀ ଖେଳବାକୁ ମୋ ମନ—ବ୍ୟପେତ । ଲ: ୬—୧୯।୨୦ ଓ ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି ୧ମ ଛାନ୍ଦ ଦେଖ । ମଧ୍ୟ ଯମକ—ନବୀନ ଜୀମୂତ ଜୀମୂତସ୍ତନା କଏ ଉଦିତ । ଏ ନୀଳ କମଳ କମଳ ବନ୍ଧୁ ବହି ହେମନ୍ତ । ଲ:—୬ । ୨୧ ଓ ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି ୩ୟ ଛାନ୍ଦ । ପ୍ରାନ୍ତ ଯମକ...ବିଶିଷ୍ଟର ଅନୁକୂଳ ପୁଂସ ଦୀନବନ୍ଧୁ । ବିନୋଦରେ ସଙ୍ଗେ ଘେନ ହରେ ଦୀନବନ୍ଧୁ । ବୈ: ବି: ୧୯।୩୯ ଓ ପ୍ରେ: ସୁ: ୯ମ ଛାନ୍ଦ । ଆଦ୍ୟପ୍ରାନ୍ତ—ବସନ୍ତରେ ବିରହୀ ଅବଶ । ବସନ୍ତ ଦୂତ ଭାଷିରେ ବଶ । ବସଇ ଉଠଇ ପିକଙ୍କୁ କହଇ ଯୁଗ ସମ ରଜନୀ ଦିବସ—ପ୍ରେ: ସୁ: ୧୧ଶ ଛାନ୍ଦ । ଭୁବନ ଏଥିରେ ପୂରିତ ମୋହେ ସର୍ବ ଭୁବନ । ଜୀବନବନ୍ଧୁ ଏ ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରାଣୀଙ୍କର ଜୀବନ । ଲ: ୬।୨୨ । ପାଦଭାଗର ଆଦ୍ୟନ୍ତ—ବି: ଚି: ୩୬।୧୫—ସୁରମଣି ଅସୁର, ସର

ଢେଳ ବଚନ । ବୈ: ବି ୧୯—୧।୩ । ଯୋଡ଼ି ଯମକ—ପଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶବ୍ଦମାନ ଯୋଡ଼ି ଯୋଡ଼ି ହୋଇ ଥିଲେ ଯୋଡ଼ି ଯମକ ହୁଏ । ଏହା ପ୍ରାୟ ଯୁକ୍ତ ଯମକ ତୁଲ୍ୟ ଅଟେ—ପ୍ରେ: ସୁ: ୧୩ ଛାନ୍ଦ । ନିୟମ ଯମକ—ପାଦର ଆଦ୍ୟରେ ଶବ୍ଦର ତ୍ରିଧା ଆବୃତ୍ତିରେ ଏହି ଯମକ ହୁଏ । ଧୀରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଢେଳ ଏଥି ଦେଇ ଶ୍ରୁତି । ଧର ଧର ଧରଣୀଶୋଭିକ କହୁଛନ୍ତି ଯେ—ବି: ଚି: ୬୦ ଛାନ୍ଦ । ତ୍ରିଭଙ୍ଗୀ ଯମକ—ପାଦଟା ତିନୋଟି ଭାଗରେ ପଡ଼ି, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଗ ଶେଷରେ ଯମକ, ଯଥା—ସମା ଶିଶିରେ ଘୋର ନିଶିରେ ଦୁଃଖରାଶିରେ ଭାସି । ପ୍ରେମ-ସୁଧାନିଧି ୧୦ମ ଛାନ୍ଦ ।

ଶୃଙ୍ଖଳା

ପୂର୍ବ ପାଦର ଅନ୍ତ ଯେ ପର ପାଦରେ ଆଦ୍ୟରେ ଆବୃତ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ ଏହି କ୍ରମରେ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଶେଷ ହୁଏ, ତାକୁ ଶୃଙ୍ଖଳା କହନ୍ତି । କର ଶ୍ରବଣ ସଜ୍ଜନ ଜନ ରସବର । ବରଜ ଈଶ ନନ୍ଦନ ସରମ୍ୟ ଚରିତ୍ର ଇତ୍ୟାଦି ବି: ଚି:—୩୬ ଛାନ୍ଦ । ଯମକପ୍ରାନ୍ତ ଶୃଙ୍ଖଳା—ପାଦର ଅନ୍ତରେ ଯମକ ଥାଇ—ପାଦର ଅନ୍ତ ଶବ୍ଦ ପରପାଦର ଆଦ୍ୟରେ ଆବୃତ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ ଏହି କ୍ରମରେ ପ୍ରସଙ୍ଗ ସମାପ୍ତି ହୁଏ, ତେବେ ଏହି ଯମକ ହୁଏ । ଧୀର ଚକୋର ଆନନ୍ଦବର ଧନ ବୃନ୍ଦ ଏ ଛାନ୍ଦେ ରସ ସଂସାରସାର । ସାରସବାସୀ ରାଧିକା ସୁପ୍ରେମାରାଧିକା ମଦନେ ହୋଇ କାତର ତର । ବି: ଚି: ୩୮ ଛାନ୍ଦ । ଶୃଙ୍ଖଳାକୁ ମଧ୍ୟ ସିଂହାବଲୋକନ କହନ୍ତି । ବକ୍ରସିଂହାବଲୋକନ—ପ୍ରଥମ ପାଦର ଆଦ୍ୟରେ ଥିବା ଶବ୍ଦ ପ୍ରାନ୍ତରେ ଆବୃତ୍ତି ହୋଇ ପୁନଶ୍ଚ ପର ପାଦର ଆଦ୍ୟରେ ଆବୃତ୍ତି ହେବ ଏବଂ ପରେ ପାଦର ପ୍ରାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ପର ପାଦର ଆଦ୍ୟରେ ନିଜେ ବା ତାର ଅଙ୍ଗସ୍ଥିତ ବର୍ଣ୍ଣମାନ ଆବୃତ୍ତି ହେଲେ ଏହି ଯମକ ହୁଏ ବି: ଚି: ୩୩—ଧୀରେ ଏ ଛାନ୍ଦ ଆନନ୍ଦ ସିନ୍ଧୁ ବୃନ୍ଦ ବିସ୍ତରଣା କର ଧୀରେ । ଧୀରେ ଭାବନା କଲେ ହୋଇ ଚେତନା ଗୋବିନ୍ଦ ସୁଶୋଭନରେ ଇତ୍ୟାଦି । ମଣ୍ଡୂକପ୍ଳୁତ ଶୃଙ୍ଖଳା:—ପୂର୍ବ ପାଦର ଶେଷ ଶବ୍ଦ ପର ପଦର ଆଦ୍ୟରେ ଆବୃତ୍ତି ହୋଇ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟରେ ଅକ୍ଷରମାନ ଛାଡ଼ି ଛାଡ଼ି ଆବୃତ୍ତି ହୁଏ ଓ ବର୍ଣ୍ଣ ବିଶେଷ ମଧ୍ୟ ଛାଡ଼ି ଛାଡ଼ି ହୋଇ ପ୍ରାୟ ମୂଳରୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପଦରେ ରହେ । ବର ବାରଣଗମନା ମନାଉଛି ଅନା । ଅନାୟତ୍ତରେ ସୁମୁହିଁ ମୁହିଁ ତ ବିମନା । ମନାକ କରୁଣା କର କରକ ଦଶନା । ସନାମ ହେବ ନିରତ ରତ ପାଇ ସିନା । ଏଥିରେ ମନା ମନା, ମୁହିଁ ମୁହିଁ, କର କର, ରତ ରତ ମଧ୍ୟରେ ଯମକ ଓ ନଅଟି 'ନା' ଅଛି—ମଣ୍ଡୂକର ପ୍ଳୁତି ତୁଲ୍ୟ ଏହି ନା ଅକ୍ଷର-ମାନଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଛାଡ଼ି ବସିଛି । ଗଙ୍ଗା ସ୍ରୋତାଧିକାର ଶୃଙ୍ଖଳା:—ପ୍ରଥମ ପାଦର ପ୍ରଥମ ଅକ୍ଷର ସ୍ଥିର ଏବଂ ପାଦର ଶେଷ ଓ ଆଦ୍ୟ ସବୁଠାରେ ଗୋଟିଏ

ଅକ୍ଷର ରହିଥାଏ; ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଥମ ପାଦର ପ୍ରଥମ ଅକ୍ଷର ପାଦର ପ୍ରାନ୍ତ ଓ ଅନ୍ତ୍ୟ ଅକ୍ଷର ସହିତ ପଠିତ ହେଲେ ଏକ ଅର୍ଥ ବୋଧକ ଶବ୍ଦ ବୁଝାଇବ—ଯେପରି ଗଙ୍ଗାର ଜଳ ସବିଶ୍ର ବସ୍ତୁତ ହେଲେ ଲୋକେ ସେ ଜଳକୁ ଗଙ୍ଗାଜଳ କହନ୍ତି, ସେହିପରି ଏଠାରେ ଏକ ବିଷୟ ଜଣାଯିବ । ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରଥମ ପାଦର ପ୍ରଥମ ଅକ୍ଷର ପରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବର୍ଣ୍ଣର ଦ୍ୱିରୁକ୍ତ ମୂଳରୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହେ । ଯଥା:—ବର ର ସରର ସାସା ରର ସସ ହି । ହିତତ ସେସେ ବ ବ ଭ୍ରି ଭ୍ରି ବବ ତତ ହିଁ—ଇତ୍ୟାଦି ୩୪—୪୨ ।

ସର୍ବାଙ୍ଗ ପାଦ ଶୃଙ୍ଖଳା—ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦରେ ଏହି ଶୃଙ୍ଖଳା—ଘଟେ—ପାଦର ପଦମାନଙ୍କର ଏପରି ଯୋଜନା ଯେ ଶିକୁଳିରେ ବନ୍ଧାବନ୍ଧି ହେଲାପରି ପଦକୁ ପଦ ବାନ୍ଧି ହୋଇ ରହିଛି । ଯଥା ସାରଙ୍ଗ ରଙ୍ଗତ ଗତରୁ ତରୁଣୀ ରୁଣୀ ଇତ୍ୟାଦି:—ସାରଙ୍ଗରୁ ରଙ୍ଗ; କିନ୍ତୁ ସାରଙ୍ଗରପର ଶବ୍ଦ ରଙ୍ଗତ; ପୁଣି ରଙ୍ଗତରୁ ଗତ ବାହାରିଅଛି—କିନ୍ତୁ ପରଶବ୍ଦ ଗତରୁ—ଏହିପରି ପାଦରେ ସର୍ବଅଙ୍ଗ ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ବଦ୍ଧ । ଦଣ୍ଡୀଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିଲୋମକୁ ଯମକ ମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି, ତାକୁ ତ୍ରିବିଧ କହିଅଛନ୍ତି (୧) ପାଦ ପ୍ରତିଲୋମ ଯମକ; (୨) ଶ୍ଳୋକାର୍ଦ୍ଧ ପ୍ରତିଲୋମ ଯମକ, (୩) ଶ୍ଳୋକ ପ୍ରତିଲୋମ ଯମକ: । ଏ ଯମକରେ ଓଲଟାଇ କରି ପଢ଼ିବାକୁ ହେବ । ଏପରି ପଢ଼ିଲେ ପୂର୍ବ ପାଠ ଓ ପର ପାଠ ସମାନ ହେବ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜାଦି ଓଡ଼ିଆରେ ତାକୁ ବିଲୋମ ଅନୁଲୋମ କହନ୍ତି । କାରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ ପାଠଟି ଅନୁଲୋମରେ ଥାଏ; ଓଲଟାଇ ପଢ଼ିବାଟି ବିଲୋମ, ଯଥା—ବୀର ଯେତେ ସେନାବାର ଇସା ସାର ରବ: ନାଶେ ୪ତଜେ ରବି । ବହି ତଜ୍ଜ ପୂରିତର ତମ ମତ ରତ ରିପୁଜିତ ହେବ । ବୈ. ବି: ୪୨।୧୭ । ଏହା ପାଦଗତ । ପଦଗତ, ଶ୍ଳୋକଗତ ବା ପ୍ରବନ୍ଧଗତ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରେମସୁଧାନିଧିର ପଞ୍ଚଦଶ ଛାନ୍ଦ ଦେଖ । ଦିଗ ଦର୍ଶନ ମାତ୍ର ହେଲା—ପାଠକେ ଅନ୍ୟତ୍ର ଯାହା ଛାଡ଼ ହେଲା ଦେଖି ନେବେ ।

ଅନୁପ୍ରାସ

ସ୍ୱରର ସମତା ନ ଥାଇ ଅନତିଦୂରସ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣଙ୍କର ସାମ୍ୟକୁ ଅନୁପ୍ରାସ କହନ୍ତି । ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣର ଅର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ । ସାମ୍ୟର ଅର୍ଥ—ଥରେ ଲୁହାଯାଇ ଆଉ ଥରେ ଲୁହା ହେବା । 'ଅନୁ' ର ଅର୍ଥ ବାରମ୍ବାର । 'ପ୍ର' ର ଅଥ ପ୍ରକର୍ଷ । ଯେଉଁଠାରେ ରସମାନଙ୍କର ଅନୁଗତ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ଅସକ ନ୍ୟାସ ହୁଏ କି ବାରମ୍ବାର ରଖାଯାଏ । ଭରତଙ୍କ ମତେ ଅଳଙ୍କାର ଚାରିଗୋଟି ମାତ୍ର । ଉପମା, ଦୀପକ, ରୂପକ, ଓ ଯମକ । ଅନୁପ୍ରାସ ବିଷୟ ଭରତଙ୍କ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ନାହିଁ । ପ୍ରଧାନତଃ ଏହା ଦୁଇ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣାନୁପ୍ରାସ ଓ ଶବ୍ଦାନୁପ୍ରାସ । ଦଣ୍ଡୀଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତେ ଅନୁପ୍ରାସ ଦ୍ୱିବିଧ—ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ

ସନ୍ଦର୍ଭକୁ ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ କୁହାଯାଏ, ତାହା ଦ୍ୱାଦଶବିଧ । କାର୍ଣ୍ଣାଟିକୀ—କ ବର୍ଗର । କୌନ୍ତଳୀ—ଚ ବର୍ଗର । କୌଙ୍କୀ—ଟ ବର୍ଗର । କୌଙ୍କଣୀ—ତ ବର୍ଗର । ବାନବାସିନୀ—ପ ବର୍ଗର । ଦ୍ରାବିଡ଼ୀ—ଅନ୍ତ୍ୟସ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣର । ମାଥୁରୀ—ଉଷ୍ମ ବର୍ଣ୍ଣର । ମାତ୍ସୀ—ଦୁଇ ବା ତିନିବର୍ଗର । ମାଗଧୀ—ଅନ୍ତ୍ୟସ୍ଥ ସହିତ କ ଓ ଚ ବର୍ଗର । ତାମ୍ରଲିପ୍ତିକା—ସ୍ୱ ବର୍ଗର ଅନ୍ତ୍ୟ ସଂଯୋଗରେ (ପଞ୍ଚମବର୍ଣ୍ଣ) ଯୋଗରେ । ଔଡ୍ରୀ—ବର୍ଗର ସରୂପ ସଂଯୋଗ ଗ୍ରଥନରେ 'ଲ୍ଲ, କ୍କ, ଓ ପ୍ରଭୃତିରେ' । ପୌଣ୍ଡ୍ରୀ—ଅସମାନ ରୂପ ସଂଯୋଗରେ, 'ସ୍ତ, ର୍କ, ଷ୍ଟ' । କାବ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣ ଶିଥିଳ ବା କଠୋର ହେବ ନାହିଁ, ହେଲେ ଅନୁପ୍ରାସ ଭଙ୍ଗ ହେବ । କିନ୍ତୁ ବୀର ରୌଦ୍ରାଦିରେ କଠୋର ବର୍ଣ୍ଣବିନ୍ୟାସ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ । ଅନୁପ୍ରାସ ଓ ବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏହି ଯେ 'ଅନୁପ୍ରାସ' ଚରଣର ଆଦି ଅନ୍ତ ଓ ମଧ୍ୟରେ ହୁଏ, ଅଂଶଭେଦରେ ହୁଏ ବା ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବୃତ୍ତି କାବ୍ୟର ଶରୀର ସମସ୍ତ ବ୍ୟାପି ରହେ । ଅନ୍ୟ କେତେକ ଆଳଂକାରିକ ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସକୁ ଅନ୍ୟଥା ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ସ୍ପର୍ଶ, ଉଷ୍ମ, ଅନ୍ତଃସ୍ଥାଦି ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ଅସମ୍ବନ୍ଧରେ ତଥା ସମସ୍ତ ଓ ବ୍ୟସ୍ତ ଭେଦରେ (ସଘଟନ ଓ ବିଘଟନ ଭେଦରେ) ବୃତ୍ତି ପ୍ରଧାନତଃ ଦ୍ୱିବିଧ । ବୃତ୍ତିର ଗୁଣ ତ୍ରିବିଧ; ତାହା ଯଥାକ୍ରମେ ସୁକୁମାରତା, ପ୍ରୌଢ଼ୀ ଓ ମଧ୍ୟମତା । ବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାଦଶଧା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଗମ୍ଭୀରା, ଓଜସ୍ୱିନୀ, ପୌଢ଼ା, ମଧୁରା, ନିଷ୍ଠୁରା, ଶ୍ଳଥା, କଠୋରା, କୋମଳା, ମିଶ୍ରା, ପରୁଷା, ଲଳିତା ଓ ଅମିତା । ଗମ୍ଭୀରା—ପ୍ରାୟ ତ ବର୍ଗ ଓ ପ ବର୍ଗର ତୃତୀୟ ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣ, ପକାର ଓ ଫକାରର ସ୍ୱ ସଂଯୋଗ ଓ ବିନ୍ଦୁ ସଂଯୋଗରେ ଗଠିତ—ବାରୁଣୀ ତରୁଣୀ ସଙ୍ଗେ ଫଗୁ ଖେଳି ସିନ୍ଧୁମଜ୍ଜନକୁ ଗଲା । ସେହି ରାଗରଙ୍ଗ ଯୁଗତେ ଜଗତ ହୃଦରେ ପ୍ରକାଶ ଜଲା । ତା ଗୃହିଁ । ନୃପନନ୍ଦନ ଆନନ୍ଦ ହୋଇ । ଗଣ୍ଡଦେଶ ପ୍ରେମ ଉଲ୍ଲସାଇ । ଏହି ଭାବନାମାନ କରାଇ—ଲା: ୩୮।୯ ବା ଲା: ୨୪।୬ । ଓଜସ୍ୱିନୀ—ବର୍ଗର ପ୍ରଥମ ଚତୁର୍ଥ ପଞ୍ଚମର ଦୁଇ ତିନିଥର ଆବୃତ୍ତି ଓ ମୂର୍ଦ୍ଧଣ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ଯୋଗରେ ନିହିତ । ବିଭୂଷିତର ଭୂଷିତ ବିଗ୍ରହ । ବିଶେଷ ଅଳଙ୍କାର ଅଳଙ୍କାର ଇତ୍ୟାଦି ବ. ଚ. ୨୭।୧୩ । ପୌଢ଼ା—ମୂର୍ଦ୍ଧଣ୍ୟ ଓ ଅନ୍ତଃସ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣର ବହୁଳ ସଂଯୋଗରେ ଓ ପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣର ଗୁରୁତାରେ—ବଇଶ୍ରବ ତନୟ ବର ଶର ଆଳୟ ପ ଭେଦେ ଅର୍କ ଜବ ଖ୍ୟାତ । ନଳେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଆଷାଢ଼ ପାଇ କାୟ ଶ୍ରମ ଶ୍ରାବଣ ପରିଚିତ । ବୈ. ବି. ୪୪।୩୬ ବା ବୈ. ବି. ୪୬।୨୯ । ମଧୁରା—ପ୍ରାୟ ଅନୁସ୍ୱାରଯୁକ୍ତ ସ୍ପର୍ଶବର୍ଣ୍ଣରେ—ସଜଳ ଜଳଦ କାନ୍ତି । ନୀଳମଣି ଛବି ଭାନ୍ତି । ର:ମ:୯—୨୪ । ନିଷ୍ଠୁରା—ସଂଯୋଗ ବହୁଳତାରେ । ବଶିଷ୍ଠଙ୍କ ଧୂମ୍ରାକ୍ଷ ନାହିଁ ଲକ୍ଷକ ଲକ୍ଷ ଲୁଲପ ରଥେ ଯୋଚ ଯେ ଇତ୍ୟାଦି । ବୈ: ବି: ୪୩।୨୫ । ଶ୍ଳଥ—ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କ ଅସଂଯୋଗରେ । ବି: ଚି: ୯୮।୪ । ଚରମ ଦେବାର ନୋହୁଛି ନୋହିବ କାହିଁ ଏ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଆଚର ଇତ୍ୟାଦି । କଠୋରା—ପ୍ରାୟ କଣ୍ଠ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଓ ରେଫାଦି ସଂଯୋଗରେ—

କର୍କଟରେ ସ୍ୱର୍ଗ ମାର୍ଗେ ଘୋଟେ ଅର୍ଜଧର । ଚଡ଼ଚଡ଼ ଗର୍ଜି ପଡ଼େ ଘଡ଼ଘଡ଼ ବଜ୍ରର । କର୍କଶ ସଙ୍ଘର୍ଷ ଲଭ ନଭେ ଝଞ୍ଜାବାତ । ପ୍ରଚଣ୍ଡ ବିକଟ ଜାଡ କରଇ ନିର୍ଘାତ । କୋମଳ—'ର'କାର 'ଣ'କାରାଦି ବର୍ଣ୍ଣ ଯୋଗରେ ଓ ପ୍ରାୟ ଅସଂଯୁକ୍ତ-କୋମଳ ବର୍ଣ୍ଣରେ ରଚନା—କଳାପି ରମଣୀ ସ୍ତୁତିବାଣୀ ଶୁଣି କରୁଣା-ନିଧି କରୁଣାରେ । କଲେ ଅଭୟ ମନ୍ଦାସ୍ମୁଖେ ରହିଲ ବରୁଣ ଦେବ ଶରଣରେ ଇତ୍ୟାଦି ର: କ: ୯—୨୮ ବା ବ: ଚ: ୭୫—୪ । ମିଶ୍ର—ପ୍ରାୟ କଠୋରବର୍ଣ୍ଣ, ଦନ୍ତ୍ୟ, କଣ୍ଠ୍ୟ ଓ ମୂର୍ଦ୍ଧଣ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ବାହୁଲ୍ୟରେ ରଚିତ । କମ୍ପେ କମ୍ପେ ଯାଇ କ୍ରୋଧଭର ହୋଇ ବୋଇଲେ ଶୁଣ ହେ କରୁଣା, କୃପାସିନ୍ଧୁ ଛାଡ଼ିଲେଟି କରୁଣା ଇତ୍ୟାଦି ର: ସ: ୨୧—୧୭ । ପରୁଷ :—ଉଷ୍ମ ଅନ୍ତଃସ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କ ବାହୁଲ୍ୟରେ ରଚିତ :—ସରସୀ କହ୍ଲାର ଆହ୍ଲାଦକର । ସାରସ୍ୱନିର୍ହ୍ରାଦ ଅତି ମଧୁର । ଲଳିତ :—ଦନ୍ତ୍ୟ, ଓଷ୍ଠ୍ୟ ଓ ତାଲବ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତଃସ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣ ସଂଯୋଗରେ ରଚିତ :—ବିଭ୍ରେ ତନୁଶୋଭା ଅତିଶୟ । ତନୁଶୋଭା କନ୍ଦର୍ପ ଉଦୟ । ଗଉର ଶ୍ୟାମ କାନ୍ତିରୁ ଅନୁମାନ ତୁମ୍ଭେ ଦେହ ସେ ଛଇ ଜାଣୁ—ଇତ୍ୟାଦି କୋ. ସୁ: ୨୪—୨୮ । ଅମିତ:—କକାର ଓ ଲକାର ବହୁରେ ରଚିତ:—କୁଟିଲ କୁନ୍ତଳା କାମକେଳି କଳ କୁଶଳା କମଳବଦନା । କରୀନ୍ଦ୍ର-ଗମନା କରକୁମୁସ୍ତନା କୁନ୍ଦକଳିକତରଦନା ଇତ୍ୟାଦି ର: କ: ୯—୧୭ । ଏହି ଦ୍ୱାଦଶ ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ସୌକୁମାର୍ଯ୍ୟାଦି ଗୁଣମାନଙ୍କରେ ଓ କୈଶିକ୍ୟ ଆଦି ବୃତ୍ତିଗଣରେ ଅନ୍ତର୍ଗତରୂପେ ଜାଣିବ । ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ଓ ବର୍ଣ୍ଣାନୁପ୍ରାସ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଦୁଷ୍କର । ବର୍ଣ୍ଣର ଆବୃତ୍ତିରେ ବର୍ଣ୍ଣାନୁପ୍ରାସ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱାଦଶବିଧ । ଯଥା :—ସ୍ତବକବାନ୍, ସ୍ଥାନୀ, ଗର୍ଭ, ବିବୃତସଂବୃତ, ଗୂହୀତମୁକ୍ତ, କ୍ରମବାନ୍, ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ, ସଂପୁଟ, ମିଥୁନ, ବେଣିକା, ଚିତ୍ର ଓ ବିଚିତ୍ର । (୧) ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ପୁଷ୍ପ-ସ୍ତବକ ତୁଲ୍ୟ ଅନୁପ୍ରାସ :—କଉଶିକୀ ତଟ ନିକଟ ଅଟବୀ ମଧ୍ୟେ ବ୍ରଜଲୀଳା ହେଉଛୁ । ଗୁଣନିଧାନୀ ସାବଧାନୀ ହୁଅରେ ଦେଖିଯିବାକୁ ମୁଁ କହୁଛୁ । ମନ୍ଦାକାଶିନୀ ପଟୁରଲ୍ଲ । ଚତୁରୀ ସଖୀ ବହୁତ ଚତୁରରେ ତୁରିତେ ବାଣୀ ଉଚ୍ଚାରିଲ୍ଲ—କୋ: ସୁ: ୧୦ । (୨) ସ୍ଥାନୀ—କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ସ୍ଥିର ହୋଇ ବର୍ଣ୍ଣର ଆବୃତ୍ତିରେ ଅନୁପ୍ରାସ:—ନିକଟ ପ୍ରକଟ ସରସୀ ଦେଖାଇ ସଚିବନନ୍ଦନ ଭୃପୁଛୁ—କୋ: ସୁ: ୭—୧୭ । ଏଠାରେ ପ୍ରଥମ ପାଦର ଆଦ୍ୟଭାଗରେ ନିୟମରେ 'କଟ'ର ଆବୃତ୍ତି ହେବାରୁ ସ୍ଥାନୀ ଅନୁପ୍ରାସ । (୩) ଗର୍ଭ :—ଅନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରହି ବର୍ଣ୍ଣମନଙ୍କ ଆବୃତ୍ତି:—ଜମ୍ବୁ ଜମ୍ବାଲ ପିତୁଳା ପରେ ତାଳ ବିଧି ନୀଳମଣିକାଚ । ପ୍ରଭିଭା ଏ ଛବି ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରକାଶି ବିବେକ ବଣାରୁ ପାଞ୍ଚ—କୋ: ସୁ: ୩୦—୧୦ । (୪) ବିବୃତସଂବୃତ:—ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କ ବିକାଶ ସଂକୋଚରୁ ଏ ଅନୁପ୍ରାସ ହୁଏ । ଉପମା ଅପମାନ ପାଇ ଗଲେ । ବନ ଗହନରେ ଯାଇ ପଶିଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରନ ହେବାରୁ ବଲେ । କଞ୍ଜ ତୁଲନାରୁ ତ୍ରମୋକ୍ଷ ପାଇଲେ ଇତ୍ୟାଦି— ବ:ଚ:୫୫

—ସଂଯୁକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣର ଆଧିକ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରାସର ଦନ୍ତୁରତା:— ବ୍ୟକତ କେତେ ଗାତ୍ର ଭକତ ଅର୍ଦ୍ଧଗାତ୍ର ଜର୍ଜର ଅଗକତ ଯେ । ବିଳାସ କୃକଳାସ ସହ୍ଲଗ ବନ୍ଧ ଲସ୍ୟ ବୃତ୍ତଶିର ଏମନ୍ତ ଯେ—ବୈ: ବ: ୪୩।୬।୩। ଶ୍ଳିଷ୍ଟ—ସ୍ୱର ସହିତ ଆବୃତ୍ତି:—ଶୁଣ ଆଗୋ ପ୍ରାଣସଖି ସହିବ କି ବନେ କ୍ଲେଶ । ନବଙ୍କ ବନ୍ଧନେ କସ କରସି ସାହସ । ୪ । ସଂପୁଟ:—ସଦର୍ପ ସର କନ୍ଦର୍ପ ଖିପ୍ର ଆମ୍ଭ ମତ । ଅସାର ସର ସଂସାର କର ଦମ୍ଭ ଅତ । ସର ଟଢ ଅପବାଦ ହେତୁ ଅବ୍ୟବଧାଯୁକ୍ତରେ ସଂପୁଟ । ୫ । ସଂପୁଟାବଳୀ:— କରିବ କସ ଶବର ସମାକର୍ଷି ଶର । ଶର ସମାକର୍ଷି କସ କରିବ ଶବର । ୬ । ଖିନ୍ନ—ଅନୁପ୍ରାସ କ୍ରମରେ ନ ରହି ବାଚର ଅନବାହରେ-ବାଣୀଜା କଳା ପ୍ରମାଣ ମାଣବକ ମୃଗଜିତନେତ୍ରା ଉତ୍ତର । ଏଥିରେ ବାଲା-କାଳାନ୍ତରେ ଅଛ ରେ ଏହି ବିହାର ବ୍ୟବହାର । ଥିବାବେଳରେ ସୁମନାବଳୀ ମନୋହରେ । ସ୍ତବକ ଭରିଁ ଲଳସ ଗଣିକାଭିବେ ସୁବାସ ହରିବାରେ—ଏଠାରେ ମାଣ ମାଣ ଲାଗି ଲାଗି; ବାଲା କାଳା "କା" ଗୋଟିଏ ବର୍ଣ୍ଣ ଛାଡ଼, କାଳାନ୍ତରେ ଅଛରେ ଦୁଇ ରେ ମଧ୍ୟରେ "ଅଛ" ଦୁଇଟି ବର୍ଣ୍ଣ ଅଛି । ବିହାର ବ୍ୟବହାର—ଦୁଇଟି ବର୍ଣ୍ଣ ଛାଡ଼ । ବେଳରେ ସୁମନାବଳୀ ଏଠାରେ "ବଳ" ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ଚାରିଗୋଟି ବର୍ଣ୍ଣ ଅଛି । ସୁମନାବଳୀ ମନୋହରେ—"ମନ" ମଧ୍ୟରେ ଦୁଇଟି ବର୍ଣ୍ଣ ଅଛି:—ଏଣୁ ବାଚରେ ଅନବାହ ହେତୁ ଖିନ୍ନ ହେଲେହେଁ ପ୍ରତୀତରେ ବାଧା ନ ଘଟିବାରୁ ଦୋଷ ନ ହୋଇ ଗୁଣ ହେଲା । ୭ । ସ୍ତବକବାନ୍:—ପରସନ୍ନ ସନମତ ମତ୍ତକାଶିନୀର ନୀରବାସପର—ଇତ୍ୟାଦି ବ: ଚି: ୪୪-୨୧ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ପୁଷ୍ପସ୍ତବକ ପର ବୈଚିତ୍ର୍ୟବଧାଯୁକ୍ତ ପଦାନୁପ୍ରାସ । ୮ । ସ୍ଥାଣୀ—ବିଶ୍ରାମାନୁପ୍ରାସ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି:—କଦଳୀ ଭେଳାରେ ତରିବ ହେଳାରେ ଭବପର-ସାଗରକୁ—ବ: ଚି: ୭୦-୨୧ । ୯ । ମିଥୁନ:—ଯୋଡ଼ ଯୋଡ଼ ହୋଇ ରହିବା—ବର ବରନା ଚକ୍ର ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଯେଣୁ ତେଣୁ ତ ନମିବାର ନତ । ଝୁଣ୍ଟିଆ ଖୁଣ୍ଟିଆ ପ୍ରପଦେ ଥିବ— ବ: ଚି: ୫୯-୪୬ । ୧୦ । ମିଥୁନାବଳୀ:—ତରୁର ଶିଖେ ଶିଖୀ ମୁଖରେ ମୁଖର । କଣ୍ଠକରଠେ ରଟଇ ଝରଇ ନଝର । ଘନ ଘନ ଘନାଘନ ଗଗନେ ଘୋଟଇ । ପ୍ରିୟା ପ୍ରିୟ ବନେ ଦନ ଧାନରେ ବଞ୍ଚଇ । ପଦମାନେ ଯୋଡ଼ ଯୋଡ଼ ହୋଇ ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ । ୧୧ । ଗୃହୀତମୁକ୍ତ:—ପୂର୍ବବତ୍ ଲକ୍ଷଣ:—ରସିକ ଶିବ ମୋହିତ ମୋହିତରେ ବନ୍ଧ ବାନ୍ଧିବ କି ସତେ । ଜୀବନ ବନଜ ମୁହିଁ ମୁହିଁ କି ବୋଲିବ ନୋହୁଛି ପ୍ରତେ । ମିତ ହେ । ସୁକୃତ କୃତ ମୋ କେତେ । ଦାସ ତ ସତ ହେବାର ବାରପତି ପତିତ ହେବ କେମନ୍ତେ:—ବ: ଚି: ୫୩-୫ । ୧୨ । ପୁନରୁକ୍ତିମାନ୍:—ସଙ୍ଗୀତରେ ଅଭିଳାଷୀ ପରସଙ୍ଗୀ । ରାଗୀ ହେଲେ କଥାକୁ କି ମୁଁ ଅନୁରାଗୀ । ଭଙ୍ଗୀ କରିବା କାହିଁ ଆଉ ତ୍ରିଭଙ୍ଗୀ । ଯୋଗୀ କାନ୍ତକ ହୃଦ୍ଗ୍ରନ୍ଥି କି ବିଯୋଗୀ ।

କଲେ ତାହା ଏକ ବୃନ୍ତରୁ ଦୁଇଟି ଫଳସଦୃଶ ଅଟେ—ଏହା ଅଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । କାବ୍ୟପ୍ରକାଶକାର ମମ୍ମଟଭଟ୍ଟ ଏହା ସ୍ୱୀକାର ନ କରି କହନ୍ତି ଯେ, "ଆଶ୍ରୟାଶ୍ରୟିଭାବ ନ କହି ଅନ୍ୱୟବ୍ୟତିରେକ ଭାବ କହିବା ଉଚିତ" ଶବ୍ଦ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହିଷ୍ଣୁତ୍ୱ ଅର୍ଥ ଶ୍ଳେଷର ଧର୍ମ ଅଟେ । ମମ୍ମଟଙ୍କ ମତରେ କିନ୍ତୁ ସଭଙ୍ଗ ଓ ଅଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷ ଉଭୟ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଅଟନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଗୁଣ, ଦୋଷ ଓ ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କର ଶବ୍ଦଗତ ଓ ଅର୍ଥଗତ ବିଭାଗ ଅନ୍ୱୟ ବ୍ୟତିରେକ ଉପରେହିଁ ନିର୍ଭର କରେ । କୌଣସି ଶବ୍ଦର ସ୍ଥିତି ଅନୁସାରେ ଯଦି ଦୋଷ, ଗୁଣ ଓ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଓ ସେହି ଶବ୍ଦର ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ଯଦି ଦୋଷ, ଗୁଣ ଓ ଅଳଙ୍କାରରେ ବାଧା ପଡ଼େ, ତେବେ ତାହା ଶବ୍ଦଗତ ବୋଲି ଜାଣିବ । ପୁନଶ୍ଚ ଶବ୍ଦର ପରିବର୍ତ୍ତନଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାତ୍ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗରେ ଦୋଷ, ଗୁଣ ଓ ଅଳଙ୍କାର ପୂର୍ବବତ୍ ରହନ୍ତି, ତେବେ ତାହା ଅର୍ଥଗତ ରୂପେ ଧରାଯିବ । ଶ୍ଳେଷ ଭଙ୍ଗ, ଅଭଙ୍ଗ ଓ ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଭେଦରେ ତ୍ରିବିଧ । ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ପ୍ରକୃତ-ମାତ୍ରାଶ୍ରିତ, ଅପ୍ରକୃତ ମାତ୍ରାଶ୍ରିତ ଓ ଉଭୟାଶ୍ରିତ । ଏହି ତିନିଗୋଟି ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରକୃତ ମାତ୍ରାଶ୍ରିତ (ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାକରଣିକ ମାତ୍ରାଶ୍ରିତ), ଅପ୍ରକୃତ ମାତ୍ରାଶ୍ରିତ (ଅପ୍ରାକରଣିକ ମାତ୍ରାଶ୍ରିତ)—ଦୁଇଟି ବିଶେଷ୍ୟଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଓ ବିଶେଷ୍ୟଅଶ୍ଳିଷ୍ଟ । ଉଭୟାଶ୍ରିତ କେବଳ ବିଶେଷଣମାତ୍ରାଶ୍ଳିଷ୍ଟ । ଶ୍ଳେଷ ଅଳଙ୍କାର ବହୁତ ଅଳଙ୍କାରରେ ଦେଖାଯାଏ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଦଣ୍ଡୀ କହନ୍ତି, "ଶ୍ଳେଷଃ ସର୍ବାସୁ ପୁଷ୍ଣାତି ପ୍ରାୟୋ ବକ୍ରୋକ୍ତିଷୁ ଶ୍ରିୟମ୍" (କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ୨-୩୬୦) ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ଳେଷ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ବକ୍ରୋକ୍ତିରେ ଶୋଭା ବଢ଼ାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ମନେ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ, ଅନ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କ-ମଧ୍ୟରେ ଶୁଦ୍ଧ ଶ୍ଳେଷର ଉଦାହରଣ ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ । ଯେଉଁଠାରେ ଶ୍ଳେଷ ଥାଏ ସେଠାରେ ଅନ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟ ଅବଶ୍ୟ ରହେ । ଯଦି ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ ସର୍ବତ୍ର ଅନ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କ ନାମରେହିଁ ଶ୍ଳେଷର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ, ତେବେ ଶ୍ଳେଷ ଅଳଙ୍କାରର ନାମ ମଧ୍ୟ ରହିପାରିବ ନାହିଁ । ଶ୍ଳେଷର ସହିତ ମିଳିତ ଅନ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କର ବାଧକ ରୂପେ ଶ୍ଳେଷକୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ତାହାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ମାନିବାକୁ ହେବ । ସମାସୋକ୍ତି ଓ ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଶଂସାରେ ମଧ୍ୟ ଦୁଇଗୋଟି ଅର୍ଥ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ସେହି ଦୁଇଟିରେ ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥ ଅଭିଧେୟ (ବାଚ୍ୟ) ହୁଏ, ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ବାଚ୍ୟ ଅର୍ଥ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟରୂପ ହୁଏ । ସମାସୋକ୍ତିରେ କେବଳ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅର୍ଥହିଁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ହୁଏ । ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଶଂସାରେ କେବଳ ଅପ୍ରସ୍ତୁତର ବର୍ଣ୍ଣନାହିଁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ଶ୍ଳେଷରେ ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ହୁଏ । ପ୍ରାଚୀନ କବିମାନଙ୍କରେ ବିଶେଷତଃ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ କାବ୍ୟର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଓ କାବ୍ୟମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଶ୍ଳେଷର ବାହୁଲ୍ୟପ୍ରୟୋଗ ବିଦ୍ୟମାନ । ବିଶେଷତଃ ବୈଦେହୀଶବିଳାସର ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦର ପ୍ରଥମ ଦୁଇପଦରେ ସଭଙ୍ଗ, ଅଭଙ୍ଗ ଓ ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷର ଉଦାହରଣ

ନଯୂନ ଅଢ ଅଛନ୍ତି । ଦନ୍ତ୍ୟକଣ୍ଠ୍ୟ :—ସଦାନଗ ସଦାନନ୍ଦ ତଥା ସନାତନ । ଦାସ ସଖା ଜନ ମନ କଲ ଅଗହୀନ । କଣ୍ଠ୍ୟ :—ଅଗ ଅଗ ଖଗ କହକ । ଅଗ ଅହହ ହକ ଅକ । ସ ଓଷ୍ଠ୍ୟ (ଯାହାକୁ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟକାର ସବ୍ରେଷ୍ଠକ କହନ୍ତି) :—ଭ୍ରମ ପ୍ରାଭବ ଭୂମିପ ପ୍ରାଭବେ । ବାଷ୍ପ ପ୍ରଭବ ଭବ ଭବ ଭ୍ରବେ । ପ୍ରେ: ସୁ: ୧୭-୮ ଇତ୍ୟାଦ ।

ସ୍ୱର

ହ୍ରସ୍ୱ ଏକସ୍ୱର, ଦୀର୍ଘ ଏକସ୍ୱର, ହ୍ରସ୍ୱ ଦ୍ୱିସ୍ୱର, ଦୀର୍ଘ ଦ୍ୱିସ୍ୱର, ହ୍ରସ୍ୱ ତ୍ରିସ୍ୱର, ଦୀର୍ଘ ତ୍ରିସ୍ୱର, ହ୍ରସ୍ୱ ଚତୁଃସ୍ୱର, ଦୀର୍ଘ ଚତୁଃସ୍ୱର, ପ୍ରତି ବ୍ୟଞ୍ଜନସ୍ୱରଯୁକ୍ତ ଓ ସ୍ୱରହୀନ । ଓଡ଼ିଆରେ ଏମାନଙ୍କର ଉଦାହରଣ ବିରଳ, [ଭୋଜରାଜଙ୍କ ସରସ୍ୱତୀ କଣ୍ଠାଭରଣ ଦେଖ] :—ବିନା ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସ୍ୱରଯୁକ୍ତ— ଧୀରେ ଧୀରେ ବେଲେ ଦେ'ରେ ଛାଡ଼ିକ ମୋ ଯୋଣି । ଦିଶେ ଦଶୁ ଅଶ୍ରୁ ନାକ୍ଷୁଁ କ୍ଷ ଦୋଷେ ସୁମୁଖି । ବ: ଚ: ୩୪-୧୭ ।

ଅବନା

ମଦମତ୍ତ ଉନ୍ନତ ଗଜମସ୍ତକବତ । ଉଲଟ ବେଲ ରମ୍ୟ ମଣ୍ଡପତ ସତ । ବ: ଚ: ୩୪-୧୪ । ଗୁରୁଲଘୁ ବର୍ଣ୍ଣାଭ୍ୟାସ—ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମୂର୍ତ୍ତି ବୃତ୍ତି ଅଛଇ ଯୁଗତେ । ବ୍ୟର୍ଥ ଅର୍ଥ ପୃଥ୍ୱୀ ଅର୍ଥୀ ହୃଅନ୍ତି ଜଗତେ । ବ: ଚ: ୩୪-୩୪ । ସ୍ୱର ସଂଯୋଗାଭ୍ୟାସ—ଅକ୍ଷ ଆକ୍ଷେପରେ ଈଶ ଇତସ୍ତତଃ ହର । ଉରୁ ଉଜ୍ୱଳକୁ ରୁଚ ରୂପ ଦାନକର । ବ: ଚ: ୩୬-୩୭ ।

ଆକାର

ନାନା ପ୍ରକାର ଅଷ୍ଟଦଳକମଳବନ୍ଧ, ଚତୁଷ୍ପତ୍ର କମଳବନ୍ଧ, ଷୋଡ଼ଶପତ୍ର କମଳବନ୍ଧ, ଷଡ଼ର ଚକ୍ରବନ୍ଧ ନାନାବିଧ, ଦ୍ୱିଚତୁଷ୍କଚକ୍ରବନ୍ଧ, ତ୍ରିଶୃଙ୍ଗାଟକ ଚକ୍ରବନ୍ଧ, ବିବର୍ତ୍ତିତ ଚକ୍ରବନ୍ଧ, ଶରଯନ୍ତ୍ରବନ୍ଧ, ବ୍ୟୋମବନ୍ଧ, ମୁରଜବନ୍ଧ—ନାନାବିଧ; ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଧୋଦୟରେ ନନା-ବନ୍ଧର ବିଷୟ ଅଛି । ଯଥା:—ଅଟ୍ଟାଳୀ, ସୂର୍ଯ୍ୟରଥ, ପ୍ରାସାଦ, ପୀଢ଼ି ପ୍ରାସାଦ, ବିମାନ, ମଣ୍ଡପ, ମହାରଥ, ପୁଷ୍ପକରଥ, ରଥ, ପ୍ରାଚୀନରଥ, ଚକ୍ର, ପଞ୍ଚମତ୍ସ୍ୟ, ଯୁଗଳନାଗ, ଜଳମତ୍ସ୍ୟ, ଶୂଳ, ଖଡ଼୍ଗ, ମୁରଜବନ୍ଧଦ୍ୱୟ, ପରଶୁ, ଗୁଚ୍ଛ, ମତ୍ସ୍ୟ, ଶଙ୍ଖ, ଷୋଡ଼ଶଦଳ ପଦ୍ମ, ଶିବ, କବାଟ, ଅଷ୍ଟଦଳ ପଦ୍ମ, ଦୋପୁର ପଦ୍ମ, ଆବୃତ ପଦ୍ମ, ଚତୁରଙ୍ଗ, ଗୁଚ୍ଛ, ଗଦା, ଡମ୍ବରୁ, ଶକଟ, ବଜ୍ର, ନାଗନାଡ଼ି, କୂର୍ମ, ବୀଣା, ଲତା, ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟକ, କାକପାଦ, ମାଳା, ତ୍ରିଶାଖା, ବୃକ୍ଷ, ଯମଦର, ଫଳକ, କଙ୍କିଣୀ, ଲଗୁଡ଼, ତ୍ରିଶାଖାଗୁଚ୍ଛ, ରଥ, ଢରବାଣୀ, ତୀର, କାଣ୍ଡ, ଧନୁ, ଲତା, ପାଶ, ନାଗପାଶ, ମହାପଦ୍ମ, ମହାଚକ୍ର, ଗବାକ୍ଷ, ସ୍ୱସ୍ତିକ, ଛତ୍ର, ଜଗତୀ, ପଦ୍ମଚ୍ଛଦ,

ରୂପରେ" । ପ୍ରଥମ ପାଦର ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କ ସହିତ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ବର୍ଣ୍ଣ ତଳ 'ଉପରକୁ ପଢ଼ିଲେ ହେବ :—ଧର ବସ ରସା ଶୋଭ ହେଲାରେ । ତୋଷି ମାର ନତ ସବୁରେ ପରେ । ଛ୨।୬୪।୬୬ ପଦ ଚ: ବ: ଦେଖ । ବ୍ୟାଘ୍ର ଗତି:—ବୈ: ବ: ୧୯ଛ ୧୦।୧୧ ପଦ । ସର୍ବତୋଭଦ୍ର:—ପଦର ପାଦକୁ ଅନୁଲୋମ ବିଲୋମରେ ପଢ଼ିଲେ ସମାନ ହୁଏ । ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରତି ପାଦର ପ୍ରଥମ ଅକ୍ଷରମାନଙ୍କୁ ଉପରୁ ତଳକୁ ଓ ସେହି ପାଦମାନଙ୍କୁ ତଳୁ ଉପରକୁ ପଢ଼ିଲେ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ବର୍ଣ୍ଣମାନ—ସେହିପରି ତୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ପାଠରେ ସର୍ବତୋଭଦ୍ର ହୁଏ । ହ ର ସ ର ର ସ ହ ର ତ ର ସ ସ ର ତ ର । କ୍ଷ ର ଧ ର ର ଧ ର ସ ର ତ ର ସ ସ ର ତ ର । ବ: ଚ: ପୃ୬୩-୨ ପଦ ଦେଖ ।

ଗୋମୂତ୍ର

ପାଦ ଗୋମୂତ୍ରିକା, ଯୁଗ୍ମତ ଗୋମୂତ୍ରିକା, ଅର୍ଦ୍ଧଶ୍ଳୋକ ଗୋମୂତ୍ରିକା, ଶ୍ଳୋକ ଗୋମୂତ୍ରିକା, ବିପରୀତ ଗୋମୂତ୍ରିକା, ଅର୍ଦ୍ଧ ·ଗୋମୂତ୍ରିକା, ଅର୍ଦ୍ଧଗୋମୂତ୍ରିକା, ପ୍ରସାର ଅର୍ଦ୍ଧ ଗୋମୂତ୍ରିକା ବନ୍ଧ, ଗୋମୂତ୍ରିକା ଧେନୁ, ଶତ ଧେନୁ, ସହସ୍ର ଧେନୁ, ଅଯୁତ ଧେନୁ, ଲକ୍ଷ ଧେନୁ କୋଟି ଧେନୁ ଓ କାମ ଧେନୁ । ଗୋମୂତ୍ରଛନ୍ଦ ବନ୍ଧର ଉଦାହରଣ:—ହା ହା ହାରହାସୀ ବର ଭାରସିନ୍ଧୁ । ସାହାଧର ଭୂଷୀ ମୋର ଜୀବବନ୍ଧୁ—ଚ: ବ: ପୃ୪୧-୬ପଦ, ବୈ:ବ: ୪୯-୧୩ପଦ, ଲ: ୭ମ ଛନ୍ଦ ୮,୯ପଦ । ପ୍ରଥମ ପାଦର ୧ମ, ୩ୟ, ୫ମାଦି ବର୍ଣ୍ଣସହ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ୨ୟ, ୪ର୍ଥ, ୬ଷ୍ଠାଦି ବର୍ଣ୍ଣ ପାଠ ଓ, ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ୧ମ ୩ୟ, ୫ମାଦି ବର୍ଣ୍ଣ ସହି ପ୍ରଥମ ପାଦର ୨ୟ, ୪ର୍ଥ, ୬ଷ୍ଠାଦି ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ପାଠ କଲେ ଯଥାକ୍ରମେ ପ୍ରଥମ ପାଦ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦ ହେବ । ଚିତ୍ରକାବ୍ୟର ଏହିପରି କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଭୋଜରାଜ କହନ୍ତି ଯେ ଦୁଷ୍କର, କଠୋର ଓ ଦୁର୍ବୋଧ ହେତୁ ଏବଂ ଏହା ଅସୀମ ହେତୁ କେବଳ ଦିକ୍ ମାତ୍ର ଦର୍ଶିତ ହେଲା ।

ବାକୋବାକ୍ୟ.

ଉକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତି ସହ ବାକ୍ୟକୁ ବାକୋବାକ୍ୟ କହନ୍ତି:—ତାହା ଋଜୂକ୍ତି, ବକ୍ରୋକ୍ତି, ବୈୟାତ୍ୟୋକ୍ତି, ଗୂଢ଼ୋକ୍ତି, ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତରୋକ୍ତି ଓ ଚିତ୍ରୋକ୍ତି ଭେଦରେ ଷଡ଼୍‌ବିଧ । ଏହି ଉକ୍ତିମାନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ବହୁଳ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ—ରସକଲ୍ଲୋଳ, ବୈଦେହୀଶ, ଲାବଣ୍ୟବତୀ, ବିଦଗ୍ଧଚିନ୍ତାମଣିରେ ନାୟକ ନାୟିକା ଓ ନାୟିକା ସହଚରୀଙ୍କ କଥୋପକଥନରେ ଏହା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଲାବଣ୍ୟବତୀ ୫ମ ଓ ୬ଷ୍ଠ ଛନ୍ଦ ଓ ଅନ୍ୟତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଦୀନକୃଷ୍ଣ ବକ୍ରୋକ୍ତିକୁ ବକ୍ରବାଣୀ କହିଅଛନ୍ତି ।

ରତିରତୀ ଅଭସାରିକା ତଥା ନଷ୍ଟଚରିତ୍ର ଜାରପୁରୁଷଙ୍କ ବିଷୟ ଯାହା କାବ୍ୟାଦିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ତାହା ସମାଜଗତ ଚିତ୍ରଣ ଛଳରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ମାତ୍ର । ଉପେନ୍ଦ୍ର ରସପକ୍ଷରେ ବାରାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କ ନିନ୍ଦା ଓ ପ୍ରଶଂସା କରିଅଛନ୍ତି । ବେଶ୍ୟାସଙ୍ଗ ବର୍ଜନୀୟ—ଏହା ଉପେନ୍ଦ୍ର ବାତ୍ସ୍ୟାୟନଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । "ସୁପ୍ରୀତିହୀନା. ଧନ ଅଧୀନା, ସେଥିରୁ ପ୍ରୀତି ବିଗର କି ନା" ଇତ୍ୟେବ ଇତ୍ୟାଦି । ଯେ ବେଶ୍ୟା ପ୍ରଶସ୍ୟା ସେ ଗଣିକା ନାମରେ ଅଭିହିତା । ଗଣିକା ଦ୍ୱାରା ଗୃହସ୍ଥ ଦୋଷଜନିତ ଅନିଷ୍ଟ ସାଧିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ବାତ୍ସ୍ୟାୟନଙ୍କ କାମଶାସ୍ତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଏ ସମସ୍ତର ବର୍ଣ୍ଣନ ସମାଜର ସାମୟିକ ସ୍ତରର ଚିତ୍ରଣ ମାତ୍ର । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମଧ୍ୟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟିକଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପୂର୍ବକାଳୀନ ଓ ସମକାଳୀନ ଉତ୍କଳର ଗଜପତିମାନଙ୍କ ତଥା ତାଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ ସାମନ୍ତ ରାଜନ୍ୟ ମଣ୍ଡଳୀଙ୍କର କାଳମାହାତ୍ମ୍ୟ ଗୃହସ୍ଥ ତଥା ହୀନନୈତିକତା ଓ ସେମାନଙ୍କ ଉତ୍ପୀଡ଼ନାରେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ପ୍ରଜାବର୍ଗଙ୍କର ଘୃଣ୍ୟଗୃହସ୍ଥ ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ବିଷୟ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ଓ ତାଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପରିଚୟର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି । ପାଶବିକ କାମ ଚରିତାର୍ଥତା, ହୀନ ନୈତିକତା ଓ ଉପାଂଶୁବଧାଦି ଘୃଣ୍ୟକ୍ରିୟା କଳାପ ଘୁମୁସର ରାଜବଂଶରେ ସ୍ଥାନଲାଭ କରିଥିଲା । ରାଜବଂଶରେ ଉପାଂଶୁହତ୍ୟା ଓ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷଙ୍କ ହୀନଚରିତ୍ରବତ୍ତା ସର୍ବ ଯୁଗରେ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରାୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ବାଣଭଟ୍ଟଙ୍କ ହର୍ଷ ଚରିତର ଷଷ୍ଠ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସରେ ହୀନଚରିତ୍ରବତ୍ତାହେତୁକ ଉପାଂଶୁବଧାଦିର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଚିତ୍ରଣମାନ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଘୁମୁସର ରାଜବଂଶରେ ରାଜ୍ୟଲିପ୍ସା ହେତୁ ରାଜାମାନଙ୍କର ଉପାଂଶୁବଧ ଅତି ଘୃଣ୍ୟ ବିଷୟ । ଏହା କେହି ଅସ୍ୱୀକାର କରିବ ନାହିଁ । ଗୋପୀନାଥ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତା ବନମାଳୀଙ୍କ ହତ୍ୟା; ଗୋପୀନାଥ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପୁତ୍ର ନ୍ୟାୟବାନ୍, ପରମଧାର୍ମିକ, ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ କବିଶ୍ରେଷ୍ଠ ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କର ପ୍ରିୟବତୀ ନୟାଗଡ଼ ରାଜଜେମା ପରମରୂପବତୀ କନିଷ୍ଠା ମହିଷୀ ମଣ୍ଡୀଦେଇଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହତ୍ୟା; ମାତାଙ୍କ ପ୍ରରୋଚନାରେ ନୀଳକଣ୍ଠଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୁତ୍ର ଗଙ୍ଗାଧର ଓ ତତ୍ପୁତ୍ର ଶତ୍ରୁଞ୍ଜୟଙ୍କ ବଧ ଓ ଘନଭଞ୍ଜଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଣଭଞ୍ଜଙ୍କ ହତ୍ୟା ବ୍ୟାପାରମାନ ଅତୀବ ଗର୍ହିତ । ଘାତକ ଗୋପୀନାଥଙ୍କ ପୁତ୍ର ଧନଞ୍ଜୟ ଯେପରି ଧାର୍ମିକ-ସେପରି ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ ଥିଲେ । ନୀଳକଣ୍ଠଙ୍କ ପୁତ୍ର ଉପେନ୍ଦ୍ର ଅତୀବ ଧାର୍ମିକ, ଉଦାର ସରଳପ୍ରାଣ ଓ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦମୟୀ ଦେବୀ ବୀଣା-ପାଣିଙ୍କ ଆରାଧନାରେ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ହୃଦୟରେ ଅନାରତ ବ୍ୟାପୃତ ଥିଲେ । ଘୁମୁସର ରାଜବଂଶର ହୀନନୈତିକତାର ପ୍ରଭାବ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଜୀବନରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେବାରୁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟାଦି ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶମୟ ଜୀବନର ଚିତ୍ର ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅନୁଦାର ଚରିତ୍ର

ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ । ସେ ସଂସ୍କୃତ, ମରହଟ୍ଟୀ, ହିନ୍ଦୀ ଓ ବଙ୍ଗଳା ଜାଣିଥିଲେ । ଅଳଙ୍କାର ବାହୁଲ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ନ କରି ଖାଣ୍ଟି ସରଳ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟମାନ ରଚନା କରିଥିଲେ ।"

ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଚାର୍ଯ୍ୟ ଉଭୟଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣ ଜ୍ଞାନ କିପରି ଥିଲା । ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଉକ୍ତିରୁ ପ୍ରକାଶ ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ଅଭିମନ୍ୟୁ ବ୍ୟାକରଣରେ ଅନଭିଜ୍ଞ ନ ଥିଲେ । ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ଯଥାସମ୍ଭବ ତନ୍ନ ତନ୍ନ କରି ପାଠ କରିଅଛୁଁ । ତେଣୁ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରି ପାରୁଁ ଯେ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଉକ୍ତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୋଷାତ୍ମକ ଓ ବିଦ୍ୱେଷମୂଳକ । ଭାଷା କହ, ସାହିତ୍ୟ କହ, ଅଳଙ୍କାର କହ, ସମସ୍ତ ବିଷୟରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ଗୁରୁ । ଅଭିମନ୍ୟୁ ମଧ୍ୟ ଶ୍ଳେଷରେ ତାହା ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି, "ଉପଇନ୍ଦ୍ର ପଦେ ଅଭିମନ୍ୟୁ ମନୁଁ । ପାସୋର ନ ଯିବ ଜନ୍ମଜନ୍ମୁଁ ।" ବିଦଗ୍ଧଚିନ୍ତାମଣିର ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରୁ ବିଶେଷତଃ ଲାବଣ୍ୟବତୀରୁ ଏପରି ଅବିକଳ ଗୃହୀତ ହୋଇଅଛି ଯେ, ତାହା ପାଠ କଲେ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ପ୍ରତି ଆଦର ଅନେକାଂଶରେ ତୁଟିଯାଏ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଯେଉଁ ତଥାକଥିତ ବ୍ୟାକରଣଗତ ପ୍ରମାଦମାନ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ-ପୁଙ୍ଗବଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଗୋଚରୀଭୂତ ହୁଏ, ସେହି ପ୍ରମାଦମାନ ନିନ୍ଦିକୃଷ୍ଟ ବିଶେଷତଃ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଉତ୍ତମ ବ୍ୟାକରଣ ଜ୍ଞାନ ନ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ସେ ଉତ୍କଳ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଣ୍ଡ କାବ୍ୟସୌଧମାନ ନିର୍ମାଣ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ—ଏହାହିଁ ବଡ଼ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ । ସାହିତ୍ୟ ସହିତ ବ୍ୟାକରଣର କି ସମ୍ବନ୍ଧ, ତାହା ଉତ୍ତମରୂପେ ଜାଣିବା ଉଚିତ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଉତ୍କଳଭାଷାର ପାରମ୍ପରିକତା ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣଭାବରେ ସଂରକ୍ଷିତ କି ନା ତାହା ପ୍ରଥମତଃ ବିଚାର୍ଯ୍ୟ । ଯଦି ତାଙ୍କ ପୂର୍ବତନ କବିମାନଙ୍କ ଭାଷାଠାରୁ ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ କିଛି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ଓ ଯଦି ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ତଥାକଥିତ ବ୍ୟାକରଣ-ଗତ ପ୍ରମାଦମାନ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କବିଙ୍କ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ନ ହୁଏ, ତେବେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କଠାରେ ଦୋଷାରୋପ କରି ପାରୁଁ । ଯଦି ସେହି ପ୍ରମାଦମାନ ପୂର୍ବତନ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ, ତେବେ ସେହି ପ୍ରୟୋଗମାନଙ୍କୁ ପ୍ରମାଦରୂପେ କହିବା ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ଜ୍ଞାନର ବିମୁଖତା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରେ ମାତ୍ର । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ପରି ସ୍ଥିର ଓ ଅପରି-ବର୍ତ୍ତନୀୟ ନୁହେଁ । ଉତ୍କଳ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଜୀବନ୍ତ ଓ ବର୍ଦ୍ଧିଷ୍ଣୁମାଣ । ତାହିଁ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ବ୍ୟାକରଣ ଅନୁସରଣ କରିବ । ଦୁଃଖର କଥା, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ରୀତିରେ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ପରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଗୋଟିଏ ଅଭିନବ ତଥା ବିକୃତ ରୂପ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା । ସେ ସମୟରେ ଯେଉଁମାନେ ନୂତନ ଧରଣର କାବ୍ୟ କବିତା

ପ୍ରବନ୍ଧାଦି ଲେଖିଲେ, ସେମାନେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରକୃତି ଭଲ ରକମ ଜାଣି ନ ଥିଲେ, କାରଣ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ଯଥାଯଥ ଅଭିଜ୍ଞତା ନ ଥିଲା । ସେମାନେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଅନୁରୂପ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରି ତାର ସରଳ ସହଜ ପ୍ରକୃତିକୁ ନଷ୍ଟ କରିଦେଲେ ଓ ଶୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଯାଇ ତାହା ବିକୃତ କରିଦେଲେ । ସେମାନେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ପାରଦର୍ଶୀ ନ ଥିବାର ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ବିଶେଷତ୍ୱ ଏହି ନବୀନ ଲେଖକଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଲୋପ ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । (୧) ଓଡ଼ିଆରେ ହଲନ୍ତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ନ ଥିଲା । କିଞ୍ଚିତ, ମହତ, ମନାକ, ଈଷତ, ହଠାତ, ବାକ, ଦିଗ, ପୃଥକ, ଧିକ, ତାବତ, ଯାବତ, ଠିକ । କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ତାହା ହଲନ୍ତ ହେଲା । ପୁନଶ୍ଚ କେତେକ ଯାବନିକ ଶବ୍ଦ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ହଲନ୍ତ ହୋଇ ସ୍ୱରାନ୍ତ ହୋଇଥିଲା—ଇଜତ, ତାଲିମ, ଗରମ, ଗରଜ, ଫାଜିଲ, ନଶାପ, କବୁଲିୟତ, ଅସୁଲ ପ୍ରଭୃତି । କିନ୍ତୁ ତାହା ସବୁ ହଲନ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲାଣି । (୨) ସଂସ୍କୃତରେ ଅସ୍ତି ଅର୍ଥରେ ମତୁପ୍‌ର 'ମ' ଓ 'ବ' ବିକଳ୍ପରେ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆରେ କେବଳ 'ବ' ହୁଏ—ବ୍ୟାଧିବନ୍ତ, ଧୀବନ୍ତ, ବପୁବନ୍ତ, ଶ୍ରୀବନ୍ତ, କୀର୍ତ୍ତିବନ୍ତ, ଧନବନ୍ତ, ଯଶୋବନ୍ତ, ତେଜ-ବନ୍ତ, ବିଦ୍ୟାବନ୍ତ, ଲକ୍ଷ୍ମୀବନ୍ତ-ଏବଂ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ—ଧୀବନ୍ତୀ, ଶ୍ରୀବନ୍ତୀ, ଯଶୋବନ୍ତୀ, ଗୁଣବନ୍ତୀ—ଇତ୍ୟାଦି । (୩) ଦିଶି, ଶୋହି, ବିସ୍ତରି, ନୋହି, କହି, ଥରି, ବଞ୍ଚି—ପଦମାନଙ୍କୁ କବିତାରେ ଦେଖି ଏମାନେ କହନ୍ତି ଏ ସବୁ ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରମାଦିକ—ସମାପିକା ଅର୍ଥରେ ଅସମାପିକାର ପ୍ରୟୋଗ । କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ସମାପିକା—ଦିଶଇ, ଶୋହଇ, ବିସ୍ତରଇ ପ୍ରଭୃତିର ସଙ୍କୁଚିତ ରୂପ ମାତ୍ର । (୪) ପ୍ରବେଶ ହେଲେ, ଆନନ୍ଦ ହେଲେ, ସନ୍ତୋଷ ହେଲେ, ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା, ଶାନ୍ତ କରାଇ, ସେ କ୍ରୋଧ ହେବେ, ପ୍ରକାଶ ହୋଇଲା, ତୋଷ ହେଲା, ବିସ୍ମୟ ହୋଇ, ତୁଷ୍ଟି ହେଲା—ଏହି ପ୍ରୟୋଗମାନଙ୍କୁ ପ୍ରମାଦିକ ଓ ସେ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେଲେ, ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ, ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ ପ୍ରଭୃତି କହି ସଂସ୍କୃତ ଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ ଦିଅନ୍ତି । (୫) ବିରସ ତେଜି, ଶିରୀଷରୁ କୋମଳ ନେଇ, ଭ୍ରମରରୁ କୁଟିଳ ହରିଲା, ବ୍ୟାକୁଳ ମୋତେ ନ ଦେବୁଟି, ଚଉଁରୁ ନ ଛଡ଼ିଲା କାତର, ଶୁଣିବି ଚପଳେ, ଦେଖି ତା ଭୁରୁ, ଚଞ୍ଚଳ ପ୍ରବେଶ ହେଲା ଆସି ନେତ୍ରାଞ୍ଚଳେ—ବିଶେଷ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ବିଶେଷଣର ପ୍ରୟୋଗମାନ ଦୋଷାବହ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ତଥା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଅନଭିଜ୍ଞତା ସୂଚିତ ହୁଏ; କାରଣ ଏପରି ପ୍ରୟୋଗମାନ ପ୍ରାକୃତରେ ବହୁଳ ଓ ସଂସ୍କୃତରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ପରୁଷଂ ନ ଆଶ୍ରମବାସିଷୁ ପ୍ରୟୋଜ୍ୟଂ ଭିସ । ସକଳସୁନ୍ଦରସନ୍ନିବେଶ—ଭାଗବତ ୧୧ଶ ସ୍କନ୍ଧ । ଏ ପ୍ରୟୋଗମାନଙ୍କୁ—କୋମଳ—କୋମଳଭାବ ବା ଗୁଣ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣୀୟ ।

(୬) ଶୋଭିତ, ଲୋଭିତ, ଗତ, ସଙ୍ଗତ, ପ୍ରସନ୍ନ, ପ୍ରାପତ, ରଚିତ, ଚରିତ, ଲୁଣ୍ଠି, ଭାବିତ, ଗୃହୀତ, ମତ, ପୋଷିତ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କୁ ବିଶେଷଣ ରୂପେ ପ୍ରାମାଦିକ କହିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁଃଖର ବିଷୟ । ସଂସ୍କୃତରେ ଭାବୋକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ କରି ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ବିଶେଷ୍ୟ ଅର୍ଥ ବୁଝାଏ । ସଂସ୍କୃତରେ ଏପରି ପ୍ରୟୋଗମାନ ବହୁଳ, ବିଶେଷତଃ କାଳିଦାସଙ୍କର ଏ ପ୍ରୟୋଗମାନ ଅତି ପ୍ରିୟ । (୭) ସନମତ, ମନାନନ୍ଦ, ମନାନ୍ତର, ମନମୋହନ, ଜଗମୋହନ, ଜଗବନ୍ଧୁ, ଜଗତାନନ୍ଦ, ଉରାଞ୍ଚଳ, ମହାପ୍ରତାପୀ, ମହାବିବେକୀ, ସଜ୍ଞାନୀ, ନିର୍ଧନୀ, ଅହର୍ନିଶି, ମନକାମନା, ମନବାଞ୍ଛା, ଉପରୋକ୍ତ, ଢପଗୁରୀ, ତୃଷାର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରଭୃତି ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଆ ପଦମାନଙ୍କୁ ଆଜିକାଲି ସମାଲୋଚକମାନେ ପ୍ରାମାଦିକ କହି ସ୍ୱ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାଭିଜ୍ଞତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି ।

(୮) ବିଶେଷ୍ୟର ଯେ ଲିଙ୍ଗ, ବିଶେଷଣର ସେହି ଲିଙ୍ଗ ହେବ—ଏହା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଧର୍ମ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ; ଏହି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖାଯିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ସଂସ୍କୃତରେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଆଭାସ ଅଛି । କିନ୍ତୁ କଠୋର ନିୟମ ହେତୁ ତାହା ବିଶେଷଭାବରେ ସ୍ଥାନଲାଭ କରି ପାରିଲା ନାହିଁ । (ସାମାନ୍ୟେ ନପୁଂସକମ୍, ବିଧେୟ ଇତ୍ୟାଦି—ସଂସ୍କୃତରେ ତାହାର ନିଦର୍ଶନ) । ବିବେକୀ, ଅନୁରାଗୀ, ମନୋହାରୀ, ସର୍ବଭୂତମୋହୀ, ରଞ୍ଜନବେଶୀ, ପଦ୍ମବାସୀ, ବଙ୍କସୁକୁମାରୀ, ସ୍ୱଇଚ୍ଛା-ବିହାରୀ, ଚିହ୍ନକହାସୀ, ଗୁଣଶାଳୀ, ବୀଣାଭାଷୀ, ଭୃତ୍ୟଚିତ୍ତଉଲ୍ଲାସୀ, ଲୀଳାବିଳାସୀ, ରସରାଜପୁରବାସୀ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦମାନ ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ଦେଖାଯାଏ । ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନ, ସମକାଳୀନ ନ ହେଲେହେଁ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ରସକଲ୍ଲୋଳ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ବହୁପୂର୍ବେ ଲିଖିତ । ବେଶକାରୀ, ଯଶୋଦା ଭାଗ୍ୟବନ୍ତ, କଳାକରହାସୀ, ପିକଭାଷୀ (ଦୀନକୃଷ୍ଣ) ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନ ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ—ବିବିଧରୂପୀ, ଅପରାଧୀ, ଅଯୋଗ୍ୟ ଯୁବତୀ, ମହାପାପୀ ପ୍ରଭୃତି (ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ):— ଦେବଦୁର୍ଲଭଙ୍କଠାରୁ ଶିଶୁ-ଶଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ, ଅବୋଧବାଳା, ଆକୁଳଚକୋରୀ, ପରବାସୀ ରମଣୀ, ପ୍ରାଚୀ ଅନୁରାଗୀ (ଉଷାଭିଳାଷ) ଏହି କେତେକ କବିଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ କେବଳ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବିଶେଷଣ ବିଶେଷ୍ୟର ଲିଙ୍ଗକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ଛାଡ଼ିବାକୁ ଲାଗିଥିଲା । ଭାଷାର ସହଜ ସରଳ ଓ ନିର୍ବାଧଗତି ହୋଇଥିଲେ ବିଶେଷଣର ଲିଙ୍ଗ ବହୁପରିମାଣରେ କମି ଯାଇଥାଆନ୍ତା ଓ ଇଂରାଜୀ ଭାଷା ପରି ଭାଷାରେ ବଳ ଆସିଥାନ୍ତା ଏବଂ ସୁନ୍ଦର ବାଳିକା କହିବାରେ ସଙ୍କୋଚ ବୋଧ କରୁ ନ ଥାଆନ୍ତେ— ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତରେ ଏସବୁ ନିଗଡ଼ରୁ ଭାଷାକୁ ମୁକ୍ତ କରିବା ଉଚିତ । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର କଥା ନୂତନ ପଦ୍ଧତିର ଲେଖକମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଭାଷା ପୁନର୍ବାର

ପଶ୍ଚାତ୍ ଗତି କରି ସଂସ୍କୃତ-ମାତାର ସ୍ତନ୍ୟ ପାନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ପୁନଶ୍ଚ ସଂସ୍କୃତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ପ୍ରୟୋଗଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରୂପେ ଓଡ଼ିଆରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗର ଶବ୍ଦମାନ—କୁଟିଳାକ୍ଷୀ, ସୁଦନ୍ତୀ, କାଳସଦୃଶୀ, ହରିଣଦୃଶୀ, ଆତୁରୀ, ବଲ୍ଲଭୀ, ବିନୟୀ, କୃପାପନ୍ନୀ, ସ୍ୱଦୃଶୀ, ସୁଦୃଶୀ, ସ୍ୱଭାବୀ, ସ୍ୱାଧୀନଭର୍ତ୍ତ୍ରୀ ଓ ବିଦଗ୍ଧଚିନ୍ତାମଣିର ୪୩ ଛାନ୍ଦରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିକା, ବିତରଣୀ, ବିବର୍ଦ୍ଧନକାରିଣୀ, ଉପୃତ୍ତିନୀ, କୋଡ଼ଗଡ଼ଦାୟୀ, ପ୍ରଦୀପ୍ତିନୀ, କାଉତୁକୀ, ତାପହାରୀ, ତରଙ୍ଗିନୀ, ସୁହଂସିନୀ, ରସସ୍ଥାନୀ, ଉନ୍ମାଦକୀ, ଅନୁରାଗୀ, ଅଭିପେକ୍ଷୀ—ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅର୍ବାଚୀନ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ କାବ୍ୟାଦିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଦୁଃଖର କଥା ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରମୁଖ ସମାଲୋଚକମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟର ଧାର ନ ଧରି ନିଜ ନିଜକୁ ଭାଷାର ବିଶେଷଜ୍ଞ ରୂପେ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନପୂର୍ବକ ମହାଜନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆକ୍ଷେପ କରିଅଛନ୍ତି । ସାରଳାଦାସଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବଳରାମ, ଜଗନ୍ନାଥ, ଅଚ୍ୟୁତ, ହଳଧର, ପୀତାମ୍ବର, ରଘୁନାଥ, ଧନଞ୍ଜୟ, ଦୀନକୃଷ୍ଣ, ଉପେନ୍ଦ୍ର, ଦାଶରଥି, ସଦାନନ୍ଦ, ଅଭିମନ୍ୟୁ, ଦିନାଇ ଓ ଭକ୍ତଚରଣ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ କୃତିମାନଙ୍କରେ ଉପରିକଥିତ ପ୍ରୟୋଗମାନ ଅଳ୍ପାଧିକ ପରିମାଣରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଅଭିମନ୍ୟୁ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଏ ବିଷୟରେ ବଳିଯାଇଅଛନ୍ତି—ପୂର୍ବକଥିତ ସାତଗୋଟି ଦଫାର ବିଷୟମାନ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ବିଦଗ୍ଧଚିନ୍ତାମଣିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ବିଦ୍ୟମାନ; କିନ୍ତୁ ଆଠ ଦଫାରେ ବିଶେଷଣର ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରୟୋଗରେ ଅଭିମନ୍ୟୁ ବିଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନତା ଅବଲମ୍ବନ କରିଅଛନ୍ତି—ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଯୁକ୍ତି ଅନୁସାରେ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ବ୍ୟାକରଣଜ୍ଞାନ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କଠାରୁ ଅତ୍ୟଧିକ ନ୍ୟୂନ ଥିଲା । ଆଉ ବିଶେଷ କହିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ—ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ "ମୌନଂ ହି ଶୋଭନଂ" କହି କ୍ଷାନ୍ତ ହେଲୁ । ଶେଷରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ସବିଶେଷ ଅନୁରୋଧ, ଯଦି ସାହିତ୍ୟାନୁରାଗୀମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ (ତୁଳସୀଦାସଙ୍କ ରାମଚରିତମାନସ), ବଙ୍ଗଳା, ମରହଟ୍ଟି ପ୍ରଭୃତିର ସାହିତ୍ୟମାନ ପାଠ କରନ୍ତି, ତେବେ ଯାଇ ସେମାନେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଯୁକ୍ତିର ସାରବତ୍ତା ଉପଲବ୍ଧି କରି ପାରିବେ ।

ତୃତୀୟ ଦୋଷ :—କ୍ଲିଷ୍ଟତା :—ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର କାବ୍ୟ କବିତାଦିରେ କ୍ଲିଷ୍ଟତା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦୋଷମାନ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ବିଶେଷତଃ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ, ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ, କଳାକଉତୁକ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ କ୍ଲିଷ୍ଟତା ସହିତ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତା, କଷ୍ଟତା, ଅନ୍ୟାର୍ଥ, ଅସ୍ପଷ୍ଟାର୍ଥ, ଅସମର୍ଥ, ଗୂଢ଼, ନେୟାର୍ଥାଦି ପ୍ରାୟଶଃ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ପୂର୍ବେ କଥିତ ହୋଇଅଛି ଯେ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ଦୋଷମାନେ ଗୁଣ ରୂପରେ ପରିଣତ ହୁଅନ୍ତି । ଲୋକେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାମାନ ପାଠ କରି ଏହି ଦୋଷମାନ ସାଧାରଣତଃ ଆରୋପ କରନ୍ତି । ସେଥିନିମନ୍ତେ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର, ଦୋଷ, ଗୁଣ ଓ ରସ ପ୍ରଭୃତି ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି । ପୂର୍ବେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି ଯେ କଷ୍ଟ, ଅନର୍ଥକ, ଅପ୍ରଯୁକ୍ତାଦି ଦୋଷ, ଅନ୍ୟାର୍ଥ, ନେୟାର୍ଥ, ଅପୁଷ୍ଟାର୍ଥ, ଅବାଚକ, ଅପ୍ରତୀତ,

କ୍ଲିଷ୍ଟ, ଗୂଢ଼ାର୍ଥ, ସନ୍ଦିଗ୍ଧ, ଦେଶ୍ୟ, ଗ୍ରାମ୍ୟ, ଘୃଣ୍ୟ ଓ ଅଶ୍ଳୀଳାଦି ଯଥାକ୍ରମେ ଅନୁପ୍ରାସ, ଯମକ, ଅନୁକରଣ, ପ୍ରହେଳିକା. ଛନ୍ଦର ଅନୁରୋଧ, କାମଶାସ୍ତ୍ରବିଧି, ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଆଳାପ, ଶୀଘ୍ର ଅର୍ଥବୋଧ, ବ୍ୟାଖ୍ୟା, ପ୍ରକରଣ, ମହାକବିନିବନ୍ଧ, ସଙ୍ଗୀତ, ଗୁପ୍ତ ଓ ଲକ୍ଷିତାଦି ଦ୍ୱାରା ଗୁଣରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ହଠାତ୍ ଦୋଷ ନ କହି ତାହାର ବିଗୃହ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ, ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ, କଳାକଉତୁକାଦିରେ ବ, ସ ଓ କ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ଆଦ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଓ ପ୍ରାନ୍ତାନୁପ୍ରାସ ରକ୍ଷା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ସହଜ ବିଷୟ ନୁହେଁ । ମୂର୍ଖଙ୍କ କଥା ଦୂରେ ଥାଉ ଅତି ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅଭିଧାନ ସାହାଯ୍ୟ ନେଇ ଏପରି କାବ୍ୟ ଲେଖିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଅଦ୍ଭୁତପ୍ରତିଭା, ବୁଦ୍ଧି, ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି, ବିବେକ ଓ ବହୁଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତାବଳରେ ଓ ଭଗବତ୍ କୃପାବଶତଃ ଏପରି କାର୍ଯ୍ୟ ସମାହିତ ହୋଇପାରେ । ଏହିସବୁ ଗୁଣ ଥିବାସତ୍ତ୍ୱେ କେତେ କଷ୍ଟ ସ୍ୱୀକାର-ପୂର୍ବକ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ଉପଯୁକ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ହେଉଥିଲା, ତାହା କେବଳ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁମେୟ । ରସକଲ୍ଲୋଳକାର ଦୀନକୃଷ୍ଣ ରସକଲ୍ଲୋଳର ଷୋଡ଼ଶ ଛାନ୍ଦର ୨୦ ପଦରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି :— "କଅ ଅକ୍ଷରେ କଲି ଯେ ଗୀତ । କେବେହେଁ ଏଥି ନ ଦେବ ଘାତ । କବି ହେଲେହେଁ ଜାଣିବ ଏଥି ଶ୍ରମହିଁ ଯେତେ ହେ ॥" ଉପେନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ-ମାନଙ୍କରେ ଏହି ମର୍ମରେ କହିଅଛନ୍ତି :—"କେତେ କଷ୍ଟେ ହୁଏ ଗୀତ ନାହିଁ ଏ ବିଗୃହ । କରନ୍ତି ନାହିଁ ସେ ଭଲ କଥାରେ ଆଦର ॥" ଛାନ୍ଦଭୂଷଣ ଛା ୧-୧୨ ପଦ । ସେହିରୂପେ ଏ ଗୀତ ସ ବର୍ଣ୍ଣଶ୍ରମ ଦେଖି । ସୁଧୀ ସୁରସିକ-ମାନେ ହେବେ ହେବେ ସୁଖୀ ॥ ସୁ: ପ: ୧ ଛାନ୍ଦ ସତର ଛାନ୍ଦ ଏ ସରସ ଗୀତ । ସତ ଚରିଶ ଏ ନୁହଇ କଳିତ । ସହିତ ବହୁତ ସକାରମାନ । ସାତଶତ ପଞ୍ଚବିଂଶ ପଦେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଶରମ ବହୁତ । ସକାର ଦଣ୍ଡ ପାଦାଦ୍ୟେ ବିହିତ । ସୁ: ପ: ୧୨-୨୦ ପଦ । କଳାକଉତୁକ ଏ ଗୀତ ନାମ ହେବ ଖ୍ୟାତିକ । କରୁଥିବେ ପ୍ରତି ପାଦରେ ବାସ ଆଦ୍ୟପ୍ରାନ୍ତ କ । କଷ୍ଟକୁ ଜାଣିବେ ସୁକବି ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରାଶିକ । କ ଥାଉ ଭ୍ରମରେ ଯେ ଖଳ ସେହି ପରପଣ୍ଡିକ । କଳି ନ ଥିବ ଅଭିଧାନ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କ । କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗ ବୋଲାଇବ କଥା ସେହି ସେ ଲୋକ ॥ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସରେ ବର୍ମ୍ମ, ବିକୁଷ, ବିକୁଣ୍ଠି, ବ୍ୟାକୋଷ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚକ୍ଷୁଶୂଳ ହେବା ତ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ ନୁହେଁ । ଦୀନକୃଷ୍ଣ ମଧ୍ୟ ରସକଲ୍ଲୋଳରେ 'କ'ର ଆଦ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମିତ୍ତ "କଚ୍ଛଭୁଜ ସରିତ, କୁମୁଦଦାମ, କୁଧର, କପର୍ଦ୍ଦୀଯାନ କମଳମୋଦକକୁମାର-ଦଶେ, କମଲଧର, କାଳସ୍କନ୍ଧ, କଶ୍ୟପନନ୍ଦନ-ବଇରି-ଜ୍ୟେଷ୍ଠୁଁ କୁବଳୟ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦମାନ ପ୍ରୟୋଗ କରିଅଛନ୍ତି । ଅମ୍ଭେମାନେ କହୁଁ ଯେଉଁମାନେ ମହାକାବ୍ୟ ରଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନେ ଅଭିଧାନ

ଶୃଙ୍ଗାରରସର ଅତ୍ୟଧିକ ବିଶ୍ଳେଷଣରେ ମାନବଜୀବନରେ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣତା ଆଦି ସୂଚିତ ହୁଏ । ଏପରି ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ଜୀବନର ନୀରସ ଜଡ଼ଭାବ ତଥା ମତିର ବିକ୍ଷିପ୍ତତା ଓ ପ୍ରମତ୍ତତାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ । ତନ୍ତୁ, ଅମ୍ଭେମାନେ କହୁଁ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସମାଲୋଚନା ଏକଦେଶଦର୍ଶିତା ତଥା ବିଦ୍ୱେଷରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଭୌଗୋଳିକ ଜ୍ଞାନ ଭ୍ରମାତ୍ମକ । ଏ ବିଷୟରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏକମତ, କାରଣ ସେ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଦେଶମାନଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖକ୍ରିୟାରେ ମଗଧ ଓ ମଘକୁ ଦୁଇଟି ଭୂଖଣ୍ଡରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ମଗଧର ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ ମଘ—ତାହା ତାଙ୍କୁ ଅବିଦିତ ଥିଲା । ଦେଶମାନଙ୍କର ଅବସ୍ଥିତି ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଭ୍ରମ ମତ ଖ୍ୟାପନ କରିଅଛନ୍ତି । ଦେଶ, ପର୍ବତ, ନଦୀମାନଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି ଓ ନାମକରଣରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ସାରଳା ଦାସ, ବଳରାମ ଦାସ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାକୃତ ପୁରାଣ ଲେଖକ ତଥା କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଭ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର ଦେଖୁଁ । ସେ ଭ୍ରମ ତେତେଦୂର ଧର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନୁହେଁ । କାବ୍ୟର ପ୍ରସଙ୍ଗ ବିଶେଷର ତାହା ଗୌଣାଂଶ ମାତ୍ର । ଏ ଦୋଷକୁ ଅବଶ୍ୟ ଅମ୍ଭେମାନେ ସମର୍ଥନ କରୁ ନାହୁଁ । ଏହି ଦୋଷ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ପୁରାଣ ଓ କାବ୍ୟାଦିରେ ଅଲ୍ପାଧିକ ପରିମାଣରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ପ୍ରକୃତିର ମନୋହର ଦୃଶ୍ୟରାଜି—ଯଥା ସମୁଦ୍ର ଓ ପର୍ବତାଦିର ଦୃଶ୍ୟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଭାବାନ୍ତର ଆଣି ପାରି ନ ଥିଲା । ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର କାଳିଦାସଙ୍କ ସମୁଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ବୋଧହୁଏ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଆକ୍ଷେପ କରିଅଛନ୍ତି । କାଳିଦାସଙ୍କ ସମୁଦ୍ରବର୍ଣ୍ଣନାର ଅନୁରୂପ ସମୁଦ୍ରବର୍ଣ୍ଣନା ଆମ୍ଭେମାନେ ମହାଭାରତରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ, କିନ୍ତୁ ରାମାୟଣରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ନା । ପୁନଶ୍ଚ ସମୁଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅବକାଶ ଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ଅନେକ କବି ମଧ୍ୟ ସମୁଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ନାହାନ୍ତି, ତେବେ କଣ ସେମାନେ ପ୍ରକୃତିର ମନୋହର ଦୃଶ୍ୟରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ସମୁଦ୍ରର ବର୍ଣ୍ଣନ ନ ହେଲା ବୋଲି ଯେ ପ୍ରଣୟ ଅଶୁଦ୍ଧ ହେଲା ଏହା କହିବା ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ନଗର, ନଗରୀ, ହ୍ରଦ, ସରୋବର, ନଦୀ, ନଦୀର ତୀର, ବନଭୂମି, ବନ, ଉପବନ, ଚନ୍ଦ୍ରସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଉଦୟ ଓ ଅସ୍ତକାଳୀନ ପ୍ରଭାତ ଓ ସନ୍ଧ୍ୟା, ମୃଗୟା, ବନବିହାରାଦିର ଜୀବନ୍ତ ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଚିତ୍ରଣ ଓ ବନସ୍ଥ ବୃକ୍ଷ, ଲତା, ପଶୁ ଓ ପକ୍ଷୀଗଣଙ୍କ ଚେଷ୍ଟାଦିର ସରସ ଓ ବୈଚିତ୍ର୍ୟମୟ ଆଲେଖ୍ୟ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଯେ ଭାବାନ୍ତର ଆଣି ପାରି ନ ଥିଲା, ତାହା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଅତ୍ୟଧିକ ବିସ୍ମୟ ଉତ୍ପାଦନ କରେ ।

"ଉପେନ୍ଦ୍ର ଶୃଙ୍ଗାରରସ ନାମରେ ଯାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ବୀଭତ୍ସ ।" ଲାବଣ୍ୟବତୀ, ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି, କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ ଯେ ପାଠ କରିଥିବ ସେ ଏହି ଉକ୍ତିର ସାରହୀନତା ଉତ୍ତମରୂପେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବ; ବିଶେଷ କହିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅଶ୍ଳୀଳତା ରହିବା ହେତୁ ଯେବେ

ଶୃଙ୍ଗାର ବୀଭତ୍ସରେ ପରିଣତ ହୁଏ ତେବେ ଭାରତର ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ କାବ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଏହି ଦୋଷରେ ଦୁଷ୍ଟ ବୋଲି କହିବୁଁ । ଔପନ୍ୟାସିକ କାବ୍ୟରେ ନାୟକର ନାୟିକା ପ୍ରତି ପ୍ରୀତିକୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ରକ୍ତପିପାସୁର ରକ୍ତପିପାସା ଚରିତାର୍ଥ କରିବା ସଦୃଶ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି—

"ମଶା ମଶାରିରେ ପଡ଼ି ଯେମନ୍ତ" ଏହି ପଦ୍ୟାଂଶ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ଉଦ୍ଧାର କରି କହନ୍ତି ଯେ, ଏହି ଉଦାହରଣଟି ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରିୟ ଓ ଏହା ସେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟବହାର କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହାର ଏକ ଅପୂର୍ବ ଅର୍ଥ କରି ସେ ଉପରିକଥିତ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । କବି ଲାବଣ୍ୟବତୀର ୪୨ ଛାନ୍ଦରେ ନାୟକମୁଖରେ ବିରହୋକ୍ତି କରାଇ "ମନ ମୋହର ଭ୍ରମୁଛି ନିରତେ । ମଶା ମଶାରୀରେ ପଡ଼ି ଯେମନ୍ତେ ॥" ଏହାର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଯେପରି ମଶା ମଶାରିରେ ବନ୍ଦୀ; ଅନ୍ୟତ୍ର ଯାଇ ପାରେ ନାହିଁ ସେହିପରି ନାୟକର ମନ ନାୟିକାଠାରେ ବନ୍ଦୀ ଅର୍ଥାତ୍ ଆସକ୍ତ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବିଷୟ ପ୍ରତି ପ୍ରବର୍ତ୍ତେ ନାହିଁ । ଆମ୍ଭେମାନେ ମଶାର ମଶକ ବିଷୟ ବୈଦେହୀଶ, ଲାବଣ୍ୟବତୀ, ରସିକହାରାବଳୀ ଓ ପ୍ରେମସୁଧାନିଧିରୁ କେତେକ ପଦମାନ ଉଦ୍ଧୃତ କଲୁ । ସେ ସବୁର ଅର୍ଥ ଭଲ ଏବଂ ଏପରି କୁତ୍ସିତ ବା ବୀଭତ୍ସ ଅର୍ଥ କୌଣସି ଗୋଟିକର ନୁହେଁ । "ବୃକ୍ଷବଲ୍ଲୀ ପତ୍ରଗୁଞ୍ଜରୁ କରି । ବାୟୁ ଯେ ମଶକ ମଶାରି ସରି" ବୈ: ବି: ଛା ୬-୩୭ ପଦ । କି ବୋଲି ବୋଲିବି ମଶାରି ମଶକ ପରାୟେ ଭ୍ରମୁଛି ମନରେ—ଲା: ଛା ୧୯-୧୯ପଦ । ମଶାରି ଉଦର ଅନ୍ଧାର ଆଲୋକ ଦ୍ୱିମତ ଥିବାରେ—ଲା: ୪୩—୧୦ ପଦ । ମଶହରିରେ ଉଦରେ ମୋର ହେତେ ବିରହୁଁ କେଳି ଲହସ—ର: ହା: ୧୧-୧୩ । ମଶହରିରେ ଶୋଇ ଶଯ୍ୟାରେ ବାସ ପରିରେ ଜଡ଼—ପ୍ରେ: ସୁ: ଛା ୧୦-୧୩ ପଦ । କୁମତି ମତି ମଶକ ମଶାରି—ରସପଞ୍ଚକ ଶେଷ ଛାନ୍ଦ । ଏପରି ବିକୃତ ଅର୍ଥ କରି କବିଙ୍କୁ କୁତ୍ସା କରିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରିତାପର ବିଷୟ । (୧) ଶବ୍ଦର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ତଥା ଆଡ଼ମ୍ବରଜନିତ ବାକ୍ଚାତୁରୀ ହିଁ କାବ୍ୟ—ଏହା ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମତ । ଏପରି ଆକ୍ଷେପ ମଧ୍ୟ ଦୋଷାବହ; କାରଣ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ କାବ୍ୟର ସମସ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ—ଏହା ପୂର୍ବେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି । (୨) ଆବେଗଭରା ହୃଦୟର ଭାବ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବାରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଅସମର୍ଥ ଥିଲେ—ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଏଉକ୍ତି ହାସ୍ୟ ଉଦ୍ଦୀପନ କରେ । ଉପେନ୍ଦ୍ର କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ବିରହ ଉକ୍ତି କି ପ୍ରାଣସ୍ପର୍ଶୀ ତାହା ପାଠ କଲେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ । (୩) ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ରସଜ୍ଞାନ ନ ଥିଲା; କାରଣ ରସପଞ୍ଚକରେ ରସମାନଙ୍କର ଯେ ଉଦାହରଣମାନ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି ସେଥିରେ ରସବାଚକ ହାସ୍ୟ କରୁଣାଦି ଶବ୍ଦମାନ କେବଳ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଦୁଃଖର କଥା, ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ରସପଞ୍ଚକ ନ

ନଗର, ନଗରୀ, ବନ, ଉପବନ ଓ ସରୋବର କ୍ରୀଡ଼ାଦିର ସରସ ଜୀବନ୍ତ ଚିତ୍ର; ଷଡ଼ଋତୁମାନଙ୍କର ସୁନ୍ଦର ମଧୁମୟ ବର୍ଣ୍ଣନା; ପ୍ରଭାତ ଓ ସନ୍ଧ୍ୟାର ମନୋହର ଆଲେଖ୍ୟ; ପୂର୍ବରାଗ, ମିଳନ ଓ ବିରହର ସହଜ ପ୍ରାଣସ୍ପର୍ଶୀ, ଆବେଗମୟ ତଥା ସରସ ଚିତ୍ରଣ; ବିବାହ, କୁମାର କୁମାରୀ ଜନ୍ମର ସାମାଜିକ ସ୍ୱାଭାବିକ ବିଧିବଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣନ; ମନ୍ତ୍ର, ଆଳାପ ଓ ଦୂତାଦିଙ୍କ ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର; ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା ଓ ଯୁଦ୍ଧାଦିର ଜୀବନ୍ତ ଲୋମହର୍ଷଣକର ଉଦ୍‌ବେଗପ୍ରଦ ଆଲେଖ୍ୟ; ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମଧୁମୟ ମିଳନ ଓ ଅତି ମନୋହର ବୃତ୍ତିମାନଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତ ବିନ୍ୟାସ ହେତୁ ମହାକାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣମାନ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଯଥାଯଥ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ପୁନଶ୍ଚ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟମାନଙ୍କର ଯଥାଯଥ ବିନ୍ୟାସ ଓ ରଚନାମାଧୁରୀ କାବ୍ୟରସିକଙ୍କ ଚିତ୍ତରେ ପ୍ରୀତି ପ୍ରଦାନ କଲେ ଉପରିକଥିତ ଲକ୍ଷଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ବିଷୟର ଅଭାବରେ ଦୋଷ ସମ୍ଭବେ ନାହିଁ । (ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମୁଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ନ ହେବା ହେତୁ ଯେ ଆକ୍ଷେପ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର କରିଅଛନ୍ତି ତାହା ଉପେକ୍ଷଣୀୟ ।)

କବି

ଯାହାଙ୍କ କୃତି ପାଠ କଲେ ଲୋକର ଚିତ୍ତରେ ପରମ ଆହ୍ଲାଦ ଅର୍ଥାତ୍ ଚମତ୍କାର ଭାବ ଜନ୍ମେ ସେ କବିନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ତ୍ରିକାଳଦର୍ଶୀ କ୍ରାନ୍ତଦର୍ଶୀ, ପଣ୍ଡିତ, ଜ୍ଞାନୀ, ଋଷି, ବ୍ରହ୍ମା, ବାଲ୍ମୀକି, ଶୁକ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାବ୍ୟନିର୍ମାତା ପ୍ରଭୃତି ଅର୍ଥରେ କବିଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ଏଠାରେ କେବଳ କାବ୍ୟ ରଚକଙ୍କ ବିଷୟ ବିଚାର୍ଯ୍ୟ । ତାହା ହେଲେହେଁ ଯେ କବି ସେ ପଣ୍ଡିତ, ବୁଦ୍ଧିମାନ୍, ଜ୍ଞାନୀ ଓ ତ୍ରିକାଳଦର୍ଶୀ ଅଟନ୍ତି । ମାନବଜୀବନର ସତ୍ୟ ଓ ଆଦର୍ଶ କବି ଉପସ୍ଥାପିତ କରନ୍ତି । ସତ୍ୟ ଓ ଆଦର୍ଶର ଦେଶ କାଳ ଭେଦରେ ତାରତମ୍ୟ ଥିଲେହେଁ ତ୍ରିକାଳଦର୍ଶୀ କବି ସ୍ୱ ପ୍ରତିଭାବଳରେ ଚିରନ୍ତନ ସତ୍ୟ ଓ ଆଦର୍ଶଭୂତ ବିଷୟକୁ ସ୍ୱ ସୂକ୍ଷ୍ମଦୃଷ୍ଟିରେ ଯଥାଯଥ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ଜନସମାଜକୁ ଗୁରୁ ଓ ଉପଦେଷ୍ଟା ରୂପେ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନପୂର୍ବକ ସନ୍ମାର୍ଗରେ, ସୁଖ ଶାନ୍ତିମୟ ରାଜ୍ୟରେ ପରିଚାଳିତ କରନ୍ତି । ପ୍ରତିଭା, ବହୁଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତା, ଶିକ୍ଷା ଓ ଅଭ୍ୟାସ—ଏ ସମସ୍ତଙ୍କ ସମଷ୍ଟିହିଁ କାବ୍ୟର ଏକ କାରଣରୂପେ ଗ୍ରହଣୀୟ । ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବରେ କାବ୍ୟର କାରଣ ହୋଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରତିଭାହିଁ କବିତ୍ୱର ଏକମାତ୍ର କାରଣ । କିନ୍ତୁ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରତିଭା ଉପରେ କାବ୍ୟତ୍ୱର ପ୍ରସକ୍ତି । କିନ୍ତୁ କେତେକ ବାଳକଙ୍କଠାରେ ପ୍ରତିଭା ଦୃଷ୍ଟ ହେଲେହେଁ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ, ଶିକ୍ଷା ତଥା ଅଭ୍ୟାସର ଅଭାବରେ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟ ରଚିତ ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ; ତେଣୁ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ମିଳନହିଁ କବିତ୍ୱର ଏକ କାରଣ କହିବା ସମୀଚୀନ । ପୁନଶ୍ଚ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ପ୍ରତିଭା ନ ଥାଇ ମଧ୍ୟ କବିତ୍ୱର

ଉଭବ ହୁଏ । ଅଗ୍ରର୍ଷି ଦଣ୍ଡୀ ଯଥାର୍ଥ କହୁଅଛନ୍ତି—ଯଦ୍ୟପି ପ୍ରାକ୍ତନ ସଂସ୍କାର ଓ ପ୍ରତିଭା ନ ଥାଏ ତଥାପି ଶାସ୍ତ୍ରାନୁଶୀଳନ, କାବ୍ୟଜ୍ଞ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶ, କଷ୍ଟସହ ଅଭ୍ୟାସଦ୍ୱାରା ବାଗ୍‌ଦେବୀଙ୍କ ଉପାସନା କଲେ ଦେବୀ ଅବଶ୍ୟ ଅନୁଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ କବିତ୍ୱ ଶକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି । 'ନ ବିଦ୍ୟତେ ଯଦ୍ୟପି ପୂର୍ବବାସନା ଗୁଣାନୁବନ୍ଧି ପ୍ରତିଭାନମଦ୍ଭୁତମ୍ । ଶ୍ରୁତେନ ଯତ୍ନେନ ଚ ବାଗୁପାସିତା ଧ୍ରୁବଂ କରୋତ୍ୟେବ କମପ୍ୟନୁଗ୍ରହମ୍' କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ୧ମ ପରିଚ୍ଛେଦ ।

ପ୍ରତିଭା

'ବୁଦ୍ଧିସ୍ତାତ୍କାଳିକୀ ଜ୍ଞେୟା ପ୍ରଜ୍ଞା ତ୍ରୈକାଲ୍ୟଗୋଚରା । ନବ ନବୋନ୍ମେଷଶାଳିନୀଂ ପ୍ରଜ୍ଞାଂ ପ୍ରତିଭାଂ ବିଦୁଃ । ଯେଉଁ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଦର୍ଶନମାତ୍ରେ ପଦାର୍ଥବିଶେଷର ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମେ ତାହା ବୁଦ୍ଧି (Intelligence), ଯେଉଁ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ପଦାର୍ଥବିଶେଷର ତ୍ରିକାଳଗତ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ତାହା ପ୍ରଜ୍ଞା (Wisdom)। କଳ୍ପନା ପ୍ରଜ୍ଞାର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଯେଉଁ ପ୍ରଜ୍ଞା ପଦାର୍ଥବିଶେଷର ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଅର୍ଥାତ୍ ଏତାବତ୍ ଅଜ୍ଞାତ ଥିବା ବିଶେଷତ୍ୱ ବା ବିଶେଷ ଧର୍ମକୁ ନୂତନ ନୂତନ ଭାବେ ପ୍ରକାଶ କରେ, ତାହା ପ୍ରତିଭା ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । କଳନା ଶକ୍ତି ଓ ନିର୍ମାଣକୌଶଳ ଏଥିର ଅନ୍ତର୍ଗତ । କେତେକ ଏହି ପ୍ରତିଭାକୁ ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ କହନ୍ତି :— ରସାନୁକୂଳ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର ଚିନ୍ତାଦ୍ୱାରା ସ୍ଥିରନିଶ୍ଚିତ ମତିମାନ୍ ଲୋକଙ୍କର ଯେଉଁ ପ୍ରଜ୍ଞା ଦର୍ଶନକାଳରେ ପଦାର୍ଥର ବିଶିଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ବା ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ, ତାହା ପ୍ରତିଭା । ପ୍ରତିଭା, ଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି, ଶିକ୍ଷା, ଅଭ୍ୟାସାଦିଙ୍କର ସମଷ୍ଟି କବିତ୍ୱର ଏକ ହେତୁ ହେଲେହେଁ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଭା ପ୍ରଧାନଭୂତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଶାସ୍ତ୍ରବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି କାବ୍ୟର ଗୁରୁତା ବିଧାନର କାରଣ ଓ ଶିକ୍ଷା ଅଭ୍ୟାସାଦି ତାହାର ବୃଦ୍ଧିର ହେତୁରୂପେ ଜାଣିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରତିଭା କ୍ୱଚିତ୍ ସ୍ୱତଃ ଜାତ ହୁଏ, କ୍ୱଚିତ୍ ଦେବାନୁଗ୍ରହରୁ ଜାତ ହୁଏ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରାକ୍ତନ ସଂସ୍କାରଗତ ସ୍ୱାଭାବିକ ଶକ୍ତି ଥିଲା ଓ ପ୍ରତିଭା ସ୍ୱତଃ ଜାତ ହୋଇଥିଲା । ପୁଣି ତଦୁପରି ରାମତାରକ ମନ୍ତ୍ରସିଦ୍ଧିରୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହ ଓ ଭଗବତୀ ଦେବୀ କାଳୀଙ୍କ ବରପ୍ରଦାନ ବଳରେ ସେ ପ୍ରତିଭା ଶୁଦ୍ଧପୂତ ସତ୍ତ୍ୱମୟୀ ତଥା ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟରୂପେ ଉଦ୍ଭାସମାନ ହୋଇ ଦିବ୍ୟଦୀପ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା । କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ପ୍ରକାଶ ଯେ ତାଙ୍କ ପିତାମହ ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ ସ୍ୱରଚିତ ରଘୁନାଥବିଳାସ କାବ୍ୟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ପାଠ କରି ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ କହିଥିଲେ । ପ୍ରତିଭାବାନ୍ ଉପେନ୍ଦ୍ର କାବ୍ୟକୁ ଆମୂଳଚୂଳ ପାଠ କରି ସାରି କହିଲେ, "ଏ କାବ୍ୟ ପୂର୍ବତନ ସମସ୍ତ କାବ୍ୟମାନଙ୍କଠାରୁ ଉତ୍ତମ, କିନ୍ତୁ ଏ କାବ୍ୟରେ କଳାଚାତୁରୀ, ରସ-ମାଧୁରୀ ତଥା ଆଶୟାଦିର ଯଥାଯଥ ବିଳାସ ନାହିଁ, ତେଣୁ ଏହା ଯଥାସମ୍ଭବ

ସୁନ୍ଦର ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ ।" ପିତାମହ କହିଲେ, "ଏହାଠାରୁ ଉତ୍ତମ ଓ ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦର କାବ୍ୟ ଲେଖି ପାରିବ କି ?" ଉପେନ୍ଦ୍ର ଶୁଣି ସ୍ମିତବଦନରେ କହିଲେ, "ମଣିମାଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଥିଲେ ଏହି ରାମଚରିତରେ କାବ୍ୟ ଲେଖି ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରଶଂସାଭାଜନ ହେବି ।" ଏପରି ବିଷମ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି କ୍ଷତ୍ରିୟ ଯୁବକ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଅଶ୍ୱପୃଷ୍ଠରେ ନୟାଗଡ଼ରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ରଘୁନାଥଙ୍କ ଶରଣାପନ୍ନ ହେଲେ । ଧ୍ୟାନ, ଧାରଣା ଓ ଉପାସନା ବଳରେ ଦେବ ରଘୁନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରୀତ କରି ସେ ରାମତାରକ ମନ୍ତ୍ରରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କଲେ । ତତ୍ପରେ ଅଶ୍ୱପୃଷ୍ଠରେ ଘୁମୁସରକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିବା ସମୟରେ ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ରିରେ ମନୁଷ୍ୟ ଶବର ବକ୍ଷଦେଶରେ ଆସୀନ ହୋଇ ଜଣେ ଦକ୍ଷ ମହାବିଦ୍ୟା ସାଧକ ତାନ୍ତ୍ରିକ ମନ୍ତ୍ର ଓ ଉଚ୍ଚସ୍ୱର ବଳରେ ଭଗବତୀ ଦେବୀଙ୍କୁ ଆହ୍ୱାନ କରିବା ଓ ଭୀଷଣ ମୂର୍ତ୍ତି ମହାଭୈରବୀ କରାଳୀ କାଳୀଙ୍କ ଆକସ୍ମିକ ଆବିର୍ଭାବରେ ତାନ୍ତ୍ରିକର ଭୀତିରେ ସଂଜ୍ଞାଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ଭୂଲୁଣ୍ଠିତ ହେବା ଦର୍ଶନରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ହଠାତ୍ ଅଶ୍ୱପୃଷ୍ଠରୁ ଅବତରଣ କରି ଶବର ବକ୍ଷରେ ଆସୀନ ହେଲେ । ଦେବୀ 'ବରଂ ବୃଣୀଷ୍ୱ' କହନ୍ତେ ନିର୍ଭୀକ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଯୁବକ ଭକ୍ତିନମ୍ରଭାବରେ ବଦ୍ଧାଞ୍ଜଳିପୂର୍ବକ କହିଲେ, "ଦେବି କୃପାମୟି ବରାଭୟଦାୟିନି କୃପୟା ଦେହି ମେଽତ୍ୟଦ୍ଭୁତାଂ କବିତ୍ୱଶକ୍ତିମ୍ ।" ଦେବୀ ପ୍ରୀତ ହୋଇ କହିଲେ, "ବତ୍ସ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାୟାଂ ତେଽଦ୍ଭୁତପୂର୍ବଂ କବିତ୍ୱଂ ପ୍ରସରିଷ୍ୟତି ।" ଏହା କହି ଦେବୀ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହେଲେ । ହୃଷ୍ଟଚିତ୍ତରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଘୁମୁସରକୁ ଆସି ବର୍ଷକ ମଧ୍ୟରେ ବୈଦେହୀଶବିଳାସ କାବ୍ୟ ରଚନା କରି ସ୍ୱ ପିତାମହ ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କୁ ଦର୍ଶାଇଲେ । କାବ୍ୟରସିକ ପଣ୍ଡିତ ଧନଞ୍ଜୟ ପୌତ୍ରଙ୍କ ରଚିତ କାବ୍ୟରତ୍ନ ପାଠ କରି ପରମ ପ୍ରୀତ ହେଲେ ଓ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଭୂରି ଭୂରି ପ୍ରଶଂସା ପ୍ରଦାନ କଲେ । କାଳୀଙ୍କଠାରୁ ବରପ୍ରାପ୍ତି ବିଷୟ ସେ ତାଙ୍କର କୌଣସି କାବ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ କଲା ପରି ଜଣାଯାଉ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ରାମତାରକ ମନ୍ତ୍ରରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିବା ବିଷୟରେ ଅନେକ ସୂଚନା ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଦେବୀଙ୍କଠାରୁ ବରପ୍ରାପ୍ତି ବିଷୟ କାଳ୍ପନିକ ହୋଇ ପାରେ; କିନ୍ତୁ ଏହା ସର୍ବସମ୍ମତିକ୍ରମେ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ଯେ ଦେବାନୁଗ୍ରହ ବ୍ୟତୀତ ଏପରି ଅଦ୍ଭୁତ ଶକ୍ତିମତ୍ତାର ପ୍ରକାଶ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବ । ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତା ବିଷୟରେ ବିଚାର କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସ୍ଥାବର ଜଙ୍ଗମାତ୍ମକ ସଂସାରର ଚରିତଜ୍ଞାନ, ନାନା ଅଭିଧାନ, ଛନ୍ଦ, ଅଳଙ୍କାର, ବ୍ୟାକରଣ, ନାନା ପୁରାଣଶାସ୍ତ୍ର, କଳାବିଦ୍ୟା, କାମସୂତ୍ର, ସ୍ମୃତି, ଇତିହାସ, ବାର୍ତ୍ତା, ଦଣ୍ଡନୀତି, ନ୍ୟାୟାଦି ଷଡ଼ଦର୍ଶନ, ସଂସ୍କୃତ ଷଟ୍‌କାବ୍ୟ ଗଜାଶ୍ୱାୟୁର୍ବେଦ, ରତ୍ନଜ୍ଞାନ, ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନ କାବ୍ୟ, ପୁରାଣ, ଜ୍ୟୋତିଷ, ତନ୍ତ୍ର, ଆୟୁର୍ବେଦ, ଧନୁର୍ବେଦାଦି ବିଦ୍ୟାମାନଙ୍କରେ ପାରଦର୍ଶିତା ଥିଲା । ଅଭିମନ୍ୟୁ ବିଦଗ୍ଧଚିନ୍ତାମଣିର ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦରେ ଯଥାର୍ଥ କହିଅଛନ୍ତି, "ନ୍ୟାୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ରପୁରାଣ

ବେଦାଗମ କାବ୍ୟ । ନ୍ୟାସ କଲ୍ପ ଲୋକର ଏ ହୋଇବଟି ଭାବ୍ୟ ।” ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ ଦର୍ଶାଇଅଛୁଁ ଯେ ମାନବଜୀବନର ସୁଖଜନବାହ ନମିତ୍ତ ନାନାବଧ ବଦ୍ୟାର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଅଛି । କବ ମାନବଜୀବନର ଯଥାଯଥ ଚରିତ୍ର ଚତ୍ରଣ କରନ୍ତି; ତହୁଁ ତାଙ୍କର ସର୍ବବଧ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅନ୍ତତଃ ସାଧାରଣ ଜ୍ଞାନ ଥିବା ବାଞ୍ଛନୀୟ । ଶିକ୍ଷା ଅଭ୍ୟାସର ବଚ୍ଚର କଲେ ଅମ୍ଭେମାନେ ଅବଗତ ହେଉଁ ଯେ, ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ରାଜସଭାରେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଶାସ୍ତ୍ରାଦ ଆଲୋଚନାରେ ସର୍ବଦା ବ୍ୟାପୃତ ରହି ବଦ୍ୟାର ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ବୃଦ୍ଧି ଓ ପ୍ରସାରକଲ୍ପେ ବଶେଷ ଯତ୍ନବାନ୍ ହେଉଥିଲେ । ବଶେଷତଃ ସାହତ୍ୟରେ ତଥା ନୈଷଧ କାବ୍ୟରେ ବଶେଷ ଅନୁରାଗୀ ଥିଲେ । ଘୁମୁସର ରାଜବଂଶ ଅର୍ଥାତ୍ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନେ ଗୋବନ୍ଦଭଞ୍ଜ, ଗୋପାଳଭଞ୍ଜ, ଧନଞ୍ଜୟଭଞ୍ଜ, ଯୁଗଭଞ୍ଜ, ଘନଭଞ୍ଜ ପ୍ରଭୃତ ସାହତ୍ୟରେ ବଶେଷ ରସିକ ଥାଇ ଉପାଦେୟ କାବ୍ୟମାନ ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି । ଘୁମୁସର ରାଜବଂଶ ବ୍ୟତୀତ ଉତ୍କଳରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ କାବ୍ୟ କବତା ଲଖିତ ହୋଇ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚ୍ଚରତ ହେଉଥିଲା । ଅର୍ଜୁନଦାସଙ୍କ ରାମବଭା, ନରସିଂହଙ୍କ ପଦ୍ମମଳା, ଶିଶୁଶଙ୍କରଙ୍କ ଉଷାଭଳାଷ, ଚକ୍ରପାଣିଙ୍କ କୃଷ୍ଣବଳାସ, ଦେବଦୁର୍ଲଭଙ୍କ ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ, କାର୍ତ୍ତିକଙ୍କ ରୁକ୍ମଣୀବଭା, ବଷ୍ଣୁଦାସଙ୍କ ପ୍ରେମଲୋଚନା, ରଘୁନାଥଙ୍କ ଲୀଳାବତୀ, ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ରଘୁନାଥବଳାସ ଓ ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀ; ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜଗମୋହନ ଛନ୍ଦ ଓ ରସକଲ୍ଲୋଳ ପ୍ରଭୃତ ଉଚ୍ଚ ଧରଣର କାବ୍ୟ କବତା ସାହତ୍ୟରସିକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପଠିତ, ଆଲୋଚତ, ଆଦୃତ ଓ ପ୍ରଚ୍ଚରତ ହେଉଥିଲା । ସତତ ଅନୁଶୀଳନ ତଥା ଆଲୋଚନା ଫଳରେ ଓ ବଦ୍ୟାର ପାରମ୍ପରିକତାରେ ପ୍ରତଭାବାନ୍ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଏପରି ଉନ୍ନତ ଧରଣର କାବ୍ୟମାନ ଲଖିତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବକ । ଏହା ସର୍ବଜନବଦତ ଯେ ପ୍ରବଳପ୍ରତାପ ଗଙ୍ଗବଂଶ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ-ବଂଶର ଉତ୍କଳ ଗଜପତମାନଙ୍କ ପୋଷକତାରେ ଶାସ୍ତ୍ରାଦର ଆଲୋଚନା ବଶେଷତଃ ସାହତ୍ୟ, ଅଳଙ୍କାର, ଛନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତର ଅନୁଶୀଳନ ପରାକାଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିଲା । ଅନେକ କାବ୍ୟ, ନାଟକ, ଏକାବଳୀ ଓ ସାହତ୍ୟଦର୍ପଣ ସହତ ନାନା ଅଳଙ୍କାର ଓ ଛନ୍ଦ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଭୃତ ଉତ୍କଳରେ ଲଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହପରି ବଦ୍ୟା-କ୍ଷୀରବ୍ଧର ମନ୍ଥନରୁ ଯେ କାବ୍ୟସୁଧାର ମାଧୁରୀ ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡରେ ବଳସିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଧୀରଚତ୍ତରେ ପ୍ରଣିଧାନ କଲେ ବସ୍ମୟାନ୍ୱିତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟାବଳୀରେ ପୂର୍ବତନ କବମାନଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ପତତ ହେବାର ଅମ୍ଭେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଏ ବଷୟରେ ବଶେଷ ଆଲୋଚନା କଲେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଅତ ବଶାଳ ହେବ—ଏହ ଭୟରୁ କେବଳ ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀ, ଉଷାଭଳାଷ ଓ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣର ପ୍ରଭାବ କପରି ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ପତତ ହୋଇଅଛି ତାହାର କଞ୍ଚିତ୍ ସୂଚନା ମାତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଉଅଛି । ଲାବଣ୍ୟବତୀ

ବସନ୍ତ ହିରଣ୍ୟ ପ୍ରଭା ଗଞ୍ଜନ । ବଳି ଶିରେ ପାଦ ଦେଇ ଗମନ । ବିଜିତ ତେଜରେ ସହିସ୍ର କର । ବର୍ଣ୍ଣରେ କୃଷ୍ଣ କରି ଅଙ୍ଗୀକାର । ବଳ ସଙ୍ଗେ ହୋଇଅଛ ସହିତେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ବୁଦ୍ଧିରେ ପୁଣି ଉପୁଜେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସାଯୁକରେ ଅଛ । ବିଦିତ କରୁଛ ଗନ୍ଧର୍ବ ଗତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଭୂତ ଭବିଷ୍ୟ ରୀତି । ବାସ୍ତବେ ଅବତାରୀ ଏହି ଚକ୍ରି ।" ବୈ: ବ: ୬ଷ୍ଠ ଛାନ୍ଦ ପଦମାନ । ପୁନଶ୍ଚ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଛାନ୍ଦଭୂଷଣରେ ଜଗନ୍ନାଥ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ୍, ପରଂବ୍ରହ୍ମ, ନିତ୍ୟ ସନାତନ ଏବଂ ସେ ନାନା ଅବତାର ଗ୍ରହଣପୂର୍ବକ ସଂସାରଲୀଳା କରନ୍ତି । "କମ୍ବୁ କଣ୍ଠକରେ ଯେହୁ ଦାରୁ ରୂପଧାରୀ । କାଳେ କାଳେ ଶ୍ୱେତଦ୍ୱୀପ ମଧ୍ୟେ ଯେ ବିହରି । କମଳବନ୍ଧୁ ବଂଶେ ଯେ ଥିଲେ ଅବତରି । କଣ୍ଠୀରବ ତନୁ ଯେ ପୂର୍ବରେ ଥିଲେ ଧରି । କୁତୁକେ ସେ ବିଧିଜାତ ଦେବକୀ ଉଦର । କମଳଧିରୁ ପ୍ରକାଶ ରାଜା ଆକାଶର ।" ରାମ, ନୃସିଂହ ଓ କୃଷ୍ଣରୂପେ ଜଗନ୍ନାଥ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେହେଁ ରାମ ସ୍ୱ ଉପାସ୍ୟ ହେତୁ ସେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଅବତାରୀ, ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ୍ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ତାହୁଁ ଛାନ୍ଦଭୂଷଣର ଅଧିକାଂଶ ଛାନ୍ଦର ଶେଷରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ସ୍ତୁତି କରିଅଛନ୍ତି । ଛାନ୍ଦଭୂଷଣ କୃଷ୍ଣଙ୍କର କଂସନିଧନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲୀଳା ୩୪ ଛାନ୍ଦରେ ଚଉତିଶା ରୀତିରେ —ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛାନ୍ଦ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବର୍ଣ୍ଣରେ ରଚିତ ହୋଇଅଛି । କବି ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମତେ ଜଗନ୍ନାଥ ଅବତାରୀ; ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ୍—ମତ୍ସ୍ୟ, କଚ୍ଛପ, ନୃସିଂହ, ରାମକୃଷ୍ଣାଦି ଅବତାର, ଅଂଶ । ରସକଲ୍ଲୋଳ ୧ମ ଛାନ୍ଦ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଏହା ଉତ୍କଳୀୟ କୃଷ୍ଣୋପାସକ ବୈଷ୍ଣବଙ୍କ ମତ । ଏପରି ମତରେ କୃଷ୍ଣାଦି ଅବତାର ମାତ୍ର; ତେବେ ତାଙ୍କୁ କାହିଁକି ସେମାନେ ଉପାସନା କରନ୍ତି? ତାହାର ଉତ୍ତର ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଅତିବଡ଼ି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଭକ୍ତ ଦିପ୍ର ଦିବାକର ଦାସ 'ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତ ମୃତ'ରେ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । "ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ଷୋଳକଳା । ତହୁଁ କଳାଏ ନନ୍ଦବାଳା । କଳାକେ ଷୋଳକଳା କରି । ଗୋପେ ବିହରେ ନରହରି ।" ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତ ଅନୁଯାୟୀ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଭକ୍ତ ସଦାନନ୍ଦ, ଅଭିମନ୍ୟୁ ପ୍ରଭୃତି କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅବତାରୀ - ମତ୍ସ୍ୟ, କଚ୍ଛପ, ରାମାଦି ଅବତାର ରୂପେ କହନ୍ତି । ଏହା ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତର, "ଏତେ ଚାଂଶକଳା ପୁଂସଃ କୃଷ୍ଣସ୍ତୁ ଭଗବାନ୍ ସ୍ୱୟମ୍" ଉକ୍ତିର ଅନୁରୂପ । ଏହା ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, ପଞ୍ଚ ଦେବତାଙ୍କ ଉପାସକମାନେ ସ୍ୱ ଆରାଧ୍ୟ ଦେବଙ୍କୁ ଅବତାରୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଏତଦ୍ଦୃଷ୍ଟିରେ କୃଷ୍ଣୋପାସକ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅବତାରୀ କହିବା ସମୀଚୀନ । ଉପେନ୍ଦ୍ର କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଉଭୟଙ୍କୁ ଅଂଶୀ, ଅବତାରୀ, ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ୍ ରୂପେ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟଙ୍କୁ ଅଂଶ, ଅବତାର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଜଣେ ନୈଷ୍ଠିକ, ପରମ ଭାଗବତ ରାମୋପାସକ ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ କାବ୍ୟମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଶେଷ ପଦମାନ ପାଠ କଲେ ସ୍ୱତଃ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦ୍ରବ ହୃଦୟ ଭକ୍ତିରସରେ ଆପ୍ଲୁତ ହୁଏ । ସେ

ନେଇ କୁସୁମଗୃପ ନିକଟକୁ ଗମନ । କୁସୁମଗୃପର ମଧ୍ୟ ସହଚରଙ୍କ ସହ ମଳୟାଚଳ ବନଖଣ୍ଡରେ ବିହାର—ମଦନବାଧା, ଚନ୍ଦନବନେ ପ୍ରବେଶ ଗମନ, ସରୋବର ଦର୍ଶନ, ଅପ୍‌ସରାମାନଙ୍କ ସ୍ନାନ ଓ ବେଶବିନ୍ୟାସ ଦର୍ଶନରେ କୁସୁମଗୃପର ମୋହ । ସଂଜ୍ଞାପ୍ରାପ୍ତି ପରେ ମନ୍ତ୍ରିପୁତ୍ର ସହ ଅଗସ୍ତି ଆଶ୍ରମ ଗମନ । ଅଗସ୍ତିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଦାନ ଓ ସିଦ୍ଧ ବନରେ ଜପ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଆଦେଶ । କୁସୁମଗୃପର ସିଦ୍ଧବନରେ ଜପ । ଜଙ୍ଗମ ପୁରୁଷର ଆଗମନ ଓ ହଂସୀର ଆଗମନରେ ଦୁଃଖ ମୋଚନ ହେବା କଥନ । ଜଙ୍ଗମ ପୁରୁଷଦ୍ୱାରା ହଂସୀକୁ କୁସୁମଗୃପକୁ ଭେଟାଇ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ; ହଂସୀର କୁସୁମଗୃପକୁ ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀର ବିଷୟ କଥନ ଓ ପତ୍ରିକା ଦାନ। କୁସୁମଗୃପଠାରୁ ପତ୍ରିକା ନେଇ ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀକୁ ହଂସୀର ପତ୍ରଦାନ । ଉଭୟଙ୍କର ମିଳନ ନିମିତ୍ତ ଉତ୍କଣ୍ଠା । ହଂସୀର ଇଙ୍ଗିତ ଅନୁସାରେ କୁସୁମଗୃପର ପିତୃ ଆଦେଶ ମତେ କୌମୁଦୀ ନଗରୀସ୍ଥ ଦେବବିବାହ ଉତ୍ସବ ଦର୍ଶନନିମିତ୍ତ ଯାତ୍ରା । ପଥ ମଧ୍ୟରେ ସରଯୂ ତଟରେ ମୃଗୟା । କୌମୁଦୀ ନଗରୀରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ସହ କୁସୁମଗୃପର ପ୍ରବେଶ, ହଂସୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ରାଜପ୍ରାସାଦଠାରୁ ଉପବନସ୍ଥ ସୌଧ ସମୀପକୁ କୁସୁମଗୃପର ଗମନ । ଉଭୟଙ୍କର ଉଭୟଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ । ରାଜାମାନଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତି ଜାଣି ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀର ପିତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱୟମ୍ବର ବିଧାନ । ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀର କୁସୁମଗୃପକୁ ମାଳପ୍ରଦାନ କରି ସ୍ୱାମୀରୂପେ ବରଣ । ଉଭୟଙ୍କର ବିବାହ ନିଷ୍ପାଦନ...ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା, ଉପବନ ବିହାର ଓ ସରସୀକ୍ରୀଡ଼ାର ବର୍ଣ୍ଣନା ସହିତ ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା; ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଉପବନ ବିହାର ଓ ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀର ସ୍ନାନ ସରସୀର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବିଶେଷ ସାମ୍ୟ ଅଛି ।

ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା

"ସଂସାର ଲାବଣ୍ୟ ସାର ରଖିଲା ଛାଣି । ଶିରୀଷ ପୁଷ୍ପର ସର୍ବ କୋମଳ ଆଣି । ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଆହ୍ଲାଦ ଘେନିଲା । ଜାମ୍ବୁନଦ ସୁବର୍ଣ୍ଣର ଜ୍ୟୋତି ହରିଲା । ଏମନ୍ତେ ସର୍ବ ରତନୁ ଅଣିଲା ସାର । ଏଥେ କରି ନିର୍ମାଣିଲା ସୁନ୍ଦରୀବର । ଏଣୁ କରି ଜାତି କଲେ ନାରଜଯୋନି । ହରହତ କାମ ମୂର୍ତ୍ତି ଏ ସଞ୍ଜୀବନୀ ।" ରତ୍ନମଞ୍ଜରୀରେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବନବିହାର ବର୍ଣ୍ଣନରୁ କତିପୟାଂଶ ଉଦ୍ଧୃତ ହେଲା । (୧) ଚନ୍ଦ୍ରମାବଦନୀ ମଦନମୋହନୀ କୋକିଳବଚନୀ ରଙ୍ଗିନୀ । ପୃଥୁ ନିତମ୍ବିନୀ, ଭାରି ଯଉବନୀ ସୁରରାଜମନରଞ୍ଜନୀ । ସମସ୍ତେ ବିବିଧ ବେଶେ ମନୋହାରୀ । ନବବଳିତ ହେମ କେତକୀ ଗଉରୀ ଶିରୀଷ ପୁଷ୍ପ ସୁକୁମାରୀ । (୨) କେବଣ ତରୁଣ ତରୁଣୀ ବଦନେ କାଶ୍ମୀରରଜ ପକାଇଲା । ବଦନ ବକ୍ର କରି ରହି କାମିନୀ କାନ୍ତକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କଲା । ଏମନ୍ତ

ଶୋଭି ତା ବଦନ ଦିଶୁଛି । 'ପଳାଯ୍ସ ମରୁତେ ଭଳଟି ପଦ୍ମ କି ହେମ ସରସିଜ ରହୁଛି ।" ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଉପବନବିହାର ଓ ସରୋବରରେ ସ୍ନାନଭୁଲି ରସମଞ୍ଜରୀର ସଖୀମାନଙ୍କ ସହ ବସନ୍ତ ଋତୁରେ ବନକେଳି ବର୍ଣ୍ଣନା।—
"ଏମନ୍ତ ବନଶୋଭା ଦେଖି ରସମଞ୍ଜରୀ ବାଳୀ । ପ୍ରିୟସଖୀଙ୍କି କହେ ବାଣୀ ବନେ କରିବା କେଳି । ×××× ନାଗେଶ୍ୱର ବନ ପରିମଳ ଗନ୍ଧେ ମଧୁକର । ଚୁମ୍ବନ୍ତି ଉଡ଼ନ୍ତି ପଡ଼ନ୍ତି ହୋଇଣ ମତ୍ତଭର । ତୋର ଶ୍ୱାସ ସଉରଭରେ ମଧୁ ତେଜି ଧାଇଁବେ । ମଞ୍ଜୁଳ ମଧୁର ବନ୍ଧୁଳି ଅଧରରେ ଚୁମ୍ବିବେ । ବଦନେ ବସନ ଦେଇଣ ଧୀରେ କର ଗମନ । ଏ ସଖୀ କାମ ପରିଗ୍ରହଗଣ ଅତି ପିଶୁନ ।। ××× ଏମନ୍ତେ ନାନା କଉତୁକ ହାସ୍ୟ ଗୀତ ରହସ୍ୟେ । ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲେ କାନନେ ରତ୍ନବେଦିକା ପାଶେ ।।" ନାୟିକାର ନାୟକ ନିକଟକୁ ପ୍ରଥମେ ପତ୍ର ଦେବା ବିଷୟ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ, କାବ୍ୟ, ନାଟକରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ରସମଞ୍ଜରୀରେ ନାୟିକା ନାୟକ ନିକଟକୁ ନିଜେ ପତ୍ର ଲେଖିଥିଲେହେଁ ନିଜ ସଖୀଙ୍କ ନାମରେ ପତ୍ର ଦେଇଥିଲି—

"ସଖୀ ନାମ ଧରି ଚନ୍ଦ୍ରମାବଦନୀ ଲେଖିଛି ମୋରେ ଉଦନ୍ତ । ନୃପନନ୍ଦନୀ ସନ୍ଦର୍ଭ ବାଣୀ ବିନୁ ନୁହେ ଏ ଆନ ଲିଖିତ ।"

ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ କିନ୍ତୁ ଏହି ପଦ୍ଧତି ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମର କାରଣ କବି ଲାବଣ୍ୟବତୀର ୧୭ ଛାନ୍ଦରେ କହୁଛନ୍ତି । "ସେ ବୋଇଲେ ଆମ୍ଭେ ନାରୀ । ପ୍ରଥମରେ ଲେଖିବୁଁଟି ପତ୍ରିକା କି କରି ? ××× କୀର ବୋଇଲି ଏ ସତ । ତେବେ ପ୍ରେମପତ୍ର ଯାଇ ଆଣୁ ଆମ୍ଭ ଦୂତ ।।" ୪୬—୪୭ ପଦମାନ । ଶୁକର ଅନୁରୋଧରୁ ଓ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଠାରେ ଆସକ୍ତ ବିଷୟ କହିବାରୁ ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ନାୟକ ପ୍ରଥମେ ପତ୍ର ନାୟିକା ନିକଟକୁ ଦେଲା । ନାୟକଠାରୁ ପତ୍ର ପାଇ ନାୟିକା ସଖୀଙ୍କ ନାମରେ ପତ୍ର ଦେବା ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ପୂର୍ବ ପ୍ରାଚୀନ ରୀତିକୁ ଭାଙ୍ଗି ଯାହା କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ପ୍ରୀତିର ଗାଢ଼ତା ସୂଚନାରେ ନ୍ୟୂନତା ଦର୍ଶାଇଲେହେଁ ନାରୀଜନସୁଲଭ ଲଜ୍ଜା ଦୃଷ୍ଟିରେ ସମୀଚୀନ ହୋଇଅଛି । ଏପରି କବିଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ବୀଭତ୍ସ ରସରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି କହିବା ଜଣ କମ୍ ଧୃଷ୍ଟତାର ବିଷୟ ! ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ପତ୍ରମାନର ମର୍ମ ପ୍ରାୟ ଉଭୟ କାବ୍ୟରେ ସମାନ । ରସମଞ୍ଜରୀରେ ରସମଞ୍ଜରୀଠାରୁ ପତ୍ରିକା ପାଇବାରେ କୁସୁମଶୃପର ଯେ ଅବସ୍ଥା ତାହା କବି ସୁନ୍ଦରଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ତାହା ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟାଦିରେ ମଧ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । "ସଂଭ୍ରମ ହୋଇ ପତ୍ରିକା ଘେନ କରେ ହୃଦେ ନେଇ ଲଗାଇଲି । ଚରତୃଷିତ ମୃତକ କି ନବୀନ ଘନ ଜୀବନ ଲଭିଲି ।

ରଙ୍କ କ ପାଇଲୁ ଦିବ୍ୟ ଶ ଳଅନ୍ତ ତେସନ କୁମରବର । ଦାବଦଗ୍ଧପିତ ନବୀନବଲ୍ଲରୀ କ ପାଇଲ୍ଲ ଘନ ଆସାର । ଚକୋର ଲଭିଲ୍ଲ କ ସୁଧା କରଣ ପଦ୍ମବନ କ ମିହର । ରଥାଙ୍ଗଯୁଗ କ ଲଭିଲେ ପ୍ରଭାତ କୋକିଲ କ ସହକାର । ଦରିଦ୍ର ହସ୍ତେ କ କୋଟିନିଧି ହେଲ୍ଲ ତେଲ୍କେ ପ୍ରାପ୍ତେକ ହୋଇଲ୍ଲ । ମୃତ୍ୟୁଶରୀର କ ଜୀବନ ଲଭିଲ୍ଲ ତେସନ ଆନନ୍ଦ ହେଲ୍ଲ ।” ପତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତିକାଳରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବାଦ ବିବାଦ ବିଷୟ ଯାହା ରହମଞ୍ଜରୀରେ ଲିଖିତ, ତାହା ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ‘ଏମନ୍ତେ ତାର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣ ମିଳି ଏକ ଆରକେ ବୋଲନ୍ତି । ନୃପତି ତନୁଜା ଶିରୀଷକୋମଳା କ ଲେଖିଛି କୁନ୍ଦଦନ୍ତୀ । କର୍ଣ୍ଣ ବୋଲଇ ନୟନ ତୁମେ ମୋର ଏ ବିନୟ ବାଣୀ ଘେନ । ତୁମ୍ଭ ଗୁଣ ମୋତେ କ୍ଷଣେ ମାତ୍ର ଦିଅ ଦେଖିବ ଲେଖିଲ୍ଲ ବର୍ଣ୍ଣ । ନୟନ ବୋଲଇ ଶୁଣ ହେ ଶ୍ରବଣ ତୁମ୍ଭେ ସିନା ଭାଗ୍ୟବନ୍ତ । ଅନୁରାଗ ବାଳୀ ପ୍ରେମରସଗର୍ଭ ଶୁଣିମ ସେହୁ ଉଦନ୍ତ ।। ମନ ବୋଲଇ ରସନା ତୁମ୍ଭେ ଧନ୍ୟ ରସବତୀ ମଧୁବାଣୀ । ପ୍ରଥମେ ତୁମ୍ଭେ ତା ଆସ୍ୱାଦ କରିବ କହିବ ପୁଣି ବଖାଣି । ‘ରସନା ବୋଲଇ ତୁମ୍ଭେ ମନ ସବୁ ପୁଣ୍ୟବନ୍ତ ତପସ୍ୱୀ । ଯାହା ତୁମ୍ଭରେ ଅବିରତରେ ବିହାର କରିଅଛି ମନୋହାରୀ ।’ ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି । ଏହାର ପ୍ରତିରୂପ ପଦ୍ୟାବଳୀ ନିମିତ୍ତ ଲବଣ୍ୟବତୀ ୨୧ ଛାନ୍ଦ ୨୨-୩୧ ପଦମାନ ଦେଖ । ରହମଞ୍ଜରୀ କାବ୍ୟରେ କୁସୁମପୁରର ଯାତ୍ରାରେ ନାନାବିଧ ଲୋକଙ୍କ ଗମନ ଓ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ଯିବା ବେଳର ଉକ୍ତି ପ୍ରାୟ ଲାବଣ୍ୟବତୀ କାବ୍ୟର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା :

ଶ ଢ଼ୀ ଘରନ୍ତି ଘେନିଣ ଆଗେ ଗଲେ ଓଢଗଣ, ତଥି ପଛେ ବାହାର ହୋଇଲେ ବଜାରୀ । ଶକଟ ବହନ ଘେନ, ବାହାର ହୋଇଲେ ଧନୀ, ବସ୍ତ୍ର ଅଲଙ୍କାର ଧନ ସମ୍ଭବ କରି । ଦ୍ୱିଜବର ହେଲେ ବାହାର । କେ . ସୁଖ ଆସନ ହସ୍ତୀବନ୍ଧ ଉପର । ·ଇତ୍ୟାଦି ରହମଞ୍ଜରୀ । ନାୟିକାଠାରୁ ·ନାୟକର ବିଦାୟ:—କେବଣ କାନ୍ତ କାନ୍ତାରେ ମଜ୍ଜିଅଛି ସେ ସ୍ନେହରେ । ବୋଲଇ ରେ ମୃଗାକ୍ଷି କରିବୁଁ ଗମନ । ତୋର ଅଙ୍ଗସଙ୍ଗ ବିନୁ କେମନ୍ତେ ରହିବ ମୋ ତନୁ । ତୋର ସଙ୍ଗେ ମୋର ଜୀବ ନେବ ଶମନ ଅଧର ପୀୟୂଷ ତୋହର । ପିଇଥିଲି ଜୀବ ରହିଥିବ ମୋହର । ଲବଣ୍ୟବତୀର ୨୩ ଛାନ୍ଦରେ ଏରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି ।

କୁସୁମପୁରର ସରଯୂ ନଦୀତୀରସ୍ଥ ଅରଣ୍ୟରେ ବୃକ୍ଷ ଲତା ପଶୁପକ୍ଷୀମାନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ସହ ମୃଗୟାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଚିତ୍ର ଯେପରି ରହମଞ୍ଜରୀରେ ସେହିପରି ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କ ମୃଗୟା ତଥା ଅରଣ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ମୃଗୟାର ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ପଦେ ଅଧେ ଯଥା :—

ଶୁଭିଲା ଯହୁଁ ଭୟଙ୍କର ଧ୍ୱନି । ପାଦ ଶବଦେ କମ୍ପିଲା ଅବନୀ । ଭୟେ ବନଜୀବେ ହେଲେ ବାହାର । ଯେତେ ପଶିଥିଲେ ଗିରିକନ୍ଦର । ସେ କନ୍ଦର ଛାଡ଼ି । ଆସନ୍ତେ କରୁଛନ୍ତି ଘୋର ରଡ଼ି ॥ ସିଂହ ଶାର୍ଦ୍ଦୁଳ ଗବୟ ମହିଷ । ପାଇଛନ୍ତି ଯେଣୁ ସେ ଗୁରୁ ତ୍ରାସ । ଗଜ ଶୂକର ଶଶ ଷଅମ୍ବର । ଏଣୀ କୁରଙ୍ଗ ମୃଗ ବନଚର । ଶରଭ ନକର । ନେଉଳ ମର୍କଟ ମୂଷା କୁକୁର ॥ ବ୍ୟାଘ୍ର ଭଲ୍ଲୁକ ଅହି ଅଜଗର । ଖଡ଼ଗୀ ମାଳ ଶଲ୍ଲକୀନିକର । ଘୁଷୁରି ଶୃଗାଳ ଗୋଧି ଶାଳଆ । ବଜ୍ରକାପଚ ବଲ୍ଲୁଆ କୋଳଆ । କସ୍ତୁରୀ କୁଆଦ । ଉଧ ବଣଭୁଆଁ କରି ଶବଦ ॥ ବାହାର ହେଲେ ବନଗିରି ମାଡ଼ି । କେହି ଭୟେ ଗଲେ ଜଗିବା ଛାଡ଼ି । ନୃପତିସୁତ ଦେଖଇ ଆନନ୍ଦେ । କେବଣ ଶାର୍ଦ୍ଦୁଳ ଚରଣି ଚଧେ । ଅଛେ ବାଣ ପଡ଼ି । କେଉଁ ଶାର୍ଦ୍ଦୁଳ କରେ ଘୋର ରଡ଼ି ॥ (ରସମଞ୍ଜରୀ) ।

ପୂର୍ବ ରଙ୍ଗରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଉତ୍କଣ୍ଠାତିଶଯ୍ୟ ହେତୁକ ଚେଷ୍ଟା ଦର୍ଶନରେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟମୟୀ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ପରେ ପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ଉତ୍ସୁକତା ଓ ବିବାହାଦି ଉଭୟ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ରୀତିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅଦ୍ଭୁତ ପ୍ରତିଭା, ଅଲୌକିକ କଳ୍ପନାଶକ୍ତି, ସୃଜନକୌଶଳ, କଳାବୈଶାରଦ୍ୟ ଓ ଔଚିତ୍ୟଜ୍ଞାନରେ ବିଷୟମାନଙ୍କର ସୁସଙ୍ଗତ ବର୍ଣ୍ଣନ ଓ ଯଥାଯଥ ଉପସ୍ଥାପନ ହେତୁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟମାନ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସରସ ଓ ଜୀବନ୍ତ ।

ଉଷାଭିଳାଷର ପ୍ରଭାବ

ଯୋଗିନୀଦ୍ୱାରା ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଓ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ମିଳନ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ତିରୋଧାନ ପରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ହୃଦୟବିଦାରକ ଖେଦ ଶିଶୁଶଙ୍କରଙ୍କ ଉଷାଭିଳାଷସ୍ଥିତ ଉଷାର ଖେଦର ଅନୁରୂପ । ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହରୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଉଷାର ଅନିରୁଦ୍ଧ ସହ କ୍ଷଣକ ସଙ୍ଗମଜନିତ ସୁଖାନୁଭବ ଓ ଅନିରୁଦ୍ଧର ତିରୋଭାବ ପରେ ଉଷାର ବିଳାପର ଛାୟା ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ପତିତ । "ପଲଙ୍କ ତେଜିଣ ଉଠିଲା ସୁମୁଖୀ ସପନ ସଙ୍କେତ ପାଇଣ । ଆହା ପ୍ରାଣନାଥ କେଣେ ଗଲ ବୋଲି ଉଚ୍ଚସ୍ୱରେ କରେ କାରୁଣ୍ୟ । ଦଇବ । ଦେଖାଇ ନିଧି ହରି ନେଲ । ଶିଶୁ କୁମାରୀ ମୁଁ କିଛି ନ ଜାଣଇଁ କପଟି ମୋତେ ଏହା କଲ । ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି ଉଷାଭିଳାଷ ଛାନ୍ଦ—୧ପଦ । ଚେତ ଚତୁରୀ ଶୁଣିଲା ନାରୀ ନାଶେ ପଲଙ୍କେ ନାହିଁ ଦିବ୍ୟ ତରୁଣ । ମାରି ହୃଦେ ହାତ ନାଥ ନାଥ ବୋଲି ଅତି ଉଚେ କଲା କାରୁଣ । ଇତ୍ୟାଦି—ଲାବଣ୍ୟବତୀ ୧୨ଛାନ୍ଦ ୧ପଦ । ପୁନଶ୍ଚ ସେହି ପଞ୍ଚମ ଛାନ୍ଦର ୪ର୍ଥ ପଦରେ "ଆହେ ସଙ୍ଘାତ, ସ୍ୱରୂପେ କହ ମୋରେ ବାଣୀ । ରବି ପବନ ଅଗମ୍ୟ ଅନ୍ତଃପୁରେ କାହୁଁ ପୁରୁଷ କଲା ଆଣି" ସହିତ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ୧୨ ଛାନ୍ଦ ୫ ପଦ "ଆଳୀ

ଭାଳିଲେ ଚନ୍ଦନ ମହୀରୁହ ପରିଯେ ଏହୁ ଅନ୍ତଃପୁର । ଉରଗ କଞ୍ଚୁକ ବେଷ୍ଟିତ ହେବାରେ ଘୋର ଦିବସେ ଭୟଙ୍କର । ଅଛି ତହିଁରେ—ପବନର ମାତ୍ର ସଞ୍ଚରଣ । ଏ କଉଁ ଦେବରେ ଗମ୍ୟ ହୋଇଥିବ ଭେଦ ତ ନ ଥିବ ମନୁଷ୍ୟ ।” ସହ ତୁଳନୀୟ । ପୁନଶ୍ଚ ନାରଦଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ତାମସୀ ବିଦ୍ୟା ବା ମନ୍ତ୍ରପ୍ରଭାବରେ ସଖୀ ଚିତ୍ରଲେଖାଦ୍ୱାରା ଅନିରୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଅଣାଇ ଉଷାର ଶୟନକକ୍ଷରେ ଉଷା ପ୍ରତି ଅନିରୁଦ୍ଧର ଶୃଙ୍ଗାର ଚିତ୍ର ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଧରଣର—ଉଷାଭିଳାଷ ୭ମ ଛାନ୍ଦର ୧୧ ପଦ ଓ ୧୨ ପଦର ଛାୟା ଲାବଣ୍ୟବତୀର ୧୧ ଛାନ୍ଦର ୩୦ ପଦ ଓ ୩୩ ପଦରେ ପତିତ । ଯଥା—ଉଷାଭିଳାଷ—ପ୍ରିୟେ ମୋ ବିନୟ ଘେନ ଭାଷସି ମୃଦୁ ବଚନ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ମଦନଭୀତି ଅଭୟ କର । କପାଳେ ମକରୀ ଲେଖ, ଚରଣେ ଅଲତା ଦେଇ, ପଙ୍କଜ କରିବ ମୋର ଏ ବେନି କର, ସୁଧାରସ ଅଧରୁ ନେଇ । ଦାସ କରି କିଣ ମୋତେ କମଳମୁହିଁ । ଉଷା ୭ମ ଛାନ୍ଦ ୧୧ ପଦ ସହ “ଏକାଳେ କରି ଯୋଡ଼କ କରି ତରୁଣୀତିଳକ ବୋଇଲା ହେ ଜୀବେଶ୍ୱରି ବିନୟ ଘେନ । ଚରଣେ ଅଲତା ପରି ପଛେ ପଛେ ଛାଇ ସରି ଅନୁସରି ଥିବାକୁ ମୋ ହେଉଛି ମନ । ମୋତେ ଦିଅ ବସନଭାଗ୍ୟ । ହେଲିନ ସବୁମତେ ମୁଁ କୃତାର୍ଥ ଯୋଗ୍ୟ । ଲା- ୧୫ ଛାନ୍ଦ ୩୦ ପଦ ତୁଳନୀୟ । “ମଦନେ କାତର ହୋଇ ଚଢୋଇଲା ଶୃଙ୍ଗ କହି ଚରଣ ଧରନ୍ତେ କରେ ସୁଜାଣ ରାମା । ସାତ୍ତ୍ୱିକ ବିକାରେ ତନୁ, ବାନ୍ଧିଲା କୁସୁମଧନୁ ଉଠି ପ୍ରଣମିତ କଲା ଅସୁରଜେମା । ଭୁଜେ ଭିଡ଼ି ମଦନସୁତ । ବଦନ ଚୁମ୍ବିଲା ହୋଇ ଉତ୍ସୁକଚିତ୍ତ ।” ଉଷାର ୭ ଛାନ୍ଦ ୧୨ ପଦ ସହ “ସେ ରମଣୀ ଚନ୍ଦ୍ରମଣି ହୋଇଲା ଏମନ୍ତ ମଣି ଶୃଙ୍ଗାରଚନ୍ଦ୍ରେ ଦ୍ରବୀଭୂତ କଲା ନାଗର । ହାସ ପୂରିଲା ପରିଯେ ଶ୍ରୀମୁଖ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଏ ହେଲା ଜାଣି ବଙ୍କନେତ୍ରେ ତା ସୀତ୍କାର । କର ଧରି ଶିରେ ଲଗାଇ । କୋଳ କରି ସୁରସିକ ପଲ୍ୟଙ୍କେ ନେଇ ।” ଲାବଣ୍ୟବତୀର ୧୧ ଛାନ୍ଦ ୩୩ ପଦ ତୁଳନୀୟ ।

ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣର ପ୍ରଭାବ

ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଦାଣ୍ଡି ବା ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ସମୟରେ ସର୍ବଜନାଦୃତ ହୋଇ ଉତ୍କଳର ଗୃହେ ଗୃହେ ପଠିତ ଓ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲା । ବଳରାମଙ୍କ ରାମାୟଣ ଯେପରି ଇତିହାସ ସେହିପରି ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟ । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ କବିତ୍ୱରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ । ବୈଦେହୀଶର ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦର ଚତୁର୍ଥ ପଦରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କୁ କାଳିଦାସ ଓ ଭୋଜଙ୍କ ସହିତ ସମାନ ଆସନ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସର କଥାବସ୍ତୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଲାବଣ୍ୟବତୀର ୨୫ଶ ଛାନ୍ଦରେ ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକଦ୍ୱାରା ଯେ ରାମଚରିତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ତାହା ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣର ଅନୁରୂପ—ଏଥିନିମନ୍ତେ ମୂଳ ଓ ଟୀକା ଦେଖ ।

ଲୀଳାବତୀ (ରଘୁନାଥହରଚନ୍ଦନ କୃତ)ର ପ୍ରଭାବ

ଲୀଳାବତୀର ପ୍ରଭାବ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ବିଶେଷତଃ ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ଯେପରି ରହିଛି ତାହାର କିଛି ନିଦର୍ଶନ:—

ଲୀଳାବତୀରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସ୍ତୁତିର ପ୍ରଭାବ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ-ସୁନ୍ଦରୀ, ସୁଭଦ୍ରାପରିଣୟ, ରସିକହାରାବଳୀରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଲୀଳାବତୀର ପୁଷ୍ପବିଳାସ, ଯୌବନପ୍ରାପ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନା, ଘୋର ଅଶ୍ଳୀଳ ଓ ଉଦ୍‌ବେଗଜନକ । ରଘୁନାଥ ହରିଚନ୍ଦନ ସ୍ୱଗୁରୁ ବିପ୍ରଦାସଙ୍କ ଶୃଙ୍ଗକଳ୍ପରେ ନୈଷଧକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି । ଲାବଣ୍ୟବତୀର ପୁଷ୍ପବିଳାସ ଲୀଳାବତୀର ପୁଷ୍ପବିଳାସ ସଂକ୍ଷିପ୍ତୀକରଣମାତ୍ର । ଗୁହ୍ୟାଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ନିନ୍ଦ୍ୟ କେତେକ କହନ୍ତି, ଏହା କଳାଦୃଷ୍ଟିରେ ସମର୍ଥନୀୟ; କିନ୍ତୁ କାବ୍ୟଚନ୍ଦ୍ରର ଏକ କଳଙ୍କ । ବସ୍ତ୍ରକୁ ଭ୍ରମର ଗୋଡ଼ାଇବା ଉଭୟତ୍ର ସମାନ । ଲୀଳାବତୀରେ ବେଶପେଶଲ ରଘୁନାଥ ୪୦ ପଦରେ କରିଛନ୍ତି । ଲୀଳାବତୀରେ ପୁଷ୍ପରେ ଭୂଷଣ କରିବା ବେଶି—ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅଳଙ୍କାରରେ ବେଶି—ବେଶପେଶଲରେ ମଧ୍ୟ ଲୀଳାବତୀର ପ୍ରଭାବ ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ଲୀଳାବତୀ କାବ୍ୟର ନାୟକ ଚନ୍ଦ୍ରାପୀଡ଼—ଚନ୍ଦ୍ରାପୀଡ଼ଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ—ଲାବଣ୍ୟବତୀର ନାୟକର ନାମ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ—କାଦମ୍ବରୀ ପ୍ରଭାବ ଲୀଳାବତୀ ଓ ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକ ଆସି ଉଭୟତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ପ୍ରାୟ ସମାନ । ଲୀଳାବତୀର ପିତା ବସୁଭୂତି ନିକଟରେ ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକର ନଟୀ ସହ ପ୍ରବେଶ—ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନରେ ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକର କୁହୁକ ଗୋଟିକା ଅଞ୍ଜନ ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରବୀଣତାରେ କହିବା—ରାଜାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ସନ୍ଧ୍ୟା ପରେ ରାମଚରିତ ଦର୍ଶାଇ କୁହୁକରେ ଚନ୍ଦ୍ରାପୀଡ଼କୁ ଆଣି ଲୀଳାବତୀକୁ ଦର୍ଶାଇ ପ୍ରେମାଳାପ କରାଇବା, ସେହିପରି ଲାବଣ୍ୟବତୀର ପିତା ରତ୍ନେଶ୍ୱରଙ୍କ ନିକଟରେ ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକର ନଟୀ ସହ ପ୍ରବେଶ—ଉକ୍ତ ବିଦ୍ୟାମାନଙ୍କରେ ନିଜର ପ୍ରବୀଣତା ପ୍ରକାଶ କରିବା ପରେ ରାଜାଦେଶରେ ସନ୍ଧ୍ୟା ପରେ ରାମଚରିତ ଦର୍ଶନ କରାଇ କୁହୁକରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ସମ୍ମୁଖରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁକୁ ଆଣି ଦେଖାଇବା—ଲୀଳାବତୀର ସଖୀ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ନ ଜାଣିବା ପ୍ରଭୃତି ଅବିକଳ ମଧ୍ୟ ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ତାହା ଅଛି ।

ଲୀଳାବତୀର ସଖୀମାନେ ତାର ଚିତ୍ରପଟ ସହ ଜଣେ ସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ଚନ୍ଦ୍ରାପୀଡ଼ ନିକଟକୁ ପଠାଇଥିଲେ । ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ପିତା ସିଦ୍ଧଜ୍ଞାନାନନ୍ଦଙ୍କଦ୍ୱାରା ମୟଦାନବ କର୍ତ୍ତୃକ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଚିତ୍ରପଟ ଅଙ୍କିତ କରାଇ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ହସ୍ତରୁ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ନିକଟକୁ ପଠାଇବା ।

ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଶିଶୁ, ବାଲ୍ୟ ଓ କୌମାର ଅବସ୍ଥା ତଥା ଅନୁପମ ଶୋଭା ବିଚ୍ଛୁ ଚିତ୍ତାକର୍ଷି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଗର୍ଭିଣୀ ଲକ୍ଷଣ, ପାର୍ବତୀଙ୍କ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଓ ଚିତ୍ତାକର୍ଷିସହ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା—ଏହି ଛାନ୍ଦର ବିଶେଷତ୍ୱ ।

ତୃତୀୟ ଛାନ୍ଦ

ଯୌବନ ପ୍ରାପ୍ତି ପୂର୍ବର ଲାବଣ୍ୟବତୀ ଶୋଭାର ସଙ୍କେତ । ଧାତ୍ରୀସୁତା ଓ ମନ୍ତ୍ରୀସୁତା ବ୍ୟତୀତ ଷୋଳସାମନ୍ତ ସୁତାମାନଙ୍କ ନାମ ଓ ସେମାନଙ୍କ ସେବା କଥନ । ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଯୌବନପ୍ରାପ୍ତିରେ ବିଧି ବିଧାନ ତଥା ଉପଚାରମାନଙ୍କ କଥନ । ସହଚରୀ ଜ୍ୟୋତିଷକନ୍ୟାର ଲାବଣ୍ୟବତୀଠାରୁ ପୁରସ୍କାରରୂପେ ଗୋଟିଏ ଶୁକପ୍ରାପ୍ତି ଓ ତାର ଶୁକ ସହ ଶ୍ୱଶୁରାଳୟ କର୍ଣ୍ଣାଟ ଦେଶକୁ ଗମନ । ଏହି ଶୁକଦ୍ୱାରାହିଁ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ସହ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ମେଳନ ସଂଘଟିତ ହେବ—ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କବି ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତାର ସହିତ ଏହି ବିଷୟର ଯୋଜନା କରିଅଛନ୍ତି । ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଗୁହ୍ୟାଙ୍ଗର ସବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା । ନୀତି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହା ନିନ୍ଦ୍ୟ, କଳାଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହା ସମର୍ଥନୀୟ । କେତେକ କହନ୍ତି, ନୈଷଧକାରଙ୍କ ପଦବୀ ଅନୁସରଣ କଲେହେଁ ଏହା ଶୋଭନୀୟ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରାଚୀନ କବିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯାହା କିଛି କଥିତ ତାହାର ଉତ୍କର୍ଷ ବିଧାନ କରିବା ପ୍ରୟାସରେ ନିଜର ବର୍ଣ୍ଣନାପାଟବ ତଥା ଚାତୁରୀ ଦର୍ଶାଇଲେହେଁ କବି ଔଚିତ୍ୟର ମାତ୍ରା ଲଙ୍ଘନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହାହିଁ ଏହି କାବ୍ୟଚନ୍ଦ୍ରମାର କଳଙ୍କ ।

ଚତୁର୍ଥ ଛାନ୍ଦ

କାମସୂତ୍ରାନୁଯାୟୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ରସପ୍ରବନ୍ଧ ଶ୍ରବଣ, ଚତୁଃଷଷ୍ଟି ବନ୍ଧପଟମାନଙ୍କ ଦର୍ଶନର ସଙ୍କେତ ପ୍ରଦାନ ପରେ ସଖୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କ ଶରୀରସଂସ୍କାର ଓ ବେଶବିନ୍ୟାସ ଚିତ୍ତାକର୍ଷିସହ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

ପଞ୍ଚମ ଛାନ୍ଦ

ବସନ୍ତ ଋତୁରେ ସଖୀଗଣଙ୍କ ସହ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଉପବନବିହାର, ଛେକୋକ୍ତି, ନର୍ମୋକ୍ତି, ହାସପରିହାସମୟ ଆଳାପଜନିତ ବିନୋଦ ବର୍ଣ୍ଣନ କବିଙ୍କ ରସିକତା, ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତା ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧର ପରିଚାୟକ ।

ଷଷ୍ଠ ଛାନ୍ଦ

ସରୋବର 'ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ସରସୀ ବିହାରରେ ସଖୀଙ୍କ ସହ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଚିତ୍ତାକର୍ଷିମୟୀ ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିରେ ସମସ୍ୟା ପୂରଣ, ଛଳଉକ୍ତି, ଅନ୍ତର୍ଲିପି, ବହିର୍ଲିପି ତଥା ଶ୍ଳେଷୋକ୍ତିମାନଙ୍କ ପ୍ରୟୋଗ—ଏହା ନାରୀଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ଏପରି ଦୋଷାରୋପ ହୋଇପାରେ । ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତବଂଶୀୟା କନ୍ୟାମାନେ କଳାବିଦ୍ୟାରେ

ଆଗମନ । ତାର ଅଦୃଷ୍ଟପୂର୍ବ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦର୍ଶନରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ବିସ୍ମିତ ହୋଇ ପ୍ରଶଂସା କରିବା ସମୟରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଚିତ୍ରପଟ ସହ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତି । ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଶୋଭା ତୁଳନାରେ ଏହାର ଶୋଭା ଅତି ତୁଚ୍ଛ ଏହା କହି ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ରପଟ ପ୍ରଦର୍ଶନ । ଏହି ତୁଳନାରେ ଅବଶ୍ୟ କବି ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଶୋଭାର ଉତ୍କର୍ଷ ଚତୁରତା ସହିତ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ରାଜପୁତ୍ରଙ୍କ ସମକ୍ଷରେ ଗୋଟିଏ ଗଣିକାର ଉପସ୍ଥାନରେ କି ଉପଯୋଗିତା, ଔଚିତ୍ୟ ବା ପ୍ରୟୋଜନ ତାହା ବିଚାର୍ଯ୍ୟ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଓ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଯୌବନଦଶା ପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁ ବିବାହ ସମୟ ସନ୍ନିହିତ । କଳାବିଦ୍ୟାରେ ଚତୁରତା ଲାଭ କରିବାର ଯଥାର୍ଥ ସମୟ ଜାଣି କବି କାମସୂତ୍ରାନୁଯାୟୀ 'କାମସ୍ୟ ତଦାତ୍ମକତ୍ୱାତ୍' କାମ କଳାତ୍ମକ, ତେଣୁ ଶିକ୍ଷଣୀୟ । ଆଭିରଭ୍ୟୁଚ୍ଛ୍ରିତା ବେଶ୍ୟା ଶୀଳଗୁଣରୂପାନ୍ୱିତା, ଲଭତେ ଗଣିକା ଶବ୍ଦଂ ସ୍ଥାନଂ ଚ ଜନସଂସଦି । ପୂଜିତା ସା ସଦା ରାଜ୍ଞା ଗୁଣବଦ୍ଭିଶ୍ଚ ସଂସ୍ତୁତା, ପ୍ରାର୍ଥନୀୟାଭିଗମ୍ୟା ଚ ଲକ୍ଷ୍ୟଭୂତା ତୁ ଜାୟତେ । କଳାବିଦ୍ୟାରେ ନିପୁଣା, ଚତୁର, ରୂପ ଓ ଗୁଣଯୁକ୍ତା ବେଶ୍ୟାକନ୍ୟା ଗଣିକା ପଦବାଚ୍ୟା ଅଟେ । ସେ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରେ, ଗୁଣବନ୍ତଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଶଂସ୍ୟା, ପ୍ରାର୍ଥନୀୟା, ଅଭିଗମ୍ୟା ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟଭୂତା ଅଟେ । ତତ୍କାଳୋଚିତ ସମାଜପଦ୍ଧତିର ଅନୁରୋଧରେ ଗଣିକାକୁ ଉପସ୍ଥିତ କରାଇ କବି ନିଜର କଳାଭିଜ୍ଞତା ତଥା କାମଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତାର ଶୋଭନ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଦଶମ ଛାନ୍ଦ

ମିତ୍ରଗଣଙ୍କ ସହ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଚିତ୍ରପଟ ଦର୍ଶନ । ଏହି ଚିତ୍ରପଟର ବର୍ଣ୍ଣନରେ କବିଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ଞାନସହ ଅସାଧାରଣ ରଚନାପାଟବର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଚୟ ମିଳେ । ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସିଂହଳକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରି ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଉପଯୁକ୍ତ ବର ଓ ସେ ଲାବଣ୍ୟବତୀଠାରେ ଗାଢ଼ ଭାବରେ ଆସକ୍ତ; ଏହା ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ କହନ୍ତେ ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସହ ରାଜାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରଣା । ଦେବଦର୍ଶନ ନିମିତ୍ତ ରାମେଶ୍ୱର ଗମନରେ ବରପକ୍ଷ ମେଳନର ସମ୍ଭାବନା ଓ ବିବାହର ଉପାୟ—ତତ୍ପରେ ସ୍ଥିରୀକରଣ—ଇତ୍ୟାଦି ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏହା ଦ୍ୱାରା ସିଂହଳରାଜଙ୍କ ଗୌରବରକ୍ଷା, ବରପକ୍ଷର ମତ ପ୍ରଖ୍ୟାପନର ଅବକାଶ ଓ ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ନିମିତ୍ତ ଉପାୟାବଲମ୍ବନ ପ୍ରଭୃତି ସାମାଜିକ ନୀତିର ଅନୁକୂଳ ବ୍ୟବସ୍ଥା—ଏତିକି ପ୍ରତି କବି ଦୃଷ୍ଟି ରଖିଥିବା ହେତୁ ପ୍ରଶସ୍ୟ ।

ଏକାଦଶ ଛାନ୍ଦ

ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଲାବଣ୍ୟବତୀ ଚିନ୍ତାରେ କାମରେ ଅଧୀର ହେବା ଓ ସୁନ୍ଦରୀ ନିଶାରେ ଶୋଇ ଯୌବନରେ ପତିସଙ୍ଗମ ନ ହେବା ହେତୁ ଲାବଣ୍ୟବତୀର

ମଦନବିକାରରେ ଅତ୍ୟଧିକ ସନ୍ତପ୍ତ ହେବା ବର୍ଣ୍ଣିତ । ହରପାର୍ବତୀଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଯୋଗିନୀବିଶେଷ ଦ୍ୱାରା ଲାବଣ୍ୟବତୀ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁକୁ ଉପସ୍ଥିତ କରାଇ ନିଦ୍ରିତା ଲାବଣ୍ୟବତୀର ରୂପଲାବଣ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ନିଦ୍ରାଭଙ୍ଗ କରାଇବା, ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଦର୍ଶନରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ବିସ୍ମୟ ଓ ନାନାବିଧ ତର୍କଣା, ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଗୃହୀକୁ ଓ ସ୍ୱମୁଦ୍ରିକା ପ୍ରଦାନ, ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁକୁ ମୋତିମାଳା ପ୍ରଦାନ କରିବ, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମାୟାଭଙ୍ଗ ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ସାଧିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଉଷାଭିଳାଷର ପ୍ରଭାବ ପତିତ ହୋଇଅଛି । ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁକୁ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଅଜ୍ଞାତରେ ରଖି କେବଳ ଚନ୍ଦ୍ର, କୋକିଳାଳାପ, ମଳୟ ପବନାଦି ଦ୍ୱାରା ଲାବଣ୍ୟବତୀର କାମ ଉଦ୍ଦୀପନ କରାଇ ଦୈବବଳରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁକୁ ଭେଟାଇବାରେ, ନାରୀସୁଲଭ ଲଜ୍ଜାଶୀଳତାର ଅନୁରୋଧରେ ପ୍ରେମ ପ୍ରଦର୍ଶନରେ ନାରୀର ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦାଚରଣ ନ ଦର୍ଶାଇ କବି ନାରୀଧର୍ମର ସମୁଚିତ ସମ୍ମାନନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ଦ୍ୱାଦଶ ଛାନ୍ଦ

ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଖେଦ । ସଖୀଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନ ବିଷୟ କଥନ । ଲାବଣ୍ୟବତୀ ଶରୀରରେ ସମ୍ଭୋଗଚିହ୍ନ, ଅଙ୍ଗୁଳିରେ ଦିବ୍ୟ ମୁଦ୍ରିକା ଓ ଭିତ୍ତିରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ପ୍ରତିକୃତି ଦର୍ଶନରେ ମେଳନର ସତ୍ୟତା ଜ୍ଞାନ । ଦୈବୀ ମାୟାରେ ଏହା ସଙ୍ଘଟିତ କହି ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ପ୍ରଦାନ । ମଳୟ, ପିକ, ଚନ୍ଦ୍ର ଓ କାମଙ୍କ ପ୍ରତି ସଖୀଙ୍କ ଚତୁରୀରେ ଭର୍ତ୍ସନା । ଜେମାର ବ୍ୟାଧି ଉପଶମ ନିମନ୍ତେ ରାଜା ଓ ରାଣୀଙ୍କ ଚିନ୍ତା ।

ତ୍ରୟୋଦଶ ଛାନ୍ଦ

ମାଳିନୀର ଆଗମନ ଓ ତାହାର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନ । 'ଜେମାଙ୍କ' ନିମନ୍ତେ ଉପବାସ କରି ଜାଗର ପାଳିବା ସମୟରେ କ୍ଷଣିକ ନିଦ୍ରା ମଧ୍ୟରେ "ଯୋଗିନୀ-ଦ୍ୱାରା ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଓ ଲାବଣ୍ୟବତୀଙ୍କ ମିଳନ ହେବା ଓ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ନିଶ୍ଚୟ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ପତ୍ନୀ ହେବ" ସ୍ୱପ୍ନରେ ହର ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଉକ୍ତିକୁ କହିବାରେ ଆଶାର ସଞ୍ଚାର ଓ ମାଳିନୀକୁ ପୁରସ୍କାର ଦାନ । ଶିବପାର୍ବତୀଙ୍କ ପୂଜାର ସବିଧାନ । ସଖୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ପ୍ରଦାନ । ନାୟିକା ନାୟକଠାରୁ ବେଶୀ ଭାବପ୍ରବଣା, ତହୁଁ ତାର ବିଳାପ ପ୍ରଥମେ କବି କରାଇ କାବ୍ୟର ସରସତା ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଛାନ୍ଦ

ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଶୋକ ଓ ସଖାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସାନ୍ତ୍ୱନା ପ୍ରଦାନ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଆସକ୍ତିର ଗାଢ଼ତା ସୂଚିତ ହେଲା ।

ପଞ୍ଚଦଶ ଛାନ୍ଦ

ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକ ବିନୋଦ ଓ ନଟୀ ପ୍ରେମକୁମାରୀଙ୍କ ସହିତ ରାଜପୁରକୁ ଆଗମନ, ତାଙ୍କ ରୂପ ଓ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା । ମାୟାରେ ସମଗ୍ର ରାମଚରିତ ପ୍ରଦର୍ଶନ । ରାମଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ସ୍ଥିତି ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଲାବଣ୍ୟବତୀ ପ୍ରାପ୍ତି ନିମନ୍ତେ ସ୍ତୁତି ଓ ରାମଙ୍କର 'ତଥାସ୍ତୁ' କଥନ । ଏହା କେବଳ ଲାବଣ୍ୟବତୀଙ୍କୁ ଗୋଚରୀଭୂତ ହୁଅନ୍ତେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ସ୍ୱ ସଖୀଙ୍କୁ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କୁ ଦର୍ଶାଇବା । ମାୟାରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ନିକଟକୁ ଆସି ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଗୃହ କରିବା ଓ ସଖୀର ଲାବଣ୍ୟବତୀ ନିମନ୍ତେ ଅନୁନୟ କରିବା । ବାହୁ ପ୍ରସାରି କରି ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବାରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଓ ସଖୀର ସ୍ଥାନାନ୍ତର ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମାୟାର ଭଙ୍ଗ ଅତି ଚମତ୍କାରଭାବରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି । କର୍ପୂରମଞ୍ଜରୀରେ ଭୈରବାନନ୍ଦଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କର୍ପୂରମଞ୍ଜରୀର ଆନୟନ ଓ ରାଜାଙ୍କ ସହ ମେଳନ ଓ ବିବାହର ଛାୟା ଏ ସ୍ଥାନରେ ପତିତପ୍ରାୟ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକ କର୍ଣ୍ଣାଟକୁ ଆସି ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଠାରେ ଅତ୍ୟାସକ୍ତି ବିଷୟ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କୁ କହିବା ଚମତ୍କୃତ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଷୋଡ଼ଶ ଛାନ୍ଦ

ମିତ୍ରମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଅନୁପମ ରୂପ ଓ ଗୁଣ ବିଷୟ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ମୁଖରେ ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବାତ୍ମିକା ଭାଷାରେ କଥିତ ହୋଇଅଛି ।

ସପ୍ତଦଶ ଛାନ୍ଦ

ଲାବଣ୍ୟବତୀର ସଖୀ ସ୍ୱ ଭଗିନୀ ମେଘମାଳାକୁ ରତ୍ନାକରର ସ୍ୱ ସ୍ତ୍ରୀ ଦ୍ୱାରା ତେଜମାଙ୍କ ବିବାହ ବିଷୟ ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଲାବଣ୍ୟବତୀଠାରେ ଆସକ୍ତି ବିଷୟ କଥନ । ଉପଯୁକ୍ତ ବରପ୍ରାପ୍ତିରେ ତେଜମାଙ୍କ ବିବାହ ସୁନିଶ୍ଚିତ, କିନ୍ତୁ ତେଜମା ସ୍ୱପ୍ନରେ ଯେଉଁ ପୁରୁଷରତ୍ନକୁ ଦେଖିଛନ୍ତି ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱାମୀ ରୂପେ ବରଣ କରିବେ; ମେଘମାଳା ର ଏହିପରି ଉକ୍ତିକୁ ରତ୍ନାକରଙ୍କୁ ତାର ସ୍ତ୍ରୀ କହିଲେ । ରତ୍ନାକର, ଶୁକ ଓ ବ୍ରହ୍ମଗିରୀଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରଣା । ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ତେଜମାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦୃଷ୍ଟ ରତ୍ନାକର ଏ ବିଷୟ ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ କହନ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମଗିରୀ ନିଜେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ବନଦୁର୍ଗାଙ୍କର "ଉଭୟେ ଉଭୟଙ୍କଠାରେ ଆସକ୍ତ" ଉକ୍ତି ଶୁଣିବା ବିଷୟ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ତହୁଁ ମେଘମାଳା ଶୁକ ସହ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ନିକଟକୁ ପ୍ରେରିତ ହେଲୁ । ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଶୟନକକ୍ଷର ଭିତ୍ତିରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଅଙ୍କିତ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଓ କାମବାଧାରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଜୀର୍ଣ୍ଣଶୀର୍ଣ୍ଣତା ଦେଖିବା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କ ଚିନ୍ତାରେ ତେଜମା ସର୍ବଦା ଦୁଃଖିନୀ ସଖୀର ଏହି ଉକ୍ତିରେ ଶୁକ ସାତିଶୟ ଦୁଃଖ ପ୍ରକାଶ କରି ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କ ନିକଟ ପଥ ଦେବା ନିମନ୍ତେ ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ

ଅନୁରୋଧ କଲା । ଆମେ ସ୍ତ୍ରୀ, ପ୍ରଥମତଃ ଆମର ପତ୍ର ଲେଖିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ, ତୁମେ ଯାଇ ସଖୀଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ଜଣାଇ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କଠାରୁ ପତ୍ର ଆଣିଲେ ଆମର ପତ୍ର ଦିଆଯିବ, ଏହା ସଖୀମାନେ ଏକସ୍ୱରରେ କହିଲେ । ଏହି ଛାନ୍ଦରେ ମେଘମାଳାର ଚତୁରତା ସହିତ ଉତ୍ତର ଓ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ଦ୍ୱାରା ପତ୍ର ପ୍ରଥମତଃ ନ ଲେଖାଇବା କବିଙ୍କ ବିଶେଷତ୍ୱ ।

ଅଷ୍ଟାଦଶ ଛାନ୍ଦ

ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ପ୍ରାଣ କଣ୍ଠଗତ କହି ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କଠାରୁ ପତ୍ର ନେଇ ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ ପ୍ରଦାନ କରିବା ।

ଊନବିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ଲାବଣ୍ୟବତୀ ଦ୍ୱାରା ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କ ବିନୟପତ୍ରିକା ପଠନ । ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଆନନ୍ଦ ଓ ମନୋହର ରସଗର୍ଭ ବାଣୀରେ ପତ୍ରିକା ଲେଖନ ।

ବିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ଲାବଣ୍ୟବତୀର ପତ୍ରିକା ଘେନି ଶୁକ ଓ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀର ଚନ୍ଦ୍ରଭାନ ନିକଟରେ ପ୍ରବେଶ ଓ ପତ୍ରିକା ଦାନ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଆନନ୍ଦ ।

ଏକବିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ବର୍ଷାଋତୁର ତଥା ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ବିରହ ବର୍ଣ୍ଣନା । ଶିବରାତ୍ରିରୁ ରାମେଶ୍ୱର ଦର୍ଶନ ନିମନ୍ତେ ଯିବା ଅର୍ଥେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ସଙ୍କେତ ପ୍ରଦାନ ହେତୁ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ରାମେଶ୍ୱର ଗମନ ବିଚାର । ଲାବଣ୍ୟବତୀ ସଖୀ ନାମରେ ପତ୍ର ଲେଖି ନିଜର ବିରହକାତରତାର ସୁନ୍ଦର ସୂଚନା ଦେବା ଦ୍ୱାରା ନିଜର ଚତୁରତା ଦର୍ଶାଇଅଛି ।

ଦ୍ୱାବିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ବର୍ଷ ଋତୁରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ବିରହ ବର୍ଣ୍ଣନା । "ମେଘାଲୋକେ ଭବତି ସୁଖିନୋଽପ୍ୟନ୍ୟଥାବୃତ୍ତିଚେତଃ । କଣ୍ଠାଶ୍ଲେଷପ୍ରଣୟିନି ଜନେ କିଂ ପୁନର୍ଦୂରସଂସ୍ଥେ" କାଳିଦାସଙ୍କ ଏହି ଉକ୍ତିର ବିଶଦ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଏକରକମ ଏହି ଛାନ୍ଦରେ କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର, ସ୍ୱକଳ୍ପନା ଓ କବିତ୍ୱଚାତୁରୀରେ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । କାମର ଦଶ ଦଶା ମଧ୍ୟରୁ ନବ ଦଶା ଏହି ବିରହ ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ତ୍ରୟୋବିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ପିତା ସମ୍ମତ ହୋଇ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ସହ ରାମେଶ୍ୱର ଯାତ୍ରା କଲେ । ସୈନ୍ୟ, ସାମନ୍ତ, ସଖା, ପରିଜନ, ଅନ୍ତଃପୁର, ଛତିଶପାଟକ ତଥା ନାନାବିଧ ଉପକରଣ ସହ ମହାସମ୍ଭାରରେ ଯାତ୍ରା ହେଲା । ଏହି ଯାତ୍ରା ନିମନ୍ତେ ବିଦାୟକାଳରେ

ଦମ୍ପତ୍ତିଙ୍କ ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତି ଅତିକରୁଣ ଓ ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ ବାକ୍ୟବିନ୍ୟାସରେ ଉପନିବଦ୍ଧ ହେବା ହେତୁ କବିଙ୍କ ରସିକତାର ନିଦର୍ଶନ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରେ ।

ଚତୁର୍ବିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ଯାତ୍ରାକାଳରେ ପତ୍ର ଦେଇ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ନିକଟକୁ ବ୍ରହ୍ମଗୃହୀ ପ୍ରେରଣ ଓ ମୃଗୟାର ଜୀବନ୍ତ ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ । ମୃଗୟାବିଧିର ଆଲେଖ୍ୟ । ନାନାବିଧ ପୁଷ୍ପଲତା ବୃକ୍ଷଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ସହ ପଶୁପକ୍ଷୀମାନଙ୍କ ଚେଷ୍ଟାଦିର ଯଥାଯଥ ବିବରଣ ପ୍ରଦାନ ।

ପଞ୍ଚବିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ଅନ୍ତଃପୁର ସହିତ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ସିଂହଳରାଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବହିତ୍ରଯୋଗେ ରାମେଶ୍ୱର ଯାତ୍ରା । ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଦୋଳାରେ ଆରୋହଣ କରି ମନ୍ଦିରକୁ ଯିବା ସମୟରେ ବ୍ରହ୍ମଗୃହୀ ଦ୍ୱାରା ପତ୍ରିକା ଦାନ । ପତ୍ର ପଢ଼ି ଲାବଣ୍ୟବତୀର ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତର ପତ୍ରିକା ଦାସୀହସ୍ତରେ ପ୍ରଦାନ । ବ୍ରହ୍ମଗୃହୀ ସମୀପସ୍ଥ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କୁ ଦାସୀଦ୍ୱାରା ପତ୍ରିକା ପ୍ରଦାନ ।

ଷଡ଼୍ବିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ସ୍ତ୍ରୀବେଶରେ ମନ୍ଦିରକୁ ଆସିଲେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ସାକ୍ଷାତ ହେବ; ମନ୍ତ୍ରୀକନ୍ୟାର ଏହି ପ୍ରସ୍ତାବକୁ ଶୁକର ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କୁ କହିବା । ନାନାଦେଶ ରାଜାଙ୍କର ରାମେଶ୍ୱରଠାରେ ସମାବେଶ । ସେ ସ୍ଥାନର ତୀର୍ଥର ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣନା, ସିଂହଳରାଜଙ୍କ ଅନ୍ତଃପୁରର ଦେବଦର୍ଶନାର୍ଥ ଯାତ୍ରାବେଳେ କର୍ଣ୍ଣାଟରାଜଙ୍କ ଅନ୍ତଃପୁର ମଧ୍ୟ ଯିବେ ଏପରି ସିଂହଳରାଜଙ୍କ ଅନୁମତିରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ସ୍ତ୍ରୀବେଶରେ ନାରୀରୂପେ ଅନ୍ତଃପୁର ମନ୍ଦିରେ ପ୍ରବେଶ ।

ସପ୍ତବିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ଲାବଣ୍ୟବତୀର ମନ୍ଦିରଗମନକାଳୀନ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା । ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ସହ ସାକ୍ଷାତ ନିମିତ୍ତ ଶୁକର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ "ସୁମନା ରସାତୁର ହୋଇ ଭ୍ରମର ଏଣିକେ କରିଅଛି ଆଶା" କରନ୍ତେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ସରସ ମଧୁର ଦୃଷ୍ଟିପାତ । ଦର୍ଶନ ଅବସରରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ସୁରସିକ କବିଙ୍କ କି ଚମତ୍କାର ଉକ୍ତି, "ନୋହିଲେ ପଦ୍ମ କେନି ଶୋଭା ରତ୍ନାକର ଦରଶନ ଲୋଭୀ ନୟନେ । ପ୍ରେମରତନ ଯତନ କରି ଖୋଜୁଅଛନ୍ତି କି ଅନବଛିନେ । ମନ ଯେ ମହା କୃପଣ ଜନ ପରି । ସେ କେନି କାମଧେନୁ କଳ୍ପପାଦପ ପେଣୁ ବାଞ୍ଛାକୁ ସିଦ୍ଧି କରି—୨୬ । ୩୦ ଛାନ୍ଦ । ମାତାଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ମନ୍ଦିରତ୍ୟାଗ । ସେହି ସମୟର ବିଦାୟ ଜନିତ ପ୍ରଣୟୀଙ୍କ ପ୍ରଭୃତି କିପରି ଦୁଃସହ ତାହା କବିଙ୍କ ଉକ୍ତିରେ, "ଏ ବଚନ ଶୁଣି ପେସନ ଚଳିଲା ହରଷ ହରିଭୂଷଣକୁ । ବାହୁଡ଼ିଲା ବେଗେ ଶିବ 'ଦେଖି'

ବ୍ରମା ଜଗାଇ ହୃଦକପଣକୁ । ମଦନ ଆବେଶ କୁମାର ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲ କେଶର କାନନ । ଯେଣେ ଅନାଇଲେ ତେଣେ ଦିଶୁଅଛୁ କେବଳ ସୁନ୍ଦରୀ ଆନନ ।” ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ସ୍ତ୍ରୀବେଶରେ ଲବଣ୍ୟବତୀକୁ ଦେଖିବା, ନାୟକ ପକ୍ଷରେ ସମୁଚିତ ନୁହେଁ, ଏହା ବୁଝାଯାଇ ପାରେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରେମର ଉନ୍ମାଦନାରେ ଲୋକ ଯନ୍ତ୍ରବତ୍ ଗୃଳିତ ହୁଏ—ଏହାହିଁ ଅଭିପ୍ରାୟ ।

ଅଷ୍ଟାବିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ପ୍ରଭୃତବର୍ଣ୍ଣନ—ଲବଣ୍ୟବତୀକୁ ବିବାହ କରିବାରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁକୁ ସମ୍ମତ କରାଇବା ନିମନ୍ତେ ସିଂହଳେଶ୍ୱରଙ୍କଦ୍ୱାରା ପୁରୋହିତପ୍ରେରଣ । ଲାବଣ୍ୟବତୀଗତ-ପ୍ରାଣ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ସମୀପରେ ପୁରୋହିତଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତି ଓ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦମ୍ପତୀ ସୁଖର ପ୍ରଶସ୍ତି କଥନ । ‘ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କ ସହିତ ଲବଣ୍ୟବତୀର ବିବାହ ବିଷୟରେ ଆପଣ ଯତ୍ନବାନ୍ ହେଉନ୍ତୁ’ ଏହା ପୁରୋଧାପୁନ ରତ୍ନଧ୍ୱଜ କହନ୍ତେ କର୍ଣ୍ଣାଟ ପୁରୋହିତଙ୍କର ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ବିରହ ବେଦନାରେ ଦୁଃଖପ୍ରକାଶ । ଲବଣ୍ୟବତୀର ପ୍ରଶଂସା କଥନ । ରତ୍ନଧ୍ୱଜ ସହ ସିଂହଳରାଜଙ୍କ ନିକଟ ପୁରୋହିତଙ୍କ ଗମନ । ବିବାହ ବିଷୟ ଉତ୍ଥାପନରେ ସିଂହଳେଶ୍ୱରଙ୍କ ସମ୍ମତିପ୍ରଦାନ । ଉତ୍ତମ ଭାବରେ ଜାତକମେଳନ ପରେ ବିବାହର ସ୍ଥିରୀକରଣ ।

ଊନତ୍ରିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ସିଂହଳରାଜଙ୍କର ଅନ୍ତଃପୁର ସହିତ ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ । ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଖେଦ । ଲବଣ୍ୟବତୀର କ୍ଷୀଣ ଶରୀର ଦେଖି ମାତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିବାହ ସ୍ଥିର ହେବା ପ୍ରକାଶ । କର୍ଣ୍ଣାଟରାଜ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପୁତ୍ର ପରିଜନଙ୍କ ସହ ସିଂହଳରେ ପ୍ରବେଶ । ସିଂହଳ ଦର୍ଶନରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ପ୍ରଶଂସା ଓ ଲବଣ୍ୟବତୀ ସଂଯୋଗରେ ଭାବୀ ସୁଖଚିନ୍ତା । ଏହି ସମୟରେ ସିଂହଳର ମାଳିନୀ ଫୁଲ ଚନ୍ଦନ ସହ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କ ସମୀପରେ ପ୍ରବେଶ । ଶୁକଦ୍ୱାରା ପରିଚୟ ପରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ସାଗ୍ରହ ଫୁଲଚନ୍ଦନ ଗ୍ରହଣ । “ବୋଇଲ ଏ ଦ୍ରବ୍ୟେ କର । ଜୀବନ ପ୍ରଭୂର ମୋର ଲାଗିଥିବାରୁ ଶୀତଳ କରିବ ବିରହାନଳ ।” ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଏହି ଉକ୍ତିରେ ମାଳୀନୀର ସାତିଶୟ ସନ୍ତୋଷ ସହ ଉକ୍ତି, “ଏହି ସାନୁକ୍ରୋଶ ଗୁଣରୁ ସିନା ରାଜଜେମାଙ୍କୁ ଏ କିଣା କିଙ୍କରୀ କରିଅଛନ୍ତି ।” ଏତତ୍ ପରେ ସିଂହଳରାଜଙ୍କ ଅନ୍ତଃପୁରରେ ଲବଣ୍ୟବତୀ ସହ ସଖୀମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ବୃଦ୍ଧା ଦାସୀର ସ୍ୱାମୀବଶୀକରଣାଦି ବିଧିମାନଙ୍କ କଥନ । ସ୍ତ୍ରୀ ଶରୀରକୁ ରମଣୋପଯୋଗୀ ତଥା ପୁଷ୍ଟ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଔଷଧ, ଉରଜର କଠିନତା ସମ୍ପାଦାନ ନିମନ୍ତେ ତୈଳ, କେଶକୁ ପ୍ରଲମ୍ବ କରିବା ନିମିତ୍ତ ମସଲା, ଶରୀରଜ ସ୍ୱେଦର ଗନ୍ଧନାଶ ନିମନ୍ତେ ଲେପ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରୟୋଗ ଓ କାମଶାସ୍ତ୍ର ପଠନର ଉପଯୋଗିତା କହନ୍ତେ

ବୁଢ଼ୀ ଦାସୀକୁ ସଖୀମାନେ 'ଲାବଣ୍ୟବତୀର ସେ ସବୁର ନଷ୍ଟପ୍ରୟୋଜନୀୟତା' ଯୁକ୍ତିରେ ଦର୍ଶାଇ ବିଶେଷ ଚତୁରତାର କାର୍ଯ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି ।

ତ୍ରିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ବିବାହ ମଣ୍ଡପର ବର୍ଣ୍ଣନା । ଚିରପ୍ରଚଳିତ ବୈଦିକ ବିଧି ଅନୁସାରେ ବିବାହ ନିଷ୍ପାଦନ । ବିବାହ ବିଧିର ଆଦ୍ୟପ୍ରାନ୍ତ ଯଥାଯଥ ସରସ ବର୍ଣ୍ଣନା ।

ଏକତ୍ରିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଓ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଭାବୀ ସଂଯୋଗ ତଥା ସମ୍ଭୋଗ ସୁଖର ଚିନ୍ତା । ନବ ଦମ୍ପତୀଙ୍କର ଶୟନଗୃହର ଚିତ୍ର—ଗୃହ ଭିତରେ ଚତୁଃଷଷ୍ଟି (ସମ୍ଭୋଗର) ବନ୍ଧର ଚିତ୍ର, ସୁନ୍ଦର ମଣିମୟ ଚଟାଳ, ସରୋବର ସଦୃଶ ପ୍ରତୀୟମାନ କାଚ ତଳା ଚତ୍ୱରରେ ନାନା ବିଧ ରଙ୍ଗର ପଦ୍ମ, କୁମୁଦ, ହଂସ ଓ ଭ୍ରମରର ରୂପ । ନୀଳମଣିମୟ ସୋପାନରେ ନୃତ୍ୟଶୀଳ ମୟୂରର ଚିତ୍ର । ଶୟନ କକ୍ଷର ଭିତ୍ତିରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ, ସୀତାରାମ, ମୋହିନୀ ଶିବ, କନକଶ୍ରୀ କୁବେର, ଅଞ୍ଜନା ପବନ, ମେନକା ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରେମୀ ପ୍ରଣୟିନୀମାନଙ୍କର ପ୍ରୀତି ଉଦ୍ଦୀପକ ଚିତ୍ରମାନ; ଦ୍ୱାରରେ ଛିଟର ଯବନିକା; ନାନାବିଧ ବସ୍ତ୍ର, ଚାମର, ଖଡ଼ି, ଫୁଲମାଳା, ରୁପାର ଦର୍ପଣ, ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ କାଚଝରି, ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣପାତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଚନ୍ଦନ, କର୍ପୂର, ଅତର, ତାମ୍ବୂଲବଟିକା, ପିକ ପରଖା ପ୍ରଭୃତିର କକ୍ଷରେ ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ସ୍ଥାପନ । ପଲଙ୍କର ଗଜସିଂହ ଖୁରା ତଳେ ଜଳଯନ୍ତ୍ର ଯୋଗ । ରତ୍ନମୟ ପଲଙ୍କୋପରି କର୍ପୂରରଜମଣ୍ଡିତ କୋମଳ ଶଯ୍ୟା, ନାଗେଶ୍ୱର ଫୁଲର ଉପଧାନ, ପଲଙ୍କର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ମୁକୁରବିତାନ । ଶଯ୍ୟା ଉପରେ ସେବତୀ ଦଳ ଓ ଅତରଯୁକ୍ତ ଝୀନବସ୍ତ୍ରପାତ, ପଲଙ୍କ ଉପରସ୍ଥ ଶଯ୍ୟାତୁଲ୍ୟ ଭୂମି ଉପରେ ମଧ୍ୟ ଅପରଶଯ୍ୟା ବିରଚନ । ଜାଳିପଞ୍ଜୁରୀ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଦୀପ ପ୍ରଭୃତି ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କରେ ସଖୀମାନେ କେଳିପୁରକୁ ମନୋହର ସାଜସଜ୍ଜାରେ ମଣ୍ଡିତ କଲେ ଓ ପୁରପାର୍ଶ୍ୱରେ କପୋତ, ଶୁକ, ସାରୀମାନଙ୍କ ପଞ୍ଜୁରୀ ସ୍ଥାପନ କଲେ । (ବାତ୍ସ୍ୟାୟନଙ୍କ କାମସୂତ୍ରର ସାଧାରଣ ଅଧିକରଣର ୪ର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଶୟନଗୃହର ଯେ ଚିତ୍ର ଅଛି, ତାହାର ଏ ବର୍ଣ୍ଣନ ପ୍ରାୟ ଅନୁରୂପ) । ପୁନଶ୍ଚ ମଧୁଶଯ୍ୟା ରାତ୍ରିରେ ଭୂମିରେ ଶଯ୍ୟାନ୍ତର ନିର୍ମାଣ ବିଷୟ କାମସୂତ୍ରରେ ସୁନ୍ଦରଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । (ବିବାହାନନ୍ତରଂ ମଙ୍ଗଳଗୃହମାହ—ସଙ୍ଗତୟୋସ୍ତ୍ରିରାତ୍ରମଧଃ-ଶଯ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟଂ କ୍ଷାରଲବଣବର୍ଜମାହାରସ୍ତଥା ଆସପ୍ତାହଂ ସତୂର୍ଯ୍ୟମଙ୍ଗଳସ୍ନାନ-ପ୍ରସାଧନଂ ସହଭୋଜନଂ ଚ ପ୍ରେକ୍ଷାସମ୍ବନ୍ଧିନାଂ ଚ ପୂଜନମିତି ସାର୍ବବର୍ଣ୍ଣିକମ୍ । ତସ୍ମିନ୍ନେତାଂ ନିଶି ବିଜନେ ମୃଦୁଭିରୁପଚାରୈରୁପକ୍ରମେତ । ଉପକ୍ରମେତ୍ ବିସ୍ରମ୍ଭୟେତ୍; ନ ତୁ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟମତିବର୍ତ୍ତେତେତି ବାତ୍ସ୍ୟାୟନଃ । କୁସୁମଧର୍ମାଣୋ ହି ଯୋଷିତଃ ସୁକୁମାରୋପକ୍ରମ ଇତ୍ୟାଦି । ୩ୟ ଅଧିକରଣର ୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟ).।

ଦାନବ୍ରତ ବା ସାତବ୍ରତ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ପାଳନୀୟ; ଏପରି ଅର୍ଥ କରା ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତତଃ ତିନବ୍ରତ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ପାଳନୀୟ । ଏହା ସର୍ବମତରେ ସ୍ୱୀକୃତ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ସମ୍ଭୋଗଲୀଳା ବିବାହ ପରେ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଚତୁର୍ଥୀ ପୂର୍ବରୁ ଦର୍ଶାଇ ଅଶାସ୍ତ୍ରୀୟ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନରେ ଅନ୍ୟାୟ କରିଅଛନ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ଅନୁମୋଦିତ ନ ହେଲେହେଁ ଆଗ୍ରହବଳରେ ଲୋକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୁଏ । ଏହି ହେତୁ ନ୍ୟାୟ ବା ଧର୍ମାନୁମୋଦିତ ହେଉ ବା ନ ହେଉ ସାଧାରଣ ଆଚରିତ କାର୍ଯ୍ୟ—ଆଗ୍ରହରୂପେ ଏପରି ବଳବାନ୍ ହୋଇ ପଡ଼େ ଯେ ତାହା ଲଙ୍ଘନ କରିବା ବଡ଼ ଦୁରୂହ । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ବାତ୍ସ୍ୟାୟନଙ୍କ କାମସୂତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶକୁ ପ୍ରତିପାଳନ ନ କରି ଲୋକାଚରିତ ବିଷୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ଏ ରୀତିପ୍ରସଙ୍ଗ—ଏଥିରେ ବିଳମ୍ବ ଅସହମାନ । ଆଗ୍ରହର ସହାୟତା ହେତୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ରୀତିକୁ ଯଥାଯଥ ଶୃଙ୍ଖଳିତ କରିବାରେ ବୋଧ ହୁଏ ସାହସୀ ହେଲେ ନାହିଁ ।

ଦ୍ୱାବିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ବସନ୍ତକାଳର ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟକାଳୀନ ସନ୍ଧ୍ୟାର ଅତି ବାସ୍ତବ ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଅପୂର୍ବ ମନୋହର ବର୍ଣ୍ଣନା । ଏପରି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଚାତୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ରସିକତ୍ୱର ସମନ୍ୱୟ କ୍ୱଚିତ୍ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ପ୍ରକୃତିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ହୃଦୟ ଉପରେ ଓ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅବବୋଧ ପ୍ରକୃତି ଉପରେ ଯୁଗପତ୍ କି ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା, ତାହା ଭାବୁକ ରସିକଙ୍କ ଦ୍ୱାରାହିଁ ଅବଗତ ହୋଇପାରେ । ଛାନ୍ଦର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ଦୀର୍ଘ ଏକବିଂଶାତ୍ମକ ପଦସମଷ୍ଟିରେ ସନ୍ଧ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣନ ପ୍ରବନ୍ଧ କି ଚମତ୍କାର ଭାଷାରେ ଓ ମନୋହର ଭଙ୍ଗୀରେ ସମ୍ପାଦିତ ତାହା କାବ୍ୟରାଜ୍ୟରେ ବିରଳ । ବିବାହ ପରେ ମଧୁଶଯ୍ୟା ପୁରକୁ ଯିବାର ଠିକ୍ ପୂର୍ବକାଳୀନ ସୁନ୍ଦରୀ ନିଶି ଉଦ୍ଦୀପନକାରକ ହେତୁ ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ସମୀଚୀନ । କବି ମଧ୍ୟ ତାହା ଯଥାସ୍ଥାନରେ କହିଅଛନ୍ତି; "ଉଦ୍ଦୀପନକାରକ ସୁନ୍ଦରୀ ନିଶି ଦେଖି । କଲେ ବେଶ ଜେମାକୁ ଚତୁରୀ ପ୍ରାଣସଖୀ ।" ଲାବଣ୍ୟବତୀର ସଖୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବେଶବିନ୍ୟାସ, ନାନା ଛଳ, ଚାତୁରୀ ଓ ପରିହାସମୟୀ ଉକ୍ତି ଓ ସଖୀମାନଙ୍କର ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ ନେଇ କେଳିପୁରର ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ଉପସ୍ଥିତି । ଏ ଛାନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ରସ ଓ କୌତୁକମୟ ।

ତ୍ରୟୋବିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ବଳାତ୍କାରରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ କେଳିପୁରରେ ପ୍ରବେଶ କରାଇବା, ଗୃହ କବାଟ ବନ୍ଦ କରିବା ଓ ମୃଦୁ ସମ୍ଭୋଗ ନିମିତ୍ତ ସଖୀମାନଙ୍କର ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁକୁ ସବିନୟ ଅନୁରୋଧ କରିବା "ଅଳ୍ପରେ ଭୋଗ କରନ୍ତି ରଙ୍ଗି ଶଶୀ ଶେଷ" ଇତ୍ୟାଦି ।

ମେଲନ ପରେ କବି ଔପରିଷ୍ଟିକ ବ୍ୟତୀତ ଆଲିଙ୍ଗନ, ଚୁମ୍ବନ, ଦନ୍ତକର୍ମ, ନଖକ୍ଷତ, ଶୀତ୍କୃତ, ପାଣିଘାତ, ସଂବେଶନ, ଉପସୃତ ଓ ନିର୍ଯ୍ୟିତ—ନବବିଧ ରମଣର ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଔପରିଷ୍ଟିକ ଅସଭ୍ୟ ଓ କୁତ୍ସିତ ରମଣ (ବାତ୍ସ୍ୟାୟନ) । ଏପରି ରମଣମାନର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରାଚୀନ କବିଗତ ପରମ୍ପରାର ଅନୁରୋଧରେ ହେଲେହେଁ ସୁରୁଚିର ଅନୁକୂଳ ନୁହେଁ ।

ଚତୁଃତ୍ରିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ପ୍ରଭାତରେ କେଳିଗୃହରୁ ସ୍ୱାମୀ ନିକଟରୁ ବାହାରି ଆସିବା ସମୟରେ ମଦାଳସା ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଅଳସଭଙ୍ଗୀ ବା ଚାତୁର୍ଯ୍ୟମୟୀ ଚେଷ୍ଟାର ବର୍ଣ୍ଣନା । ସେହି କାଳର ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଛବି କି ଶୋଭନ, ବାସ୍ତବ ଓ ଜୀବନ୍ତ ଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ହୋଇଅଛି ତାହା, ଭାବୁକର ଚିତ୍ତହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ସମର୍ଥ । କି ଚାତୁର୍ଯ୍ୟ, କି ରସିକତା ଓ କି ମଧୁର ଭାବର ଉନ୍ମାଦନାରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ସମ୍ଭୋଗଚିହ୍ନ ଦର୍ଶନରେ ତଥା ଅଳସଭଙ୍ଗୀ ବିଷୟରେ ତର୍କଣାମାନ ହୋଇଅଛି ତାହା ବହୁରଙ୍ଗୀ ରୂପିଣୀ ଭାଷାଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରି ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ । ଲାବଣ୍ୟବତୀର ନିତ୍ୟକର୍ମ ସମାପ୍ତି ପରେ ପୂର୍ବରାତ୍ରିର ଅନିଦ୍ରା ନିବାରଣାର୍ଥ ଶୟନ । ଏ ଛାନ୍ଦଟି ମଧ୍ୟ ରତିଦଶା ବୃତ୍ତିରେ ରଚିତ । ଧନ୍ୟ ରସିକ କବି ! ଏପରି ପରିହାସମୟୀ, ଚାତୁର୍ଯ୍ୟମୟୀ ଓ ରସମୟୀ ରଚନା ସାହିତ୍ୟ-ରାଜ୍ୟରେ ଏକାନ୍ତ ବିରଳ କହିଲେ ସତ୍ୟର ଅପଳାପ ହେବ ନାହିଁ ।

ପଞ୍ଚତ୍ରିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ସପ୍ତମଙ୍ଗଳା ଓ ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳାଦି ଶେଷରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଅପର ତିନି ମିତ୍ର ଗୁଣନିଧି, ରତ୍ନଧ୍ୱଜ ଓ ପୁରନ୍ଦର—ଲାବଣ୍ୟବତୀର ତିନି ସଖୀ କାମକଳା, ହାରାବଳୀ ଓ ମେଘମାଳାକୁ ବିବାହ କଲେ । ଏମାନଙ୍କର କର୍ଣ୍ଣାଟ ପ୍ରତ୍ୟ-ଗମନାର୍ଥ ଆୟୋଜନ । ନାନାବିଧ ବା [illegible]

ତଥା ଲଜ୍ଜିତା ହୋଇ କାନ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଅନୁରକ୍ତ ଦର୍ଶାଇ, କବି ନିଜର ଅପୂର୍ବ ଦୃଷ୍ଟିର୍ଯ୍ୟ ତଥା ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଅଷ୍ଟତ୍ରିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ବସନ୍ତର ଶୃଙ୍ଗାର ନଶିରେ ଯୁରତି ଶେଷରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଶୋଭା ଗୁଣକୁ ପ୍ରଶଂସି ରସଗର୍ଭ ବଚନକୁ ଭାଷିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ନାନାବିଧ ଶୃଙ୍ଗୋକ୍ତିରେ ନିଯ୍ଯମ କଲେ ଯେ, ଲାବଣ୍ୟବତୀ କଦାଚ ମାନ କରିବ ନାହିଁ ଓ ସେ ନିଜେ କେବେହେଲେ ପ୍ରବାସ କରିବେ ନାହିଁ । "ଏରୂପେ ଶୃଙ୍ଗପ୍ରକାଶି ବଲ୍ଲଭ ବଲ୍ଲଭୀ ତୋଷି, ଅନୁଗ୍ରହ ଚୁମ୍ବ ଆଲିଙ୍ଗନ । ଲଘୁ ହେଲେ ହରିଷିତ ନିଯ୍ଯମ କଲେ ଏମନ୍ତ ରସବତି ନ କରିବୁ ମାନ ରେ । ଜୀବେଶ୍ୱର । ପରବାସ ନ କରିବ କେବେ । କଲ ଏମନ୍ତ ସମ୍ମତ ଶଙ୍କା ହୋଇଗଲା ହତ ମାତିଲେ ବିଳାସ ମହୋତ୍ସବେ ସେ ॥ ଏହି ଛାନ୍ଦରେ କବି ଏକପତ୍ନୀବ୍ରତକୁ ବିଶେଷ ପ୍ରଶଂସା କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ଏଥିର ମଧ୍ୟ ପକ୍ଷପାତୀ ଥିଲେ ।

ଊନଚତ୍ୱାରିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ଦୁଷ୍ଟ ପୁଲୋମ କାଳକେୟଗଣ ସସପ୍ରକ ସହ ଋଷିବୃନ୍ଦଙ୍କ ଯାଗନାଶ କରନ୍ତେ ଋଷିମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ ତହିରେ ଆହ୍ୱାନ କଲେ । ସର୍ବଜ୍ଞ ମୁନିଗଣ ଦେବତାଙ୍କ ଶାପ ଜାଣି ପାରି ସିନ୍ଧୁଦେଶସ୍ଥିତା ନିଃଶ୍ୱାସିକା ଚଣ୍ଡୀଙ୍କୁ 'ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କୁ ମାୟାରେ ହରଣ କରିବାକୁ' ପ୍ରେରଣ କଲେ । କାବେରୀକୂଳସ୍ଥ ରସୋଦୟ ବନରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ସ୍ୱ ସଖାଙ୍କ ସହ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ପତ୍ନୀମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବିହାର କରୁଥିଲେ । ନିଶ୍ୱାସିକା ଚଣ୍ଡୀ ମରାଳୀ ରୂପେ ହରଣ କରିବାର ପ୍ରତୀକ୍ଷାରେ ରହିଲେ । ଲାବଣ୍ୟବତୀର 'କୁସୁମ ସମୟ ଉଦୟ' ହେବାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ସ୍ୱ ଗୃହ ସଖାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଓ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ନିଜର ଗୃହସଖୀଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ "ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହୋଇ, ବନରେ କେଳି ବିରଚିଲେ ତହିଁ ।" ଏହି କାଳରେ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ବାତର ଋଜଯୋଗରେ ଶୃହମିଙ୍କ ସହ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର୍ ନେତ୍ର ମୁଦ୍ରିତ ହେବାରୁ ଚଣ୍ଡୀ ସେମାନଙ୍କୁ ହରଣ କରି ଇଲାବୃତ୍ତ ଖଣ୍ଡରେ ନେଇ ରଖିଲେ । ବାତରେ ଜୀବତ୍ତିନ ପରେ ମିତ୍ର ସହ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କ ଅନ୍ତର ହେବା ଜାଣି ସଖୀଙ୍କ ସହ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ଦୁଃଖାର୍ଣ୍ଣବରେ ମଗ୍ନ ହେଲା । ଜ୍ୟୋତିଷ କନ୍ୟା 'ଶକୁନେ ଜାଣିଲା ବିଚ୍ଛେଦ ବୋଲି' । କର୍ଣ୍ଣାଟରାଜ ଏହା ଜାଣି ଇଷ୍ଟଦେବୀ ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ଭଜି କରାଇ (କାଳସୀ ଦ୍ୱାରା) ଦେବଙ୍କ ଶାପହେତୁ ବିଚ୍ଛେଦ ବିଷୟ ଜାଣିଲେ । ଏଣେ ମାୟା ଦୂର ହୁଅନ୍ତେ ସଖାଙ୍କ ସହ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ବିଚ୍ଛେଦ ଜାଣି ଦୁଃଖରେ କାତର ହେଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କ ଶୋକ ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ । କବି ନିଜର ପତ୍ନୀମୃତ୍ୟୁଜନିତ ଦୁଃଖକୁ ନାନା ବ୍ୟପଦେଶରେ ନାୟକମୁଖରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । କାହିଁକି ଦାସରେ ଏଡ଼େ କପଟ; କପଟ ଭିତରେ ଯାଉଛୁ

ଘଟେ । ଘଃ ଆଉ କେତେ ଦିନ ରହିବ; ଜୀବ ଯେବେ ଭିନ୍ନ କଲି ଦଇବ । ବୁଡ଼ିଲେ ଚେତନା । ଭୋଗ ନ କରନ୍ତିକି ବେଦନା ॥ ଭୋଗ କରୁଥାଇ ଯୋଗରେ ମୁହିଁ । ଯୋଗରେ ଶିବ ଯୋଗରେ ମନାଇଁ । ଯାହା କଲି ଚିର ମୋର ବିଚ୍ଛେଦ । କୋହିଲି କାହିଁପାଇଁ ଶିରଚ୍ଛେଦ । ଯୁବାଙ୍କୁ ଯୁବତୀ । ବିଚ୍ଛେଦରୁ ଆଉ ନାହିଁ ବିପତ୍ତି ॥ ଛାନ୍ଦ ୩୯-୨୨-୨୩ ପଦ । ବିରହରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଉନ୍ମତ୍ତ ପ୍ରାୟ ହୋଇ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପକ୍ଷୀୟ ମର୍କଟ ସେନାପତିଙ୍କ ନାମଧାରୀ ପାବନ, ଜାମ୍ବବ, ଡାଳମ୍ବ, କୁନ୍ଦ, ପନସ, କଞ୍ଚନ, ଚନ୍ଦନ ବୃକ୍ଷମାନଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ତୁମ୍ଭେମାନେ ଅନୁରାଗୀ ହୋଇ "ଶ୍ରୀରାମଙ୍କୁ ଦେଲ ହଜିଲା ବନିତା" ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୟା ପରବଶ ହୋଇ ମୋ ବନିତା ଦିଅ । ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲା ମାତ୍ରେ ଦେବର୍ଷି ନାରଦଙ୍କ ବୀଣାନାଦ ସହ ବାଣୀ ମଧ୍ୟ ଶୁଣାଗଲା, "ଯୁବରାଜନ ମନରେ ନ ଭାଳ । ବାଳା ଲଭିବ କାରୁଣ୍ୟ ସମ୍ଭାଳ । ଅମର ଶାପରେ । ହେବ ବିଚ୍ଛେଦ ମାତ୍ର ସମ୍ପ୍ରତିରେ ।" ଏହାର ଶ୍ରବଣ ପରେ ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ହେଲା ଯେ ସଖୀଙ୍କ ସହ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇ ଇଳାବୃତ୍ତ ଖଣ୍ଡରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ତତ୍ପରେ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ମିତ୍ରଙ୍କ ସହ ଇତସ୍ତତଃ ଭ୍ରମଣ କରନ୍ତେ କନ୍ଦର୍ପମାନେ ଏରୂପ ଦର୍ଶନରେ ମୁଗ୍ଧ ହେବେ ଏହି ଭୟରେ କନ୍ଦରମାନେ ମିତ୍ର ସହ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କୁ ମଣିଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେଲେ । କବି ସ୍ୱ ଚାତୁରୀରେ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କୁ ହରଣ କରିବାର ସୁଯୋଗ ଦେବା, ଜ୍ୟୋତିଷବିଦ୍ୟାର ତଥା କାଳସୀର ମାହାତ୍ମ୍ୟ, କଳର ଦୁଃଖାନୁଭୂତିର ପ୍ରକାଶ; ସୁନ୍ଦର ଭଙ୍ଗୀରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଉନ୍ମତ୍ତତାର ପରିଚୟ; ରାମନାମର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ତଥା ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଅପ୍ରତିମ ରୂପର ଆଭାସ ନିଜର ଅପୂର୍ବ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତାରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଚତ୍ୱାରିଂଶ ଠାରୁ ଚତୁଃଚତ୍ୱାରିଂଶ ଛାନ୍ଦମାନ

କବି ଉପମା ଶ୍ଳେଷାଦି ଅଲଙ୍କାର ଯୋଗେ ଗ୍ରୀଷ୍ମାଦି ଋତୁମାନଙ୍କର ଜୀବନ୍ତ, ସରସ ତଥା ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ବସନ୍ତ ଋତୁରେ ବିଚ୍ଛେଦ ଘଟାଇ ଗ୍ରୀଷ୍ମ, ବର୍ଷା, ଶରତ୍, ହେମନ୍ତ ଓ ଶିଶିର ଋତୁମାନଙ୍କରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କୁ ବିରହଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗ କରାଇ ପୁନଶ୍ଚ ବସନ୍ତରେ ମିଳନ କରାଇଛନ୍ତି । ଋତୁମାନଙ୍କ ଉପଯୋଗୀ ବିଷୟମାନଙ୍କ ଉପସ୍ଥାପନରେ କବିଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ରହସ୍ୟଜ୍ଞତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରେ । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଋତୁକାଳୀନ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ସଂଯୋଗଜ କ୍ରିୟାକଳାପ ଓ ବିରହରେ ତଦ୍ ତଦ୍ ଅଭାବରେ ଯେ ଦୁଃଖାନୁଭୂତି ସେ ସମସ୍ତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋହର ପ୍ରାଣସ୍ପର୍ଶୀ ବାକ୍ୟବିନ୍ୟାସରେ ଉପନିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଋତୁରେ ବିରହୀ ନାୟକର ଖେଦୋକ୍ତିରେ କବିଙ୍କ ସ୍ୱ ହୃଦୟଭାବ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ପ୍ରକାଶମାନ ହୋଇଅଛି । ଗ୍ରୀଷ୍ମଋତୁ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ "ପରେ ପରେ ଆଣି ପରତେ କରାଇ

ବିଧାତା ବିଧାନ ଦେଖ । ପୀରତି ହୋଇ କଥାଏ ଉପୁଜଇ ପରମ ରମ୍ୟଟି ସୁଖ ।” × × × × “ଏହା ସୁମରିବାଠାରୁ ମରିବାର ଭଲ ଘେନୁଅଛି ମନେ । ପୁନଶ୍ଚ ଦିନ ଦିନକରେ କନକଅଙ୍ଗୀର ଅନେକ ଭାବକୁ ଧାରି । ଜୀବ ଥିବାଯାକ ଜୀବିକା କରି ମୁଁ ବୁଲୁଥିବି ଯୋଗୀ ହୋଇ । ଶ୍ରୁତିଶୀଳ ନାମ ଉଚ୍ଚାରୁଁ ଉଚ୍ଚାରୁଁ ମାରୁଁ ଏକା ମୋତେ ମାର । ରସିକ ସଂସାର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଶଂସା ସାର ହୋଇ ରହୁ ମୋର ।” ପୁନଶ୍ଚ ବର୍ଷା ଋତୁରେ—“ସୁନ୍ଦରୀ ଯେତେ ଗୁଣବତୀ ତେତେ । ଜୀବନପ୍ରଭୁ ମୋ ବିନୟୀ କେତେ । ଥାଉ ଆଉ ଏ ଘେନାଘେନି ଭାବ । ମନୁ ଜୀବ ଯିବାଯାଏ ନ ଯିବ । ଦଇବ କି କଲା । କାହିଁ ବିଚ୍ଛେଦ ଦଣ୍ଡ ରଖିଥିଲା ।” ଶରତ୍ ଋତୁର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅବସରରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ମୃଦୁତା ଓ ଶୀଲତାକୁ ପ୍ରଶଂସା କରିବା, “ଆଜ ଯାଏ ସେ ଚତୁରୀବଚନ । ନେତ୍ରେ ମନେ କରିଅଛି ସଦନ । ସେହି ଦିନେ ପ୍ରଥମେ କଥା ଶୁଣା । ଦିନେ ସାରୀ ପଢ଼ାଉଁ ସୁଲକ୍ଷଣା । ଜାଣି ଲୁଚି ମୁଁ ଶୁଣିଲି ସ୍ୱଚ୍ଛେ । ସାରୀ ପଢ଼ିଦେଲା ଯେ କାନ୍ତ ପଛେ । ସଲଜ୍ଜିତ ଇନ୍ଦୀବରାକ୍ଷୀ ମୋହିନୀ । ଦେଇ ଶ୍ରୁତି ଚିବୁକରେ ତର୍ଜନୀ” ଇତ୍ୟାଦି । ସ୍ତ୍ରୀର ସ୍ୱାମୀ ସମୀପରେ ଉଚ୍ଚରେ ଭାଷଣ କରିବା ଅନୁଚିତ । ଶାରୀ ପଢ଼ାଇବାରେ ଉଚ୍ଚ ସ୍ୱରରେ ପଢ଼ାଉଥିବାବେଳେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଉପସ୍ଥିତ ହେବା ଓ ଶାରୀର ତାହା କହିବାରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ଲଜ୍ଜିତ ହେବା ବିଷୟଟି କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ନାରୀ ସମୟଜ୍ଞତାର ସୁନ୍ଦର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଶରତ୍ ଋତୁରେ ନାୟକର ଖେଦୋକ୍ତି:— “ଯିବ ସହସ୍ର ଜନ୍ମେ କି ପାସୋର । ଅମୃତରୁ ପ୍ରିୟାବାଣୀ ମଧୁର । ମନ ମୋହିବ ଭ୍ରମୁଛି ନିରତେ, ମଶା ମଶାରିରେ ପଡ଼ି ଯେମନ୍ତେ ।” ପ୍ରିୟାବିରହରେ କି ଅତୁଳ କ୍ରନ୍ଦନ; ଉନ୍ମାଦନା ହେତୁ ମେଳନ ନିମନ୍ତେ ଅସମ୍ଭାବ୍ୟ ଅଦ୍ଭୁତ କଳନା ପରେ ନିଜର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିମୂଢ଼ତାସୂଚକ ଉକ୍ତିକୁ ବିଜୟ ମଜୁମଦାର କି ବୀଭତ୍ସ ଅର୍ଥ କରିଅଛନ୍ତି । ବୀଭତ୍ସ ମତ ପ୍ରକାଶ ବୀଭତ୍ସ ରୁଚିର ବହିଃପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର । ହେମନ୍ତ ଋତୁରେ “ଆଉ ପାଇବି କି ଯୁବତିବରକୁ ନାହିଁ ଏ ପରତେ । ଯୋଗୀ ହୋଇ ଯାଇ ଦେଲି ଭାବମାନ ଜପିବି ନିରତେ । ବାଞ୍ଛା ତରୁତଳେ ବସି କାଶିବାସୀ ତୋଷି ଏ କାମନା । ଗଙ୍ଗାସାଗରେ ଝାସି ହେଲେ ଲଭିବି ଗଜେନ୍ଦ୍ରଗମନା ।” ଶିଶିର ଋତୁରେ ୪୪ ଛାନ୍ଦର ୩ ପଦରୁ ୧୧ ପଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ “କଷଟି ପାଷାଣେ ବାରବାର ସୁନା ଗରି ପରି ହୋଇ ଯେହ୍ନେ । ପଙ୍କଜ ପଲ୍ଲବ ଶେଜେ ଶୋଇଥିବ ମୋହର ବଲ୍ଲଭୀ ସେହ୍ନେ । ହେ ଛାଡ଼ିବୁ ତାକୁ ମନ୍ମଥ । ଏତିକି ପ୍ରାର୍ଥନା ମୋର ।୮। ଆହୁରି କଥାଏ ଯଥା ଏକ ନାମ ଅଶ୍ୱିନୀକୁମାର ଦୁଇ । ସେହି ପ୍ରକାରେ ତା ମୋର ଏକ ପ୍ରାଣ କେବଳ ଯୁଗଳ ଦେହି । ହେ ଯେବେ ମୋର ପ୍ରାଣ ଯିବ । ବାଳଦେହେ ସମ୍ଭାଇବ ।୧୦।

କାଳିଦାସଙ୍କ ଉତ୍ତରମେଘର ଛାୟା ଏଥିରେ ପତିତ ହେବା ସମ୍ଭବ । ଏହାପରେ ନାୟକର ଖେଦରେ କବିଙ୍କ ମନୋଗତ ଭାବ ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ପ୍ରକାଶମାନ । କବି ନିଜ ଉକ୍ତି ସାର୍ଥକ କରି "ରସିକ ସଂସାରମଧ୍ୟରେ ସାର" ରୂପେ ପ୍ରଶଂସା-ଭାଜନ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ନାୟିକା ଲାବଣ୍ୟବତୀର ବିରହଜନିତ ଖେଦରେ ସରଳପ୍ରାଣ ପତିବ୍ରତାର ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ, ଆବେଗ କରୁଣଲହରୀରେ ଭାସମାନ ହୋଇ ପ୍ରୀତିର ସର୍ବୋଚ୍ଚତ୍ୱ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛି । ନାୟକର ବିଳାପରେ କିନ୍ତୁ କବି ହୃଦନ୍ତଗତ ଅନୁଭୂତିର ସହଜ କରୁଣ ହୃଦୟତନ୍ତ୍ରୀର ବିଧୂନନ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରକାଶମାନ ହୋଇଅଛି ।

ପଞ୍ଚଚତ୍ୱାରିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କଦ୍ୱାରା କାଳକେୟ ସଂଶପ୍ତକ-ମାନଙ୍କ ଜୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କ କୀର୍ତ୍ତିର ଜଗତ ବ୍ୟାପିବା ଅଦ୍ଭୁତ କଳ୍ପନାବିଭବର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରେ । ଏହି ଛାନ୍ଦରେ ବୀର, ଭୟାନକ, କରୁଣ ଓ ବୀଭତ୍ସ ରସମାନଙ୍କର ଯଥାଯଥ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କୁ ନବରସରେ ନବଗ୍ରହଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ତୁଳନା କରି କବି ନିଜର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ତଥା ବୁଦ୍ଧିଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଷଟ୍‌ଚତ୍ୱାରିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ସ୍ୱଦେଶଗତ ଦୂତଙ୍କୁ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଦେଖି ରାଜ୍ୟର ତଥା ସ୍ୱପ୍ରିୟାର କୁଶଳବାର୍ତ୍ତା ପଚାରିବା ଲାବଣ୍ୟବତୀ ବିରହରେ ସାତିଶୟ କ୍ଷୀଣ ତଥା ମୃତକଳ୍ପା ହୋଇଥିବା ଶୁଣି ସିଦ୍ଧକାଷ୍ଠୀୟ ହୟପୃଷ୍ଠରେ ପବନ-ଗତିରେ ସ୍ୱଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିବା ଓ ଅନ୍ତଃପୁରରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ହଠାତ୍ ପ୍ରିୟାକୁ ଆଶ୍ଳେଷ କଲେ, ପ୍ରିୟାର ମାନ କରିବାର ଅବସର ନ ଥିବା ବିଷୟ କବି ନାୟକର ଭାବୀ ସ୍ୱପ୍ରିୟା ବିଷୟକ ଭାବନାକୁ ଏପରି ମନୋହର ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ ଭାଷାରେ ତଥା ନାଟକୀୟ ଛଟାରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ପାଠ କଲେ ଭାବୁକର ହୃଦୟ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରୀତିରସରେ ଆର୍ଦ୍ର ହେବ । "ଅଜାଗେ ମୁଁ ପଛୁଁ ଯାଇଁ କରିବି ଆଶ୍ଳେଷ । ନ ପାଇବ ସୁମୁଖୀ ମାନକୁ ଅବକାଶ ।" ପୁଣି ଭାବନା ପରେ—"ବେଗେ ବୋଲିବି ଅଇଲି ତୋ ଲୋଉଡ଼ିଲି ଦାସ । ନ ପାଇବ ସୁମୁଖୀ ମାନକୁ ଅବକାଶ"—ପୁଣି ଅନ୍ୟ ଭାବନା ପରେ "ଚମକି ଚାହିଁବା ବେଳେ ଜାଣିବ ହରଷ । ନ ପାଇବ ସୁମୁଖୀ ମାନକୁ ଅବକାଶ ।" ପୁନଶ୍ଚ ଭାବନାନ୍ତର ପରେ "ଶୁଣି ଏ ବାଣୀ ଅଧିକ ଦ୍ରବିବ ମାନସ । ନ ପାଇବ ସୁମୁଖୀ ମାନକୁ ଅବକାଶ ।" ସର୍ବଶେଷ ଭାବନା ପରେ "ସଖୀ ଡାକଦେବ ଅନ୍ନ ନିଅଛଇ ଆସ । ନ ପାଇବ ସୁମୁଖୀ ମାନକୁ ଅବକାଶ ।" ୨୧ ପଦଠାରୁ ୩୦ ପଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେଖ । ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କର କାଞ୍ଚୀ

ନଗର ପ୍ରବେଶବେଳେ ବନ୍ଦୀମାନଙ୍କ ମୁଖରୁ ଅଦ୍ଭୁତ କୀର୍ତ୍ତିଗାନ ଶ୍ରବଣ; ରାଜା ସେ କବିତ୍ୱର ଅବେଶରେ ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ରାଜକୁମାରଙ୍କର ଅଭିଷେକ କରାଇବା ସଂକଳ୍ପ; ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ନିକଟକୁ ଗଲାବେଳେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ବିରହ-ଯନ୍ତ୍ରଣାର ଉପଶମ ନିମନ୍ତେ ଉପଚାରର ଆୟୋଜନ ଦେଖି ଓ ସଖୀମାନଙ୍କ ସଖେଦ ସାନ୍ତ୍ୱନାବାଣୀ ଶୁଣି ଉନ୍ମନା ହେବା, ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କ ଆଗମନବାର୍ତ୍ତା ଶୁଣି ଗାତ୍ରୋତ୍ଥାନ କରିବାରେ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତେ ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ ସବ୍ୟଗ୍ର ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବା ଅତି ଚମତ୍କାରଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ସପ୍ତଚତ୍ୱାରିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ ସ୍ନିଗ୍ଧ ବଚନ ଅତି କାରୁଣ୍ୟମୟ, ସ୍ନେହଗର୍ଭକ ଓ ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ । କବି ନିଜର ମନୋଭାବକୁ ନାୟକମୁଖରେ ଅତି ସୁନ୍ଦର, ସରସ, ସହଜ ଓ ମର୍ମନ୍ତୁଦ ବାଣୀରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରସିକ ହୃଦୟବତ୍ତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । "ଏବେ ସେ ଅନୁଭବରେ । ବିଚ୍ଛେଦ ବିପତ୍ତିରୁ ବଡ଼ ହୋଇ ରମ୍ଭୋରୁ ଧାତା ବିହି ନ ଥିବ ରେ ।" ୧୩ ପଦ । "ଯେ ଜନ ନାରୀହତେ, ରହେ ପୁଣି ଜୀବିତେ ଜନମାନଙ୍କୁ ବଞ୍ଚେ ରେ । ଇନ୍ଦ୍ରକରେ ଯେ ଥାଇ ସେ କୁଳିଶ ନୁହଇ ସେହି କୁଳିଶ ନିଷ୍ଠେଁ ରେ । ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ । ନାରୀ ପୁରୁଷ ଦୁଇ ରେ । ଯେନ ଏକ ଜୀବନ କେବଳ ତନୁଭିନ୍ନ ଯୋଗେ ଏକତ୍ୱ ହୋଇ ରେ ।" ୧୮ ପଦ । "ଦରଶନରୁ ଦୂର ହେଲୁନି ପାଇବାରୁଁ ମୋର ଅଶେଷ ବ୍ୟଥା ରେ । ଭିନ୍ନ ନୋହେ ଏ ଖେଦ ତୋର ମୋର ବିଚ୍ଛେଦ ହୋଇ ରହିଲା କଥାରେ । ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ । କରିବେ ପରି ହାସ୍ୟରେ । ରସିକ ପ୍ରିୟାହିନେ ଏ ରହିଲି ଜୀବନେ ଏଥି ଉପାୟ ହସ ରେ ।" ମିଳନ ପରେ ଦମ୍ପତୀ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦରେ ସୁଖମୟ ଜୀବନ ଯାପନ କଲେ ।

ଅଷ୍ଟଚତ୍ୱାରିଂଶ ଛାନ୍ଦ

ରାଜା ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କୁ ଅଭିଷିକ୍ତ କରାଇ ନୃପତିପଦବୀ ପ୍ରଦାନ କଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ କର୍ଣ୍ଣାଟ ରାଜ୍ୟର ସୁଖ ସମୃଦ୍ଧିର ବର୍ଣ୍ଣନା । କବି କାବ୍ୟର ଉପସଂହାରରେ ସ୍ୱ କାବ୍ୟ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି କହିଅଛନ୍ତି "ନାନା ଅଭିଧାନ ବିଧାନ ପରି । ନାଟକ କାବ୍ୟ ଅଙ୍ଗେ ମାଧୁରୀ । ଦୃଷ୍ଟି ସୃଷ୍ଟିରେ ହୋଇଛି ବିଚାରି । ରସିକ ଚିତ୍ତ ମୋହନ ମନ୍ତ୍ର × × ×· । ଧନୀ ବଣିକ ପସରା ସମାନ । ବିବିଧ ରସ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ।" ଏପରି ବିବିଧ ରସପୂର୍ଣ୍ଣ ରସିକମୋହନ, ନାଟକୀୟ ଛଟାପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚିତ୍ର କାବ୍ୟ ପ୍ରକୃତରେ ପୃଥିବୀର ସାହିତ୍ୟରାଜ୍ୟରେ ବିରଳ ।

ଲାବଣ୍ୟବତୀ କାବ୍ୟରେ ସୂକ୍ତି ସରଳ ମଧୁର ପଦ୍ୟାବଳୀ

(୧) ବିଷବୃକ୍ଷ ସ୍ଥାପି ନାଶ କରିବାର ଦୋଷ । (୨) ଏ ସଂସାର ଖେଳଘରର ସଦୃଶ । (୩) ଜନ୍ମ ଅନ୍ଧ ନୟନକୁ ଲଭିଲେ ଯେମନ୍ତ । (୪) ରସିକା ଭଜିଲୁ ଭାବ ରସକ ଜାଣିଲୁ । (୫) ବୋଇଲୁ ମୁଁ ନ ମଲି ଦେଖିଲି ଏତେ ଦୁଃଖ । (୬) ସୁନ୍ଦର ପଣରେ ତାର ସେହୁ ପଟାନ୍ତର । (୭) ଶୋଭାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନ୍ତୁ କବି ବୁଦ୍ଧି କରି ତହିଁ । (୮) ଯେ ଗୀ ଜୟମୋହନାସ୍ତ୍ର ମାରି ଭିଆଇଲ୍ । (୯) ସୁନ୍ଦର ତାହା ଅଙ୍ଗରେ ସୁନ୍ଦର ହୋଇଲେ । (୧୦) ନାହିଁ ନଥିଲେ ନାହିଁ ସଂସାର । (୧୧) ବ୍ୟାଧିବନ୍ତର ବାଞ୍ଛିତ ଉପଗ୍ରର ବୈଦ୍ୟ ବାହୁଲ୍ୟ ପରି । (୧୨) ମୂର୍ଖ ସ୍ୱଭାବ ଅଦୃଷ୍ଟରଜା ପରି ସେ କାହୁ ରତି ପ୍ରକାଶିବ । (୧୩) କସ ପୁଣ ଦେଖା ନ ଯାଇ ଯେବେ ଥାଇ ଜୀବରେ । ବିଷମ ସମସ୍ୟା ପୂରଣହେଲା ଏହି ଠାବରେ । (୧୫) ବିନ୍ଦୁ ବିନ୍ଦୁ ଜଳ ରହିଛି ଗୃହୁ ଲୁଟିଲ ବାଳେ । ତୁଷାର ବୃଷ୍ଟିକି ହୋଇଛି ନବ ତମାଳଦଳେ । ନବଘନେ କବା ଉଇଁଛି ତାର ତାରକାଶ୍ରେଣୀ । ମୋତି ପଚନ କି ହୋଇଛି ନୀଳମଣି ଧରଣୀ । (୧୬) ପରଦ୍ରବ୍ୟ ପରସ୍ତ୍ରୀ ହରଣକୁ । ଲେଖି ଶୁଭ କରି ତହୁଁ ମରଣକୁ । (୧୭) ଉଇ ତରୁ ଫଳେ ଖବେ ଆଶାୟୀ ପରି । (୧୮) ବାହ୍ୟରେ ଆରମ୍ଭ ସେ ଅନ୍ତରେ ବ୍ୟାକୁଳ । ଭସ୍ମ ଆଚ୍ଛନ୍ନରେ ଥାଇ ଯଥା ଅନଳ । (୧୯) ଗୁରୁଦ୍ରୋହୀ ପୁଣ ସ୍ୱର୍ଗଭୋଗ ପାଇଛି...ଜଳ ଉପରେ ଶୈଳ ଭାସି ଅଛନ୍ତି । ଛନ୍ଦ । -୭୧।୭୨ । (୨୦) ନଚରଖେ କାଗଜଚକ୍ର ଯଥା କୁତୁକୀ । (୨୧) କର୍ଣ୍ଣ ଛେଦରେ ଯଥା ମୃଗ ଘଣ୍ଟିଶବଦେ । (୨୨) ତଲ୍ଲନା ହେଲା ସ୍ୱମାରୂପ ଲୋକନେ ବିଷୟୁ ପଛକୁ ପକାଇ । (୨୩) ଚମତ୍କାରରେ ଚମତ୍କାର । (୨୪) ଯାହାର ଯହିଁ ସେ ବଳଇ ପ୍ରେମ । (୨୫) ଯେବେ ଏ ଯୁବା ବୟସେ । ଦ୍ରବ୍ୟ ସ୍ୱମା ନାହିଁ ପାଶେ । କି ଲଭ ତହୁଁ ନୃପତିସମ୍ପତ୍ତି ଥାଇ । (୨୬) ଦୁର୍ଗା ମୋ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ହର । (୨୭) ଏକା ଏ ନୋହେ ହରଷ...ସେ କି ସମାନ ଛ୧୧—୧୯ ପଦ । (୨୮) କେନ୍ଦୁ ପଲ୍ଲବେ ଥୁଆ କି ଫୁଲ୍ଲ କମଳ । (୨୯) ଭଜୁ ନ ଭଜୁ ବାନ୍ଧବୀ...ବିନାଶ ହୋଇ—ଛ୧୧—୨୫ । (୩୦) ଉଠି ଭଙ୍ଗନ୍ତେ ଅଳସ......ସମ୍ଭାବନା ଜଲ୍ଲ ପ୍ରାୟ ଉଠିଲ୍ଲ ଛନ୍ଦେ ଛ୧୧-୨୬।୨୭ ପଦମାନ (କବିଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧର ସୁନ୍ଦର ନିଦର୍ଶନ) । (୩୧) ପିଶୁନ ଧାତା କି କଲୁ ଦାରୁଣ କୃତ । (୩୨) ଚେତି ଚଉଦିଗ ଗୃହଁଲ୍...ଏତେ ବ୍ୟାକୁଳ କପାଁ କଲୁ । ଛ ୧୭—୧୮ ପଦମାନ (କରୁଣ ମଧୁର ସରସ ପଦାବଳୀ) । (୩୩) କାହା ମନେ ଥିଲ୍ଲ ଅଗାଧସମୁଦ୍ର ଚକ୍ଷୁ ଭିତରେ ସମ୍ଭାଇବ । (୩୪) ସବୁ ବଡ଼ ଦଇବ । (୩୫) ପବନକୁ ପାଶ ପାଡ଼ ବସିଥିଲେ ସେ କାହିଁ ହୋଇବ ବନ୍ଧନ । (୩୬) ତୁଳାପାଟେ ଭଣା ଅଧିକ ପଦାର୍ଥ ପଡ଼ିଲେ କି ସମେ ରହିବ । (୩୭) କରମବଶରେ ସ୍ଥଳ ନ ପାଇ ମୁଁ ବୁଡ଼ିଲ । (୩୮) କଲ୍ଲ କଥା ଯେହୁ ଅନ୍ୟଥା କରଇ ଏମନ୍ତ ଦାରୁଣ ଦଇବ । (୩୯) ଦୁଃଖ ସହି ଧଇର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟ ଲଭ ଅବଶ୍ୟ । (୪୦) ରୋଗ ଋଣ ଶତ୍ରୁ ଶେଷକୁ

ରଖିଲେ - ଆପଣାର ବାଧ ଏ କଥା । (୪୧) ବଡ଼ ହୋଇ କିସ ହୋଇବ ଅର୍ଜିଲା କର୍ମ ବିନା ଭୋଗ କରିବ । (୪୨) ସର୍ପ ପାତର ନାଟିକା ଲାଗିଲେ ଯଥା ଛାଟକା କଷ୍ଟ କଷ୍ଟ ହୋଏ ଉନ୍ନ ତେମନ୍ତ ମନ । (୪୩) ଦୁଇ କରେ ଭୁଞ୍ଜେ ଭୋଗୀ । ହେଲେ କି ସୁଖୀ । (୪୪) ହେମନ୍ତ ଋତୁ ପ୍ରବେଶ···ସମୁଦ୍ରେ ଚୁଲ ଛ୧୩-୫୯ । ୬୪ ପଦମାନ (ସୁନ୍ଦର ସରଳ ସାନ୍ତ୍ୱନାବାଣୀ) । ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ବିଳାପ—୧୪ ଛାନ୍ଦଟି ଅତି ସରସ ଓ ହୃଦୟସ୍ପର୍ଶୀ । (୪୫) ଜଳ କଳଶ ଚନ୍ଦ୍ରବିମ୍ବକୁ ଧରି । ପାରିଲି ନାହିଁ ସୁଧା ଭୋଗ ତ କରି । (୪୬) ସ୍ୱର୍ଗସମ୍ପଦ ଯେଉଁ କର୍ମରେ ଥାଇ । ବଚନ ମଣେ ବଜ୍ରପତନ ତହିଁରେ । (୪୭) ପ୍ରଭୁ ସେ ବଡ଼ କରେ ଦାସଜନକୁ । (୪୮) ଦୁର୍ବଳ ମାରିବାକୁ ସମସ୍ତେ ଆଗ । (୪୯) ଜୀବନରୁ ଅଧିକ କେହି ନ ଲେଖ । (୫୦) ବିଷହିଁ ହୋଏ ହିତ ସନ୍ନିପାତରେ । (୫୧) ଆରତ ହେଲେ କାଫି ନୁହଇ ବେଗ । କାଳକୁ ଗୃହିଁ ଭୋଗ ହୁଅଇ ଯୋଗ । (୫୨) ନାସିବୁ ହୋଇ ବଡ଼ ଜଗତେ ନାହିଁ । (୫୩) କାଚ କଳଶେ ଯଥା ଜଳ ଗୁପତ । ପଡ଼ିଲା ପରି ଦିଶେ ନ ପଡ଼ଇ ତ ଯେ । ହସିଲା ବେଳେ ଖସି ପଡ଼ିଲା ପରି । ଖସି ନ ପଡ଼େ ତଥା ଅମୃତଧାରି ଯେ (କବିଙ୍କ କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୋଧ) ଛ୧୪-୨୫ । (୫୪) କଳେବରକୁ ଯଥା ନ ଛାଡ଼େ ଛାଇ । ମୁଁ ତାକୁ ନ ଛାଡ଼ିବି ତେମନ୍ତ ହୋଇ । (୫୫) ଜାନ୍ତ ହୋଇଛି ପାଗଲ ଆମ୍ଭ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ । (୫୬) ମାନ ସର ହେଲେ ସିନା ମରାଳୀ ରସିବ···ଏହି ବାର୍ତ୍ତାରେ ମିଳଲେ ହେବ କି ସମ୍ମତ ଛ୧୨—୧୨ । ୧୩ ପଦ । (୫୭) ବିଧାତା ଘଟାଇ ଦେଇ ଯେ ଯୋଗ୍ୟ ଯହିଁକି । (୫୮) କାର୍ଯ୍ୟକାଳେ ମିଥ୍ୟା କହିବାର ଦୋଷ ନାହିଁ । (୫୯) ଧାତାରୁ ଦାରୁଣ ହୋଇ ନାହିଁ ତ ସଂସାରେ । (୬୦) ଧାତା ସୁନ୍ଦର ସଂସାରେ । ଜନ୍ମୁ ରାଜା କହିଅଛି ସ୍ତ୍ରିସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷରେ । (୬୧) ରବିକର ପରଶେ ବୋଧିଲେ ପଦ୍ମ ତୋଷ······ ଆନନ୍ଦରେ ନୃତ୍ୟ କରି ବାଣୀ ପ୍ରକାଶଇ । ଛ୧୮-୪୬ । ୪୬ ପଦ । (୬୨) କାହିଁକି ବୋଇଲା ପୁରୁଷ ସାର । ବାଳାଠାରେ ନାହିଁ ବିନୟ ଯାର । (୬୩) ଢଳଗଲେ ଘଟ ତାଳସିବ ସିନା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ନେହବାରି ରେ । (୬୪) ଆଉ ଦୁର୍ଲଭ ହୋଇ ଛୋଟେ କେ ଅଛି କେବଳ ଦୁର୍ଲଭ ତୁହି ରେ । (୬୫) ଗୁଣ ସରିତ ସଂଗ୍ରହିଲୁ ସାଗର ବିଗ୍ରହ ନଷ୍ଟଯୁ ତୋହୋର । (୬୬) ଯୌବିତ ଥିଲେ ନରପତି ଶୋଭି ପାଇ···ନୟନ ନ ଥାଇ ଦେବ ଦରଶନେ ଗଲା ପ୍ରୟୁ ଉପହାସରେ । ଛ ୧୯-୧୬ ପଦ । (୬୭) ଅନଳେ ଦହିଲେ ସୁବାସକୁ ନଷ୍ଟ । କେବେ ଛାଡ଼ଇ ଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦନ । (୬୮) ନୂତନ ଅନ୍ଧେ ପ୍ରାପତ ହେଲା କି ନୟନ । (୬୯) ମୂର୍ଖକୁ ବୁଝାଇବାର ଅତି କଷ୍ଟ ଜାଣ । (୭୦) ଦରିଦ୍ର ରତନ ପାଇ ହରାଇଲା ପରାୟେ ହୋଇଲା ବିମତି । (୭୧) ବୁଡ଼ିଲା ସଂସାର ମୋର । (୭୨) ଆକାଶପ୍ରକାଶ ଚନ୍ଦ୍ର ଧରିବାକୁ ନିଃଶ୍ରେଣୀ କାହିଁ ଖୋଜଇ । (୭୩) କରମେ ଯାହା ବିଧି ଲେଖିଥିବ ଭୋଗ କରିବ ତାହା । (୭୪) ହାଟକ ଝଟକେ ସତ୍ୱିବାର ନୁହଇ । ଜନନୀ ଜନକ

ଛାନ୍ଦ

ଛନ୍ଦ ଶବ୍ଦରୁ ଛାନ୍ଦ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ । ଛନ୍ଦ ଶାସ୍ତ୍ର ନୂତନ ନୁହେଁ । ଛନ୍ଦ ବେଦାଙ୍ଗ ଅଟେ । ଛନ୍ଦଜ୍ଞାନ ବିନା ବେଦାର୍ଥଜ୍ଞାନ ଅସମ୍ଭବ । ପଦଜ୍ଞାନ ଲୋକର ଯେପରି ଦୁରବସ୍ଥା ଛନ୍ଦ ବିନା ବେଦର ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । "ଛନ୍ଦଃ ପାଦୌ ତୁ ବେଦସ୍ୟ" ପାଣିନି । ବୈଦିକ ଓ ଲୌକିକ ଭେଦରେ ଛନ୍ଦର ବିସ୍ତୃତ ପିଙ୍ଗଳ ଛନ୍ଦସୂତ୍ରାଦିରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ବୈଦିକ ଛନ୍ଦ ସାତଗୋଟି । ତାହା ଯଥାକ୍ରମେ ଗାୟତ୍ରୀ, ଉଷ୍ଣିକ୍, ଅନୁଷ୍ଟୁପ୍, ବୃହତୀ, ପଂକ୍ତି, ତ୍ରିଷ୍ଟୁପ ଓ ଜଗତୀ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୈଦିକ ଛନ୍ଦ ଆର୍ଷୀ, ଦୈବୀ, ଆସୁରୀ, ପ୍ରାଜାପତ୍ୟା, ଯାଜୁଷୀ, ସାମ୍ନୀ, ଆର୍ଚ୍ଚୀ ଓ ବ୍ରାହ୍ମୀ ଭେଦରେ ଆଠ ପ୍ରକାର । ସେମାନଙ୍କ ଅକ୍ଷରବିନ୍ୟାସରେ ତାରତମ୍ୟ ଅଛି । ଆର୍ଷୀଟି ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରଚଳିତ । ତହୁଁ ଗାୟତ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି ଆର୍ଷୀ ଭେଦରେ ଯଥାକ୍ରମେ ୨୪, ୨୮, ୩୨, ୩୬, ୪୦, ୪୪ ଓ ୪୮ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟଙ୍କ ଅକ୍ଷରବିନ୍ୟାସମାନ ନିମିତ୍ତ ପିଙ୍ଗଳ ଛନ୍ଦସୂତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଛନ୍ଦମାନଙ୍କର ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ଏକପାଦ, ଦ୍ୱିପାଦ, ତ୍ରିପାଦ ଓ ଚତୁଷ୍ପାଦ ହୁଏ । ଅକ୍ଷରମାନଙ୍କ ତାରତମ୍ୟ ହେତୁ ଗାୟତ୍ର୍ୟାଦି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଆଖ୍ୟା ଧାରଣ କରନ୍ତି । ଯଥା—ଗାୟତ୍ରୀ ୨୧ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ତିନି ପାଦରେ ସପ୍ତାକ୍ଷର ହେଲେ ପାଦନିଚୃତ ଗାୟତ୍ରୀ ହୁଏ । ଯେ ଗାୟତ୍ରୀ ଛନ୍ଦ ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ଛଅ ଅକ୍ଷର, ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ଅଷ୍ଟାକ୍ଷର, ତୃତୀୟ ପାଦରେ ସପ୍ତାକ୍ଷର, ସେହି ତ୍ରିପାଦ ଗାୟତ୍ରୀକୁ ଅତିପାଦନିଚୃତ କହନ୍ତି । ଏହିପରି ଅକ୍ଷରବିନ୍ୟାସର ତାରତମ୍ୟରେ ଗାୟତ୍ରୀର ନାନା ଭେଦ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏହିପରି ଉଷ୍ଣିକ୍, ଅନୁଷ୍ଟୁପ୍ ଆଦିଙ୍କର ନାନା ଭେଦ ମଧ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଅଗ୍ନି ସବିତାଦି ଓ ଅଗ୍ନିବେଶ୍ୟ କାଶ୍ୟପାଦି ସେମାନଙ୍କର ଯଥାକ୍ରମେ ଦେବତା ଓ ଋଷି ଅଟନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣ ସିତ, ସାରଙ୍ଗାଦି । ଷଡ୍‌ଜ, ଋଷଭ, ଗାନ୍ଧାର, ମଧ୍ୟମ, ପଞ୍ଚମ, ଧୈବତ ଓ ନିଷାଦ ଯଥାକ୍ରମେ ଗାୟତ୍ର୍ୟାଦି ସପ୍ତ ବୈଦିକ ଛନ୍ଦମାନଙ୍କର ସପ୍ତ ସ୍ୱର । ପୁନଶ୍ଚ ଗାୟତ୍ରୀ ଉଦାତ୍ତ; ତ୍ରିଷ୍ଟୁପ୍ ଅନୁଦାତ୍ତ (ନୀଚ); ଜଗତୀ ସ୍ୱରିତ ବୋଲନ୍ତି । ନିଷାଦ ଗାନ୍ଧାର—ଉଦାତ୍ତ; ଋଷଭ ଓ ଧୈବତ—ଅନୁଦାତ୍ତ; ଷଡ୍‌ଜ, ମଧ୍ୟମ ଓ ପଞ୍ଚମ ସ୍ୱରିତ ଅଟନ୍ତି । ନିଷାଦାଦି ସପ୍ତସ୍ୱରମାନେ ଉଦାତ୍ତାଦି ସ୍ୱରତ୍ରୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଉଦାତ୍ତ, ଅନୁଦାତ୍ତ ଓ ସ୍ୱରିତ ସ୍ୱରମାନେ ଗାୟତ୍ରୀ, ତ୍ରିଷ୍ଟୁପ୍ ଓ ଜଗତୀମାନଙ୍କର ଅନୁଗତ । ତେବେ କିପରି ଉଷ୍ଣିକ୍, ଅନୁଷ୍ଟୁପ୍, ବୃହତୀ ଓ ପଂକ୍ତିମାନଙ୍କରୁ ସ୍ୱର ବର୍ଣ୍ଣାଦି ସମ୍ଭବ ହୁଅନ୍ତି ? ଉଷ୍ଣିଗାଦି ଚାରିଗୋଟି ଗାୟତ୍ର୍ୟାଦି ତିନିଗୋଟିର ଆଶ୍ରିତ ହେତୁ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣାଦି ସମ୍ଭବ ହୁଅନ୍ତି । ନାରଦ ଶିକ୍ଷାଦିରେ ଏମାନ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛନ୍ଦର ଚତୁର୍ଭାଗର ଏକ ଭାଗକୁ ପାଦ କହନ୍ତି । ୨୪ ଅକ୍ଷର ଗାୟତ୍ରୀର

ରାଗ ପ୍ରଧାନତଃ ୬ ଗୋଟି :—ରାଗମାନେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଋତୁରେ ଗୀତ ହୁଅନ୍ତି । ହିନ୍ଦୋଳ, ଦୀପକ, ମେଘ, ଭୈରବ, ଶ୍ରୀ ଓ ମାଲକୋଷ୍ ଯଥାକ୍ରମେ ବସନ୍ତ, ଗ୍ରୀଷ୍ମ, ବର୍ଷା, ଶରଦ, ହେମନ୍ତ ଓ ଶିଶିର ଋତୁର ଅଟନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ୱରର ପାଞ୍ଚ ରାଗିଣୀ, ଆଠ ଉପରାଗ ଓ ଆଠ ଉପରାଗିଣୀ । ରାଗ—ପୁରୁଷ, ରାଗିଣୀ—ସ୍ତ୍ରୀ, ଉପରାଗ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଓ ଉପରାଗିଣୀ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ରବଧୂ । ତେଣୁ ସେମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ ୬ ରାଗ, ୩୦ ରାଗିଣୀ, ୪୮ ଉପରାଗ ଓ ୪୮ ଉପରାଗିଣୀ । ରାଗ ରାଗିଣୀ ନାମକରଣରେ ଶାସ୍ତ୍ରକାରମାନେ ଏକମତ; କିନ୍ତୁ ଉପରାଗ ଓ ଉପରାଗିଣୀର ନାମକରଣରେ ଅନୈକ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

*ରାଗ—ହିନ୍ଦୋଳ ରାଗିଣୀ—ପଟମଞ୍ଜରୀ, ବଲ୍ଲବଲ୍ଲୀ, ଲଳିତା, ଦେଶାକ୍ଷ ଓ ରାମକଲି; ଉପରାଗ—ମଙ୍ଗଳ, ଶୋଭା, ବିଭାସ, ବିନୋଦ, ଗୌରି, ପ୍ରଧାନ-ଚନ୍ଦ୍ରବିମ୍ବ ଓ ଆନନ୍ଦ; ଉପରାଗିଣୀ—ପାର୍ବତୀ, ପୂର୍ବୀ, ଚୈତ୍ରୀ, ସରସ୍ୱତୀ, ଦେବଗିରି, ତରୁଣୀ, କେରବୀ ଓ ଲୀଳାବତୀ । ରାଗ—ଦୀପକ; ରାଗିଣୀ—କାମୋଦୀ, ଦେଶୀ, କାନଡ଼ୀ, କେଦାରୀ ଓ ନଟ; ଉପରାଗ—କଳିଙ୍ଗ, କୁନ୍ତଳ, କମଳ, କୁସୁମ, ଚମ୍ପକ, ରାମ, ଲହଳ ଓ ହିମାଳ; ଉପରାଗିଣୀ—ଜୟନ୍ତଜୟନ୍ତୀ, ମଙ୍ଗଳ-ଗୁର୍ଜରୀ, ମନୋହରୀ, ଅହରୀ, ଯମନ, ହମୀର, ଶଙ୍କର, ବିହାଗଡ଼ା । ରାଗ—ମେଘ, ରାଗିଣୀ—ଦେଶକାରୀ, ଭୂପାଳୀ, ଗୁର୍ଜ୍ଜରୀ, ମହ୍ଲାରୀ ଓ ଟଙ୍କଳ; ଉପରାଗ—ଗଜଧର, ଶଙ୍କାର, ଜାଲନ୍ଧର, ସାରଙ୍ଗ, ନଟନାରାୟଣ, ଶହାନା, କଲ୍ୟାଣ ଓ ଶଙ୍କରାଭରଣ; ଉପରାଗିଣୀ:—ମାଣ୍ଡ, କାନଡ଼ନଟ, କଦମ୍ବନଟ, ଗୌରୀ, ବିହାରୀ, ପରଜ, ନଟମଞ୍ଜରୀ ଓ ଶୁଦ୍ଧନଟ । ରାଗ—ଭୈରବ; ରାଗିଣୀ—ଭୈରବୀ, ମଧୁମାଧବୀ, ସିନ୍ଧବୀ ଓ ବଙ୍ଗାଳୀ; ଉପରାଗ—ହର୍ଷ, ତିଳକ, ପୂରିୟା, ମାଧବ, ସୋହ୍ନ, ବିଲନେହ, ମଧୁ ଓ ପଞ୍ଚମ; ଉପରାଗିଣୀ—ବିଲାବଲୀ, ସୁହା, କୁମ୍ବାର, ଫଳଗୁର୍ଜ୍ଜରୀ, ସୋରଠୀ, ଅନଦାହି, ପଟହମଞ୍ଜରୀ ଓ ଖାରୀ । ରାଗ—ଶ୍ରୀ; ରାଗିଣୀ—ମାଳଶ୍ରୀ, ମାଳବୀ, ଆଶାବରୀ ଓ ବସନ୍ତ; ଉପରାଗ—ସିନ୍ଧୁ, ମାଳବ, ଗୌଡ଼, କୁମ୍ଭ, ଗୁଣସଗର, ଗମ୍ଭୀର, ଶଙ୍କର ଓ ବିହାଗଡ଼ା; ଉପରାଗିଣୀ—ସରସ୍ୱତୀ, ବିଜୟା, କୁମ୍ଭୀ, ସିରେ, ମୋହିନୀ, କ୍ଷେମ, ସହସ୍ରଶୀର୍ଷ ଓ ଧାନଶୀ । ରାଗ—ମାଲକୋଷ୍; ରାଗିଣୀ—କକୁଭ, ଖମ୍ବାବତୀ, ଗୁଣକଳି, ଗୌରୀ ଓ ତୋଡ଼ୀ; ଉପରାଗ—ମାରୁ, ମେବାଡ଼ା, ପ୍ରବଳ, ବଡ଼ହଂସ, ଭ୍ରମର, ଚନ୍ଦ୍ରକ, ଖୋକର ଓ ନନ୍ଦ; ଉପରାଗିଣୀ—ଧନାଶ୍ରୀ, ଜୈତାଶ୍ରୀ, କାମୋଦୀ, ଗନ୍ଧାରି, ସୁଧରାଇ, ଦୁର୍ଗ, ଭୀମପଲଶୀ ଓ ମାଳଶ୍ରୀ । ଏହି ବିଭାଗ କରଣରେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀରାଗର ରାଗିଣରେ ମାଳଶ୍ରୀ, ଧନାଶ୍ରୀ ଓ ମାଲକୋଷ୍

---

*"ସାମବେଦାତ୍ ସ୍ୱରା ଜାତାଃ ସ୍ୱରେଭ୍ୟୋ ଗ୍ରାମ ସମ୍ଭବଃ । ଗ୍ରାମେଭ୍ୟୋ ଜାତୟୋ ଜାତା ଜାତିଭ୍ୟୋ ରାଗ ସମ୍ଭବଃ । ସପ୍ତସ୍ୱରାସ୍ତ୍ରୟୋ ଗ୍ରାମା ମୂର୍ଚ୍ଛନାଶ୍ଚୈକ ବିଂଶତିଃ । ଦ୍ୱାବିଂଶତିଶ୍ଚ ଶ୍ରୁତୟ ଏତେଭ୍ୟୋ ରାଗସମ୍ଭବଃ ।"

ବିନ୍ୟାସରେ ସମତା ନାହିଁ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଗୁଜ୍ଜରି ରାଗର ଗୀତର ପାଦ-ମାନଙ୍କରେ ୧୦, ୧୧, ୧୨, ୧୩, ୧୪, ୧୫ ଅକ୍ଷର ବିନ୍ୟାସ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଅର୍ଜ୍ଜୁନଦାସଙ୍କ ରାମବିଭା, ନରସିଂହଙ୍କ ପଦ୍ମମାଳାକାବ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିରେ ଛନ୍ଦମାନଙ୍କର ପଦଗ୍ରନ୍ଥିତ ପାଦମାନଙ୍କରେ ଅକ୍ଷରସମତା ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ଶାରଳା ମହାଭାରତ, ଦାଣ୍ଡୀ ରାମାୟଣ, ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କ ହରିବଂଶ, ଚୈତନ୍ୟଦାସଙ୍କ ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭପୁରାଣାଦିରେ ମଧ୍ୟ ଅକ୍ଷରସମତା ନାହିଁ । ଏହିପରି ଲେଖା ହେବା ବହୁ ପରେ ପାଦମାନଙ୍କର ଅକ୍ଷରସମତା ରକ୍ଷିବାକୁ କବିମାନେ ଚେଷ୍ଟା କଲେ । ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ରସ-ବିନୋଦରେ ଏହି ବିଷୟରେ କହିଅଛନ୍ତି । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଚରଣକୁ ଶଙ୍କା । ନବ ଅକ୍ଷର ପରଛନ୍ଦ । ଅଷ୍ଟ ଅକ୍ଷର ହୋଇ ନାହିଁ । ଦଶ ହୋଇବ ଅବା କାହିଁ । × × × × ଅକ୍ଷର ଗଣିମ ହସ୍ତରେ । ତେବେ ସେ ଲେଖିବ ପତ୍ରରେ ॥ ବେଦରେ ତଥା ସଂସ୍କୃତରେ ବିଷମ ବୃତ୍ତ ଓ ସମବୃତ୍ତର ପଦ୍ୟାବଳୀ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ସମବୃତ୍ତ ଓ ବିଷମ ବୃତ୍ତରେ ରାଗ ମଧ୍ୟ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହେ । ଯେଉଁମାନେ କୌଣସି ରାଗକୁ ଅକ୍ଷର ନିୟମରେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରନ୍ତି ସେମାନେ ଛନ୍ଦଶାସ୍ତ୍ର ଓ ସଙ୍ଗୀତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନଭିଜ୍ଞ । ସେମାନେ ପାଠକ ଓ ଗାୟକଙ୍କୁ କେବଳ ଧନ୍ଦାରେ ପକାନ୍ତି । ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ରାଗର ନାନା ବୃତ୍ତ ହୋଇପାରେ; ତେଣୁ ଅକ୍ଷରବିନ୍ୟାସରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ହେବା ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଗୋଟିଏ ରାଗର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅକ୍ଷରବିନ୍ୟାସମାନଙ୍କରେ ପଦ୍ୟମାନ—ଯଥା :—କେଦାର ଜଗମୋହନ ନବମଛନ୍ଦ, ପଞ୍ଚମଛନ୍ଦ, ରସକଲ୍ଲୋଳ ତୃତୀୟଛନ୍ଦ, କିଶୋରଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୂ 'ଝ' ଗୀତ ଓ 'ଜ' ଗୀତ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି କବିମାନଙ୍କର କାବ୍ୟ କବିତା ଓ ଚଉପଦୀ ପ୍ରଭୃତିରେ ସାଧାରଣତଃ ରାଗ ଓ ବାଣୀର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପାଉଁ, କ୍ୱଚିତ୍ ତାଳର ଉଲ୍ଲେଖ ଥାଏ । ଗୋଟିଏ ରାଗର ନାନା ବାଣୀ ବା ବୃତ୍ତ ହୋଇପାରେ । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରାଗର ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ତାଳ ହୋଇପାରେ । ସେହି ପ୍ରାଚୀନ କବିମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଉକ୍ତ ବାଣୀମାନଙ୍କର ଗାନରୀତି ସର୍ବଜନ ଜ୍ଞାତ ଥିଲା । ଆଜକାଲି କିନ୍ତୁ ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ବାଣୀର ଗାନରୀତି ଜଣା ନ ଥିବାରୁ ଗାନ କରିବାରେ ବିଶେଷ ଅସୁବିଧା ହୁଏ । ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ତାଳ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି ସେହି ଛନ୍ଦର ଉକ୍ତ ରାଗର ଗାନ ସହଜରେ ହୋଇପାରେ । ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜଗମୋହନ ଛନ୍ଦର କେତେକ ଛନ୍ଦରେ ରାଗ ଓ ବାଣୀ କେତେକ ଛନ୍ଦରେ କେବଳ ରାଗ ଓ କେତେକ ଛନ୍ଦରେ ରାଗ ଓ ତାଳ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । ଜଗମୋହନ ଛନ୍ଦ:—ଷଷ୍ଠ ଛନ୍ଦ—ବସନ୍ତ ରାଗ—ରୂପକତାଳ; ଅଷ୍ଟମ ଛନ୍ଦ—ଗୁଜ୍ଜରୀ ରାଗ—ଖେମଟା ତାଳ; ନବମ ଛନ୍ଦ—ରାଗ କେଦାର—ତାଳ ଝମ୍ପା; ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ—ଲାବଣ୍ୟବତୀର ୩୨ ଛନ୍ଦ—ରାଗ ରାଜବିଜେ—ତାଳ ରୂପକ ପ୍ରଭୃତି ଦିଆ ଯାଇଅଛି । ତାହା ଗାଇବାରେ ଅସୁବିଧା ହେବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ କେବଳ ରାଗର ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଅଛି ତାହା ଯଥାଯଥ ଗାନ କରିବା

ଅତି କଷ୍ଟକର । ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ରାଗ ଓ ବାଣୀ ଉଭୟ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି-- ବାଣୀ ବା ବୃତ୍ତର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲେ—ଗାନ କରିବା ସହଜସାଧ୍ୟ ହୁଏ । ବାଣୀ ବା ବୃତ୍ତର ପ୍ରଚଳନ ନ ଥିଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ତାର ଗାନ ଜଣା ନ ଥିଲେ, ରାଗର ପ୍ରକୃତ ଗାନ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ରାଗର ବାଣୀ ଥିଲେ ଅବଶ୍ୟ ତାହାର ବିଶିଷ୍ଟ ରୀତି ଜଣାଯାଏ ଓ ତାର ଅକ୍ଷର ବିନ୍ୟାସ ଅବାଧରେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରୁଁ । ଅକ୍ଷରବିନ୍ୟାସର ଭିନ୍ନତାରେ ରାଗ ନାନା ଆକୃତି ଧାରଣ କରିପାରେ; କିନ୍ତୁ ଅକ୍ଷର ନିୟମରେ ଶୁଦ୍ଧ ରାଗକୁ ନିୟମିତ କରିବା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭ୍ରମାତ୍ମକ । ଓଡ଼ିଆରେ ଶୁଦ୍ଧ ରାଗ ବ୍ୟତୀତ ଆମ୍ଭେମାନେ ଅନେକ ମିଶ୍ର-ରାଗ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଶୁଦ୍ଧ:—ଭୈରବ, ମେଘ ପ୍ରଭୃତି । ମିଶ୍ର: —କେଦାର+ଗୌଡ଼ା=କେଦାର ଗୌଡ଼ା; ପାହାଡ଼ି+କେଦାର=ପାହାଡ଼ିଆ କେଦାର । କଲ୍ୟାଣ+ଆହାରୀ= କଲ୍ୟାଣ ଆହାରୀ; ମଙ୍ଗଳ ଗୁର୍ଜ୍ଜରୀ, ବସନ୍ତ ବରାଡ଼ି ଇତ୍ୟାଦି । କେଉଁ ତାଳରେ ବା ବୃତ୍ତରେ ପାହାଡ଼ି ଓ କେଦାର ବୋଲାଯାଏ ତାହା ଠିକ୍ କରି ପରେ କିପରି ମିଶ୍ର ପାହାଡ଼ି କେଦାର ବୋଲାଯିବ ତାହା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ହେବ । ଏ ବିଷୟ ବଡ଼ ଗୁରୁତର । ଦୁଃଖର କଥା, ଛନ୍ଦ ଓ ଗୀତର ରାଗ-ରାଗିଣୀ ବିଷୟରେ ତଥା ଗୀତି ରୀତିର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ବିଷୟରେ ଯଥାଯଥ ଅନୁଶୀଳନ, ଆଲୋଚନା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମର ଏହି ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡରେ ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ ଲୋକେ ନିଜ ଇଚ୍ଛା ଅନୁସାରେ ମନମଉଜ ଗାନ କରି ବିଷମ ବିଭ୍ରାଟ ଉପସ୍ଥିତ କରାଉଅଛନ୍ତି । ଏ ବିଷୟରେ ପ୍ରକୃତ ଓ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେଲେ ବୈଦିକ ସୂକ୍ତ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ସ୍ତୋତ୍ରଗୀତି, ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ କାବ୍ୟ କବିତା, ପୃଥ୍ୱୀରାଜ ରାସୋ, ମରହଟ୍ଟୀ ନାମଦାସ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ କବିଙ୍କର କୃତି; ଚଣ୍ଡୀଦାସ, ବିଦ୍ୟାପତି, ସୂରଦାସ, ମୀରାବାଈ, କବୀର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ହିନ୍ଦୀ କବିତା; ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ କାବ୍ୟ କବିତା ଓ ଗୀତି ପ୍ରଭୃତି ବୈଦିକ ଶିକ୍ଷା, ପିଙ୍ଗଳଛନ୍ଦ ସୂତ୍ର, ପ୍ରାକୃତ ପିଙ୍ଗଳ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଛନ୍ଦଗ୍ରନ୍ଥ ତଥା ସଂସ୍କୃତ, ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳ ଓ ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳ ସଙ୍ଗୀତ ଶାସ୍ତ୍ର ସହିତ ଶ୍ରମ ଓ ଅଭିନିବେଶ ସହ ଆଲୋଚନା କଲେ ତଥ୍ୟ ସମ୍ଭବତଃ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହେବ । ଏ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଗଲେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ମୋର ପ୍ରିୟବନ୍ଧୁ ମଧୁପୁର ପଟ୍ଟାୟତ ଶ୍ରୀ ବଳଭଦ୍ରଚନ୍ଦ୍ର ଧୀରଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ଅବଶ୍ୟ ନେବାକୁ ହେବ । ସେ ଆଜୀବନ ସଙ୍ଗୀତଶାସ୍ତ୍ରର ଆଲୋଚନା କରି ତଦ୍ ବିଷୟରେ ଯେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ଅନ୍ୟତ୍ର ବିରଳ କହିଲେ ସତ୍ୟର ଅପଳାପ ହେବ ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ କାଗଜର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭତା ହେତୁ କେତେକ ବିଷୟ ଆଲୋଚିତ ହୋଇ ପାରି ନାହିଁ ଓ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ବିଷୟ ସଂକ୍ଷିପ୍ତରୂପେ ସୂଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଭାଷାର ସରଳତା ରହିପାରି ନାହିଁ । ଲାବଣ୍ୟବତୀ ବିଷୟରେ ବିଚାର କରୁଁ

ଲାବଣ୍ୟବତୀ

ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦ

ରାଗ—ନଳିନୀଗୌଡ଼ା

(ରାମବିଭା ପ୍ରଥମଛାନ୍ଦ ବାଣୀରେ)

ଜୟ ଜୟ ଜୟ ରାମ ଜନକସୁଖଦ ।
ଭୀମ ହରଷ ଦାନରେ ସଦା ବିଶାରଦ ହେ । ୧ ।

---

୧ । ଆଦ୍ୟରେ ଜୟଶବ୍ଦ ମଙ୍ଗଳ ବଚନ । ଲିପିଦୋଷ ଗଣଦୋଷ ନାଶାର୍ଥ । ଜୟ ଶବ୍ଦର ପୁନଃ ପୁନଃ ତିନିବାର ପ୍ରୟୋଗ—ଆଦରାର୍ଥରେ ବା ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶପୂର୍ବକ ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପକ୍ଷେ:—ରାମ—ଦଶରଥନନ୍ଦନ । ଜନକସୁଖଦ ହେ ରାମ ଜୟ କି ଜୟଯୁକ୍ତ ହୁଅ (ଏଦ୍ୱାରା ରାମଙ୍କର ସର୍ବୋତ୍କର୍ଷ ଖ୍ୟାତିରେ କବିଙ୍କର ନମସ୍କାର ସୂଚିତ ହେଲା)—ଜନକ ଯେ ଜନକ ଋଷି (ସୀତା ସ୍ୱୟମ୍ବର କାଳରେ ଶିବଧନୁ ଭଙ୍ଗଦ୍ୱାରା) ତାଙ୍କର ସୁଖଦାତା ଅଟ ବା ଦଶରଥ ଯେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପିତା ତାଙ୍କର ସତ୍ୟରକ୍ଷା କରିବାଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜର ବନକୁ ଯିବା ଓ ଭରତକୁ ରାଜା କରାଇବା, ରୂପ ଯେ ବରଦାନର ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ପୂରଣଦ୍ୱାରା ସୁଖଦାତା ଅଟ । ଭୀମ ହରଷ ଦାନରେ—ମହାଦେବଙ୍କ ମନରେ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ କରିବାରେ, ସଦା—ସର୍ବଦା ବିଶାରଦ—ଚତୁର ନିପୁଣ ଅଟ (ଶିବଙ୍କର ରାମତାରକମନ୍ତ୍ର ଜପଦ୍ୱାରା) ବା ହେ ଜୟ କି ହେ ବିଜୟ ହେ ରାମ ଜୟ ଜୟ—ଜୟଯୁକ୍ତ ହୁଅ ।

ପରଶୁରାମ ପକ୍ଷେ:—ଜନକସୁଖଦ—ଜନକ ଯେ ଜମଦଗ୍ନି ତାଙ୍କର ସୁଖଦାତା—(ତାଙ୍କ ବଚନ ପରିପାଳନରେ—ମାତୃ ଶିରଚ୍ଛେଦରୂପ) । ଜୀବତେ ବାକ୍ୟକରଣଂ ମୃତାହେ ଭୂରିଭୋଜନଂ ! ଗୟାୟାଂ ପିଣ୍ଡଦାନେନ ତ୍ରିଭିଃ ପୁତ୍ରସ୍ୟ ପୁତ୍ରତା । ଭୀମ—ଦୁଷ୍ଟଜନ, ବୀରପୁରୁଷ—ଦୁଷ୍ଟ କ୍ଷତ୍ରିୟମାନଙ୍କର, ହରଷ ଦାନରେ—ସୁଖ ଖଣ୍ଡନ କରିବାରେ । ସେ ୨୧ ଥର ପୃଥିବୀକୁ ନିକ୍ଷତ୍ରିୟ କରିଥିଲେ । (ଦାନ—ଖଣ୍ଡନ) ।

କବି ଭାରତୀକି ଅଗୋଚର ଛବି ଯାର ।
ସୁମନାବୃନ୍ଦବନ୍ଦିତ ଏଣୁ ନିରନ୍ତର । ୩ ।
ମହାଶୟ ବଳରିପୁ ପରେ ତାପକର ।
ଛନ୍ଦଭଙ୍ଗ କୃତରୁ କାତର ଅରି-ପୁର । ୪ ।

ଲକ୍ଷଣଚନ୍ଦ୍ର—କଳଙ୍କଯୁକ୍ତ ଯେ ଚନ୍ଦ୍ର—ସେହି ସେ ଅଲକ୍ଷ ଅନୁପମ ଯହିଁର ଏପରି ମୁଖ ଯାହାଙ୍କର ଅର୍ଥାତ୍ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କଠାରୁ ତାଙ୍କର ମୁଖ ସୁନ୍ଦର ।

୩। ରାମ ପକ୍ଷେ:—କବି ଯେ ବାଲ୍ମୀକି ତାଙ୍କ ଭାରତୀକୁ—ବଚନକୁ; ଅଗୋଚର—ଅଜ୍ଞାତ; ଛବି—ଦ୍ୟୁତି, କାନ୍ତି ଯାହାର । ସୁମନାବୃନ୍ଦ—ଦେବସମୂହ । ବନ୍ଦିତ—ପୂଜିତ । ନିରନ୍ତର—ସର୍ବଦା ।

ପଶୁରାମ ପକ୍ଷେ:—କବି—କାବ୍ୟକର୍ତ୍ତା ତାଙ୍କର ଭାରତୀ ଯେ ଭାଷା ତହିଁକି ଅଗୋଚର—ଅଜଣା—ଛବି ଯେ କାନ୍ତି ଯାହାର । ସୁମନାବୃନ୍ଦ—ମନସ୍ୱୀ ସମୂହ—ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ବନ୍ଦିତ—ପୂଜିତ ।

ବଳରାମ ପକ୍ଷେ:—କବି ଯେ ଶୁକ୍ର; ଭାରତୀ ଯେ ସରସ୍ୱତୀ ସେ ଦୁହିଁଙ୍କ ଅଗୋଚର—ଅନାଶ୍ରୟ, ଛବି—ଶୋଭା ଯାହାଙ୍କର ଅର୍ଥାତ୍ ଶୁକ୍ର ଓ ସରସ୍ୱତୀ ସେ ଦୁହେଁ ତୁମ୍ଭ ଶୋଭାକୁ ସମାନ ନୁହନ୍ତି । ଉଭୟ-ଶୁଭ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ଅଟନ୍ତି ବା ଉଭୟଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅତୀତ । ସୁମନାବୃନ୍ଦ—ସାଧୁବୃନ୍ଦ (ବା ଗୋପୀମାନେ) ।

୪ । ରାମ:—ମହାଶୟ ବଳରିପୁପରେ—ମହାଶୟ ବଳ—ଅତିଶୟ ବଳ ଯାହାର ଏପରି ରିପୁ—ଶତ୍ରୁ ଯେ ରାବଣ ତା ଉପରେ ତାପ ବା କୋପ କର—ତତ୍ପ୍ରତି ତେଜ ବା କ୍ରୋଧ ପ୍ରକାଶକାରୀ ଅଟ । ଛତ୍ର—ଶତ୍ରୁ ରାଜା ରାବଣର ଶ୍ୱେତାତପତ୍ର ତାହାର ଭଙ୍ଗ ଯେ ଭେଦ ବା ନାଶ କରିବାରୁ (ଛନ୍ଦଭଙ୍ଗ—ରାଜ୍ୟଚ୍ୟୁତି, ରାଜଛତ୍ରର ଧ୍ୱଂସ) । ଅରିପୁର—ଲଙ୍କାପୁରସ୍ଥ ଜନମାନେ । କାତର—ଅଧୀର ।

ପଶୁରାମ ପକ୍ଷେ:—ହେ ମହାଶୟ ବଳ—ଅତ୍ୟଧିକ ବଳଶାଳୀ; ରିପୁପରେ କୋପକର—ରିପୁ ଯେ ଶତ୍ରୁରାଜାମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ କୋପକାରୀ । ଛନ୍ଦଭଙ୍ଗ—ରିପୁନାଶ ତାହା କରିବାରୁ କାତର ହେଲେ ଅରିପୁର ।

ବଳରାମଙ୍କ ପକ୍ଷେ—ହେ ମହାଶୟ—ମହାନ୍ ଅଟେ ଆଶୟ ଅଭିପ୍ରାୟ ଯାହାଙ୍କର, ଉଚ୍ଚାଭିଳାଷୀ; ବଳ—ବଳ ବୋଲି ନାମ ଯାହାର । ଅରିପୁର ଛନ୍ଦ—ଅରିପୁର ହେଲା ଭୂମଣ୍ଡଳ, ଭଙ୍ଗ—ଭେଦ କରିବାରୁ କାତର ହେଲେ, ଏଠାରେ ଅରିପୁର—ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନପୁରସ୍ଥ ଜନମାନେ । ଭୂମଣ୍ଡଳକୁ ଛନ୍ଦ କହନ୍ତି; ଯଥା—ଛନ୍ଦପଦ୍ଧତି

ମୂର୍ତ୍ତିବନ୍ତ କର ମୃଦୁ ଗୀତ ବଢ଼ିବଇ ।
ଏଣୁ କରି ଥିବ ଅଲଙ୍କାରଯୁକ୍ତ ହୋଇ । ୭ ।

ପଦ ସରଳ ଧ୍ୱନିରେ ଶ୍ରବଣ ମୋହିବ ।
ଅର୍ଥୀଜନପ୍ରକରକୁ ଆନନ୍ଦ କରିବ ହେ । ୮ ।

ଉରଲରେ ସାବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ଯା ବ୍ୟାକରଣେ ଲିହି ।
ସୁଚିତ୍ତେ କରଇ ଏହି ଗୀତ ହିତ ପାଇଁ ସେ । ୯ ।

ବୁଝାଇଲେ ଜଡ଼ଜନ ଭାବକୁ ପାଇବ ।
ଖଳ ଖର ଚୂତାଙ୍କୁର ପ୍ରାୟେକ ଗ୍ରାସିବ ହେ । ୧୦ ।

ଭ୍ରମର, ମନରୂପ ଭ୍ରମର । ପଦ୍ମରେ ଭ୍ରମର ଲାଗି ରହିଲା ପରି ମୋ ମନ ରାମଙ୍କ ପାଦସେବାରେ ସର୍ବଦା ଲାଗିରହୁ ।

୭ । ମୃଦୁ ଗୀତ—କୋମଳ ମଧୁର ଗୀତସମୂହ ରୂପ କାବ୍ୟ ହେଲା ମୂର୍ତ୍ତିଧାରୀ । ଯେପରି ଦେହଧାରୀର ଦେହରେ ଅଲଙ୍କାର ଥାଏ ସେହିପରି ଏ କାବ୍ୟରେ ଅଲଙ୍କାରମାନ ଅଛି । (ଏଠାରେ ଅଲଙ୍କାର ଦ୍ୱାରା ରସ, ଗୁଣ, ରୀତି, ବୃତ୍ତି, ଦୋଷ, ଅଲଙ୍କ ସବୁ ସାଧାରଣ ଭାବରେ ଗୃହୀତ ଯଥା 'ଅଲଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର' ।

୮ । ପଦ—ପ୍ରୟୋଗାର୍ହ ଶବ୍ଦକୁ କହି (ସୁପ୍‌ତିଙନ୍ତଂ ପଦମ୍)—ସେ ପଦମାନ ସରଳ—ଧ୍ୱନିରେ—ଶବ୍ଦରେ । ଶ୍ରବଣ—କର୍ଣ୍ଣ । ମୋହିବ—ତୃପ୍ତ କରିବ । ଅର୍ଥୀଜନପ୍ରକରକୁ—(ଅର୍ଥ କଲା ଲୋକ ଯେ ଅର୍ଥୀ—ପଣ୍ଡିତ । ପ୍ରକର—ସମୂହକୁ) ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ କରିବ । ପଦ ସରଳ ହେଲେହେଁ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ବୃତ୍ତିରେ ଆଶୟାର୍ଥ ପ୍ରଦାନ କରି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମନରେ ସନ୍ତୋଷବିଧାନ କରିବ ।

୯ । ଉ ର ଓ ଲ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କୁ ସମାନ ବର୍ଣ୍ଣ କହନ୍ତି—ଏହା ବ୍ୟାକରଣରେ ଲେଖା ଅଛି । ସୁଚିତ୍ତେ—ଭଲ ମନରେ; ଏଣୁ ବ୍ୟାକରଣର ଏହି ଲକ୍ଷଣକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି । ହିତ ପାଇଁ—କାବ୍ୟର ଓ ଲୋକଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ ପାଇଁ ।

୧୦ । ମୂର୍ଖଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲେ ସେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝିବ, କିନ୍ତୁ ଖଳ (ଦୁଷ୍ଟ) ଖର (ଗଧ) ପରି ଚୂତାଙ୍କୁର—ଆମ୍ବ ବଉଳକୁ ଗିଳି ଦେବ, କିନ୍ତୁ ବୁଝିବ ନାହିଁ—ତାର ଆସ୍ୱାଦ ପାଇବ ନାହିଁ ; ନ ଗ୍ରାସିବ ପାଠ ଗ୍ରହଣ କଲେ—ଯେପରି ଗଧ ଚୂତାଙ୍କୁରକୁ ଖାଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଦୁଷ୍ଟ ଲୋକ ଏ କାବ୍ୟର ଭାବ ଗ୍ରହଣ କରିବ ନାହିଁ ।

ସେ ପ୍ରେମମଞ୍ଜରୀ-ଶୋଭାପଞ୍ଜରୀ ହୋଇଲା ।
ପୁଂସନେତ୍ର-ଖଞ୍ଜରୀଟ ତହିଁରେ ରହିଲା । ୩୬ ।

ରାମ ଶବ୍ଦ ବହୁବଚନରେ କଲା ଜପ ।
ରମା ବିପରୀତ ସେହି କାଳେ ବହି କୋପ ଯେ । ୩୭ ।

ଶରୀର ମଧ୍ୟଲେପକୁ ଶରୀର ମଧ୍ୟକୁ ।
ଯୋଖି ପ୍ରହାରିଲା ବିଗୁରଣ ତା ବଧକୁ ଯେ । ୩୮ ।

ତାକୁ ସ୍ତୁତି କଲା ତୋ ନାରୀରେ ଇଚ୍ଛା ମୋର ।
ଭାବ କି ହୋଉଛ ପର ଏ ଆନ ପ୍ରକାର ଯେ । ୩୯ ।

ଜାଣି ନାହିଁ ଅଭିଧାନ ବିଧାନମାନଙ୍କୁ ।
କହନ୍ତି ବିଧୁ ଚନ୍ଦ୍ରମା ବସ୍ତୁ କର୍ପୂରକୁ । ୪୦ ।

ଲେଖନ—ଅଙ୍କିତ । ନେତ୍ରେ—ଚକ୍ଷୁରେ । ସେ ମୂର୍ତ୍ତି ଆଖିରେ ରହିଲା ତହୁଁ ଆଖିପତା ପଡ଼ିଲା ନାହିଁ । ୩୬ । ପ୍ରେମମଞ୍ଜରୀ—ସେ ସ୍ନେହଲତା ବା ସ୍ନେହକଳିକା । ଶୋଭାପଞ୍ଜରୀ—ଶୋଭାର ଆଧାରଭୂତ ବା ସ୍ଥାନ । ପୁଂସନେତ୍ର—ପ୍ରଭାକର ପୁରୁଷର ଆଖି ହେଲା ଖଞ୍ଜରୀଟ—ଖଞ୍ଜରୀଟ ଚଢ଼ାଇ ସେଠାରେ ରହିଲା ବାସ କଲା । ତା ଆଖି ସେ ନାରୀଠାରେ ଲାଖି ରହିଲା ।

୩୭ । ରାମଶବ୍ଦ ବହୁ ବଚନରେ 'ସଂସ୍କୃତରେ ରାମା' ଓଡ଼ିଆରେ ଅର୍ଥ ହେଲା ସ୍ତ୍ରୀ । ରମା ବିପରୀତ ହେଲା—ମାର—କନ୍ଦର୍ପ । କୋପ ବହି—ରାଗ ହୋଇ ।

୩୮ । ଶରୀର ମଧ୍ୟ ଲେପକୁ—ଅର୍ଥାତ୍ ଶରକୁ । ଶରୀର ମଧ୍ୟକୁ—ଦେହ ଭିତରକୁ ଯୋଖି ପ୍ରହାରିଲା—ଶର ସନ୍ଧାନ କରି ପ୍ରୟୋଗ କଲା । ବଧକୁ—ମାରିବା ପାଇଁ ।

୩୯ । ସେ ପ୍ରଭାକର କାମଦେବକୁ ସ୍ତୁତି କଲା—ତୁ ଭାବୁଛୁ ଯେ ମୁଁ ତୋ ସ୍ତ୍ରୀଠାରେ କି ରତିରେ ମୋର ମନ ବଳିଛି; ତହୁଁ ମୋର ପର—ଶତ୍ରୁ ହେଉଛୁ; ଏ ଆନ ପ୍ରକାର—ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ରତି ପଦରେ ସୁରତି ତହିଁରେ ମୋର ଇଚ୍ଛା । ତୁମ୍ଭେ ନ ଜାଣି ମୋଠାରେ ଶତ୍ରୁତା କରୁଛ । ୪୦ । ତୁମ୍ଭେ କିଣ ଅଭିଧାନ—କୋଷଗ୍ରନ୍ଥର ବିଧାନ—କାର୍ଯ୍ୟ ବା ନିୟମ ଜାଣ ନାହିଁ । ଯେପରି ବିଧୁ ଏହି ଶବ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରମା, ବସ୍ତୁ ଓ କର୍ପୂରରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତେ, ସେହିପରି ରତିଶବ୍ଦ ତୋ ପ୍ରିୟାରେ ଓ ସୁରତରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତେ ।

ଏ କାଳରେ ପୁଂସଠାରେ ବାମା ଦୃଷ୍ଟିପାତ ।
ଜନ୍ମ ଅନ୍ଧ ନୟନକୁ ଲଭିଲେ ଯେମନ୍ତ ଯେ । ୪୧ ।

ମନମଥ ମଥନେ ଥରିଲ ହେଲ ଜାନୁ ।
କଦମ୍ବକୋରକ ଶୋଭା ଲୁଟି କଲ ତନୁ ଯେ । ୪୨ ।

ନେତ୍ର ବଡ଼ସୀରେ ସେ ଧଡ଼ସି ଅନୁରାଗେ ।
ପୁରୁଷ ମନମୀନକୁ ଧରିନେଲ ବେଗେ ଯେ । ୪୩ ।

ସେକାଳେ ସୁବେଣୀମଣି ଧୀବର ହୋଇଲ ।
ଉରଜ କୁବେଣୀ ସଙ୍କଟରେ ପକାଇଲ ଯେ । ୪୪ ।

ସେ ସମୟେ ପୁରୁଷ କହିଲ ଯୋଡ଼ି କର ।
ହେ ରସ ଉଦୟା ସୁହୃଦୟା ଦୟା କର ହେ । ୪୫ ।

ତପତ ତପନୀୟାଙ୍ଗୀ ତପଫଳ ମୋର ।
ଦ୍ରୁହସିତେ ଇପ୍ସିତେ ସଫଳ କର କର ଯେ । ୪୬ ।

---

୪୧ । ପୁଂସଠାରେ—ପୁରୁଷଠାରେ । ବାମା ଦୃଷ୍ଟିପାତ—ସ୍ତ୍ରୀର ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ିଲ । ଜନ୍ମରୁ ଅନ୍ଧ ଚକ୍ଷୁ ପାଇଲେ ଯେପରି ଆନନ୍ଦିତ ହୁଏ, ସେହିପରି ସେ ପୁରୁଷ ବା ସ୍ତ୍ରୀ ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ । ୪୨ । ମନମଥ ମଥନେ—କନ୍ଦର୍ପ ପୀଡ଼ାରେ । ଥରିଲ ହେଲ—କମ୍ପିବାକୁ ଲାଗିଲ (ସାତ୍ତ୍ୱିକ ବିକାର) କଦମ୍ବକୋରକ ଶୋଭା—କଦମ୍ବକୋରକ ନ୍ୟାୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଏକ କାଳରେ କଦମ୍ବକଳି ଫୁଟି ପଡ଼ିଲ ଶୋଭାକୁ ତାର ଶରୀରପୁଲକ ନିନ୍ଦା କଲ, ଦେହସାକ ରୋମାଞ୍ଚ ଦେଖାଗଲ । (କମ୍ପ ଓ ପୁଲକ—ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଭାବ ଜାତ ହେଲ) ।

୪୩ । ନେତ୍ରବଡ଼ସୀରେ—ଆଖିରୂପ ବନସୀରେ । ଧଡ଼ସି—ଶୀଘ୍ର । ଅନୁରାଗେ—ସ୍ନେହ ବା ପ୍ରୀତିରେ ପୁରୁଷର ମନରୂପ ମାଛକୁ । ଆଖିରେ ପୁରୁଷକୁ ରଖିଲ ଅର୍ଥାତ୍ ତାଠାରେ ପୁରୁଷ ବଶ ହେଲ ।

୪୪ । ସୁବେଣୀମଣି—ସୁନ୍ଦର କେଶଯୁକ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠା । ସେ ବାଞ୍ଛାବତୀ ଯେ ଧୀବର କେଉଟ ହେଲ । ଉରଜକୁବେଣୀ—ସ୍ତନରୂପ ମାଛ ଖାଲୋଇ ତାର ସଙ୍କଟରେ—ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ରଖିଲ । ବର୍ତ୍ତୁଳ ସ୍ତନଦ୍ୱୟ ମଧ୍ୟରେ ଯେ ଅତି ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ଅଛି, ତା ମଧ୍ୟରେ ବାସ କରାଇଲ ।

୪୫ । ରସଉଦୟା—ରସର ଶୃଙ୍ଗାରର ଉଦୟ ଯାହାଠାରେ—ରସବତୀ ଓ ସୁହୃଦୟା—ଦୟାମୟୀ । ୪୬ । ତପତ ତପନୀୟାଙ୍ଗୀ—ଜଳନ୍ତା ସୁନାର

ଅତି ଦୀନ କ୍ଷୀଣ ହୀନ ମୁଁ ମଦନ ଶରେ ।
ରକ୍ଷା କର କ୍ଷମା କର କୁଟିଳାକ୍ଷୀ ବାରେ ଯେ । ୪୭ ।

ଏ ବଚନ ସ୍ୱୀକାର କଟାକ୍ଷେ ଅଣିଲା ।
ରସିକା ଭଜିଲା ଭାବ ରସିକ ଜାଣିଲା ଯେ । ୪୮ ।

ଏକେ ତ ଏକାନ୍ତ ଦୁହେଁ ତରୁଣ ତରୁଣୀ ।
ଭେଟ ଯାହା ଲୋଡ଼ୁ ଥାଇ ଫୁଲ-ଧନୁ-ପାଣି ଯେ । ୪୯ ।

ପଞ୍ଚବିଶିଖକୁ କେତେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅବା କଲା ।
ଭଲ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନାଗର ନାଗରୀ ହୃଦ ହେଲା ଯେ । ୫୦ ।

ପୁରୁଷ ନିକଟ ଲଭିବାକୁ କୃଶକଟୀ ।
ଭାବବତୀ ମନେ କଲା ଅଛିଲା ପାଶ୍ଚେଟି । ୫୧ ।

ଯୁବା ଦେହ ବହି ଏ ଉତ୍ସବୁଁ ବଡ଼ କର ।
ଉତ୍ସବ ଭୋଗ କାହିଁଛୁ କେ କହୁ ବଗୁର । ୫୨ ।

ଦଇବେ ଦେହଲୀ ବଳି ଶିବଳିଶୋଭିତା ।
ଆଲିଙ୍ଗନ କଲା ପୁଂସ ହୋଇଣ ଲୋଭିତା । ୫୩ ।

ବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା ଅଙ୍ଗ ଯାହାର—ତପ୍ତ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଶରୀରା । ମୋର ତପଫଳ—ତପସ୍ୟାର ଫଳସ୍ୱରୂପ । ଦ୍ରବସିତେ—ଅଳହାସ୍ୟ ସହିତରେ, ସ୍ମିତରେ । ଲକ୍ଷିତ—ଅଳଙ୍କରେ । ସଫଳ—ଫଳଯୁକ୍ତ କର ।

୪୭ । କ୍ଷମା କର—ମୋର ପ୍ରାର୍ଥନାକୁ ପୂରଣ କର ବା ମୋର ସହାୟ ହୋଇ । କୁଟିଳାକ୍ଷୀ—ଗୋ ବାଙ୍କଚାହାଣି । ବାରେ—ଥରେ । ୪୮ । ସ୍ୱୀକାର—ଅଙ୍ଗୀକାର । କଟାକ୍ଷେ—କୁଟିଳ ନେତ୍ରପାତରେ, ଆଡ଼ ଚାହାଣିରେ । ଭଜିଲା ଭାବ—ଆଶ୍ରିଲା ପ୍ରୀତି ବା ସ୍ନେହ ।

୪୯ । ଏକାନ୍ତ—ଜନଶୂନ୍ୟ । ଦୁହେଁ—ଦ୍ୱିତୀୟତଃ । ତରୁଣ ତରୁଣୀ—ଯୁବକ ଯୁବତୀ । ଫୁଲଧନୁପାଣି—ଫୁଲ ଧନୁ ହାତରେ ଯାହାର—କନ୍ଦର୍ପ ।

୫୦ । ପଞ୍ଚବିଶିଖକୁ—ପାଞ୍ଚଟି ଶରକୁ ବା ପାଞ୍ଚଶର ଥିବା ଧନୁକୁ (ଅରବିନ୍ଦ, ଅଶୋକ, ଚୂତ, ନବମାଳିକା, ନୀଳୋତ୍ପଳ—ଏହି ପାଞ୍ଚ ଶର ;। ଆଗରୁ ଅନେକ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପଯୁକ୍ତ ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ଥଳ ହେଲା ସେ ଦୁହିଙ୍କ ହୃଦୟ ।

୫୧ । କୃଶକଟି—କ୍ଷୀଣକଟି ସେ ସ୍ତ୍ରୀ । ଭାବବତୀ—ରସମୟୀ । ପାଶ୍ଚେଟି—ଫେରି । ୫୨ । ଉତ୍ସବ—ସୁଖ, ହର୍ଷ ।

ଚୁମ୍ବିବା ବେଳକୁ ମୁଖରାଜୀବ ତାହାର ।
ଜୀବହୀନ ହୋଇଣ ରହିଲା କଳେବର ଯେ । ୫୪ ।
ଚୁହିଁ ତରୁଣ ଅରୁଣ-ଓଷ୍ଠୀର ଏ ସ୍ଥିତ ।
ବଦନ ପବନ ଏକତେ ଦଉକଲା ଶ୍ରୁତି ଯେ । ୫୫ ।
ଲୋତକ ଜଳରେ ଆଗ ଧୋଇଦେଲା ମୁଖ ।
ବୋଇଲା ମୁଁ ନ ମର ଦେଖି ଲି ଏତେ ଦୁଖ ଯେ । ୫୬ ।
ଏ ସମୟରେ ଶୁଭିଲା ଅଶରୀରୀ ବଣୀ ।
ଗଙ୍ଗାସାଗର ସଙ୍ଗମେ ଝାସ ପୁଂସମଣି । ୫୭ ।
ଏ ବଲ୍ଲଭୀକି ଲଭିବୁ ନୃପସୁତ ହେଇ ।
ଅନଳେ ନ ଦହି ସେହିଠାରେ ଯାଅ ଥୋଇ ଯେ । ୫୮ ।
ଏ ବଚନେ କିଛି ସନ୍ତାପକୁ ଶାନ୍ତି କଲା ।
ବଙ୍ଗ ଦେଶେ ଯାଇ ଗଙ୍ଗାସାଗରେ ଝାସିଲା ଯେ । ୫୯ ।
କର୍ଣ୍ଣାଟ ଦେଶରେ କାଞ୍ଚିନାମେ ନଗ୍ର ସାର ।
ଶଶିଶେଖର ନାମରେ ତହିଁ ନରେଶ୍ୱର ଯେ । ୬୦ ।
ଶଶିରେଖା ନାମେ ତାର ପଟ୍ଟ ଯେ ମହିଷୀ ।
ପୁତ୍ରାର୍ଥେ ଅନେକ ବ୍ରତେ ତୋଷି କାଶୀବାସୀ ଯେ । ୬୧ ।

---

୫୩ । ଦେହଳୀ—ଦୁଆରବନ୍ଧ ଓ ଦ୍ୱାରର ସ୍ଥାନ । ତ୍ରିବଳିଶୋଭିତା—ଉଦରରେ ତିନୋଟି ରେଖା ବା ମୋଡ଼ିଆ ଅଛି ଯାହାର—ଶୋଭାବତୀ । ୫୪ । ମୁଖରାଜୀବ—ମୁଖପଦ୍ମ । ଜୀବହୀନ—ମୃତ । କଳେବର—ଦେହ । ୫୫ । ତରୁଣ ଅରୁଣ ଓଷ୍ଠୀର—ବାଳ ସୂର୍ଯ୍ୟ ସଦୃଶ ଲାଲ ଓଷ୍ଠ ଯାହାର ସେ ସ୍ତ୍ରୀର । ସ୍ଥିତି—ଅବସ୍ଥା, ମୃତ ଶରୀର । ବଦନପବନ—ଫୁଙ୍କ । ଦଉ କଲା—ଦେଲା । ଶ୍ରୁତି—କାନ । ୫୬ । ଲୋତକ ଜଳରେ—ଲୁହରେ ।

୫୭ । ଅଶରୀରୀ ବାଣୀ—ଆକାଶରୁ ବଚନ । ଗଙ୍ଗାସାଗରସଙ୍ଗମେ—ଗଙ୍ଗା ଓ ସମୁଦ୍ରର ମିଳନ ସ୍ଥାନରେ । ଝାସ—ବୁଡ଼ି ପ୍ରାଣଦିଅ । ପୁଂସମଣି—ପୁରୁଷଶ୍ରେଷ୍ଠ ।

୫୮ । ବଲ୍ଲଭୀକୁ—ପ୍ରିୟାକୁ, ସ୍ତ୍ରୀକୁ । ନୃପସୁତ—ରାଜପୁତ୍ର । ଅନଳେ—ଅଗ୍ନିରେ

୫୯ । ସନ୍ତାପକୁ—ଦୁଃଖକୁ । ୬୦ । କର୍ଣ୍ଣାଟ ଦେଶ—ଦ୍ରାବିଡ଼ । ନରେଶ୍ୱର—ରାଜା ।

୬୧ । ପଟ୍ଟ—ପ୍ରଧାନ । ମହିଷୀ—ରାଣୀ, ସ୍ତ୍ରୀ । ପୁତ୍ରାର୍ଥେ—ପୁଅ ପାଇବା ପାଇଁ ।

ତା ଉଦର ଆକାଶରେ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଲା ।
ଅକଳଙ୍କ କଳାନିଧି ପରିଯେ ଶୋହିଲା ଯେ । ୬୨ ।

ଆହ୍ଲାଦେ ଚନ୍ଦ୍ର ତେଜେ ଭାନୁ ଭାବି କରି ।
ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ନାମ ଦେଲେ ବିଗୁରି ବିଗୁରି । ୬୩ ।

ବେଦ ବେଦାନ୍ତେ ବିଧାତା ବ୍ୟାକରଣେ ହରି ।
ସଙ୍ଗୀତରେ ନାରଦ ଶୃଙ୍ଗାରଶାସ୍ତ୍ରେ ମାର । ୬୪ ।

କବିପଣେ ଗଣେଶ ଜ୍ୟୋତିଷେ ବୃହସ୍ପତି ।
ଅଶ୍ୱାରୋହେ ମିହିର ଭୈରବ ପରି ଗତି । ୬୫ ।

ଧନୁର୍ଦ୍ଧରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଗଦାରେ ବୃକୋଦର ।
ଦାନୀରେ କର୍ଣ୍ଣ ମାନୀରେ କୁରୁ ଦଣ୍ଡଧର । ୬୬ ।

ବଳିଷ୍ଠରେ ବଳି ଧାର୍ମିକରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ।
ସୁନ୍ଦରପଣରେ ତାର ସେହି ପଟାନ୍ତର । ୬୭ ।

କାଶୀବାସୀ—ଶିବ । ୬୨ । ଉଦର ଆକାଶରେ—ଗର୍ଭରୂପ ଗଗନରେ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଲା—ଉଦିତ ହେଲା, ଜନ୍ମ ହେଲା । ଅକଳଙ୍କ କଳାନିଧି—କଳଙ୍କଶୂନ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ର । ଶୋହିଲା—ଶୋଭା ପାଇଲା । ୬୩ । ଆହ୍ଲାଦେ—ଶୀତଳ ଓ ସ୍ନିଗ୍ଧ ଗୁଣରେ । ତେଜେ—ପ୍ରତାପରେ । ଭାନୁ—ସୂର୍ଯ୍ୟ; ଶ୍ରମକାନ୍ତ ।

୬୪ । ବେଦ ବେଦାନ୍ତ—କର୍ମକାଣ୍ଡ ଓ ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡରେ; ଋକ, ସାମ, ଯଜୁ ଓ ଅର୍ଥର୍ବ ଚତୁର୍ବେଦ, ଉପନିଷଦ୍ ଓ ମୀମାଂସା ଦିରେ । ବିଧାତା—ବ୍ରହ୍ମା । ହର—ମହାଦେବ । ଶୃଙ୍ଗାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ—କାମଶାସ୍ତ୍ରରେ । ମାର—କନ୍ଦର୍ପ ।

୬୫ । କବିପଣେ—କବିତ୍ୱରେ । ବୃହସ୍ପତି—ଗୁରୁ । ଅଶ୍ୱାରୋହେ—ଘୋଡ଼ା ଚଢ଼ିବାରେ । ମିହିର—ସୂର୍ଯ୍ୟ । ଭୈରବ—ମହାଦେବଙ୍କ ଅଂଶାବତାର ।

୬୬ । ଧନୁର୍ଦ୍ଧରେ—ଧନୁର୍ଧାରୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ । ବୃକୋଦର—ଭୀମ । ଦାନୀରେ—ଦାନୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ । ମାନୀରେ—ଅଭିମାନୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ । କୁରୁ ଦଣ୍ଡଧର—ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ।

୬୭ । ବଳିଷ୍ଠରେ—ଅତି ବଳବନ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ । ବଳି—ବଳଦୈତ୍ୟ । "ବାଳି" ପାଠରେ—ମର୍କଟରାଜ । ସୁନ୍ଦରପଣରେ—ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ । ପଟାନ୍ତର—ତୁଳନା ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟ କେହି ସରିସମ ନାହିଁ ।

ମନ୍ତ୍ରୀ ଜ୍ୟୋତିଷ ସାଧୁତ ପୁରୋଧା କୁମର ।
ନାମ ଗୁଣନିଧି ବସନ୍ତକ ପୁରନ୍ଦର । ୬୮ ।

ଋତୁଧ୍ୱଜ ସହିତେ ଏ ଚାରି ମିତ୍ର ହିତ ।
କ୍ଷଣି ଦିନ ଭିନ୍ନ ନୋହେ ଏହାଙ୍କ ସଙ୍ଗତ । ୬୯ ।

ହେ ରାମ କୃଷ୍ଣ ସୁନ୍ଦର କଳାପମଣ୍ଡନ ।
ରାଧାପତିରୁଚିହାସ ଅଘବଖଣ୍ଡନ । ୭୦ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ବୀରବର ମନୋରଥ ।
ଏ ଗୀତ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାରେ କର ଏହା ସାର୍ଥ ଯେ । ୭୧ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଛାନ୍ଦ

ରାଗ-ପଟ୍ଟମଞ୍ଜରୀ

ଶୁଣ ହେ ସୁଜନେ ରସ କର୍ଣ୍ଣ ମନଲୋଭା
ରତ୍ନାକର ମଧ୍ୟରେ ସିଂହଳ ଦ୍ୱୀପ ଶୋଭା ଯେ । ୧ ।

---

୬୮ । ସାଧୁତ—ମହାଜନ, ସୌଦାଗର । ପୁରୋଧା—ପୁରୋହିତ ।୬୯। ହିତ—ଉପକାରୀ ।

୭୦ । ରାମ ଓ କୃଷ୍ଣ ଉଭୟଙ୍କୁ କବି ବନ୍ଦନା କରୁ ଅଛନ୍ତି । ହେ ରାମଃ—ସୁନ୍ଦର—ତୁମ୍ଭେ ସୁନ୍ଦର, ଅତିଶୟ ଶୋଭାବିଶିଷ୍ଟ (ସୀତାପତିଂ ସୁନ୍ଦରମ୍) । କଳାପମଣ୍ଡନ — କଳାପଭୂଷଣ ସେଥିରେ ମଣ୍ଡନ — ଶୋଭମାନ (ନାନାଲଙ୍କାରସମ୍ପନ୍ନମ୍) ବା କଳାପ—ତୂଣୀର ଓ ଜଟାଗୁଚ୍ଛ ସେଥିରେ ଭୂଷିତ (ବାଲ୍ୟାବସ୍ଥାରେ କାକପକ୍ଷଧାରୀ ଓ ବନଚରଣେ—ଜଟାଜୁଟ ଧାରଣ କରିଥିଲେ ।) ରାଧାପତିରୁଚିହାସ—ରାଧାପତି—ଅନୁରାଧା ନକ୍ଷତ୍ରର ସ୍ୱାମୀ ଚନ୍ଦ୍ର, ତାଙ୍କର ରୁଚି—କାନ୍ତି ତା ପରିହାସ—ହସ ବା ଶୋଭା ଯାହାଙ୍କର । ଅଘବଖଣ୍ଡନ—ପାପ ବିନାଶକ । (କୃଷ୍ଣ ପକ୍ଷେ) । ସୁନ୍ଦର—ସକଳସୁନ୍ଦର ସନ୍ନିବେଶ-ଭାଃ । ୧୦) କଳାପ ମଣ୍ଡନ—ମୟୂରପୁଚ୍ଛଧାରୀ । ରାଧାପତି—ରାଧାଙ୍କ ସ୍ୱାମୀ । ରୁଚିହାସ—ସଦାସ୍ମିତ ବଦନ । ଅଘବଖଣ୍ଡନ—ଅଘାସୁରନାଶକ । ୭୧ । ମନୋରଥ—ମନକାମନା; ଇଚ୍ଛା ସାର୍ଥ—ସଫଳ ।

୧ । ସୁଜନେ—ସାଧୁଲୋକମାନେ । କର୍ଣ୍ଣମନଲୋଭା—କାନ ଓ ମନରେ ସନ୍ତୋଷ ଦେବା । ରସ—ପ୍ରୀତିକର ବିଷୟ । ରତ୍ନାକର—ସମୁଦ୍ର । ସିଂହଳ—ଲଙ୍କା ।

ଗଜ ହୟ ଉପଜୀବୀ ଭ୍ରମନ୍ତି କେଦାରେ
ମାର୍ଗ ଜ୍ୟୋତିଙ୍କ କରି ଜବସ ମନରେ ଯେ । ୧୫ ।
ବାମକର ଗ୍ରହଣେ ଜାଣନ୍ତି ଯହିଁ ମତ୍ସ
ଭାବନ୍ତି ଏହୁ ପଥରେ କି ପଥର ସ୍ୱଚ୍ଛ । ୧୬ ।
ବଜ୍ରଜାତି ବିନା ଗଜ ନ ଅଣନ୍ତି ବନୁ
ଅଶ୍ୱଶାଳେ ବନ୍ଧା ନୋହେ ସିନ୍ଧୁଜାତି ବିନୁ ଯେ । ୧୭ ।
ମୂଷିକରେ ନେପାଳୀ ପାଳନା ସୁଆଦରେ
ଗନ୍ଧମାର୍ଜାର ପୋଷିତ ବିଡାଳ ପଦରେ ଯେ । ୧୮ ।

ରହିତ, ତହୁଁ ବିବ୍ୟଜାନ ମଟୁର ସ୍ୱର ବିସ୍ତାର । ଶିଖି—ଶିଖା କରି । ଭ୍ରମି—ବୁଲି ବୁଲି, ଉଡ଼ି ଉଡ଼ି ସଞ୍ଚାର ।

୧୫ । ଗଜ ହୟ—ଘୋଡ଼ା ହାତୀ । ଉପଜୀବୀ—ଜୀବିକା ଅର୍ଜନକାରୀ । କେଦାରେ—କିଆରିମାନଙ୍କରେ । ମାର୍ଗ ଜ୍ୟୋତିଙ୍କ—ନୀଳମଣି କାନ୍ତିକି । ଜବସ—ଘାସ ।

୧୬ । ବାମକର ଗ୍ରହଣେ (ବାମ ସ୍ୱାର୍ଥେ କ) ପ୍ରତିକୂଳ ଭାବର ବିଷୟର ଯୋଗ ବା ଆଦର । ଯହିଁ—ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଲୋକେ ମିଛ ମଣନ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ଅନୁକୂଳ । ବା ବାମାକର—ସ୍ତ୍ରୀର ହସ୍ତ ଧରିବା ପରସ୍ତ୍ରୀ ହରଣ—ମିଛ ମଣନ୍ତି (ପାଠାନ୍ତର ଲୋକନାଥ ଧୃତ ପାଠ) ବା ବାମକର ପ୍ରତିକୂଳ କି ନିଷିଦ୍ଧ ଖଜଣା ନେବା ମିଛ ମଣନ୍ତି । ବା ମକର ଗ୍ରହଣେ ଜାଣନ୍ତି ଯହିଁ ମତ୍ସ୍ୟ—ବା ମକର ମଣିକି ଯାହା ମାଛ ବୋଲି ଛାଡ଼ନ୍ତି । ପଥରେ—ବାଟରେ । ପଥର—ପାଷାଣ, ପ୍ରସ୍ତର । ସ୍ୱଚ୍ଛ—ନିର୍ମଳ, ଚକ୍କଣ ।

୧୭ । ବଜ୍ରଜାତି ଗଜ—ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଜାତୀୟ ହସ୍ତୀ । ପାଲକାପ୍ୟମତେ ଭଦ୍ର, ମନ୍ଦ, ମୃଗ ତ୍ରିବିଧ ଓ ଶୁକ୍ରନୀତି ମତେ ଭଦ୍ର, ମନ୍ଦ, ମୃଗ ଓ ମିଶ୍ର ଭେଦରେ ଚତୁର୍ବିଧ ଏବଂ ଭଦ୍ର ଉଭୟ ମତେ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ । କବି ବୋଧହୁଏ ଭଦ୍ରକୁ ବଜ୍ରରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ଅଛନ୍ତି । ସିନ୍ଧୁ ଜାତୀୟ ଅଶ୍ୱ—ସିନ୍ଧୁଦେଶରେ ଜାତ ଓ ପାଳିତ ଅଶ୍ୱ । (ଆରବୀୟ ବା ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳର ଅଶ୍ୱ ବା ବ୍ରହ୍ମଦେଶର ଅଶ୍ୱ ମଧ୍ୟ—ସିନ୍ଧୁ—ସମୁଦ୍ର ଅଞ୍ଚଳ ଦେଶୀ) ।

୧୮ । ସୁଆଦରେ—ଅତି ସ୍ନେହରେ । ନେପାଳୀ—ନେପାଳ ଦେଶର ମୂଷା (ପାର୍ବତ୍ୟ ହିମାଚଳ ଦେଶରୁ ଆଗତ) ଗନ୍ଧମାର୍ଜାର—ଗାନ୍ଧିଆପଟନା ବିଲୁଇ । ବିଡାଳ—ବିଲୁଇ ।

କିନ୍ନରୀ ଗୀତ ଶ୍ରବଣ ଯହିଁ ନିତ୍ୟ ନିତ
ମହୀ ମଧ୍ୟେ ସ୍ୱର୍ଗ ସେ ହୋଇଛି ଉତପତ୍ତି ଯେ । ୨୪ ।
ସେ ନଗର ନରବର ନାମ ଚନ୍ଦ୍ରେଶ୍ୱର ।
ବିଦ୍ୟୁଲ୍ଲତା ନାମେ ପଟ୍ଟମହିଷୀ ତାହାର ଯେ । ୨୫ ।
ପଞ୍ଚଶର ସମେ ପଞ୍ଚସୁତ କଲେ ଜାତ
ଦିବ୍ୟ କୁମାରୀ ପ୍ରାପତେ କରେ ନାନା ବ୍ରତ ଯେ । ୨୬ ।
ଚଇତ୍ର ମଙ୍ଗଳବାରେ ଆରମ୍ଭି ପୂଜାକୁ
ପଞ୍ଚମ ପାଳରେ ତୋଷ କଲା ଗିରିଜାଙ୍କୁ ଯେ । ୨୭ ।
ବାଞ୍ଛାବତୀ ପିଣ୍ଡ ଥିଲା ଅଗମ୍ୟ କାନନ
ଆପଣେ ଅମ୍ବିକା ଯାଇଁ କରି ସଞ୍ଜୀବନ ଯେ । ୨୮ ।
ବୋଇଲେ ସୁନ୍ଦରୀ ହୁଅ ରସାଳର ଫଳ
ଆଜ୍ଞା ଅବଧାରିଲା ସେ ରାମା ତତକାଳ ଯେ । ୨୯ ।
କରେ ଘେନି ସ୍ୱାପ୍ନବେଶେ ମହାଦେବୀ କରେ ।
ଦେଇଗଲେ ସେ ଆମ୍ବକୁ ପାର୍ବତୀ ସତ୍ୱରେ ଯେ । ୩୦ ।
ଚେତ ଯୁବତୀ ଦେଖିଲା ହସ୍ତେ ଅଛି ଚୂତ
ତାହା ଭକ୍ଷି ମୃଗାକ୍ଷୀ ନାୟକ ସଙ୍ଗେ ରତ ଯେ । ୩୧ ।

---

୨୪ । କିନ୍ନରୀ—ସର୍ବାଙ୍ଗ ଶରୀର ମନୁଷ୍ୟାକୃତି ଓ ମୁଖ ଅଶ୍ୱର; କିନ୍ନର—ଦେବଯୋନି ବିଶେଷ; ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ବୀଣାବାଦନ ଓ ସଙ୍ଗୀତରେ ପାରଙ୍ଗମା । ନିତ୍ୟ ନିତ—ପ୍ରତ୍ୟହ । ମହୀ ମଧ୍ୟେ—ପୃଥିବୀ ମଧ୍ୟରେ । ଉତପତ୍ତି—ଜନ୍ମ ।

୨୫ । ନରବର—ନୃଶ୍ରେଷ୍ଠ, ରଜା । ପଟ୍ଟମହିଷୀ—ପ୍ରଧାନ ରାଣୀ ।

୨୬ । ପଞ୍ଚଶର ସମେ—କନ୍ଦର୍ପ ତୁଲ୍ୟରେ । ସୁତ—ପୁତ୍ର । ଦିବ୍ୟକୁମାରୀ—ସୁନ୍ଦରୀ କନ୍ୟା । ପ୍ରାପତେ—ପାଇବା ଲାଗି । ବ୍ରତ—ଦେବତା ପୂଜାରେ ଉପବାସ କରଣ । ୨୭ । ପଞ୍ଚମପାଳରେ—ପଞ୍ଚମ ଥର । ଗିରିଜାଙ୍କୁ—ପାର୍ବତୀଙ୍କୁ । ୨୮ । ପିଣ୍ଡ—ମୃତ ଶରୀର । ଅମ୍ବିକା—ପାର୍ବତୀ । ସଞ୍ଜୀବନ କରି—ଜୀଆଇଁ । ୨୯ । ରସାଳ—ଆମ୍ବ । ଅବଧାରିଲା—ପ୍ରତିପାଳନ କଲା, ନିର୍ଣ୍ଣୟ କଲା । ରାମା—ସ୍ତ୍ରୀ, ବାଞ୍ଛାବତୀ । ୩୦ । କରେ—ହସ୍ତରେ । ମହାଦେବୀ—ବିଦ୍ୟୁଲ୍ଲତା, ପାଟରାଣୀ । ସ୍ୱପ୍ନାବେଶେ—ନିଦ୍ରାରେ ଅଭିଭୂତ ହେବା ସମୟରେ । ସତ୍ୱରେ—ଶୀଘ୍ର । ୩୧ । ଚୂତ—ଆମ୍ବ । ମୃଗାକ୍ଷୀ—ହରିଣନୟନା, ପାଟରାଣୀ ।

ଧାତ୍ରୀ ଧରତ୍ରୀଭୂଷାକୁ ନାଭିଚ୍ଛେଦ କରି ।
ଗଣକଗଣ କସିଲେ ଜାତକ ବିଚାରି ଯେ । ୪୫ ।
ସୂତିକାଗୃହରେ ଯେତେ ବିଧି ଶେଷ କଲେ ।
ଦଶ ବଂଶ ଦିନେ ଦୋଳି ଶୟନ ବହାଲେ ଯେ । ୪୬ ।
ଆସିଥିଲେ ବ୍ରହ୍ମଋଷି ଶୋଭାରାଶି ଗୃହିଁ ।
ବିଚାରିଲେ କେତେ କଳ୍ପ ଶ୍ରମ କଲା ବହି ଯେ । ୪୭ ।
ମୁଖ ହେବ ଏମନ୍ତ ବିଚାରି ପଦ୍ମ ବିଧୁ ।
ହସ୍ତ ବଳା କରି ଅଗୁଁ ଗଢ଼ିଥିଲା ସାଧୁ । ୪୮ ।
ତହୁଁ ବାସ ଅହ୍ଲାଦ ଦର୍ପଣରୁ ଝଳି ।
ଲହରୀରୁ କୁଟିଳ ଅଞ୍ଜନପୁଞ୍ଜୁଁ କାଳି । ୪୯ ।
କୁରଙ୍ଗରୁ ତରଙ୍ଗ ଚନ୍ଦ୍ରମୁ ରଙ୍ଗ ହରି ।
ଲବଣୀ ଶିରୀଷରୁ କୋମଳ ବଳେ ଜୁରି ଯେ । ୫୦ ।

ସର୍ପରଜ୍ଜୁ—ସାପ ଦଉଡ଼ି । ଜଗତମୋହନୀ—ପୃଥିବୀସ୍ଥ ଲୋକଙ୍କ ମୋହ-କାରିଣୀ । ସ୍ୱଭାବେ—ସହଜରେ । ହରତପଭଙ୍ଗ—ମହାଦେବଙ୍କ ତପସ୍ୟା ଭାଙ୍ଗିବା ନିମନ୍ତେ । ପାର୍ବତୀଙ୍କ ସେବା ସମୟରେ ମହାଦେବଙ୍କ ତପ ଭଙ୍ଗ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଶିବଙ୍କ ନେତ୍ରାନଳରେ ଭସ୍ମୀଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ଦାଉ ସାଧିବାକୁ ମନ ବଳାଇଲା । ସମୁଦ୍ର ମନ୍ଥନରେ—କ୍ଷୀର ସମୁଦ୍ରରେ ମନ୍ଦର ଖୁଆଦଣ୍ଡ, ବାସୁକୀ ରଜ୍ଜୁ ହୋଇଥିଲା—ବର୍ତ୍ତମାନ ପେଟ ହେଲା ସମୁଦ୍ର, ସ୍ତନ ହେଲା ମନ୍ଦର, ବଳି ହେଲା ବାସୁକୀ । ୪୫ । ଧାତ୍ରୀ—ଧାଈ । ଧରତ୍ରୀଭୂଷାକୁ—ପୃଥିବୀମଣ୍ଡନାକୁ । ନାଭିଚ୍ଛେଦ କରି—ନାହି କାଟି । ଗଣକ—ଜ୍ୟୋତିଷ ।

୪୬ । ସୂତିକା—ସୂତିକା, ପ୍ରସବଗୃହରେ । ବିଧି—କାର୍ଯ୍ୟ । ଦୋଳଶୟନ—ଝୁଲା ଖଟଶଯ୍ୟା । ୪୭ । ବ୍ରହ୍ମଋଷି—ନାରଦ ସନକାଦି । କଳ୍ପ—ମହାଯୁଗ । ଶ୍ରମ—ପରିଶ୍ରମ । ୪୮ । ବିଧୁ—ଚନ୍ଦ୍ର । ହସ୍ତବଳା—ହାତରେ ଶରୀରର ଉପାଦାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି । ସାଧୁ—ସତ୍‌,ସୁରୁଚି ବ୍ରହ୍ମା । ୪୯ । ବାସ—ସୁଗନ୍ଧ । ଆହ୍ଲାଦ—ଲାବଣ୍ୟ । ଦର୍ପଣରୁ—ଧାତୁଦ୍ରବ୍ୟରୁ ମାଜି ଚିକ୍‌କଣ କରି ଲୋକେ ପୂର୍ବେ ମୁଖ ଦେଖୁଥିଲେ । ଝଳ—ନିର୍ମଳତା, ପ୍ରସନ୍ନତା । ଲହରୀରୁ କୁଟିଳ—ବାଳର ଭଙ୍ଗିମା ବା କୁଟିଳତା (କୁଞ୍ଚକୁଞ୍ଚିଆ) ଆଣିଲା ସମୁଦ୍ରର ଢେଉଠାରୁ । କେଶର କୃଷ୍ଣତା—ଅଞ୍ଜନ ସମୂହରୁ କଳା ଆଣି ତିଆରି କରିଥିଲା । କୁରଙ୍ଗରୁ ତରଙ୍ଗ—ହରିଣ ଚକ୍ଷୁରୁ ଚଞ୍ଚଳତ ଆଣି

ସୁବର୍ଣ୍ଣରୁ ବର୍ଣ୍ଣ ରାଜହଂସଠାରୁ ଗତି ।
ଏରୂପେ ଉପମାବର୍ଗ ଯେତେକ ଅଛନ୍ତି ଯେ । ୫୧ ।
ସବୁଠାରୁ ସାର ସାର ଭାଗ ଆଗ ଆଣି ।
ପୁରଟ ପ୍ରତିମା ପରି ରଚିଲା ରମଣୀ ଯେ । ୫୨ ।
କବି ଯେତେ ଥିଲେ ସୀକାର ତା ନ କଲେ ।
ବିଧାତା ବିଧାନ କାହୁଁ ହେବ ଏ ବୋଇଲେ ଯେ । ୫୩ ।
ଦେଖି ପଦ୍ମ ଲପନଶୋଭାକୁ ଯାର ହାରି ।
ଚରଣତଳେ ଶରଣ ପଶିଅଛି ଡରି ଯେ । ୫୪ ।
ପଦ୍ମଜାତ ସିନା ବିଧି ବିଧିଲା କେମନ୍ତେ ।
ଏମନ୍ତ ସମ୍ମତ ହେଲା ସମସ୍ତଙ୍କ ଚିତ୍ତେ ଯେ । ୫୫ ।
ସର୍ବମତେ ସର୍ବ ଶୋଭା ସ୍ଥାନ ବୋଲି ବାଳୀ ।
ଲାବଣ୍ୟବତୀ ନାମକୁ ଦେଲେ ଭାଳି ଭାଳି ଯେ । ୫୬ ।
ବଳକ୍ଷ-ପକ୍ଷର କଳାକର କଳା ପରି
ଦିନୁଦିନୁ ଶୋଭାବୃଦ୍ଧି ନରେନ୍ଦ୍ରକୁମାରୀ । ୫୭ ।

ଅଙ୍ଗରେ ଭରିଲା । ଓଷ୍ଠକୁ ବାନ୍ଧିଲା ବନ୍ଧୁଜୀବ—ପୋହଳା । ରଙ୍ଗ—ଲାଲଗୁଣ । ଦର—ଟିକିଏ କରି । ଲବଣୀ ଶିରୀଷ—ଲହୁଣୀ ଓ ଶିରୀଷ ଫୁଲର ସୁକୁମାରତା । ବଳେ—ଜୋରରେ । ଜରି—ଲୁଟି ଶରୀର ନିର୍ମାଣ କଲା । ସେ କନ୍ୟା ପଦ୍ମିନୀ, ତାର ମୁଖଲାବଣ୍ୟମୟ କାନ୍ତିଯୁକ୍ତ, କେଶ କୁଟିଳ ଓ ନୀଳ, ଚକ୍ଷୁ ଚଞ୍ଚଳ । ଅଧର ଲାଲ ଏବଂ ଶରୀର ଅତି ସୁକୁମାର । ତାର କାନ୍ତି ସୁନା ପରି ଓ ଚାଲି ରାଜହଂସର ଚାଲିପରି । ଉପମା—ଉପମାନ (ଅଧିକ ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ଓ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଦାର୍ଥ) । ସାର ସାର ଭାଗ—ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଅଂଶ । ପୁରଟ ପ୍ରତିମା—ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମୂର୍ତ୍ତି । ରମଣୀ—ସ୍ତ୍ରୀ

୫୩ । ସୀକାର—ଅଙ୍ଗୀକାର, ମାନିବା । ବିଧାତା ବିଧାନ—ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ତିଆରି । ୫୪ । ଲପନ—ମୁଖ । ଚରଣ ତଳେ—ସେହି କନ୍ୟାର ପାଦରେ । ତା'ର ପାଦ ପଦ୍ମ ହେଲା । ୫୫ । ସବୁ କବିମାନେ ମନରେ ଠିକ କଲେ ବ୍ରହ୍ମା ତ ପଦ୍ମରୁ ଜାତ, ସେ କିପରି ଏ କନ୍ୟାକୁ ନିର୍ମାଣ କଲା ଅର୍ଥାତ୍ ଗଢ଼ିଲା । ୫୭ । ବଳକ୍ଷ ପକ୍ଷର—ଶୁକ୍ଳ ପକ୍ଷର । କଳାକର—ଚନ୍ଦ୍ର । ନରେନ୍ଦ୍ରକୁମାରୀ—ରାଜକନ୍ୟା ।

କେତେ ଦିନେ ଉଭା ଭିଡ଼ି ଧରି ବିମ୍ବାଧରୀ ।
କରିଗମନରେ ପୁଣି ମହୀ ଶୋଭା କରି ଯେ । ୫୮ ।
ରଜନୀକରବଦନା ରଜ-ନିକରରେ ।
କରଇ ଖେଳ ରଚନା ଶିଶୁଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଯେ । ୫୯ ।
ରବି ରଥ ରଖେ ବଣ ହୋଇ ତା ସୁଷମେ ।
ଏଣୁକରି ଦୀର୍ଘ ଦିନ ଜାଣିଲି ଗ୍ରୀଷମେ ଯେ । ୬୦ ।
ବିଶ୍ୱସୃକ ବିଶ୍ୱକର୍ମା ଶିଳ୍ପୀ ହୋଇ ଗୋପ୍ୟେ ।
ନିର୍ମାଣି ବାରଣଦନ୍ତପିତୁଳା ତା ରୂପେ ଯେ । ୬୧ ।
ଉପି ଲେପି କୁଙ୍କୁମ ଦିଅନ୍ତି ନେଇ କରେ ।
ହେବ କି ନୋହିବ ସମ ଏମନ୍ତ ଶଙ୍କାରେ ଯେ । ୬୨ ।
ମନକୁ ନ ଆସି ଆରଦିନ ଚିତ୍ରକର ।
ହୋଇ ଚିତ୍ରେ ବିଚିତ୍ର ଲେଖନ୍ତେ ଶୋଭା ତାର ଯେ । ୬୩ ।
ତଥାପି ସୁଷମା ସମା ପ୍ରତିମା ତ ନୋହି ।
ଶୋଭାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନ୍ତି କବି ବୃତ୍ତି କରି ତହିଁ ଯେ । ୬୪ ।

---

୫୮ । ଉଭା—ଠିଆ । ଭିଡ଼ି—କାନ୍ଥ । ବିମ୍ବାଧରୀ—ବିମ୍ବସଦୃଶ ଅଧର ଯାହାର ସେ କନ୍ୟା, ଲାଲ୍ଓଠୀ । କରିଗମନରେ—ହାତୀ ପରି ଝୁଲି ଚାଲିବାରେ । ମହୀ—ପୃଥିବୀ ।

୫୯ । ରଜନୀକରବଦନା—ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖୀ । ରଜ-ନିକରରେ—ଧୂଳିରାଶିରେ । ୬୦ । ସୁଷମେ—ପରମ ଶୋଭାରେ । ଦୀର୍ଘ—ବଡ଼ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ସେ କନ୍ୟାର ଶୋଭାରେ ଚକିତ ହୋଇ ଗତି ବନ୍ଦ କରିବାରୁ ଖରା ଦିନ ବଡ଼ ହେଲା ବୋଲି କବି ତର୍କଣା କରେ ।

୬୧ । ବିଶ୍ୱସୃକ୍—ବିଧାତା; ବିଶ୍ୱକର୍ମା—ଶିଳ୍ପୀ । ସ୍ୱର୍ଗର ବିଶ୍ୱକର୍ମା କାରିଗର ହୋଇ । ଗୋପ୍ୟେ—ଲୁଚିକରି । ବାରଣଦନ୍ତ ପିତୁଳା—ହାତୀଦାନ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି । ତା ରୂପେ—ସେ କନ୍ୟା ରୂପର ତୁଳନାରେ ।

୬୨ । ଉପି ଲେପି—ଘଷି ବୋଳି । କୁଙ୍କୁମ—ଜାଫ୍ରାନ କେଶର । ଶଙ୍କାରେ—ଭୟରେ, ଧୋକାରେ । ୬୩ । ସେ ମନକୁ ନ ଆସିବାରୁ ଚିତ୍ରକର ହୋଇ ଚିତ୍ର କରି ଶୋଭା ବଢ଼ାଇବାରେ ଛଳକାରେ ରଞ୍ଜନ କଲେହେଁ । ସୁଷମା—ସୁନ୍ଦରତା । ସମା—ତୁଳା ପ୍ରତିମା ନ ହେବାରୁ କବିର ବ୍ୟବସାୟ ଆଶ୍ରୟ କରି ତାର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

କୁଚ ଅଙ୍କୁରିବାରେ ବସନ ଭିଇ ଦିଶେ
ହୃଦୟବେଦୀରେ ଅଭିଷେକ କୁମ୍ଭ କି ସେ ଯେ । ୭୧ ।
ଏ ସମୟ ମାହୁନ୍ତ ସୁନ୍ଦରୀ-ମତ୍ତକରୀ
ଅନ୍ତଃପୁର ଖୋପରେ ରଖିଲା ବଳେ ଧରି ଯେ । ୭୨ ।
ନେତ୍ରାଞ୍ଚଳେ ଚଞ୍ଚଳ ପ୍ରବେଶ ହେଲା ଆସି
ଚତୁରୀ ଚିଲ୍ଲୀ ଗୃତ୍ତୁରୀମାନଙ୍କୁ ପ୍ରକାଶି । ୭୩ ।
ଏ ପ୍ରତୀତ ଯୁବାଜିତ ଇଚ୍ଛା କରି ଭୀରୁ
ଶର ବନ୍ଧ ଶିଖେ କି ସଂସାର-ଗୁରୁଠାରୁ ଯେ । ୭୪ ।
ସୁନ୍ଦରୀ ସଂସାରେ ସେ ହେବାରୁ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ
ଦେଲା କି ପ୍ରତିଅଙ୍ଗରେ ଭୂପତି ସମ୍ପତ୍ତି ଯେ । ୭୫ ।
କୁନ୍ତଳ ଦେଶରେ ଚୂଡ଼ା ଶୋଭା କରାଇଲା ।
ବଦର୍ଭରେ ହାସକୁ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ପଣ ଦେଲା ଯେ । ୭୬।

୭୧ । କୁଚ—ସ୍ତନ । ଅଙ୍କୁରିବାରେ—ଉଦ୍‌ଗମ ହେବାରେ । ହୃଦୟ ବେଦୀରେ—ଛାତି ହେଲା ବେଦୀ; ଅଭିଷେକ କୁମ୍ଭ—ରାଜଗାଦିରେ ବସିଲା ବେଳେ ଯେ ବେଦିରେ କଳସ ବସେ, ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୌବନରାଜାର ଅଭିଷେକ କଳସ ହେଲା ।

୭୨ । ଏ ସମୟ—ଏ ଯୁବା କାଳ ହେଲା ମାହୁନ୍ତ—ହସ୍ତୀଚାଳକ । ବଣୁଆ ପାଗଳା ହାତୀକୁ ଧରିବା ନିମନ୍ତେ ବଣରେ ଖୋପ କରିଥାଆନ୍ତି । ସେଥିରେ ତାକୁ ପକାଇ ମଣ କରନ୍ତି । ସେହିପରି ଏ କନ୍ୟା ହେଲା ମତୁଆଲ ହାତୀ । ଅନ୍ତଃପୁର ଖୋପ ହେଲା, ସେଥିରେ ଏ କାଳରୂପ ମାହୁନ୍ତ ଜବରଦସ୍ତିରେ ରଖିଲା । ୭୩ । ନେତ୍ରାଞ୍ଚଳେ—ନେତ୍ରଦେଶରେ ଅର୍ଥାତ୍ ନେତ୍ରକୋଣରେ । ଚଞ୍ଚଳ—ଚଞ୍ଚଳତା ଆସି ପଶିଲା । ଚତୁରୀ—ସୁନ୍ଦରୀ । ଚିଲ୍ଲୀଗୃତ୍ତୁରୀମାନଙ୍କୁ—ଭ୍ରୂଲତାର ନୃତ୍ୟମାନଙ୍କୁ ପ୍ରକାଶ କଲା ।

୭୪ । ପ୍ରତୀତ—ବୋଧ, ଜଣା । ଭୀରୁ—ସୁନ୍ଦରୀ । ଯୁବାଜିତ ଇଚ୍ଛା କରି—ଯୁବକମାନଙ୍କୁ ଜିଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରି । ତାର କୋଣେଇ ଚାହିଁବା ହେଲା ଶର ବନ୍ଧିବା । ସଂସାରଗୁରୁଠାରୁ—କାମଦେବଠାରୁ । ୭୫ । ସୁନ୍ଦରୀ—ସଂସାରେ—ସୁନ୍ଦରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ । ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ—ମଣ୍ଡଳବର୍ତ୍ତୀ ଅର୍ଥାତ୍ ରାଜା ବା ଶ୍ରେଷ୍ଠା । ଭୂପତିସମ୍ପତ୍ତି—ରାଜାର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଉତ୍ତମ ରୂପ-ଲାବଣ୍ୟ । (ଶ୍ଳେଷରେ ଅଙ୍ଗ ଦେଶରେ ରାଜତ୍ୱ କଲା) ।

୭୬ । କୁନ୍ତଳ ଦେଶରେ—କୁନ୍ତଳ ନାମକ ହାଇଦ୍ରାବାଦର ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ଦେଶ ଓ କେଶଭାଗରେ । ଚୂଡ଼ା—ମୁକୁଟ ଓ ଜୁଡ଼ା । ବଦର୍ଭ—

କମ୍ବୁକଣ୍ଠ ଦେଖି ଅତି ଅଭିରୁ । ସମ ନୋହେ ବୋଲି ତାକେ ପ୍ରାତରୁ
ନେତ୍ର ସଙ୍ଗେ ଲକ୍ଷିବେ କି ସୁମରି । ମୀନ ଜଳହୀନରେ ଯାଏ ମରି ।୪।
ହୋଇ ହାସରେ କୁସୁମ ବଜିତ । ମକରନ୍ଦ-ଛଳେ ଅଶ୍ରୁ ତେଜିତ ।
ରମ୍ଭା ଉପମା ପଦ-ପ୍ରଦେଶକେ । ଆଉ କେହୁ ସମ ହେବ ଅଂଶକେ ।୫।
କୁନ୍ଦକୋରକ-ହୀରକରଦନା । ସୁଧାକର-ସରସିଜ-ବଦନା
ଏ ପ୍ରୟୋଗ ପରମ୍ପରା ଅଛୁ ତ । ବାଳାଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣିବାର କୁତ୍ସିତ ।୬।
କଞ୍ଜ-ଖଞ୍ଜନ-ଗଞ୍ଜନ-ଲୋଚନା । ମତ୍ତପରଭୃତଜିତ-ବଚନା ।
ଏ ବିଧିରେ ବର୍ଣ୍ଣିଲେ ସେ ଚତୁରୀ । କେତେ ହୋଇବ କବିତା ଚାତୁରୀ ।୭

—ଠେକ। ହତୁଁ—ନଷ୍ଟ ହେବାରୁ। ଦର୍ପଣ ସୁଖେ—ସହଜରେ, ସ୍ୱତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ମୁଖେ—ମୁଖ ଆଗରେ ରହ ପରିଚର ପଣ—ସେବକ ଭାବ ପ୍ରଚାର—ପ୍ରକାଶ କଲା। ମୁଖର ସ୍ୱଚ୍ଛତା ଦର୍ପଣକୁ ବଳଲା।୪। କମ୍ବୁ—ଶଙ୍ଖ। ଅଭିରୁ—ଦୁଃଖରୁ। ସମ—ସମାନ। ପ୍ରାତରୁ—ସକାଳୁ। ନେତ୍ର—ଚକ୍ଷୁ। ଲକ୍ଷିବେ—ତୁଳନା କରିବେ କି—କଛ କରିବେ ନାହିଁ ଏହା ସୁମରି—ଭାବ। ମୀନ—ମାଛ। ଜଳହୀନରେ—ପାଣି ଶୁଖିଯିବାରେ। କଣ୍ଠ ଶଙ୍ଖଠାରୁ ଓ ଆଖି ମାଛଠାରୁ ସୁନ୍ଦର।

୫। କୁସୁମ—ଫୁଲ। ବଜିତ—ହାରିଯାଇ। ମକରନ୍ଦ—ଫୁଲମହୁ। ଛଳେ—ନାମରେ। ଅଶ୍ରୁ ତେଜିତ—ଲୁହ ତାକୁଛି। ହାସ କୁସୁମବିକାଶଠାରୁ ସୁନ୍ଦର। ରମ୍ଭା—ସ୍ୱର୍ଗର ବେଶ୍ୟା, ଅତି ସୁନ୍ଦରୀ ସେ, ଉପମା—ତୁଳନା ହେଲା ପାଦସ୍ଥାନରେ (ରମ୍ଭୋରୁ) ଆଉ କିଏ ସମାନ ହେବ ଆଉ କୌଣସି ଅଙ୍ଗ ସାମାନ୍ୟ ଭାଗକୁ।

୬। କୁନ୍ଦକୋରକ ହୀରକରଦନା—କୁନ୍ଦକଢ଼ ଓ ହୀରା ଦନ୍ତୀ। ସୁଧାକର-ସରସିଜ ବଦନା—ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ପଦ୍ମମୁଖୀ। ପ୍ରୟୋଗ—ବ୍ୟବହାର। ପରମ୍ପରା—ଗତାନୁଗତିକଭାବେ ଥିଲେହେଁ। କୁତ୍ସିତ—ନିନ୍ଦନୀୟ କଥା। ବାଳାଠାରେ—ଲାବଣ୍ୟବତୀ କନ୍ୟାଠାରେ।

୭। କଞ୍ଜ ଖଞ୍ଜନ ଗଞ୍ଜନ ଲୋଚନା—ପଦ୍ମ ଓ ଖଞ୍ଜନପକ୍ଷୀକୁ ତିରସ୍କାର କରୁଛି ଚକ୍ଷୁ ଯାହାର। ମତ୍ତପରଭୃତଜିତବଚନା—ଆନନ୍ଦରେ ଉତ୍ତଳ କୋକିଳର କଥା ପରି କଥା ଯାହାର। ଚତୁରୀକୁ—ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ। ବିଧିରେ—ପ୍ରକାରରେ। କବିତାଚାତୁରୀ—କାବ୍ୟର ଛଟା। କେତେ ହୋଇବ—କିଛି ହେବ ନାହିଁ।

କର ଚରଣେ କର ନିବେଶନ । ଧୀରେ ଧୀରେ କେ କରେ ଆଶ୍ୱାସନ
ପୂଗ ଖଦିର ଚୂର୍ଣ୍ଣେ କେ ଶୋଭାଙ୍ଗୀ । ଦିବ୍ୟପଳିତ ନାଗବଲ୍ଲୀ ଭାଙ୍ଗି ।୧୪।
ଯାଉଛି ଝୀନବାସ କୁଞ୍ଚି ସତ୍ୱରେ । ଉଞ୍ଛି ରଖୁଛି କେ ଗୁଆ ଅଉରେ
ଦଳମାନ ହରି କରି ସେବତୀ । ଗୁନ୍ଥୁଅଛି ମାଳିଅ, କେ ଯୁବତୀ ।୧୫।
ଝରା ଶିକୁଳି ଗଭାକୁ ମାଳିକା । କରୁଛନ୍ତି କେହି କେହି ବାଳିକା
ଭରି ଲବଣୀ ସିନ୍ଦୂର ଦଳନା । କରୁଅଛି ବସି କେଉଁ ଲଳନା ।୧୬।
ମୃଗମଦ ଗୋଳୁଛି କେଉଁ ମିତ । କୁଚ ବଚିତ୍ର ଚିତ୍ରକ ନିମିତ୍ତ ।
ପେଡ଼ି ଫେଡ଼ି କେ ବାଛୁଛି ରତନ । ଅଲଙ୍କାରେ ଯେଉଁମାନେ ଯତନ ।୧୭।
ଘନସାର ମିଶାଇ ଚନ୍ଦନରେ । କେହୁ ଥୋଇଛି ହରଷ ମନରେ
ସଖୀମାନଙ୍କର ଏହୁ ବ୍ୟାପାର । ପରିବାରିକା ଅଛନ୍ତି ଅପାର ।୧୮।
ଫୁଲ ଫଳଙ୍କର ନାମ ଉଦିତ । ଧରି ଝରି ପରଖି କେ ମୁଦିତ ।
କେହୁ କରୁଛି ମୁକୁର ମାର୍ଜନା । କେ ଖରଡ଼ ପାରିବାରେ ରଞ୍ଜନା ।୧୯।

---

୧୪ । କର......ନିବେଶନ—ହାତକୁ ପାଦରେ ରଖି । ଆଶ୍ୱାସନା—ଆଉଁଶିବା, ଦେହରେ ସୁଖପ୍ରଦାନ କରିବା । ପୂଗ—ଗୁଆ, ଖଦିର—ଖଇର । ଚୂର୍ଣ୍ଣ—ଚୂନ । ଶୋଭାଙ୍ଗୀ—ସୁନ୍ଦରୀ । ଦିବ୍ୟ ପଳିତ ନାଗବଲ୍ଲୀ—ସୁନ୍ଦର ପାଚିଲା ପାନ ।

୧୫ । ଝୀନ ବାସ—ପାତଳା ଶାଢ଼ୀ । ସତ୍ୱରେ—ଶୀଘ୍ର । ଉଞ୍ଛି—ଉପରେ ଛିଞ୍ଚି (ଉତ୍-ଉତ୍‌ସିଞ୍ଚନ) ଦଳମାନ—ପାଖୁଡ଼ାସବୁ । ହରି—ଏକାଠି କରି, ସଂଗ୍ରହ କରି । ମାଳିଅ—ଫୁଲର ଗଭାବିଶେଷ । ୧୬ । ଝରା—ଫୁଲଗୁଚ୍ଛ । ଶିକୁଳି—ଶୃଙ୍ଖଳାକାର ଫୁଲର ଛୋଟ ହାର । ଗଭାକୁ ମାଳିକା—ମୁଣ୍ଡରୁ ଝୁଲୁଥିବା ପୁଷ୍ପଗୁଚ୍ଛ କିମ୍ବା ଛୋଟ ମାଳାସବୁ । ଲବଣୀ—ଲହୁଣୀ । ଦଳନା—ଦଳିବା । ଲଳନା—ସ୍ତ୍ରୀ ।୧୭। ମୃଗମଦ—କସ୍ତୁରୀ । କୁଚ—ସ୍ତନ । ବଚିତ୍ର ଚିତ୍ରକ—ମନୋହର ପତ୍ର ରଚନା । ନିମିତ୍ତ—ଲାଗି । ପେଡ଼ି ଫେଡ଼ି—ପେଡ଼ି ଖୋଲି । ଯତନ—ସୁନ୍ଦର । ୧୮ । ଘନସାର—କର୍ପୂର । ପରିବାରିକା—ପରିଚାରିକା, ପୋଇଲୀମାନେ । ଫୁଲ...ଉଦିତ—ଫୁଲ ଓ ଫଳର ନାମ ଧାରିଣୀ । ଝରି—ଜଳପାତ୍ରବିଶେଷ । ପରଖି—ପିକଦାନି । ମୁଦିତ—ଆନନ୍ଦିତ । ମୋଦିତ ପାଠ ମଧ୍ୟ ସମୀଚୀନ । ମୁକୁର ମାର୍ଜନା—ଲୁହା ଓ ରୁପାର ଫଳକ, ଯାହାକୁ ମାଜି ସଫା କରି ମୁହଁ ଦେଖନ୍ତି । ଖରଡ଼—ଆସନ, ବିଛଣା । ରଙ୍ଗିନ୍ ସୂତା ଓ ଲୋମରେ ତିଆରି ।

ଅପସର କେ ଦେଉଛନ୍ତି ସତ୍ୱରେ । ପୀଠ ପକାଉଛନ୍ତି କେହୁ ଚତ୍ୱରେ
ଜଳ ଅଣୁଛନ୍ତି କେ ହେମକୁମ୍ଭରେ । ନାହିଁ ଅସର ଏହୁ ଆରମ୍ଭରେ ।୨୦।
ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଦଶମୀ ଗୁରୁବାରେ । ସିଦ୍ଧି ସାଧ୍ୟଯୋଗ ଯୋଗ ହେବାରେ
ଦିନ ଅଷ୍ଟଦଣ୍ଡ ଭୋଗ ଆଦିତ୍ୟ । ଶୁକ୍ରବେଳା ତୁଳାଲଗ୍ନ ଉଦିତ ।୨୧।
ପୁଷ୍ୟା ନକ୍ଷତ୍ର କର୍କଡ଼ା ଚନ୍ଦ୍ରରେ । ବୃହସ୍ପତି ଛନ୍ତି ଉଚ୍ଚ କେନ୍ଦ୍ରରେ ।
ସ୍ଥିତ ସତ୍ୱର ମଙ୍ଗଳ ମକରେ । ମେଷେ ଅସୁରଗୁରୁ ଲୀଳା କରେ ।୨୨।
ଧନ୍ୟ ହୋଇଅଛି ରାହୁ କନ୍ୟାରେ । ବୁଧ ମିଥୁନରେ କେତୁ ମୀନରେ
ସିଂହେ ସ୍ଥିତ ହୋଇଛନ୍ତି ବିକର୍ତ୍ତନ । ସୌମ୍ୟ ଗ୍ରହ ଲଗ୍ନେ ପତନ ।୨୩।
ଏ ସମୟରେ ରମଣୀରତନ । ଋତୁ ଲଭିଣ ଭଜିଲା ଚେତନ ।
ନିଦ୍ରାଗିରି ହତେ ପବି ପତନ । ଯାହା ଚଳିଲଟି କାମ କେତନ ।୨୪।
ଜାତମାଳାକୁ ଠାରି ନେତ୍ରାନ୍ତରେ । ଗଲା ଗୋପ୍ୟ ମନ୍ଦିରେ ତରତରେ
ଘନଲେଖା ସେ କେତେ ବିବେକରେ । ରଙ୍ଗପାଟ ଦୁକୂଳେ ନେଇ କରେ
ଯାଇଁ ଏକାନ୍ତେ ଯତ୍ନେ ରତ୍ନବେଣୀ । ଜଙ୍ଘା ସନ୍ଧିକି ସେ ହୁଷ୍ଟି ନିବେଶି
ବିମ୍ବ ସ୍ଫଟିକ ବାଡ଼ରେ ଯେସନ । ଫୁଲ ମନ୍ଦାର ତେମନ୍ତ ପ୍ରସନ୍ନ । ୬।

ରଞ୍ଜନା—ହୃଷ୍ଟ, ଖୁସି । ୨୦ । ଅପସର—ଛକିଆ । ସତ୍ୱରେ—ଶୀଘ୍ର । ପୀଠ—ପୀଠଉ, ଗୁଣ୍ଡଲ ଚୂନାର ପାଣିରେ କେ ଝୋଟି ବା ଚିତା ପକାଉଛନ୍ତି । ଚତ୍ୱରେ—ଅଗଣାରେ । ହେମକୁମ୍ଭରେ—ସୁନା ମାଠିଆରେ । ଅସର—ଛୁଟି । ଆରମ୍ଭ—ବ୍ୟାପାର, କାର୍ଯ୍ୟ ।

୨୧ । ସିଦ୍ଧି ସାଧ୍ୟ ଯୋଗ—ଜ୍ୟୋତିଷ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସିଦ୍ଧି ଓ ସାଧ୍ୟ ଯୋଗ ଏକବିଂଶ ଓ ଦ୍ୱାବିଂଶ ଯୋଗରୂପେ ସୁପରିଚିତ । ଯୋଗ ହେବାରେ—ଘଟିବାରେ । ଆଦିତ୍ୟ—ସୂର୍ଯ୍ୟ; ଗୁରୁବାର ଦିନ ପ୍ରଥମ ଦୁଇଘଡ଼ି ଗୁରୁବେଳା, ତା ପରେ ମଙ୍ଗଳ ଓ ତା ପରେ ରବିଙ୍କ ବେଳା, ତା ପରେ ଶୁକ୍ରଙ୍କ ବେଳା । ସତ୍ୱର—କ୍ଷଣ । ଅସୁରଗୁରୁ—ଶୁକ୍ର । ଲୀଳା କରେ—ବିରାଜୁଛନ୍ତି, ବିଦ୍ୟମାନ । ବିକର୍ତ୍ତନ—ସୂର୍ଯ୍ୟ । ସୌମ୍ୟ—ଚନ୍ଦ୍ରପୁତ୍ର ବୁଧ । ୨୪ । ରମଣୀରତନ—ସ୍ତ୍ରୀଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଚେତନ—ସଂଜ୍ଞା । ନିଦ୍ରାଗିରି—ନିଦ୍ରାରୂପ ପର୍ବତ । ପବି—ବଜ୍ର । ସେ କନ୍ୟାର ନିଦ୍ରା ହେଲା ପର୍ବତ ତା ଉପରେ ବଜ୍ର ପଡ଼ିବାରୁ କନ୍ଦର୍ପ ପତାକା ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା ।

୨୫ । ନେତ୍ରାନ୍ତରେ—ଆଖିକୋଣରେ । ଗୋପ୍ୟମନ୍ଦିର—ଗମ୍ଭୀର ଘରର ଗୁପ୍ତସ୍ଥାନ । ତରତର—ଶୀଘ୍ର । ବିବେକରେ—ବିଚାରରେ । ରଙ୍ଗପାଟଦୁକୂଳେ—ଲାଲଆ ପାଟ ଲୁଗାକୁ । କରେ—ହସ୍ତରେ । ୨୬ । ଏକାନ୍ତେ—ଏକୁଟିଆ ସ୍ଥାନରେ । ଯତ୍ନେ—ସାବଧାନତାରେ । ରତ୍ନବେଣୀ

ଚୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିରେ ମଣ୍ଡଳ ଅକାରେ । ଦ୍ରାବ ହିଙ୍ଗୁଳ ଢାଳିଲା ପ୍ରକାରେ ।
ଦେଖି ସୁଖୀ ହୋଇ ଆନ ବସନ । ପିନ୍ଧୁ ହେଲା ସୁରପୁର ଦର୍ଶନ ।୨୭।
ହେମପଦକରେ କାମ-ବଣିକ । କିଲା ନାୟକ କ ଦବ୍ୟ ମାଣିକ୍ୟ ।
ଯୁବାଜୟଙ୍କୁ ପାନୀରେ ସଂକଳ୍ପ । କରେ କର, ବମ୍ବେ ନାହିଁ ବିକଳ୍ପ ।୨୮।
ଯଉବନମାଳୀ ସ୍ତନଶମ୍ଭୂରେ । ଢ଼ଳାବଧି ସାର ଦବ୍ୟ କମ୍ବୁରେ ।
ପାରିଜାତ ପ୍ରସାଦ କି ଥୋଇଛୁ । ସେହି ପ୍ରକାରେ ରୁଚିର ହୋଇଛୁ ।୨୯।
ବାଳଭାନୁ ଜାନୁ-ଚିର-ଗୁହାରେ । ସ୍ଥିତ ତା ଭାନୁ କି ଅଗ ବାହାରେ ।
ଅଧୋମୁଖରୁ ଶୋଣିତ ବମନ । କଚ୍ଛପ କି କରଇ ଯେନ ମନ ।୩୦।

—ରତ୍ନାଲଙ୍କାରରେ ବେଶ ଯାହାର, ସେ କନ୍ୟା । ଦୃଷ୍ଟି ନବେଶି—ଚକ୍ଷୁ ପକାଇ । ସ୍ଫଟିକ ବାଡ଼ରେ—ସ୍ୱଚ୍ଛ ଶୁକ୍ଳ ପ୍ରସ୍ତର କାନ୍ଥରେ । ବିମ୍ବ—ପାଚିଲା କାଇଁଚ କାକୁଡ଼ି (ଖୁବ ଲାଲ) ପ୍ରସନ୍ନ—ନିର୍ମଳ, ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ।

୨୭ । ଚୂର୍ଣ୍ଣଭୂମିରେ—ଚୂନଲିପା ସ୍ଥାନରେ । ମଣ୍ଡଳ ଆକାରେ—ଗୋଲାକାରରେ । ଦ୍ରବ ହିଙ୍ଗୁଳ—ତରଳ ଉତ୍‌କୃଷ୍ଟ ସିନ୍ଦୂର (Vermillion) । ଆନବସନ—ଅନ୍ୟ ଶାଢ଼ୀ । ସୁରପୁର—ଯୋନି । ଦବ୍ୟହିଙ୍ଗୁଳ ପାଠରେ—ଭଲ ସିନ୍ଦୂର । ଦ୍ରାବ ହିଙ୍ଗୁଳ—ହିଙ୍ଗୁଳକୁ ତରଳ କରି ।

୨୮ । ହେମ ପଦକରେ—ସୁନାର ପଦକ (କଣ୍ଠଭୂଷଣ) । ମାଣିକ୍ୟ—ଲାଲମଣି (ଇନ୍ଦ୍ରଗୋପ ବା ସାଧବଘର ବୋହୂ ବର୍ଣ୍ଣର ମଣି) । ନାୟକ—ତଳୁଥିବା ମଣି, ପଦକ ମଧ୍ୟର ମଣି । ଯୁବାଜୟଙ୍କୁ—ଯୁବକମାନଙ୍କୁ ଜିଣିବା ନିମନ୍ତେ । ପାଣୀରେ—ତମ୍ବାପାତ୍ରରେ । ସଂକଳ୍ପ—ନିୟମ, ପ୍ରତିଜ୍ଞା । କର—ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କିରଣ । ବମ୍ବେ—ପାଚିଲା କାଇଁଚ କାକୁଡ଼ିରେ । ବିକଳ୍ପ—ସନ୍ଦେହ, ଭ୍ରାନ୍ତି । ଏ ତମ୍ବାପାଣୀ ସୂର୍ଯ୍ୟକିରଣ ବା ବିମ୍ବଫଳ ନୁହେଁ ।

୨୯ । ଯଉବନ ମାଳୀ—ଯୌବନ ହେଲା ଭେପା ବା ଗୃଭଳ । ସେ ସ୍ତନ—କୁଚ ହେଲା ମହାଦେବ ତାଙ୍କୁ । ଦିବ୍ୟ କମ୍ବୁରେ—ଅତି ସୁନ୍ଦର ଶଙ୍ଖରେ ପାରିଜାତ ପ୍ରସାଦ—ସ୍ୱର୍ଗ ମନ୍ଦାରର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତା କି ନିର୍ମଳତା ଅର୍ଥାତ୍ ଶଙ୍ଖ ମଧ୍ୟରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ସ୍ୱର୍ଗ ମନ୍ଦାର ସ୍ଥାପନ କରିଛି । (ପାରିଜାତ କୁସୁମ ପାଠ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣୀୟ ।)

୩୦ । ବାଳଭାନୁ—ବାଳସୂର୍ଯ୍ୟ, ଅରୁଣ । ଜାନୁ ଚିରଗୁହାରେ—ଜଙ୍ଘର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଦେଶ ହେଲା ପର୍ବତ ତା ଗହ୍ୱରେ କି ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦେଶରେ । ସ୍ଥିତ—ଅଛି । ତା ଭାନୁ—ସୀପ୍ତି । ଅଗ ବାହାରେ—ବାହାରକୁ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି । ଅଧୋ ମୁଖରୁ—ମୁହଁକୁ ତଳ କରିବାନ୍ତି ମୁହଁ ତଳୁ । ଶୋଣିତ ବମନ—ରକ୍ତବାନ୍ତି । କଚ୍ଛପ—କଇଁଛ ।

ଶୁଣି ସଖୀଏ କହିଲ ଏସନ । ନ କହିଲେ କହିଲନ୍ତି ବସନ ।
ବନେ ବିକଶିତ ହେଲେ ମାଧବୀ । ମଧୁପେ କି ନ ଜାଣନ୍ତି ବାନ୍ଧବୀ ।୪୪।
ପାଟସୂତ୍ରରେ ଗୁନ୍ଥିଣ ମୌକ୍ତିକ । ଜେମା ଲୁଚାଇ ଲୋଡ଼ୁଛି ଜ୍ୟୋତିକ ।
କେତେବେଳ ଯାଏ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦିତ । କରପାରେ କୁହୁଟି ଅଚ୍ଛାଦିତ ।୪୫।
କିଛି ବେଳ ଲୁଚାନ୍ତା ପକ୍ଷ୍ମଲାକ୍ଷୀ । ଦିନାନ୍ତରେ ତ ଘେନ ନାହିଁ ଲାକ୍ଷୀ ।
ଅବା ସିନ୍ଦୂର ପୋଛିଲ କହିବ । ଆଗ ଅଞ୍ଚଳ ନୋହେ ସେ ନୋହିବ ।
ସହଚରୀ ପରିହାସ-ସହିତେ । ମୃଦୁଭାଷୀ ହସି ଗଲ ଭୁବିତେ ।
ମୁଖ ନବେଶିଲ ନିଜ ଉରଜେ । କ୍ଷିତି ଟୁକି ଆରମ୍ଭିଲ କରଜେ ।୪୬।
ପ୍ରେମଶୀଳା ମାତା ପାଶେ ଜଣାଇ । ସ୍ମରମନ୍ଦିର ସମ୍ଭାର ଅଣାଇ ।
ମାଷ ତଣ୍ଡୁଳରେ ଗୃହ ଗଢ଼ାଇ । ବାସ ପ୍ରାକାର ପ୍ରକାରେ ବେଢ଼ାଇ।୪୮

ସୁନ୍ଦର, ସୁବର୍ଣ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ଲଭିବାରୁ । ପୁଷ୍ପ ସମୟ—ଋତୁକାଳ । ପ୍ରକଟ—ପ୍ରକାଶ ।

୪୪ । ବସନ—ଶାଢ଼ୀ । ବିକଶିତ—ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ । ମଧୁପେ—ଭ୍ରମରମାନେ । ୪୫ । ପାଟସୂତ୍ରରେ—ଲାଲସୂତାରେ । ମୌକ୍ତିକ—ମୁକ୍ତା (ଯା ବର୍ଣ୍ଣ ଧଳା) । ଜ୍ୟୋତିକ ଲୁଚାଇ ଲୋଡ଼ୁଛି—ଲାଲ ସୂତାର ରକ୍ତିମାକୁ ଲୁଚାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଛି (ସେ ଋତୁମତୀ ଏ କଥା ଲୁଚାଉଛି) ଉଦିତ ସୂର୍ଯ୍ୟ—ଆକାଶରେ ଥିବା ସୂର୍ଯ୍ୟ । କୁହୁଟି—କୁହୁଡ଼ି କେତେ କାଳ ଘୋଡ଼ାଇପାରେ ।

୪୬ । ପକ୍ଷ୍ମଲାକ୍ଷୀ—ସୁନ୍ଦର ନେତ୍ର ଲୋମଯୁକ୍ତ ଚକ୍ଷୁ ଯାହାର ସେ ସୁନ୍ଦରୀ । ଦିନାନ୍ତରେ—ଦିନେ ହେବ—ଗତକାଲି । ଲାକ୍ଷୀ—ଅଳତା; ସେ ଭୁଲାଇ କହିପାରେ ଅଳତା ଦାଗ ଲାଗିଛି, କିନ୍ତୁ ସେ ତ ଅଳତା କାଲି ଗ୍ରହଣ କରିନାହିଁ । ସିନ୍ଦୂର କାନିରେ ପୋଛିଛି କହିପାରେ; କିନ୍ତୁ ସିନ୍ଦୂର ଯେ ପୋଛିବ ସେ ଲୁଗାର ଆଗପାଖ କାନିରେ ପୋଛିବ; କିନ୍ତୁ କଚ୍ଛାପାଖ କାନିରେ ନୁହେଁ ।

୪୭ । ସହଚରୀ···ଭୁବିତେ—ସଙ୍ଗିନୀମାନଙ୍କ ଥଟା ପରିହାସ ରୂପ ନଦୀରେ ସେ ଅଳ୍ପବଚନା ଲାବଣ୍ୟବତୀ ଶୀଘ୍ର ଭାସିଗଲା—ନିଜର ଧୈର୍ଯ୍ୟ ରଖି ଉତ୍ତର ଦେଇ ପାରିଲା ନାହିଁ । ନିଜ ଉରଜେ—ନିଜ ସ୍ତନରେ । କ୍ଷିତି—ଭୂମି । କରଜେ—ନଖରେ । ଟୁକି ଆରମ୍ଭିଲା—ଟାରିବାକୁ ଲାଗିଲା ।

୪୮ । ସ୍ମରମନ୍ଦିର—ଗୋପ୍ୟଘର, ଗମ୍ଭୀରିଘର । ସମ୍ଭାର—ଜିନଷ ପତ୍ର । ମାଷ ତଣ୍ଡୁଳରେ—ବିରି ଗୁଣ୍ଡଲରେ । ବାସ—ଲୁଗା, ପ୍ରାକାର ପ୍ରକାରେ—ପାଚେରୀ ପରି ।

ମଞ୍ଜୁ ବଜୁରାଜ ପର୍ଯ୍ୟେ ରାଜ । ଗୃହିଁଲେ ନୟନ ହୋଇବ ବୁଜ ।
ଅଳକାକୋଷେ ଥିବ ଅବା ତୁଳ । ହେଜି କରବ ଧାତା ଅବା ମୂଲ ସେ
ଏକାଲେ ସଜାଡ଼ ଅଣି ଯେ ।
ଫୁଲଗୃଙ୍ଗୁଡ଼ ଚନ୍ଦ୍ରକପେଡ଼ ଫେଡ଼ ସୁବାସ ତଇଲ ପୁଣି ଯେ । ୫ ।
ସଜବଧି ସଜ ସଜନୀ ଦେଖି । ଅସନେ ବସାଇ ପ୍ରସନ୍ନମୁଖୀ ।
ଆଗେ ଦେଖାଇଲେ ମୁକୁର ମାଜ । ହାର ନିର୍ମଳେ କି ଶରଣ ଭଜ ସେ
ଫେଡ଼ିଲେ କୋମଳ ବାଳ ଯେ ।
ବେଗରେ ତଇଲ ଯୋଗରେ ଶଇଲସୁନାୟେ କଲେ କୋମଳ ଯେ । ୬ ।
ଚରମେ ପଡ଼ ମନୋରମ ଦଣେ । ମଧ୍ୟେ କି ନିଶି ଦନ ଦୁଇ ପାଖେ ।
ପ୍ରଭା ବୃଦ୍ଧି ଦେଖି ମୁଖଚନ୍ଦ୍ରର । ପଳାଇ ଯାଉଛି କି ଅନ୍ଧକାର ସେ ।
ସଖୀଏ ଜାଣନ୍ତି ବଶେ ଯେ ।
ଗୃମର ମୟୂର ପିଚ୍ଛ ଯା ଗୃଳନ୍ତି ନିନ୍ଦଉଛନ୍ତି କେଶେ ଯେ । ୭ ।

କୋମଳ ଅଙ୍ଗୀ—ସୁକୁମାର ଦେହା ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ନୟନବକାର—ଚକ୍ଷୁର ଭଙ୍ଗୀ । ପରବାସୀମାନେ—ସଖୀମାନେ । ଯତନ—ସୁନ୍ଦର । ମଣ୍ଡନ—ଭୂଷଣ । ବସନ—ଲୁଗା । ଫେଡ଼—ଖୋଲି । ୫ । ମଞ୍ଜୁ ବଜୁରାଜ ପର୍ଯ୍ୟେ ରାଜ—ସୁନ୍ଦର ବିଜୁଳି ସମୂହ ପ୍ରାୟ ଶୋଭା ପାଏ । ଅଳକା କୋଷେ—କୁବେରର ପୁରୀ ଅଳକାର ରତ୍ନ ଭଣ୍ଡାରରେ । ତୁଳ ଅବା ଥିବ—ସେହି ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କ ସଦୃଶ ପଦାର୍ଥ ଥାଇପାରେ । କୁବେରଙ୍କ ଭଣ୍ଡାରରେ ନବନିଧି ଥାଏ । କବି ତର୍କଣା କରୁଅଛନ୍ତି—ସେଠାରେ ଥିଲେ ଥାଇପାରେ । ମେରୁଶୃଙ୍ଗର ଉପରଭାଗରେ ହିମାଳୟର ଶୃଙ୍ଗବଶେଷରେ ଅବସ୍ଥିତ ଅଳକାପୁରୀ, ଯକ୍ଷରାଜ କୁବେରଙ୍କ ରାଜଧାନୀ । ହେଜି—ସେମାନଙ୍କର ମୂଲ୍ୟ ନିରୂପଣ ବ୍ରହ୍ମା ଭାବ ଅବା ଠିକ୍ କର ପାରନ୍ତି । ଗୃଙ୍ଗୁଡ଼—ଗୃଙ୍ଗଡ଼ା, ଡାଲା । ଚନ୍ଦ୍ରକ ପେଡ଼—ନାନା ବର୍ଣ୍ଣରେ ଚତିତ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ପେଡ଼ି ବା ନାନା ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଚିତ୍ରିତ ଥିବା ପେଡ଼ି । ସୁବାସ—ସୁଗନ୍ଧ ।

୬ । ସଜବଧି ସଜ—ସଜାଇବା ବା ଭୂଷିତ କରିବାର ପଦାର୍ଥମାନ । ସଜନୀ—ସଖୀ । ପ୍ରସନ୍ନମୁଖୀ—ସରସମୁହାଁ ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ମୁକୁର ମାଜ—ଦର୍ପଣ ଘଷି ମାଜ । ନିର୍ମଳେ—ସ୍ୱଚ୍ଛତାରେ । ସଖୀମାନେ ତା ମୁଖ ସମ୍ମୁଖରେ ଦର୍ପଣ ରଖିଲେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଦର୍ପଣ ସ୍ୱଚ୍ଛତାରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀଠାରୁ ଊଣା ହେତୁ ତାଠାରେ ଶରଣ ପଶିଲା । ଶଇଲସୁନାୟେ—ଉଚ କୁଚବତୀ ସଖୀମାନେ । ୭ । ଚରମେ—ପିଠିରେ । ମନୋରମ—

ମର୍ଦ୍ଦଳାକାର କଙ୍କତିକା ଝଳ । କାଙ୍ଗୁଲ୍ଲ କମ ସୁଷମ ପିତୁଳ ।
ସୁସଞ୍ଚ ଘଞ୍ଚ ଦଶନ ଅବଳୀ । ଗଳିବ କି ନାହିଁ କୁନ୍ତଳ ଭାଳି ସେ
ଅଲୀ ଖଡ଼ିକା ଗଳାଇ ଯେ,
ନୁହେ ଠଙ୍କାରି ଦେଲେ ବେଶକାରି କି, ଦେଲି କେଶ କୁଣ୍ଡିଆଇଁ ଯୋଗ
ମାଙ୍ଗଭାଙ୍ଗ ରଖି ଉତ୍ତମାଙ୍ଗରେ । ଅଯତ୍ନ କରି ସାମଲିଲ୍ଲ ଧୀରେ ।
କଟିର ଧରି ମୂଳେ ଭିଡ଼ା ଭିଡ଼ନ୍ତେ । ଅଦ୍ଭୁତ ଉପମା ଜନ୍ମିଲା ଚିତ୍ତେ ସେ ।
କି କୋକନଦ ମଧ୍ୟରୁ ଯେ ।
ସ୍ରବୁଛି କାଳିନ୍ଦୀ ଦ୍ରବୁଛି ଶୃଙ୍ଗାର ହା ହା ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚାରୁ ଯେ । ୯ ।

ସୁନ୍ଦର । ମଧ୍ୟେ...ପାଶେ—ପିଠି ମଝିରେ ବାଳ ପଡ଼ିଥିବାରୁ ପିଠିର ଦୁଇପାଖ ଦିବସ (ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ) ଓ ତାହା କାଳିଆ ହେତୁ ନିଶି (ଅନ୍ଧାର ରାତି) ବୋଲି କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଅଛି । ବିଶେଷ—ଏ ବିଷୟ । ସଖୀମାନେ ଯେ ମୟୂରପୁଚ୍ଛର ଚଅଁର ଡାକୁଛନ୍ତି ତାହାଦ୍ୱାରା ଲାବଣ୍ୟବତୀର କେଶକୁ ବନ୍ଧାଉ ଅଛନ୍ତି—(କେଶର ଶୋଭାକୁ ସେ ଚାମର ସରି ନୁହେଁ) । ନାଉଛନ୍ତି କି—ସେମାନେ—ସଖୀମାନେ—ଉକ୍ତ କେଶକୁ ଚାମରଦ୍ୱାରା ବନ୍ଧାଉଛନ୍ତି କି) ।

୮ । କଙ୍କତିକା—ପାନିଆ । ମର୍ଦ୍ଦଳାକାର —ମୃଦଙ୍ଗ ଆକାରର । ଝଳ—ଶୋଭା । କାଙ୍ଗୁଲ କମ—କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ବିଶେଷ । ସୁଷମପିତୁଳ—ଅତି ସୁନ୍ଦର ରୂପର ପଦାର୍ଥ । ସୁସଞ୍ଚ ଘଞ୍ଚ—ଅତି ସୁନ୍ଦର ଲଗାଲଗି । ଦଶନଆବଳୀ—ଦାନ୍ତସବୁ । କୁନ୍ତଳ—କେଶ । ଆଲୀ—ସଖୀ । ନହେ—ନଖରେ । ଠଙ୍କାରି—ଘଷି ଦେଇ (ଜୋରରେ ନଖ ଚଳାଇବାରେ ଠଂ ଠଂକାର ଶବ୍ଦ କରି) । ବେଶକାରୀ କି —ଯେ ବେଶକାରିଣୀକୁ ପାନିଆ ଦେଲା । ତାହିଁ ସେ ବେଶକାରିଣୀ କେଶ କୁଣ୍ଡାଇ ଦେଲା ।

୯ । ମାଙ୍ଗ—ସୀମାନ୍ତ । କେଶକୁ ଦୁଇପାଖ କରି ମଝିରେ ଶିରି ରଖିବାକୁ ମାଙ୍ଗ କହନ୍ତି । ଉତ୍ତମାଙ୍ଗରେ—ମୁଣ୍ଡରେ । ଅଯତ୍ନ କରି—ସାବଧାନତାର ସହିତରେ । ସାମଲିଲ୍ଲ—ଠିକ୍‌କଣ କଲା । ମୂଳେ—କେଶର ମୂଳଭାଗକୁ । ଭିଡ଼ା—ଲାଲ ପାଟସୂତା । ଭିଡ଼ନ୍ତେ—ଜୋରରେ ବାନ୍ଧିବାରେ । ଅଦ୍ଭୁତ ଉପମା—ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ତୁଳନା । କୋକନଦ—ରକ୍ତପଦ୍ମ । କାଳିନ୍ଦୀ—ଯମୁନା ନଦୀ (କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ହେତୁ କେଶର ସାମ୍ୟ) । ସ୍ରବୁଛି—ଝରୁଛି, ବହି ଯାଉଛି ଓ ଶୃଙ୍ଗାର —ଆଦିରସ । ଦ୍ରବୁଛି—ଗଳି ପଡୁଛି । ତାହା ସେ ଜୁଡ଼ା ବାନ୍ଧିବା ସମୟର ଦୃଶ୍ୟ । ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚାରୁ—ଅତି ସୁନ୍ଦର ।

ରଙ୍ଗଭଣ୍ଡି ଭରି ଦିବ୍ୟ ଜୁଡ଼ାକୁ । ସଜାଡ଼ିଲେ ଯୁବା ଜ୍ଞାନବୁଡ଼ାକୁ ।
ତମ ବିଦାରି କି ହୋଇଛି ବାହାର । ପ୍ରଭାତେ ପ୍ରଭାବନ୍ତ ପ୍ରଭାକର ସେ ।
ବେଣୀ ବନ୍ଧିପାଶ ସିନ୍ଧି ଯେ ।
ଯୋଗୀଜନମନ ମୃଗବନ୍ଧନେ କି କଲେ କିଆପନ୍ନୀ ବାନ୍ଧାଯେ ।୧୦।
ସିନ୍ଦୂର ଗାର ସୀମନ୍ତିରେ ଦେଲେ । ବିଧୁନ୍ତୁଦକୁ ବିଧୁ ହାଣିଥିଲେ ।
ଶୁଣି ନାହିଁ କି ସେ ରଥାଙ୍ଗ ଘାତ । ଅଙ୍କ ହୋଇଛି ରକତ ବ୍ୟକତ ସେ ।
ସେ କ୍ଷତ କ୍ଷତଜ ଗୃହିଁ ଯେ,
ଲାଳସେ ଆସେ ବଦନ ବିଧୁପାଶେ ନ ଗରାସେ ଭୟୁ ପାଇ ଯେ ।୧୧।

---

୧୦ । ରଙ୍ଗଭଣ୍ଡି ଭରି—ଲାଲିଆ ପାଟଡୋରି କେଶ ମଧ୍ୟରେ ରଖି । ଦିବ୍ୟ—ସୁନ୍ଦର । ଯୁବାଜ୍ଞାନବୁଡ଼ାକୁ—ଯୁବକଙ୍କ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ନାଶ କରିବା ନିମିତ୍ତ । ତମ—ଅନ୍ଧକାର (ବା ଅଦ୍ଭୁତ କଳ୍ପନାରେ ରାହୁକୁ) । ବିଦାରି—ଭେଦି କରି । ପ୍ରଭାତେ—ସକାଳେ । ପ୍ରଭାବନ୍ତ—ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ । ପ୍ରଭାକର—ସୂର୍ଯ୍ୟ । ପାହାନ୍ତାରେ ଅନ୍ଧାର ଘୋଟି ରହିଥାଏ । ହଠାତ୍ ପୂର୍ବ ଦିଗରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦିତ ହେଲେ, ଯେପରି ଦେଖାଯାଏ ସେପରି କଳା ବାଳ ମଧ୍ୟରୁ ଲାଲ ସୂତା ଦେଖାଯାଉଛି । ବେଣୀବନ୍ଧି ପ୍ରାଣ ସିନ୍ଧି—ଦୁଇପ୍ରକାର ଫାଶ ଏ କେଶରେ ଦିଆହୋଇଛି । ଯୋଗୀ... ବନ୍ଧନେ—ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟ ଯୋଗୀମାନଙ୍କ ମନ ହେଲା ହରିଣ—ତାକୁ ବାନ୍ଧିବାକୁ । କିଆପନ୍ନୀ—କେତକୀ ଫୁଲ ପାଖୁଡ଼ା ତାର ବେଢ଼ ଦେଲେ କି ? ଭଡ଼ା ଓ ଭଣ୍ଡିରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଫାଟରେ ବାନ୍ଧି କଣ୍ଟା ବେଢ଼ ସ୍ୱରୂପ କିଆପନ୍ନ ଦେବାରୁ ଯୋଗୀଙ୍କ ମନରୂପ ହରିଣ ସେଥିରୁ ବର୍ତ୍ତିଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ, ଯୋଗୀ ଦେଖିଲେ ଭୁଲିଯିବେ ।

୧୧ । ସୀମନ୍ତିରେ—ସୁନ୍ଦାରେ । ଦୁଇପାଖକୁ କରା ହୋଇଥିବା କେଶର ମଧ୍ୟସ୍ଥିତ ମାଙ୍ଗରେ । ବିଧୁନ୍ତୁଦ—ରାହୁ । ବିଧୁ ହାଣିଥିଲେ—ଚନ୍ଦ୍ର ହାଣିଥିଲେ ଏହା ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ବିରୋଧ ହେଲା; କିନ୍ତୁ ବିରୋଧ ପରିହାର ହେଲା ବିଧୁ—ବିଷ୍ଣୁ (ଅମୃତ ପରଷିବା ସମୟରେ ରାହୁ ଲୁଚି ଦେବତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବସି ଅମୃତ ଖାଉଥିଲେ, ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଏ କଥା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ କହିବାରୁ ସେ ଚକ୍ରାଘାତରେ ମସ୍ତକ ଛେଦନ କରିଥିଲେ । ତହୁଁ ତାର ଶିର ହେଲା ରାହୁ ଓ ଅବଶିଷ୍ଟ ଅଙ୍ଗ କେତୁ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହେଲା) । ରଥାଙ୍ଗ—ସୁଦର୍ଶନ ଚକ୍ରର । ଘାତ—ବ୍ରଣ । ବ୍ୟକତ—ପ୍ରକାଶିତ । କ୍ଷତକ୍ଷତଜ—ଘାଆର ରକ୍ତ । ଲାଳସେ—ଅତି ଆଗ୍ରହରେ । ବଦନବିଧୁ ପାଶେ

କର୍ଣ୍ଣେ ତାଟଙ୍କ ମଣ୍ଡଳେ ବସୁର । କବି ଗୀଷ୍ପତି ନାମ ଅଣି ଧର ।
ଜୀବ ଭାର୍ଗବଙ୍କୁ ବାନ୍ଧିଲା କି ସେ । ଆନନ ବେନିପାଶେ ବେନିପାଶେ ସେ
ନେତ୍ରାନ୍ତେ କରେ ତର୍ଜନ ଯେ ।
ଶ୍ରୁତିରେ ଉପମା ନାହିଁ ତ ବୋଲନ୍ତି ତୁମ୍ଭେ କର କି ବର୍ଣ୍ଣନ ହେ ।୧୮।
ରତନ ଫୁଲ ଅତିହିଁ ଯତନ । ଝଲକେ ଝଲକା ଏ ଅନୁମାନ ।
ହର ମାରକୁ ଭସ୍ମ କରି ଦେଲା । ଏ ତା ଛତ୍ରକ ରତିଠାରେ ଥିଲା ସେ
ଜାଣି ଶୋଭାରେ ତାହାକୁ ଯେ ।
ଲୋକେ ବଢ଼ାଇ ଜାଣିମାକୁ ଛଡ଼ାଇ ମଣ୍ଡନ କଲେ ଏହାକୁ ଯେ ।୧୯।

ଲଲାଟ ହେଲା ଢାଲ, ତିଲକ ହେଲା ଖଣ୍ଡା । ସଂଯତ—ସ୍ଥିର ଭାବରେ ଜଗି ଅଛି । ଅଳକା—ଚୂର୍ଣ୍ଣକୁନ୍ତଳ । ନୟନ ସୀମା—ଯଥାବଧି ସ୍ଥାନ-(ରକ୍ଷିବାର ପ୍ରାନ୍ତ ଦେଶ) । ଲଙ୍ଘିଲେ—ବଳେ ଚାଲି ଆସିଲେ । କୁନ୍ତଳ ହେଲା ବନ୍ଧୁ, ସେ ମୁହଁକୁ ଚାଲି ଆସିଲେ ହାଣିବ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ (ଅଦ୍ଭୁତ ଉପମା) ।

୧୮ । କର୍ଣ୍ଣେ—କାନରେ । ତାଟଙ୍କ—ତଡ଼ଙ୍କ ବା କାପ ଦୁଇଟି । କବି—ଶୁକ୍ର, କାବ୍ୟକର୍ତ୍ତା । ଗୀଷ୍ପତି—ବାକ୍‌ପତି; ବାକ୍ୟ ବ୍ୟବହାରରେ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ବୃହସ୍ପତି ବା ଗୁରୁ । ଜୀବ ଭାର୍ଗବଙ୍କୁ—ଗୁରୁ ଓ ଶୁକ୍ରଙ୍କୁ । ଆନନ ବେନିପାଶେ—ମୁହଁର ଦୁଇ ପାଖରେ । ବେନିପାଶେ—ଦୁଇଟା ଫାଶରେ । ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତାରେ ବୃହସ୍ପତି ଓ ଶୁକ୍ର ନକ୍ଷତ୍ର ସଦୃଶ ହେତୁ ଶିକୁଳିରେ ଦୁଇଟି ତାଟଙ୍କ କାନରେ ବନ୍ଧାଥାଏ । ନେତ୍ରାନ୍ତେ—ନେତ୍ର-କୋଣର ଚାଳନାରେ । ତର୍ଜନକରେ—ତିରସ୍କାର କରେ । ଶ୍ରୁତିରେ—ବେଦରେ । କର୍ଣ୍ଣରେ ଉପମା ନାହିଁ—ତୁଲ୍ୟ ନାହିଁ ବୋଲି ସମସ୍ତେ କହନ୍ତି—ତୁମ୍ଭେ କବି ଓ ବାକ୍‌ପତି ହୋଇ କି ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଛ—ଏହିହେତୁ ତୁମ୍ଭେ ଦୁହେଁ ଦୋଷୀ; ସେହିହେତୁ ପାଶବଦ୍ଧ ଓ ତିରସ୍କାରର ପାତ୍ର । ତାଟଙ୍କ ଥିବା କର୍ଣ୍ଣର ଉପମା ନାହିଁ ।

୧୯ । ରତନ ଫୁଲ ଅତିହିଁ ଯତନ—ରତ୍ନ ଫୁଲ ଅତି ସୁନ୍ଦର । ଝଲକା—କର୍ଣ୍ଣଭୂଷଣ ବିଶେଷ । ଝଲକେ—ଜକ ଜକ ହୋଇ ଶୋଭା ପାଉଛି । ଅନୁମାନ—ସମ୍ଭାବନା, ତର୍କଣା । ହର—ମହାଦେବ । ମାର—କନ୍ଦର୍ପ । ଛତ୍ରକ—ଛତା । ରତିଠାରେ—କନ୍ଦର୍ପର ସ୍ତ୍ରୀଠାରେ ଥିଲା । ଲାବଣ୍ୟବତୀ ଶୋଭାରେ ତାକୁ ବଳି ପଡ଼ିବାରୁ । ଲୋକେ—ସଂସାରରେ । ବଢ଼ାଇ ଜାଣିମାକୁ—ଲାବଣ୍ୟବତୀର ରତିଠାରୁ ବଡ଼ପଣ ଜାଣିବା ନିମନ୍ତେ ରତିଠାରୁ ତା ଛଡ଼ାଇ ଆଣି ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଭୂଷିତ କଲେ ।

ଘୋଣାରେ ଦେଲେ ମୋତି ନାକଚଣା । ଠିକଣା କଲି ଏ ଉପଲକ୍ଷଣା
ମାରି ନେବ ମନମୀନ ଓଟାରି । ଥୋପ ଲଗାଇ କି ବଡ଼ଶୀ ଧରି ସେ ।
ପୁଟକେ ମାଣିକ୍ୟ ଗୁଣା ଯେ ।
ଝୁଟକେ କି ଦିପେଶ ଅନଳ ଜ୍ୟୋତି ସେ ଛୁଟକେ କରୁଛି ବଶା ଯେ । ୨୩
ଗଣ୍ଡେ ତୃଣ୍ଡେ କରି ମକରୀ ଝଲ । ମୁକୁରି ବିମ୍ବେ କି ତମାଳ ବଲ୍ଲୀ ।
ଚିବୁକେ ଭ୍ରମରୀ ଓଷ୍ଠ ବନ୍ଧୁକୁ । ମଧୁ ନ ପିଏ କି ଏହି ବିବେକୁ ସେ ।
ନାସାକୀର ଅଛି ଝାମ୍ପି ଯେ ।
ବିମ୍ବ ହୋଇଥିଲେ ଜମ୍ବୁ ଭାବି ମୋତେ ନ ପୂଣ ଚଞ୍ଚୁରେ ଗୁପି ଯେ ।୨୪।

କରୁଥିବା ହେତୁ ସେ ଶଙ୍କୁ । ସେ ତୋ ଉପ୍ପରେ ହର—ମହାଦେବଙ୍କ ଠାରେ ଶରଣ ପଶିଛି । ମହାଦେବ ସ୍ୱହସ୍ତରେ ହରଣଶିଶୁକୁ ଧାରଣ କରନ୍ତି । କାହିଁ ଛି—କାହିଁ ଅଛି:—ଆଖିର ଗତି ଚଞ୍ଚଳ ହୋଇଛି ସେ ହରଣକୁ ଖୋଜିବାରେ । ଦୃଷ୍ଟିପାତ ଏଡ଼େ ସୁନ୍ଦର ଯେ ତାହା ବଳରେ ବ୍ରହ୍ମା ଓ ମହାଦେବ ମଧ୍ୟ ଜଡ଼ତା ଆଚରଣ କରିବେ—ହରଣ ତ ଦୂରର କଥା ।

୨୩ । ଘୋଣାରେ—ନାକରେ । ମୋତି ନାକଚଣା—ମୋତିବସା ନାକଚଣା । ଠିକଣା କଲି—ନିର୍ଣ୍ଣୟ କଲି । ଉପଲକ୍ଷଣା—ଉପମା । ମନମୀନ—ମନ ହେଲା ମାଛ । ଥୋପ—ମାଛ ଧରିବା ଛିପି ବନସୀରେ ଲଗ ହେବା ଆହାର । ପୁଟକେ—ଆଉ ଗୋଟିଏ ପୁଡ଼ାରେ, ମାଣିକ୍ୟ ଗୁଣା—ଲାଲମଣି (ମାଣିକ୍ୟ—ଲାଲଆ ମଣି—ଆହାର ବର୍ଣ୍ଣ ସ ଧବଗର ବୋଲ୍ଲୁର ପରି) । ଝୁଟକେ—ଦୀପ୍ତିରେ । ଅନଳଜ୍ୟୋତି—ନିଆଁର ତେଜ । ଛୁଟକେ—ଲୀଳାରେ ଲୋକଙ୍କ ମନକୁ ବଶ କରୁଛି ।

୨୪ । ଗଣ୍ଡେ—ଗାଲରେ । ତୃଣ୍ଡେ—ଶୀଘ୍ର । ମକରୀ ଝଲ—ଶୋଭାଯୁକ୍ତ ମଗର ଆକାରର ବକ୍ରରେଖା ବା ଚିତ୍ରନ (କସ୍ତୁରୀ ପ୍ରଭୃତି କଳାରଙ୍ଗରେ) ମୁକୁରବିମ୍ବେ—ଦର୍ପଣମଣ୍ଡଳରେ କି ଦେହରେ । ତମାଳବଲ୍ଲୀ—ତମାଳଲତା, ଏଠାରେ ପନ । ଚିବୁକେ—ଥୋଡ଼ିରେ । ଭ୍ରମରୀ—ଚିହ୍ନମାଛି । ସେ ମାଛି, ଓଷ୍ଠ ବନ୍ଧୁକୁ—ଅଧର ବିମ୍ବକୁ । ମଧୁ ନ ପିଏ କି ଏହି ବିବେକୁ—ଅଧରବିମ୍ବରୁ ଯେପରି ରସ ନ ପିଏ ଏହି ବିଗ୍ୟରରୁ । ନାସାକୀର—ନାକ ହେଲା ଶୁଆ । ଝାମ୍ପି ଅଛି—ଢାକି ରହିଅଛି । ଅଧର ଯେ ହେଲା ବିମ୍ବ—କଇଁଚ କାକୁଡ଼ି, ସେ ଭାବୁଛି ଯେ ମୁଁ ଯେବେ ଜମ୍ବୁଫଳ ହୋଇଥାନ୍ତି ସେ ମୋତେ ତା ଥଣ୍ଟରେ ଗୃପିଦେଇ ଥାଆନ୍ତା—ଚିବୁକ ଓ ଓଷ୍ଠ ମଧ୍ୟରେ ଚିହ୍ନମାଛି ଅଙ୍କିତ ନାକ ଶୁକ ପକ୍ଷୀ ପରି ଓ ଅଧର—ବିମ୍ବପରି, ଯାହା କି ଜମ୍ବୁକୁ ଶୋଭାରେ ବଳି ପଡ଼ୁଛି ।

ବାହୁଟିସାର ଭୁବ ଦେଲେ ତହିଁ । ଜ୍ଞାନ ତାଡ଼ନକୁ ତାଡ଼କୁ ବହି ।
ଅତୁଲ୍ଯଠାରେ ମଣିବନ୍ଧ ପଚ୍ଛେ । ଅତୁଲ୍ୟ ମଣ୍ଡିଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱଚ୍ଛେ ସେ ।
ଦେଲେ ମରକତ ଚୂଡ଼ ଯେ ।
କର ଚମ୍ପାଦାମ ଭ୍ରମରେ ଭ୍ରମରେ ଭ୍ରମରେ କି ଅବା ଜଡ଼ ଯେ । ୨୮ ।
ସଖୀମାନେ ପାଞ୍ଚ ଅଙ୍ଗୁଳି ଗୁହିଁ । କଲେ ପାଞ୍ଚ ପାଞ୍ଚ ନାଗ୍ଵଚ ଏହି ।
ପାଞ୍ଚନାଗ୍ଵଚ ଭସ୍ମ ହେଲା ଦିନ । ଥୋଇଲା କି ଦେଖି ଏ ରମ୍ୟ ସ୍ଥାନ ସେ
ଭେଦିବ ପଞ୍ଚ-ମନକୁ ଯେ ।
ପଞ୍ଚରତ୍ନ ଦେଇ ପୂଜା କରିବା କି ବୋଲି ମୁଦି ଦେଲେ ତାକୁ ଯେ ।୨୯।

—ସାଜସଜ୍ଜା ହେଲା ହାର—ହାର ପ୍ରବାଳ ମାଳା ହେଲା 'ବଉଳଝୁରି— ରଥ ଓ ହାଉଦାଦିରେ ମଣ୍ଡିତ ହେବା ମାଳ "ଉଚ୍ଚ ଷଣ୍ଢାଙ୍ଗ କୁଚ ବଉଳଝୁରି" କୋଃ ବ୍ରଃ ସୁଃ । ପଦକ—କଣ୍ଠ ଭୂଷଣବିଶେଷ, ସେ ହେଲା ମାହୁନ୍ତ—ହସ୍ତୀଚାଳକ । ସ୍ଥାପି—ପ୍ରତନଧ ସ୍ଥାନରେ ବସିଛି । ବାମା —ସୁନ୍ଦରୀ (ବାମା ପାଠ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣୀୟ) ସୁଷମା—ଅତି ଶୋଭା ।

୨୮ । ବାହୁଟି ସାର... ..ତହିଁ—ବାହୁଟିକୁ ସାର ଏ ଏହା ଭୁବ· ବାହୁରେ— —ସାର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ବାହୁଟି—ହସ୍ତାଭରଣ ବିଶେଷ । ଜ୍ଞାନ ତାଡ଼ନକୁ—ଜ୍ଞାନ ଭ୍ରଂଶ କରିବାକୁ । ତାଡ଼—ବାହୁର ଅଳଙ୍କାର ବିଶେଷ । ବହି—ଖଞ୍ଜି । ମଣିବନ୍ଧ—ହାତର କଚ ବା ପ୍ରକୋଷ୍ଠ । ପଚ୍ଛେ—ତଳକୁ (ମଣିରେ ବନ୍ଧା ହେଲା ପରି ଯେ ମଣିବନ୍ଧ) । ଅତୁଲ୍ଯଠାରେ—ଅସମ ଯେ ବାହୁର ସ୍ଥାନରେ । ଅତୁଳୀ—ଖଡ଼ୁ (ଯାହାର ସମାନ ଅଳଙ୍କାର ଆଉ କେହି ନୁହେଁ) । "ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ କାହିଁ ସେ ବସ୍ତୁ ତୁଲ କହିବା ତର୍କେ ବ୍ରହ୍ମା ତେଣୁ ଦେଲା ଅତୁଲ ଜର ନାମ କଟକେ" ବୈ: ବି: । ସ୍ୱଚ୍ଛେ— ଭଲରୂପରେ । ମରକତ ଚୂଡ଼—ହରିତ୍ ନୀଳମଣି ନିର୍ମିତ ଚୂଡ଼ି । କର— ହସ୍ତକୁ । ଚମ୍ପାଦାମ ଭ୍ରମରେ—ଚମ୍ପାମାଳ ଭ୍ରାନ୍ତିରେ । ଭ୍ରମରେ ଭ୍ରମରେ —ଭ୍ରମରମାନେ । ଜଡ଼—ଲାଖି ରହିଛନ୍ତି କି ।

୨୯ । ପାଞ୍ଚ—ଭାବନା । ପାଞ୍ଚ ନାଗ୍ଵଚ—ପାଞ୍ଚଶର । ପଞ୍ଚନାଗ୍ଵଚ—ପଞ୍ଚଶର, ମଦନ । ରମ୍ୟ—ସୁନ୍ଦର । ଭେଦିବ ପଞ୍ଚମନକୁ—ମନ, କୁମନ, ବିମନ, ସୁମନ ଓ ଅମନ ବା ପଞ୍ଚଜ୍ଞାନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କୁ—ଚକ୍ଷୁ, କର୍ଣ୍ଣ, ନାସିକା, ଜିହ୍ୱା ଓ ତ୍ୱକ୍ ବା ଚିତ୍ତ, ବୁଦ୍ଧି, ଅହଙ୍କାର, ମନ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ । ପଞ୍ଚରତ୍ନ —କେତେକଙ୍କ ମତରେ ନୀଳା, ହୀରା, ପଦ୍ମରାଗ, ମୁକ୍ତା ଓ ପୋହଳା ବା ସୁନା, ରୂପା, ମୁକ୍ତା; ରାଜାବର୍ତ୍ତ ଓ ପୋହଳା ବା ସୁନା, ହୀରା, ନୀଳା, ପଦ୍ମରାଗ ଓ ମୁକ୍ତା । ମୁଦି—ମୁଦ୍ରିକା ।

ହରିତାଳି କାଳୀ ଘେନି ବନିତା । ପଦ ଉପରେ ଉକୁଟିଲେ ଶିତା ।
ସୁନା କଚ୍ଛପ ବନ୍ଧ ବିରଚନା । ଫୁଙ୍କିଲେ ତହିଁ ମରକତ ମୀନା ସେ ।
ବେଢ଼ରେ ସରୁ ଅଳତା ଯେ ।
ପାଟସୂତ୍ର ଫାନ୍ଦେ ଫାନ୍ଦିଲା ତାହାକୁ କିବା କଉତୁକୀ ଧାତା ଯେ । ୩୦ ।
ହଂସକ ଯାହାଠି ଖଞ୍ଜିଲେ ପାଦେ । ହଂସକୁ ଏମନ୍ତ କହିବ ନାଦେ ।
ଇଚ୍ଛାରେ ତ ସମ ନୋହେ ଗତିକି । ଭୀତ ନ ଲଭିବ କିଛି ଏଥିକି ସେ ।
ତୁମ୍ଭେ ତ ପୋଷିଲ ପକ୍ଷୀ ଯେ ।
ଅକ୍ଷି ନ ଥିବାର ମିତ୍ରେ ଲକ୍ଷିବାକୁ ତୁମ୍ଭର କି ଦୋଷ ଅଛି ଯେ । ୩୧ ।
ବଳା ପାଦେ ଅଛି ଅବଳା କେହି । ଏହି ବିଚାରରେ କି ଖଞ୍ଜିଲେ ସହି ।
ହୋଇଅଛି ପୁଣି ଅତି ଝମକ । ଯୁବା ଚେତନା ଚମକ ଠମକ ସେ ।
ମଣ୍ଡିଲେ ମଞ୍ଜୁ ମଞ୍ଜୀର ଯେ ।
ନିପୁର ନିପୁରପର ଆତୁରକୁ ନୂର କି ସାଜିଲା ତୂର ଯେ । ୩୨ ।

---

୩୦ । ବନିତା—ସ୍ତ୍ରୀ ସଖୀ । ହରିତାଳୀ ଓ କାଳୀ—ଏ ଦୁଇ ରଙ୍ଗ । ଉକୁଟିଲେ—ଚିତ୍ରିତ କଲେ । ସୁନା କଚ୍ଛପ ବନ୍ଧ ବିରଚନା—ସୁନା କଇଁଛର ରୂପ ଗଢ଼ିଲେ । ଫୁଙ୍କିଲେ...ମୀନା—ବଣିଆ ଯେପରି ସୁନାକାମ ଦେହରେ ଜଡ଼ାଉ କଲାବେଳେ ନିଆଁରେ ବସାଇ ଫୁଙ୍କ ଦିଏ ସେହିପରି ଏଠାରେ ନୀଳମଣି ଜଡ଼ାଉ ତ ହୋଇଛି । ବେଢ଼ରେ—ପାଦକଡ଼ରେ । କଉତୁକୀ—ମଉଜିଆ । ଧାତା—ବ୍ରହ୍ମା । ପାଟସୂତ୍ର—ଲାଲିଆ ସୂତାର । ଫାନ୍ଦେ—ଫାଶରେ । ଫାନ୍ଦିଲା—ବାନ୍ଧିଲା ।

୩୧ । ହଂସକ—ପାଦ ଅଳଙ୍କାରବିଶେଷ; ନୂପୁର ବା ପଦବଳୟ (ହଂସ ଇବ କାୟତି—ହଂସପରି ଶବ୍ଦ କରେ ବୋଲି ତା ନାମ ହଂସକ) ହଂସକୁ—ହଂସପକ୍ଷୀକୁ । ନାଦେ ସ୍ୱ ମନୋହର ଶବ୍ଦରେ । ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଗତିକି ସମାନ ନ ହୋଇ । ଭୀତ—ଭୟ । ଅକ୍ଷି ନ ଥିବାର—ଯାହାର ଆଖି ନାହିଁ—କଣା, ଶୁକ୍ର ତାଙ୍କ ନାମ କବି ତାଙ୍କର ମିତ୍ରେ—କବିମାନେ; ଲକ୍ଷିବାକୁ—ହଂସକ ସଙ୍ଗରେ ତୁଳନା କରିବା ନିମିତ୍ତ ଏହା ହୋଇଅଛି—ତୋର କିଛି ଦୋଷ ନାହିଁ । ହଂସର ଧ୍ୱନିଠାରୁ ହଂସକର ଶବ୍ଦ ମଧୁର ।

୩୨ । ବଳା...ସହି—ସେ କିରୂପେ ଅବଳା ତାହାର ତ ବଳା ଅଛି ଏହି ବିଚାରରେ ସଖୀମାନେ ତା ପାଦରେ ବଳାକୁ ଖଞ୍ଜିଲେ । ଝମକ—ଝମ ଝମ ଶବ୍ଦ, ଝଙ୍କାର । ଯୁବା...ଠମକ—ଯୁବକଙ୍କର ଚେତନାକୁ ଚମକାଇବାରେ ସେ ହେଲା ନାଗରୀ । (ଠମକ—ନାଗରୀ) । ମଣ୍ଡିଲେ—ଭୂଷିତ କଲେ ।

ଛନ୍ଦାଇବ ସେ ଝିଙ୍କାରୀ ଝଙ୍କାର । ବଢ଼ାଇବ ପୁଣି କାମ-ବିକାର ।
ପ୍ରପଦେ ଦେଲେ ଝୁଣ୍ଟିଆ ବାଜେଣୀ । ନ ଜାଣି କାହିଁକି ଏଡ଼େ ସାଜେଣି ସେ
ସହଚରୀ ହୋଇ ଲୋଭୀ ଯେ ।
ଶାଢ଼ୀ ପାଲଟିବା ପାଇଁ ଦେ ଅବନୀ-ଶୋଭୀ କରାଇଲେ ତଭୀ ଯେ । ୩୩ ।
ବାହାର କଲେ ନୀଳ-ଝୀନ-ଶାଢ଼ୀ । ସିନ୍ଦୂରୀ ଧଡ଼ୀ ଫୁଲ-ଲିଙ୍ଗ ପଡ଼ି ।
ରଖିଲେ ରହିବ ମୁଠା ଭିତରେ । ସତେ ରଖିଥିଲେ ବଂଶ-ନଳୀରେ ସେ ।
ଉଝିଁଲେ କୁଞ୍ଚିଲେ ସଖୀ ଯେ ।
ବାଳା ବଳ ଆଞ୍ଚି କାଛୁ ପିନ୍ଧାଇଲେ ଉପମା ଏ ରୁଣ୍ଡ ଦେଖି ଯେ ୩୪ ।
ଉରଜେ ପଡ଼ି ମୋହିଲା ନେତ୍ରକୁ । ମୁଦ ଥୋଇଲା କି କଳାଛନ୍ଦକୁ ।
ସ୍ଥିତ ଦୁଇ ଲୁଚି ରୁଚି ଦଶିଲା । ଯନ୍ତ୍ରଭ୍ରମୀ କି ନୀଳକସ କଲା ସେ ।
ନିତକାଣ୍ଡ ଚେଲ ଜଘନେ ଯେ ।
ରୋମାବଳୀଦଣ୍ଡମଣ୍ଡନଶବଳ ପରାପୂ ପରତେ ମନେ ଯେ ୩୫ ।

ମଞ୍ଜୁ—ସୁନ୍ଦର । ମଞ୍ଜୀର—ନୂପୁର । ତ୍ରିପୁର—ସ୍ୱର୍ଗ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଓ ପାତାଳ । ତ୍ରିପୁରପର—ମହାଦେବ (ତ୍ରିପୁରାସୁରଙ୍କ ରିପୁ—ଶତ୍ରୁ—ମହାଦେବ ତ୍ରିପୁରକୁ ନିଜ ଶରାଗ୍ନିରେ ପୋଡ଼ିଥିଲେ) ଆତୁରକୁ ଭୟ ଦେବା ନିମନ୍ତେ । ସ୍ମର—କନ୍ଦର୍ପ । ତୂର ସାଜିଲା—ତୂରୀ ଠିକ୍ କରି ବଜାଇଲା । ବିଗ୍‌ବିଜୟରେ ବାହାରି ।

୩୩ । ପ୍ରପଦେ—ପାଦର ଅଗ୍ରଭାଗ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଙ୍ଗୁଳିରେ ବା ପାଦର ବୁଢ଼ା ଅଙ୍ଗୁଠିରେ ବାଜେଣୀ—ଶବ୍ଦକାରୀ ଝୁଣ୍ଟିଆ, ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ପାଦଅଙ୍ଗୁଳିର ଅଳଙ୍କାର ବିଶେଷ, ମୁଦ ଆକାରର । ଝିଙ୍କାରୀ—ଝିଣ୍ଟିକା ଜାତୀୟ ପୋକ; ଝଙ୍କାର—ଝିଁ ଝିଁ ଶବ୍ଦକୁ ଛନ୍ଦାଇବ—ସେ ଅଳ୍ପ ଲଜରେ ବା ଭୟରେ ଶବ୍ଦ କରିବ ନାହିଁ—"ଝିଲ୍ଲୀଡାକ କର୍ଣ୍ଣେ ଶୁଣି ଝୁଣ୍ଟିଆ ପଗ୍ରୟେ ମଣି" ବୈ:ଚ: । କାମବିକାର—କାମଚେଷ୍ଟା । ସାଜେଣି—ସାଜ ସଜ୍ଜା । ସହଚରୀ—ସଖୀ । ପାଲଟିବା ପାଇଁ—ବଦଳିବା ପାଇଁ । ଅବନୀଶୋଭୀ—ପୃଥିବୀମଣ୍ଡନା ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ତଭୀ—ଟିଆ ।

୩୪ । ଝୀନ—ପାତଳ । ଲିଙ୍ଗ—ଚିହ୍ନ । ଏତେ ସରୁ ଯେ ବଂଶନଳୀରେ—ବାଉଁଶ ନଳୀରେ ଉଞ୍ଚିଲେ; କୁଞ୍ଚିଲେ—ଲୁଗାକୁ ସଜାଡ଼ି କୁଞ୍ଚ ପକାଇଲେ । ଆଞ୍ଚି—କଳି । କାଛୁ ପିନ୍ଧାଇଲେ—ଭିଡ଼ି କଚ୍ଛ ମାରି ପିନ୍ଧାଇଲେ । ଉପମା ଏ ରୁଣ୍ଡ—ଉପମାନ ଏକତ୍ର ।

୩୫ । ଉରଜେ—ସ୍ତନରେ । ନେତ୍ର—ଚକ୍ଷୁକୁ । ମୁଦ...ଛନ୍ଦକୁ—କଳାବର୍ଣ୍ଣ ଛନ୍ଦ (ଅଙ୍ଗୁଠା ଛତୁ—ସାହାକ ସ୍ତନାଗ୍ର ସେ ଚୁଚୁକ ତା ସଙ୍ଗେ ସମାନ ବା

ଶ୍ରୀକରେ ମୁକୁର ଦେଇ ଯେ ।
ହେଲା କି ନୋହିଲା ବୋଲି ପଚାରିଲେ ରମଣୀ ହସିଲା ହୋଇ ଯେ । ୩୮
ଘୋଡ଼ାଇ ଦେଲେ ଯେ ଜରି ଘୋଡ଼ଣୀ । ଶମ୍ପାରେ ଅଚ୍ଛାଦିତ ନିଶାମଣି ।
ରୋପଣ ଚିତ୍ର ଅତୁଳା ପିତୁଳା । କେ କଲା କର କେହି ସ୍ଥିର ହେଲା ସେ
ଅକ୍ଷି ପକ୍ଷୀ-ଅଠାକାଠି ଯେ ।
ଘୋଡ଼ାଇ ଦେଲେ କି ଏହି ଭାବନାରେ ଦିନା କେତେ ଥାଉ ସୃଷ୍ଟି ଯେ ୩୯
ହିରଣ୍ୟ ତନୁରେ ଯେ କ୍ଷତକାରୀ । ଦାସବତ୍ସଲ ରାମ ନରହରି ।
ଧ୍ୟାନେ ଅର୍ଜିତ ଅଘକରୀ ହତ । ଉପଇନ୍ଦ୍ର ବୀରବର ରଚିତ ଯେ ।
ରସିକସିନ୍ଧୁକୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଯେ ।
କବି ସେ ଜାଣିମେ ଯେତେ ଶ୍ରମ ଏଥି ଏ ବେଶପେଶଳ ଛାନ୍ଦ ଯେ । ୪୦

ତାହି ହେଲା । ଅରୁଣ—ବାଳରବି, ସିନ୍ଦୂରରେ ଗାଧୋଇଲେ ଯାହା ଏ ତାହା । ଶ୍ରୀକରେ—ଶୋଭାଯୁକ୍ତ ହସ୍ତରେ । ମୁକୁର—ଆରଶି । ହେଲ......ହୋଇ—ଏ ବେଶ ମନକୁ ମାନିଲା କହିବାରୁ ସେ ହସିଲା ।

୩୯ । ଘୋଡ଼ଣୀ—ଓଢ଼ଣା । ଶମ୍ପାରେ—ବିଜୁଳିରେ । ନିଶାମଣି—ଚନ୍ଦ୍ର । ରୋପଣ—ଅତି ପତଳା ଲେପ ଯାହା ଲଗାଇଲେ ଜିନିଷର ଖୁବ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳତା ବାହାରେ; ସେଥିରେ ଚିତ୍ର ମନୋହର ହୋଇଥିବା ଅତୁଳା ପିତୁଳା—ଅସମ ମୂର୍ତ୍ତି । କର କେହି—ହାତ କପଟ । ଅକ୍ଷି ...କାଠ—ଅଠାକାଠିରେ ଯେପରି ପକ୍ଷୀ ଲାଗିଲେ ବନ୍ଦୀ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ଏହି ଲାବଣ୍ୟବତୀର ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖି ସମସ୍ତେ ଜଡ଼ବତ୍ ବନ୍ଦୀ ହେବେ । ତାକୁ ଓଢ଼ଣିରେ ଘୋଡ଼ାଇ ଦେଲେ ସୃଷ୍ଟି ଆଉ କେତେ ଦିନ ଥାଉ ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତେ ଧୈର୍ଯ୍ୟଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ପ୍ରାଣ ହରାଇବେ ।

୪୦ । ରାମଙ୍କ ପକ୍ଷେ:—ହିରଣ୍ୟତନୁ—ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଶରୀର ଯାହାର ଏପରି ଯେ କନକ ମୃଗ ତାହାର କ୍ଷତକାରୀ—ନାଶକାରୀ । ଦାସ ଯେ କେଉଟ ତାଠାରେ ସ୍ନେହଯୁକ୍ତ । ନରସିଂହ ପକ୍ଷରେ:—ହିରଣ୍ୟ ଯେ ହିରଣ୍ୟକଶିପୁ ତାର ତନୁ—ଦେହ ତାର ନାଶକାରୀ ପୁଣି ଦାସ ଯେ ପ୍ରହ୍ଲାଦ ତାଠାରେ ସ୍ନେହଯୁକ୍ତ । ଧ୍ୟାନେ ଅର୍ଜିତ—ଧ୍ୟାନରେ ପ୍ରାପ୍ତ । ଅଘ ରୂପ କରୀ-ହତ—ପାପରୂପ ହସ୍ତୀ ଯାହାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନଷ୍ଟ ହୁଏ । ରସିକମାନେ ହେଲେ ସମୁଦ୍ର, ତାକୁ ଉଲ୍ଲାସ ପ୍ରଦାନ ବିଷୟରେ ସେ ଚନ୍ଦ୍ର । ବେଶ ପେଶଲ—ବେଶ ଚାତୁରୀ ।

ପଞ୍ଚମ ଛାନ୍ଦ

ରାଗ-ବସନ୍ତ

ଏହି ସମୟରେ ସୁନ୍ଦରୀ ଛାମୁରେ ପ୍ରଭୃମଞ୍ଜୁଳା ଜଣାଇଲା ।
ଅତି ମଧୁର ମଧୁଋତୁ ପ୍ରବେଶ କିଛି ଦିନ ହେଲା ହୋଇଲା ।
ଶ୍ରବଣ । କର ନାହୁଁ ନବ କାମିନୀ ।
ପିକ ବଚନେ ପୁନଃ ପୁନଃ ପ୍ରକାଶ କଲନ୍ତି ଅନ୍ଧାର ଯାମିନୀ । ୧ ।
ମଳୟଶିଖରୀଶିରୀ ଚୋରି କରି ବହିଲାନି ମନ୍ଦ ସମୀର ।
ସୁମନାଙ୍କ ବାସ ଚୋରାଇ ନେବଟି ବୋଲି କହିଲାନି ଭ୍ରମର ।
ତେକେଶର । କେଶରେ ହେଲେଣି ମଞ୍ଜୁଳ ।
କେଶରେ ମଣ୍ଡନ କରିବା ଭଳିରେ ଫୁଟିଲେଣି କେତେ ବଞ୍ଜୁଳ । ୨ ।
ମଲ୍ଲୀ ମାଧବୀ ମକରନ୍ଦସାଧବୀ ହେଲେଣି ବାନ୍ଧବୀ କାନନେ ।
ତୁଷାର ନାଶ ଗୃହି ହାସ ପ୍ରକାଶ କଲେଣି ପଙ୍କଜ-ଆନନେ ।
ହେଲାଣି । ଚର୍ଚରୀ ପ୍ରକଟ କଟକେ ।
ଅତନୁ ଫୁଲର-ବଶିଖ କାର୍ମୁକେ ଘେନି ତର୍ଜିଲାନି କାମୁକେ ୩ ।

---

୧ । ସୁନ୍ଦରୀ—ନାବଣ୍ୟବତୀର । ଛାମୁରେ—ସମ୍ମୁଖରେ । ମଧୁର—ସୁନ୍ଦର । ମଧୁଋତୁ—ବସନ୍ତଋତୁ । ନବକାମିନୀ—ନୂତନ ସ୍ତ୍ରୀ, ପ୍ରାପ୍ତଯୌବନା । ଅନ୍ଧାର ଯାମିନୀ—କୁହୁ (ଅମାବାସ୍ୟା ତ୍ୱମାବସ୍ୟା ଦର୍ଶଃ ସୂର୍ଯ୍ୟେନ୍ଦୁସଙ୍ଗମଃ, ସାଦୃଷ୍ଟେନ୍ଦୁଃ-ସିନୀବାଲୀ ସା ନଷ୍ଟେନ୍ଦୁକଳା କୁହୁଃ—ଅମର) ପିକ କୁହୁ କୁହୁ ରବ ଦେଲା ।

୨ । ମଳୟଶିଖରୀଶିରୀ—ମଳୟ ପର୍ବତର ସମ୍ପଦ ହୋଇଛି ଚନ୍ଦନ ଗନ୍ଧ । ମନ୍ଦ ସମୀର—ଗନ୍ଧ ବର୍ଦ୍ଧନ କରୁଥିବାରୁ ଗତି ଧୀର—ଦକ୍ଷିଣ ପବନ । ସୁମନାଙ୍କ ବାସ—ଫୁଲଙ୍କ ଗନ୍ଧ, ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ବସ୍ତ୍ର । କେଶର—ନାଗେଶ୍ୱର ଗଛ । କେଶରେ—କଞ୍ଜଳ ବା ଫୁଲର କେଶ କାର ନାଡ଼ୀ । କେଶରେ—ଜୁଡ଼ାରେ । ମଞ୍ଜୁଳ—ସୁନ୍ଦର । ବଞ୍ଜୁଳ—ଅଶୋକ ବା କେଶର । କେଶର ହେଲେଣି ମଞ୍ଜୁଳ—ବଉଳ ଓ ନାଗେଶ୍ୱର ଗଛମାନ ଫୁଲରେ ସୁନ୍ଦର ଦିଶିଲେଣି । ୩ । ମକରନ୍ଦ ସାଧବୀ—ପୁଷ୍ପରସରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ କାନନେ—ବନରେ ବାନ୍ଧବୀ ହେଲେଣି—ମିତ୍ର ହେଲେଣି—କାନନରେ ଫୁଟିଲେଣି । ତୁଷାର—ହିମ । ପଙ୍କଜ—ପଦ୍ମ । ଆନନେ—ମୁଖରେ । ପଦ୍ମ ଫୁଟିଲାଣି । କଟକେ—ନଗରରେ । ଚର୍ଚ୍ଚରୀ—ଉତ୍ସବ ବା ଗାନବାଦ୍ୟ । ଅତନୁ—କନ୍ଦର୍ପ । ଫୁଲର ବଶିଖ—ଫୁଲଶର (ଅରବିନ୍ଦ, ଅଶୋକ, ଚୂତ

କରି ପ୍ରବୀଣା ବୀଣାକୁ ବଜାଉଛୁ ଯାଉଛୁ ପ୍ରତୀତ ହୋଉଛୁ ।
ବନ୍ଧୁରେ ବନ୍ଧୁର ବୀଥିଟି ଏଥିରେ ସାବଧାନ ଥାଅ କହୁଛୁ ।
ଗମନେ । ଜେମାର ମୋ ମନେ କରଇଁ ।
ମନମଥ ରଥଯାତ୍ରା କି କରୁଛୁ ପଥ ମନୋରଥ ପୂରେଇଁ । ୭ ।

ଲଲାଟ ଲପନ ଗୁନ୍ଦ ଦରପଣ ଚିକୁର ଚାମର ଯହିଁରେ ।
ତରଙ୍ଗ କୁରଙ୍ଗ-ନୟନ ତୁରଙ୍ଗ କି ରଙ୍ଗ କରଇ ତହିଁରେ ।
କଳଶ । ଚକ୍ର କୁଚ ଶ୍ରୋଣୀ ଚଟୁଳ ।
କଟିମେଖଳା ଘଣ୍ଟି ଯହିଁ ପ୍ରକଟି ଅଞ୍ଚଳ-ପତାକା ଚଞ୍ଚଳ । ୮ ।

ଶୋଭି ଏ ବିଧିରେ ପ୍ରବେଶ ସଧୀରେ ପୀନ-ସ୍ତନାଯେ ବିପିନରେ
ବୁଲିବା ଖେଳିବା କୁସୁମ ତୋଳିବା ଆରମ୍ଭିଲେ ତୋଷ ମନରେ ।
ତହିଁରେ । ଛଳଉକ୍ତିମାନ କହିଲେ ।
ଶୁଣି ପରଭୃତ ଚକିତ ସ୍ତିମିତ ମୁନି ବିଭୂତିକି ବହିଲେ । ୯ ।

---

୭ । ପ୍ରବୀଣା—ବାଦ୍ୟକୁଶଳା । ପ୍ରତୀତ—ବୋଧ, ଜଣା । ବନ୍ଧୁରେ—ମିତ୍ରରାଜ କନ୍ୟାକୁ । ବନ୍ଧୁର—ଉଚ୍ଚା ନୀଚ୍ଚ, ଅସମତଳ । ବୀଥି—ମାର୍ଗ, ବାଟ । ସାବଧାନ—ହୁସିଆର । ମନମଥ—କାମଦେବ । ମନୋରଥ ପଥ—ନିଜ ଇଚ୍ଛାର ମାର୍ଗ ।

୮ । ଲଲାଟଲପନ ତାର—ଭଲ ଓ ମୁଖ ହେଲା ରଥର ଚନ୍ଦ୍ର (ସୁନାର ଚନ୍ଦ୍ର) । ଦରପଣ—ଆରଶି । ଚିକୁର—କେଶ ହେଲା ଚାମର—ରଥର ଚଅଁର । ତାର ତରଙ୍ଗକୁରଙ୍ଗ ନୟନ—ଚଞ୍ଚଳ ହରିଣ ନୟନ ହେଲା ରଥର ତୁରଙ୍ଗ—ଅଶ୍ୱ । ରଙ୍ଗ—ନୃତ୍ୟ ଓ ଝମ୍ପ । ଚଟୁଳ—ଥରିବା, ଚଞ୍ଚଳ ବା ସୁନ୍ଦର । କୁଚ ଓ ଶ୍ରୋଣୀ—ସ୍ତନ ଓ ପିଚ୍ଛ ହେଲେ ରଥର କଳଶ ଓ ଚକ୍ର । କଟିମେଖଳା—ଅଣ୍ଟାସୂତା ବା କିଙ୍କିଣୀ ସେ ହେଲା ରଥର ଘଣ୍ଟି । ପ୍ରକଟି—ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ଅଞ୍ଚଳ—ତାର ଲୁଗାକାନି ହେଲା ରଥର ଚଞ୍ଚଳ ପତାକା ।

୯ । ବିଧିରେ—ପ୍ରକାରରେ । ସଧୀରେ—ଝୁଲି ଝୁଲି ଯିବାରୁ ଅସ୍ତେ ଅସ୍ତେ । ପୀନସ୍ତନାଏ—ଉଚ୍ଚ ସ୍ତନାଯେ, ସୁନ୍ଦରୀମାନେ । ବିପିନରେ—ବନରେ । ଛଳଉକ୍ତିମାନେ—ପରିହାସରେ ବକ୍ର କଥାସବୁ । ଯେଉଁ ମଧୁର କଥାମାନ ଶୁଣି ପରଭୃତ—କୋକିଳ । ଚକିତ—ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ । ସ୍ତିମିତ—ଥକା, ଜଡ଼ ହୋଇ । ମୁନିବିଭୂତିକି—ମୁନିର ସମ୍ପଦ କି ମୌନ ଦଶା. ସେ ଅଜପା ମନ୍ତ୍ର ଜପିବାରୁ ବା ସମାଧିସ୍ଥ ହୁଏ ବୋଲି ସେ ଉକ୍ତରେ

କହେ ଏକ ନାରୀ ବିଶେଷେ ସୁନାରୀ ଏ ଦେଶରେ ବାସ କରୁଛୁ ।
ଭୃଙ୍ଗ କିଂପୁରୁଷ ଚଞ୍ଚଳ-ମାନସ ଏଥି ତହିଁ ପୁଣି ଯାଉଛୁ ।
ତହିଁକୁ । ଛଳ କହିଲା କିଛି ଭ୍ରାନ୍ତୁ ।
ମହାବିବେକୀ ହୋଇ ତୁ କିପାଇଁ ମଧୁପନାମକୁ ବିସୋରୁ । ୧୦ ।

ଏକକୁ ଗୃହିଁ ଆରେକ ସଖୀ କହି ନିକଟେ ନାଗେଶ୍ୱର ମୋର ।
ହୋଇଲା ହୋଇଥାଇଟି ନାଗେଶ୍ୱର ସୁପର୍ଣ୍ଣରେ କର ଅଦର ।
ସେ ଛଳେ । ଶିହ୍ନିଲା ନାଗେଶ୍ୱର କହି ।
ସୁମନାଭୂଷଣ ସମ୍ପତ୍ତି ପାଇବ ତାରପରେ ଯାଇ ଆରୋହ । ୧୧ ।

ନାମ ଭଜନ ବା ଗାନ କରେ ନାହିଁ ! କୋକିଳ ସବୁ ସେ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ମଧୁର ଆଳାପ ଶୁଣି ଭୀତ ଓ ଲଜ୍ଜିତ ହୋଇ ଚୁପ ହୋଇ ରହିଲେ ।

୧୦ । ସୁନାରୀ—ଉତ୍ତମ ନାରୀ ଓ ସୁନାରୀ ଫୁଲ । ଭୃଙ୍ଗ—ଭଅଁର । କିଂପୁରୁଷ—କୁତ୍ସିତ ପୁରୁଷ । ଚଞ୍ଚଳ ମାନସ—ଅସ୍ଥିର ମନରେ । ଯେପରି କୁତ୍ସିତ ପୁରୁଷ ଗୋଟିଏ ସ୍ତ୍ରୀ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ ନିକଟକୁ ଯାଏ ସେହିପରି ଭ୍ରମର ସୁନାରୀ ଫୁଲ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ଫୁଲ ପାଖକୁ ଯାଉଛୁ ବା ଭୃଙ୍ଗ ଓ କିଂପୁରୁଷ, ଭୃଙ୍ଗ—ଭଅଁର ଓ ଲମ୍ପଟ । କିଂପୁରୁଷ—କିନ୍ନର ଓ କୁତ୍ସିତ ପୁରୁଷ, ଏ ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ (ଭଅଁର ଫୁଲରୁ ରସ, କିନ୍ନର ବେଶ ନିମନ୍ତେ ପୁଷ୍ପ) । ଛଳ—ପରିହାସ କରି ବକ୍ରୋକ୍ତିରେ କହିଲା । ମହାବିବେକୀ—ବଡ଼ ବିଚାରଶୀଳ ହୋଇ । ମଧୁପ—ଭଅଁର ଓ ମଦୁଆ ନାମ ବିସୋରୁ—ଭୁଲି ଯାଉଛୁ । (ଭଅଁର ମଧୁ ସଂଗ୍ରହ ନିମିତ୍ତ ମଦ୍ୟପ ଅସଇରିକ ଅର୍ଥାତ୍ ଲମ୍ପଟ) ।

୧୧ । ନାଗେଶ୍ୱର—ନାଗେଶ୍ୱର ଫୁଲ । ନାଗେଶ୍ୱର—ନାଗେଶ୍ୱର ଫୁଲ ଓ ସର୍ପଶ୍ରେଷ୍ଠ । ସୁପର୍ଣ୍ଣ—ପଲାଶ ଓ ଗରୁଡ଼ । ନାଗେଶ୍ୱର—ଐରାବତ । ସୁମନା ଭୂଷଣ ସମ୍ପତ୍ତି—ଇନ୍ଦ୍ର ସମ୍ପତ୍ତି । ଆରୋହ—ଚଢ଼ । ଜଣେ ସଖୀ କହିଲା, ମୋର ଏହି ନାଗେଶ୍ୱର ଫୁଲ ଗଛ । ଅନ୍ୟ ଜଣେ କହିଲା, ନାଗେଶ୍ୱର ଯେବେ ହେଲା ତେବେ ହେଉ ପୁଣି ସୁପର୍ଣ୍ଣରେ କି ପଲାଶରେ ଆଦର କର । ବକ୍ରୋକ୍ତିରେ—ଏ ଯେବେ ନାଗେଶ୍ୱର ଅର୍ଥାତ୍ ସର୍ପଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି କହୁଚ ତେବେ ସୁପର୍ଣ୍ଣରେ ଗରୁଡ଼କୁ ଆଦର କଲେ ଭୟ ଭାଙ୍ଗିଯିବ । ସେ ଛଳ କହିଲା ନାଗେଶ୍ୱର—ହସ୍ତୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠ—ଐରାବତ କହ । ସୁମନାଭୂଷଣ—ଦେବତାଙ୍କ ମଣ୍ଡନସ୍ୱରୂପ ଯେ ଇନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କ ସମ୍ପତ୍ତି ପାଇବୁ । ତା ଉପରେ ଆରୋହ—ଚଢ଼ ।

କେ କାହାକୁ କହେ ମୋହପାଇଁ ସଖି ରଖିଥିବୁ ଏକା କରୁଣା ।
ଦେବବଲ୍ଲଭରୁ ଲଭିବାକୁ ତୋତେ ବିଧାତା କଲାନ ପୁରୁଣା ।
ସେ ଶୁଣି । ବୋଇଲା ଏ କଥା ଗୁଢ଼ ରେ ।
ଖୋଜିଲେ ନ ପାଇ ମୁଁ ବନ୍ଧୁ ଜୀବକୁ ପଡ଼ିଲି ବରିହ ଦାଢ଼ରେ । ୧୨ ।
କେଡ଼େ ଗୃହୁରୀରେ ଚରୁରୀଏ କହେ ସହଚରୀ ମୁଖ ଅନାଇ ।
ବଶ କରିବାରେ ହୋଇଲା ଉତ୍ତାରୁ ମଲ୍ଲି ମଲ୍ଲି ହୋଉ କପାଇଁ
ସେ ବୋଲେ । ଭଙ୍ଗୀରେ ଅଳିକି ଚେତାଇ ।
ନାଅଳୀ ହେଲାନ ଦେଖିଲି ଉତ୍ତାରୁ ପଲାଶପାଶେ ଯା ଗମଇ । ୧୩ ।
କେ କହେ ଅଶୋକ ଲଭିଲୁ ବଲ୍ଲଭୀ କେତକୀ ହେଲାଟି ମୋହର
ସେ କହେ ସୁବର୍ଣ୍ଣକାନ୍ତିହର ସେହି ଯୋଡ଼ାଇ ଯିବୁଟି ଶରୀର ।

---

୧୨ । କରୁଣା—ଦୟା ଓ ଫଳବିଶେଷର ଗଛ । (ଏଠାରେ ଫଳ, ହେଉଛି ଲେମ୍ବୁଜାତୀୟ) ଦେବବଲ୍ଲଭ—ଇନ୍ଦ୍ର (ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରି ସ୍ୱାମୀ) ଓ ପୁନ୍ନାଗ ଗଛ । ବିଧାତା—ବ୍ରହ୍ମା । ପୁରୁଣା—ଋଷି । ଖୋଜିଲେ...ଜୀବକୁ—ହେ ବନ୍ଧୁ ଖୋଜିଲେ ମୁଁ ଜୀବକୁ—ପ୍ରାଣକୁ (ପ୍ରାଣପତିକୁ) ନ ପାଇ—ପାଉ ନାହିଁ ବନ୍ଧୁଲୀ ଫୁଲକୁ ମୁଁ ଖୋଜି ପାଉନାହିଁ । ବରିହ ଦାଢ଼ରେ—ବିରହ ଦାନ୍ତ ଆଗରେ ପଡ଼ିଲି କି ମଲି ଓ ବରେହାଦାଢ଼ ଫୁଲ ଅଗରେ ପାଇଲି ।
୧୩ । ଚରୁରୀଏ—ଏକ ଚତୁରକ ସ୍ତ୍ରୀ । ଗୃହୁରୀରେ—ଛଳ କରେ । ବଶ...... କପାଇଁ—କନଅର ଫୁଲରେ ବଶ ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ମଲ୍ଲୀ ମଲ୍ଲୀ ଫୁଲ ବୋଲି କାହିଁକି ହେଉଛୁ, ଅନ୍ୟାର୍ଥରେ—ବୀରେ—ଏକ ବୀର ପୁରୁଷ । ବଶକରୀ —ବଶହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ମଲ ମଲ (ମରିଗଲି ମରିଗଲି) କାହିଁକି ମିଛରେ ହେଉଛୁ । ଭଙ୍ଗୀରେ ସେ—ଗୃହୁର୍ଯ୍ୟରେ ସେ । ଅଳିକି—ସଖୀକି । ଚେତାଇ—ବୁଝାଇ । ନାଅଳୀ..... ଗମଇ—ନାଅଳୀ ଫୁଲ ତ ଫୁଟିଲାଣି, ସେଥିରେ ବାସ ଅଛି—କାହିଁକି ନିର୍ଗନ୍ଧ ପଲାଶ ଫୁଲ ନିକଟକୁ ଯାଉଛୁ (ନିର୍ଗନ୍ଧା ଇବ କିଂଶୁକାଃ) । ନାଅଳୀ ନିର୍ଗତ ହୋଇଛି ଅଳୀ ସଙ୍ଗିନୀ ଯାହାର—ଏକାକିନୀ ହେବା ଦେଖିବା ଉତ୍ତାରୁ ପଲାଶ—ବ୍ୟାଘ୍ର ପାଶକୁ ଯେ ଗମଇ, ମରିବାକୁ ଯାଉଛି ବା ବୀରପୁରୁଷ ବଶକର ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ତୁ କାହିଁକି ମଲ ମଲ ବୋଲୁଛୁ । ତହୁଁ ସେ କହିଲା ନାଅଳୀ —ଅଗ୍ନିସମୁହ ହେଲାନି—ଏମନ୍ତ ଦେଖିଲା ଉତ୍ତାରୁ ସେ ପଲାଶ ପାଖକୁ ଯାଉଛି—ପଲାଶ ଉପରେ ଅଗ୍ନି ଆରୋପ କରା ହେଉଛି (ବର୍ଣ୍ଣ ସାଦୃଶ୍ୟରୁ)
୧୪ । ଅଶୋକ—ଅଶୋକଫୁଲ, ଶୋକ ନାହିଁ ଏହି ଅବସ୍ଥାକୁ ଲଭିଲୁ । ବଲ୍ଲଭୀ—ପ୍ରିୟ ସଜନୀ । କେତକୀ—କେତକୀଫୁଲ । ସେଥିରେ କଣ୍ଟା

ମୁଠାରୁ ପେଟିଯିବାରେ ଏ ପ୍ରତୀତ ଫଗୁ ଫିଙ୍ଗିବାରେ ଲଳନା !
ବସନ୍ତରାଜା ବଶକୁ କି କରନ୍ତି ରଙ୍ଗପାଟଚେଲ ଚାଳନା ।
ସେ ରଜ । ଯାଇ ଶୂନ୍ୟେ ରୁଣ୍ଡ ହୋଇଲା ।
ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁଣିକ ଦାସ ପରିବାର ମାଣିକ୍ୟଛନ୍ଦ କି ଧଇଲା ।୧୯।

କଙ୍କଣ କ୍ୱଣିତ ଧ୍ୱନିରୁ ମଣିତ ଭୁଜ ଭଣ୍ଡିମ କି ବାଇଲା ।
ଉଇବାଡ ବାଣୀ ମଙ୍ଗଳ ଗୀତ କି ଅଭିଷେକ ବେଳେ ହୋଇଲା ।
ସ୍ୱଭାବେ । କୁଚ ପୂର୍ଣ୍ଣକୁମ୍ଭ ରାଜନ୍ତି ।
ଚାରୁ ଚେଲ ଚୂତ ପଲ୍ଲବ ସଂଯୁତ ହାର ଉପହାର ସାଜନ୍ତି । ୨୦ ।

ରମଣୀ ରମଣୀୟ କଲେ ଅମ୍ବରଗୁଣ୍ଡିରେ ସେ ବନସରଣୀ ।
ମହୀ ମହିଳା ଋତୁକାଳ ଲଭିଲା ଏସନ ମାନସକୁ ଅଣି ।
ସେ ଧୂଳି । ତାହିଁ ପବନ ଯୋଗେ ଉଡ଼ ।
ଶୁଭସୂଚକ କହି ଜଉଡଷ କି ଯାଉଛି ଶିରେ ବାନ୍ଧି ଶାଢ଼ୀ । ୨୧ ।

---

୧୯ । ପ୍ରତୀତ—ବୋଧ । ଫଗୁ—ଅବିର । ଲଳନା—ସ୍ତ୍ରୀ । ଅବିର ଉଡ଼ିବାରୁ ଆକାଶରେ ଜଣା ଯାଉଛି ରଙ୍ଗପାଟଚେଲ ଚାଳନା—ଲାଲଆ ପାଟଲୁଗା ଉଡ଼ାଉ ଅଛନ୍ତି କି—ବସନ୍ତରାଜାଙ୍କୁ ଅଧୀନ କରିବାକୁ । ସେ ରଜ—ଅବିରଧୂଳି । ଶୂନ୍ୟେ ରୁଣ୍ଡ—ଆକାଶରେ ବ୍ୟାପିଲା । ଗୁଣିକ—ଗୁଣବନ୍ତ । ଦାସପରିବାର—ଦାସ ହେଲ ଭୃତ୍ୟ । ମାଣିକ୍ୟ-ଛନ୍ଦ—ଲାଲମଣିର ଛଟା । (ମାଣିକ୍ୟ—ସାଧବଙ୍କର ବୋହିର ବର୍ଣ୍ଣ) ।

୨୦ । କଙ୍କଣକ୍ୱଣିତ ଧ୍ୱନିରୁ—କଙ୍କଣର କୁଣ କୁଣ ଶବ୍ଦରେ । ମଣିତ—ବୁଝା ପଡୁଛି ଭୁଜରୂପ ଡଣ୍ଡିମ—ନାଗରା । ଉଇବାଡ ବାଣୀ—ବଡପାଟିକର ହସି ଖେଳ କଥା ହେବା । ମଙ୍ଗଳ ଗୀତ—ରାଜାଙ୍କ ବିଜୟ କାଳରେ ଭାଟ ମଙ୍ଗଳ ଗୀତ ଗାଏ । ଅଭିଷେକ—ରାଜାଙ୍କ ଗାଦି ବସିବା । ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ କୁଚ—ସ୍ତନ ହେଲା ମଙ୍ଗଳକର ପୂର୍ଣ୍ଣ କଳସ । ଚାରୁ... ସାଜନ୍ତି —ସୁନ୍ଦର କାଞ୍ଚୁଲିରେ ହାର ପଡ଼ିବା ହେଲା ଅମ୍ବର କଅଁଳଆ ପତ୍ରର ହାର । ଉପହାର —ଭେଟି ଦିଆହୋଇ ଶୋଭା ପାଉଛି ।

୨୧ । ରମଣୀ—ସ୍ତ୍ରୀ । ରମଣୀୟ—ସୁନ୍ଦର । ବନସରଣୀ—ବନଭାଗ । ମହୀମହିଳା—ପୃଥିବୀ ନାରୀ; ଋତୁକାଳ ଲଭିଲା—ରଜସ୍ୱଳା ହେଲା । ମାନସ—ମନ ପବନରେ ଉଡ଼ି ଯିବାରୁ ଏପରି ଜଣାଯାଉଛି । ଜ୍ୟୋତିଷ ଶୁଭ ସୂଚନ କରି ଫେରି ଯାଉଥିବା ବେଳେ ନାଲି ଶାଢ଼ୀ ବାନ୍ଧି ଯାଉଛି କି ?

ପନୀର ନୀର ପିଚକା ନିରନ୍ତର ଖେଳନ୍ତେ ନୀରରୁହଦୃଶା ।
ମଞ୍ଜୁ ମଞ୍ଜୀର ଘନରବ ମଧୁର ବସନ୍ତେ କରେ କି ବରଷା ।
ବିଜୁଳି । ପରି ଝଳି ଭୂଷା ରତନ —
ଅଙ୍ଗରାଗେ ଅନ୍ଧ ଭୃଙ୍ଗ ଜଡ଼ପଡ଼େ ହୋଏ କି କରକାପତନ । ୨୨ ।

କୁଙ୍କୁମ ପିଚକା ବାଜି ନୀରଜର ସୁନ୍ଦର ଉରଜ କାହାର ।
କନକାଚଳରୁ କିବା ହରିତାଳ ପ୍ରବାହ ହେଉଛି ବାହାର ।
କର୍ପୂର । ଗୁଣ୍ଡି ମଣ୍ଡିତ କାହା ସ୍ତନ ।
ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱୟମ୍ଭୂ ଶମ୍ଭୁଯୁଗଳ କି ହୋଇଲେ ଭସ୍ମ ବିଲେପନ ।୨୩।

କାହା କୁଚ ଫଗୁସଙ୍ଗରୁ ସୁସଙ୍ଗ ଏହି ପାଙ୍ଗ ହୋଏ ମାନସେ ।
ହୃଦୟ ସରୋବର ମଧ୍ୟେ ଉଦୟ କୋକନଦ କଢ଼ିଯୁଗ୍ମ ସେ ।
କାହାର । ଛିଡ଼ି ହାର ଖସେ ମୁକୁତା ।
ପୟୋଧର ଛଳେ କ୍ଷୀରବିନ୍ଦୁ ବୃଷ୍ଟି କରିବାରେ କି ସେ ଶୋଭିତା ।୨୪।

---

୨୨ । ପନୀର ନୀର—ସୁବାସ ଜଳ । ନିରନ୍ତର—ଲାଗି ଲାଗି । ନୀରରୁହଦୃଶା—ପଦ୍ମନୟନା । ମଞ୍ଜୁ—ସୁନ୍ଦର । ମଞ୍ଜୀର—ନୂପୁରର ଶବ୍ଦ ହେଲା । ଘନରବ—ମେଘର ଶବ୍ଦ ସେ ଥିଲା ମଧୁର । ବସନ୍ତେ—ବସନ୍ତକାଳରେ ବରଷା କଲା କି ? ଭୂଷାରତନ—ଅଲଙ୍କାର ରତ୍ନର ଝଳ—ଦୀପ୍ତି ସେ ହେଲା ବିଜୁଳି । ଅଙ୍ଗରାଗେ—ସୁଗନ୍ଧ ଶରୀର, ଲେପମଖା ଶରୀର ଗନ୍ଧ ଲୋଭରେ ଅନ୍ଧ ହୋଇ ଭୃଙ୍ଗ ଭ୍ରମର ଶରୀରରେ ପଡ଼ିବାରୁ ଜଣାଗଲା ଯେପରି କୁଆପଥର ବର୍ଷା ହେଲା ।

୨୩ । କୁଙ୍କୁମପିଚକା—ନାଲିରଙ୍ଗର ପାଣି ପିଚକାରୀରୁ ବାହାରି ବାଜିବାରୁ । ଉରଜ—ସ୍ତନ । କନକାଚଳରୁ—ସୁନା ପର୍ବତରୁ । ପ୍ରବାହ—ସ୍ରୋତ । କର୍ପୂର ଗୁଣ୍ଡି—କର୍ପୂର ଧୂଳି । ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱୟମ୍ଭୁ ଶମ୍ଭୁ ଯୁଗଳ—ସୁନାର ସ୍ତନରୂପ ଶିବଦ୍ୱୟ ବା ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଶିବ (ସ୍ୱୟମ୍ଭୁ—ସ୍ତନ, କାମଦେବ, ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ଶିବ ଆଦି ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ) । ଭସ୍ମ ବିଲେପନ—ପାଉଁଶ ବୋଳି ହେଲେ କି ?

୨୪ । ସୁସଙ୍ଗ—ଅତି ସୁନ୍ଦର । ହୃଦୟ ସରୋବର—ଛାତି ହେଲା ପୋଖରୀ । କୋକନଦ କଢ଼ିଯୁଗ୍ମ—ରକ୍ତପଦ୍ମର ଦୁଇଟି କଳି । ପୟୋଧର—ମେଘ ଓ ସ୍ତନ । ହାରରୁ ମୁକ୍ତା ଖସିବାରୁ ଜଣାପଡୁଛି ଯେପରି କି ସ୍ତନରୂପ ମେଘରୁ ଦୁଧବିନ୍ଦୁ ଝରୁଛି କି ?

ଜାଣିଲା । ଜନ ମନକୁ ଏ ତୋଷିବ ।
ମୂର୍ଖ ସ୍ୱଭାବ ଅଦୃଷ୍ଟରଜା ପର ସେ କାହିଁ ରତି ପ୍ରକାଶିବ । ୩୧ ।
ଅନନ୍ତ ଭୂଷଣ ବୃଷଧନୁଯୁତ ସୁହୃଦ ଭବତା ନାଶୀ ।
ଶ୍ରୀନିଳୟ ଦ୍ୱିଜରାଜ ବନ୍ଦନୀୟ ଜନକସୁଖକୁ ପ୍ରକାଶି ।
ସୁମର । ମନେ ସେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଶିବ ।
କହେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ବୀରବର ଯୁବା ଜନ କର୍ଣ୍ଣେ ଉତ୍ସବ । ୩୨ ।

ବୁଝିଲେ । ଅଦୃଷ୍ଟରଜା—ଅପ୍ରାପ୍ତଯୌବନା ବାଳିକା । ରତି—ସନ୍ତୋଷ, ରମଣ ।

୩୨ । ଅନନ୍ତ ଭୂଷଣ—ଅନନ୍ତ ଯେ ଶେଷଦେବ ତାହାଙ୍କ ଭୂଷଣ ଅଟନ୍ତି (ବିଷ୍ଣୁ ଯୋଗନିଦ୍ରାରେ ଅନନ୍ତ ସର୍ପଙ୍କ କ୍ରୋଡ଼ରେ ଶୟନ କରନ୍ତି ବା ଅନନ୍ତଭୂଷଣ—ଅସଂଖ୍ୟ ଭୂଷଣ ଯାହାଙ୍କର (ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଧ୍ୟାନରେ—ନାନାଲଙ୍କାରଦୀପ୍ତ ବୋଲି ସେ କଥିତ) । ବୃଷଧନୁଯୁତ—ବୃଷ ଯେ ଧର୍ମ; ଧନୁ ଯେ କୋଦଣ୍ଡ ସେଥିରେ ଯୁକ୍ତ, ଧର୍ମରକ୍ଷକ ଓ କୋଦଣ୍ଡଧାରୀ । ସୁହୃଦ ଯେ ସୁଗ୍ରୀବ ବା ବିଭୀଷଣ ତାଙ୍କର ଭବ ଜନ୍ମର ତାପ—ଦୁଃଖ, ତ୍ରିତାପ (ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ଆଧିଭୌତିକ ଓ ଆଧିଦୈବିକ) ନାଶକାରୀ । ଶ୍ରୀନିଳୟ—ଶ୍ରୀନିବାସ (ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଯାହାଙ୍କଠାରେ ବାସ କରନ୍ତି)

ଷଷ୍ଠ ଛାନ୍ଦ

ରାଗ ରାମକେରୀ—ଯୋଗୀ ସମାଦ ବାଣୀଟର ଗାଇବ ।

ମନ ଦେଇ ଶୁଣ କୋବଦେ ନୃପସୁତା ସୁକେଶୀ ।
କୂଳରେ ବକୁଳମୂଳରେ ପୀଠ ଉପରେ ବସି । ୧ ।
ସରସୀ ଶୋଭିତ ଅନାଇଁ ମନ ନେବ ଲୋଭିତ ।
ତଟଘଟନା ବଦ୍ରୁମରେ ପକ୍ଷୀପନ୍ତି ବମ୍ବିତ । ୨ ।
କି ନୀଳଶାଢ଼ୀ ରଙ୍ଗଧଡ଼ି ହଂସାବଳୀ ହୋଇଛି ।
ଅବନୀ ବନତା ବସ୍ତାରେ କିବା କିଣିବା ଇଚ୍ଛି । ୩ ।
ପାବଚ୍ଛ ସ୍ୱଚ୍ଛ ସ୍ଫଟିକରେ ନୀରତୀର ପ୍ରତୀତ ।
ସୁବେଣୀ ସ୍ମରଣ ଭାବ କି ତହିଁ ତ୍ରିବେଣୀ ଖ୍ୟାତ । ୪ ।

---

୧ । କୋବଦେ—ପଣ୍ଡିତମାନେ । ନୃପସୁତା—ରାଜକନ୍ୟା । ସୁକେଶୀ—ଉତ୍ତମ ବାଳବଶିଷ୍ଟା; ସୁନ୍ଦରୀ । କୂଳରେ—ତଟରେ । ବକୁଳ—ବଉଳଗଛ । ପୀଠ—ଚଉତରା ।

୨ । ସରସୀ—ପୁଷ୍କରିଣୀ । ଶୋଭିତ—ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ । ଲୋଭିତ—ଲୋଭନୀୟ । ବଦ୍ରୁମରେ—ପୋହଳାରେ । ଘଟନା—ନିମିତ । ସମୂହ—ପନ୍ତି । ବମ୍ବିତ—ପ୍ରତିଫଳିତ ।

୩ । ନୀଳଶାଢ଼ୀ—ପୁଷ୍କରିଣୀ ଜଳ ହେଲା ନୀଳ ଶାଢ଼ୀ । ତଟ ହେଲା- -ଲାଲଧଡ଼ି —ସେଥିରେ ହଂସସମୂହ ଥିବାର ଜଣାଯାଉଛି । ଅବନୀବନତା—ପୃଥିବୀରୂପ ସ୍ତ୍ରୀ; ବସ୍ତାରେ—ମେଳା ହେବାରେ; କିଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଛି କି ?

୪ । ପାବଚ୍ଛ—ପାହାଚ । ସ୍ୱଚ୍ଛ ସ୍ଫଟିକରେ—ନିର୍ମଳ ଧଳା କାଚ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ତହିଁ ନୀର—ଜଳରେ । ତୀର—କୂଳ । ପ୍ରତୀତ—ଜଣାଯାଉଛି । ସୁବେଣୀ—ସୁନ୍ଦର କେଶପାଶ ଯାହାର, ସୁକେଶୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ସ୍ମରଣ—ସ୍ମର୍ଣ୍ଣ ଯୋଗ ହେତୁ । ତହିଁ—ସେଠାରେ—ତ୍ରିବେଣୀ । ଖ୍ୟାତ—ପ୍ରସିଦ୍ଧ; ଗଙ୍ଗା, ଯମୁନା ଓ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କ ଯୋଗ । ନୀର—ଯମୁନା । ତଟ—ଗଙ୍ଗା । ଲାବଣ୍ୟବତୀ—ସରସ୍ୱତୀ । ଭାବନା ହୁଅଇ । ଜଳରେ ପାବଚ୍ଛ ପ୍ରତିବମ୍ବିତ ଓ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଯୋଗ, କଳା, ଧଳା ଓ ପୀତ ରଙ୍ଗ । ଜଳକୁ କବ ନୀଳବର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନ କରିଅଛନ୍ତି—ଏହା କବ ସମୟୋକ୍ତି ବରୋଧ ଯଥା—କବ କଲ୍ପଲତାରେ 'ସାମାନ୍ୟ ଗ୍ରହଣେ ଶୌକ୍ଲ୍ୟଚ୍ଛନ୍ଦାମ୍ବୁଃ ପୁଷ୍ପବାସସାଂ' ଇତ—କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସେ ସାମାନ୍ୟ ଉକ୍ତିରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ନ କରି ବଶେଷଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନ କରି କବଗୃହୁକ୍ତି ଦର୍ଶାଇ ଅଛ

ଦ୍ୱୀପ ଦଣ୍ଡୀ ଲଭି ମରାଳପନ୍ତି ଦିଏ ଭଉଁରୀ ।
ବଡ଼ ବଡ଼ଭୀକ ବେଢ଼ିକି ଶୋଭେ ଚୂର୍ଣ୍ଣ ଚଉଁରୀ । ୫ ।
ଜଳ ଜମ୍ବାଳ ଅବିଳରେ ହୀନ ମନ ହରୁଛି ।
ଜଳ ନିର୍ମଳରେ ଆଦର ଆଦରଶୁଁ ସାରୁଛି । ୬ ।
ଗଭୀର ଗୁଣକୁ ପଣ୍ଡିତଠାରୁ ଗୃହୀତ କରି ।
ନର୍ତ୍ତକୀଠାବରୁ ଭଉଁରୀ ଶିକ୍ଷା ପରି ଏହାରି । ୭ ।
ଅମୃତ ସଙ୍ଗତେ ହୋଇଛି ମିତ ମଧୁର ପଣେ ।
ବିଧୁର ସ୍ନେହକୁ ବିଧୁର କରେ ଶୀତଳ ଗୁଣେ । ୮ ।
କାମଶରାଳୀରେ ପ୍ରକାଶ ମାନ ସୁଖଦାନରେ ।
କୁମୁଦରେ ଯେଣୁ ବିଦିତ ତେଣୁ ହରି ପ୍ରକାରେ । ୯ ।

---

୫ । ଦ୍ୱୀପଦଣ୍ଡୀ—ପୁଷ୍କରିଣୀ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଦେବାଳୟବିଶେଷ । ମରାଳପନ୍ତି—ରାଜହଂସସବୁ । ଭଉଁରି ଦିଏ—ଦ୍ୱୀପଦଣ୍ଡୀ ଚାରିପାଖରେ ପାଣିରେ ବୁଲୁଅଛନ୍ତି । କବି ତର୍କଣା କଲେ ବଡ଼ ବଡ଼ଭୀକ—(ବଡ଼ଭୀ—ବଲ୍ଲଭୀ ଶୁଦ୍ଧାନ୍ତେ ବଡ଼ଭୀ ଚନ୍ଦ୍ରଶାଳେ ସୌଧୋର୍ଦ୍ଧ୍ୱବେଶ୍ମନି—କୋଠା ଉପର ଘର) ଏଠାରେ ଅତି ଉଚ୍ଚ କୋଠାଘର । ତାର ଚାରିପାଖରେ ଥିବା ଚୂର୍ଣ୍ଣ ଚଉରୀ—ଚୂନଲେପା ପ୍ରାଙ୍ଗଣଭୂମି ଶୋଭା ପାଉଛି ।

୬ । ଜଳ—ପାଣି । ଜମ୍ବାଳ—ପଙ୍କ । ଆବିଳ—ଗୋଳିଆ । ହୀନ—ରହିତ । ଜଳ ଅତି ସ୍ୱଚ୍ଛ ହେତୁ । ନିର୍ମଳରେ—ସ୍ୱଚ୍ଛତାରେ । ଆଦରଶୁ—ଦର୍ପଣରୁ । ଆଦର—ଆଗ୍ରହ । ସାରୁଛି—ରହୁ ନାହିଁ । ଜଳ ଦର୍ପଣଠାରୁ ସ୍ୱଚ୍ଛ । ୭ । ଗଭୀର ଗୁଣକୁ—ଗମ୍ଭୀରତା—ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ (ଗଭୀରପଣ) ନର୍ତ୍ତକୀ—ନାଚବାଲୀ । ଭଉଁରୀ—ବୁଲି ବୁଲି ବା ଘୂରି ଘୂରି ନାଚିବା । ୮ । ଅମୃତ—ସୁଧା ତା ସଙ୍ଗେ ମିତ ବସିଛି—ଜଳର ନାମ ମଧ୍ୟ ଅମୃତ କାରଣ ଜଳରେ ମଧୁର ଗୁଣ ମିଷ୍ଟଭାବ ଅମୃତ ପରି ଅଛି । ବିଧୁର—ଚନ୍ଦ୍ରର ସ୍ନେହକୁ, ଅଦରକୁ । ବିଧୁର—ତୁଚ୍ଛ । ଶୀତଳ ପଣେ—ଥଣ୍ଡା ଗୁଣରେ ।

୯ । କାମଶରାଳିରେ—କନ୍ଦର୍ପର ଶରସମୂହରେ । ଏ ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ଅରବିନ୍ଦ ଓ ନୀଳୋତ୍ପଳ ପ୍ରଚୁର ପରିମାଣରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହେତୁ ସୁଖ ଦେବାରେ ବିରାଜିତ [ଅରବିନ୍ଦ, ଅଶୋକ, ଚୂତ, ନଅଁାଳୀ ଓ ନୀଳୋତ୍ପଳ—କନ୍ଦର୍ପର ଶର] କାମୁକ ଓ ଶରାଳୀ ପକ୍ଷୀମାନଙ୍କରେ ନେତ୍ରସୁଖ ବିରାଜମାନ । କୁମୁଦରେ—କଇଁରେ ଓ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ନାମ ବିଶେଷରେ

ସର ଶୋଭା ଦେଖି ଦେଖି ସେ ସରେ ମର୍ଦ୍ଦନବିଧି ।
ବକ୍ଷପ୍ରମାଣ ଜଳେ ଯାଇ ବିଜେ ଲାବଣ୍ୟନିଧି । ୧୦ ।
କବି ବର୍ଣ୍ଣିଲା ବିଚିତ୍ର ହେଲା ତୁମ୍ବୀ ବୁଡ଼ିଲା ।
ନ ବୁଡ଼ି ଶଇଳ ସଲିଳ ଉପରରେ ରହିଲା । ୧୧ ।
କିସ ପୁଣି ଦେଖା ନ ଯାଇ ଯେବେ ଥାଇ ଜୀବରେ ।
ବିଷମ ସମସ୍ୟା ପୂରଣ ହେଲା ଏହି ଠାବରେ । ୧୨ ।
ଅପୂର୍ବ ଅମ୍ବୁଜ ମୁଖକୁ ଭାବି ଭୃଙ୍ଗ ଚକୋର ।
ଚୁମ୍ବିବା ଲୋଭରେ ଧାଇଁଲେ ଶ୍ରୁତି ଗୃହିଁ କାତର । ୧୩ ।

(ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ନାମ—କୁମୁଦ=କୁ—ପୃଥିବୀ ତାହାର ଆନନ୍ଦଦାତା) ବିଦିତ—ଜଣା, ହରି ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ରୂପରେ ।

୧୦ । ମର୍ଦ୍ଦନବିଧି—ଘଷାଘଷି କାମ । ସର—ପୁଷ୍କରଣୀ । ସରେ—ଶେଷହୁଏ । ଲାବଣ୍ୟନିଧି—କାନ୍ତିର ତରଳତା ଯେ ଲାବଣ୍ୟ ତାର ସ୍ଥାନ ଯେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ [ମୁକ୍ତାଫଳେଷୁ ଛାୟାୟାସ୍ତରଳତ୍ୱମିବାନ୍ତରା । ପ୍ରତିଭାତି ଯଦଙ୍ଗେଷୁ ତଲ୍ଲାବଣ୍ୟମିହୋଚ୍ୟତେ] । ବକ୍ଷପ୍ରମାଣେ—ଛାତି ବୁଡ଼ିବା ପାଣିରେ । ୧୧ । କବି—କାବ୍ୟକର୍ତ୍ତା । ବିଚିତ୍ର—ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ । ତୁମ୍ବୀ—ଲାଉ; ପିଚ୍ଛ ସ୍ଥାନରେ । ଶଇଳ—ପାହାଡ଼ । କୁଚ ଉପଲକ୍ଷରେ । ଜଳରେ ବୁଡ଼ିଲା ନାହିଁ ଭାସିଲା ଏହାହିଁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ । ତୁମ୍ବୀ ପିଚ୍ଛ ବୁଡ଼ିଲା—ଯେ କି ହାଲୁକା ସେ ଭାସିବାର କଥା ସେ ବୁଡ଼ିଲା । ଶୈଳ ସ୍ତନ ଭାସିଲା—ଯେ ଭାରି ସେ ବୁଡ଼ିବାର କଥା ସେ ଭାସିଲା । ୧୨ । ଜୀବରେ ଥିଲେ—ପ୍ରାଣରେ ଥିଲେ ଅସମ୍ଭବ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ବିଷମ ସମସ୍ୟା—ଅଦ୍ଭୁତ ପ୍ରସଙ୍ଗ । ପୂରଣ ହେଲା—ଘଟିଲା । ୧୩ । ଅପୂର୍ବ......କାତର । ଭୃଙ୍ଗ—ଭଅଁର । ଚକୋର ପକ୍ଷୀ—ଏ ଦୁହେଁ ମୁଖକୁ କହିଲେ ଅପୂର୍ବ—ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ । ଅମ୍ବୁଜ—ପଦ୍ମ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ଏପରି ଭାବି ଚୁମ୍ବିବା ଲୋଭରେ ଦୁହେ ଧାଇଁଲେ । ଶ୍ରୁତି କି ଗୃହିଁ କାତର ହେଲେ—ଅସ୍ଥିର ହେଲେ—ଭ୍ରମର ଶ୍ରୁତିକି ଚମ୍ପାପୁଷ୍ପ ମଣି କାତର; ଚକୋର ଶ୍ରୁତିକି ଫାନ୍ଦ ମଣି ମଧ୍ୟ କାତର ହେଲା । ଅପୂର୍ବ ଅମ୍ବୁଜ—ଚନ୍ଦ୍ରର ବିକାଶ ରାତିରେ, ପଦ୍ମର ବିକାଶ ଦିନରେ ଏହାର ଯେ ମୁଖ ପଦ୍ମ ଓ ମୁଖଚନ୍ଦ୍ର ଅହୋରାତ୍ର ଅମ୍ଳାନ ଭାବରେ ବିକାଶ ଲାଭ କରେ । 'ଚମ୍ପକଂ ପାଟଳୀପୁଷ୍ପଂ ଶ୍ରୁତି ଦୋଳା ଚ ପାଶକ ଇତି କବି ଚିନ୍ତାମଣିଃ ।

କେଶ ଦରଶନେ ରଥାଙ୍ଗ ଥାଇଁ ଅହ୍ଵାର ବଶେ ।
ବିଚ୍ଛେଦ ଭୟରୁ ପଳାଇ ଗଲେ ନ ରହି ପାଶେ । ୧୪ ।
ନୟନ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କଜ୍ଜଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଅନାଇ ଦେଇ ।
ଗଭୀର ଜଳରେ ପଶିଲେ ମୀନ ଭୟକୁ ପାଇ । ୧୫ ।
ଭ୍ରୂକୁ ନୟନ ଅଞ୍ଜନକୁ ଚାହିଁ ଖଞ୍ଜନମାନେ ।
କୁରଙ୍ଗ ହୋ ଅମ୍ଭେ ମଲୁଇଁ ବୋଲି ଡାକିଲେ ସ୍ୱନେ । ୧୬ ।
ସମ୍ଭ୍ରରେ ସଜନୀ ଅମ୍ଭରେ ସେହିକାଳେ ପଶିଲେ ।
ହାସ ପରିହାସ ସରସ ଉକ୍ତିମାନ ଭାଷିଲେ । ୧୭ ।
ଦେଖ ରେ ନଳିନ ନଳିନୀ ନଳିନୀରେ ପୂରିତ ।
ଭ୍ରମନ୍ତି ଭ୍ରମରେ ଭ୍ରମରେ ଭ୍ରମରେ ଏ ଶୋଭିତ । ୧୮ ।

୧୪ । ରଥାଙ୍ଗ—ଚକ୍ରବାକ । କେଶ ଦରଶନେ—କେଶକୁ ଦେଖି । ଅହ୍ଵାର ପାଇଁ ଧାଇଁଲା କାରଣ ସେ ମନେ କରିଥିଲା ଏ ଶୈବାଳ । ବିଚ୍ଛେଦ ଭୟରୁ—ତା ସ୍ତ୍ରୀଠାରୁ ବିରହ ଘଟିବ ଏହି ଭୟରେ ତା ପାଖରେ ନ ରହି ପଳାଇ ଗଲା, କାରଣ ଭାବିଲା ଏ ରାତି (ରାତିରେ ଚକ୍ରବାକ ଦମ୍ପତି ମଧ୍ୟରେ ବିରହ ହୁଏ) ।

୧୫ । ଆଖିର ଚକଚକିଆ କଜ୍ଜଳର ଲକ୍ଷ୍ମୀକି ଦେଖି ଗଭୀର ପାଣିରେ ମାଛ ଯାଇ ଲୁଚିଲା—ଭୟରେ ମନେ କଲା ଏ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନୁହେଁ ଏ କୁନ୍ତ, ଏଥିରେ ମୋତେ ମାରି ପକାଇବ ।

୧୬ । ଚକ୍ଷୁ ଭୃକୁ—ଭ୍ରୂଲତା । ନୟନ—ଆଖି ଅଞ୍ଜନ—କଜ୍ଜଳକୁ ଦେଖି ଖଞ୍ଜନ ପକ୍ଷୀସବୁ ଡାକ କରି କହିଲେ 'ହୋ ହରିଣମାନେ ଅମ୍ଭେ ସବୁ ମଲୁ । ସାବଧାନ ହୁଅ । କୁରଙ୍ଗ—ହରିଣ । କାରଣ ସେମାନେ ମନେ କଲେ ଭ୍ରୂଲତା ହେଲା ଧନୁ, ଆଖି ହେଲା ଶର ଓ ଅଞ୍ଜନ ହେଲା ଗୁଣ, ବାନ୍ଧିଲେ ମରିବୁ—ତେଣୁ ଭୟରେ ଏପରି କହିଲେ । ଚକ୍ଷୁର ଶୋଭା ମାଛ, ଖଞ୍ଜନ ଓ ହରିଣକୁ ତିରସ୍କାର କରୁଛି ।

୧୭ । ସମ୍ଭ୍ରରେ—ଆଡ଼ମ୍ବର ସହକାରେ । ଅମ୍ଭରେ—ଜଳରେ । ସରସହାସ ପରିହାସ ଉକ୍ତିମାନ—ଥଟ୍ଟା, ନକଲ ଓ ଛଳରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଲେ । (ସମ୍ଭାରେ—ପାଠ ସମୀଚୀନ ନୁହେ—ଅନ୍ୟ ପାଠମାନ ଦୃଷ୍ୟ) ।

୧୮ । ଅତି ସ୍ନେହରେ ରୁ ଓ ରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ରେ ନଳିନ—ପଦ୍ମଗନ୍ଧା କନ୍ୟା, ନଳିନୀ ଯେ ପୁଷ୍କରିଣୀ ସେ ନଳିନରେ ପଦ୍ମଲତାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛି । ଭ୍ରମରେ—ଭ୍ରମରମାନେ । ଭ୍ରମରେ—ମଦମତ୍ତ ହେତୁ ଭ୍ରମବଶରେ । ଭ୍ରମରେ—ଭ୍ରମୀରର ଚକ୍ରାକାରରେ ବା ଜଳର

ବି-ରାଜି ବିରାଜି ଅଛନ୍ତି ମୀନ ଭକ୍ଷଣ ପାଇଁ ।
ରାଜୀବ ରାଜୀବନୟନା ଏଥି ଖେଳା କରଇ । ୧୯ ।
ସଲିଳେ ଉଡୁପ ଦେଖ ରେ ହୋଇଅଛି ଶୋଭନ ।
ସଲୀଳେ ଉଡୁପବଦନା ଖେଳିବାକୁ ମୋ ମନ । ୨୦ ।
ନବୀନ ଜୀମୂତ ଜୀମୂତସ୍ତନା କି ଏ ଉଦିତ ।
ଏ ନୀଳ କମଳ କମଳବନ୍ଧୁ ବହି ତେମନ୍ତ । ୨୧ ।
ଭୁବନ ଏଥିରେ ପୂରିତ ମୋହେ ସର୍ବ ଭୁବନ ।
ଜୀବନବନ୍ଧୁ ଏ ନିଶ୍ଚୟେ ପ୍ରାଣୀଙ୍କର ଜୀବନ । ୨୨ ।

ଭଉଁରୀ ସଦୃଶ ଭ୍ରମଣ କରୁଅଛନ୍ତି ମଧ୍ୟ ଯମକ । ବା ଭ୍ରମ—ଜଳନିର୍ଗମ ତହିଁରେ ଏ ଯେଉଁ ସରୋବର ଶୋଭିତ ଅଛଇ ।

୧୯ । ରାଜୀବନୟନା—ପଦ୍ମଲୋଚନା । ବିରାଜି—ପକ୍ଷୀସମୂହ ଅର୍ଥାତ୍ ମତ୍ସ୍ୟରଙ୍କାଦି ପକ୍ଷୀ ସମୂହ ମୀନମାନଙ୍କୁ ଭକ୍ଷିବା ନିମନ୍ତେ ବିରାଜି ଅଛନ୍ତି—ଶୋଭି ପାଉଛନ୍ତି । ପୁଣି ଏଥି—ଏହି ସଙ୍ଗରେ ରାଜୀବ ଯେ ମତ୍ସ୍ୟବିଶେଷ ଖେଳା କରୁଅଛି [“ରାଜୀବଂ ନଳିନେ ନା ତୁ ହରିଣମୀନୟୋଃ] ଲୋକନାଥ ରାଜୀବଶକୁଲକୁଳ (ଷୋଉଲ)’ କହିଅଛନ୍ତି ତାହା ପ୍ରାମାଦିକ; କାରଣ ଅମରକୋଷରେ ମତ୍ସ୍ୟ ବିଶେଷମାନଙ୍କ ନାମ ଦେଇ “ରାଜୀବ ଶକୁଲସ୍ତିମିଃ’ ଲିଖିତ ଅଛି । ପୁନଶ୍ଚ ସେ ରାଜିବକୁ ରାଇଗଡ଼ା ମାଛ କହିଅଛନ୍ତି—ଏ ମାଛ ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ । ରାଜୀବ ଶକୁଳ ଓ ତିମି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ମାଛଙ୍କ ନାମ ।

୨୦ । ହେ ଉଡୁପବଦନା—ହେ ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖି । ସଲିଳ ଯେ ଜଳ ସେଥିରେ ଉଡୁପ ନୌକା ଶୋଭି ପାଉଅଛି । ସଲୀଳେ—ଲୀଳାର ସହିତ ନୌକା ଖେଳିବାକୁ ମୋ ମନ ଆଦ୍ୟ ଯମକ—୨୧ । ଜୀମୂତସ୍ତନା—ହେ ଚିରସ୍ତନା, ନବୀନ ଜୀମୂତ—ନୂଆମେଘ ଏ ଉଦିତ—ପ୍ରକାଶିତ କାରଣ ନୀଳ କମଳ—ନୀଳପଦ୍ମ । କମଳ ବନ୍ଧୁକୁ—ଜଳବିନ୍ଦୁକୁ ବହିବାରୁ ନୂଆ ମେଘ ପରି ଦିଶୁଛି । ନୂଆ ମେଘରେ ଜଳ ଥାଏ । ନୀଳପଦ୍ମର ମେଘ ସହିତ ସାଦୃଶ୍ୟ । ମଧ୍ୟ ଯମକ ।

୨୨ । ଭୁବନ—ଜଳ । ଭୁବନ—ସଂସାର । ପ୍ରାଣୀଙ୍କର ଜୀବନବନ୍ଧୁ—ପ୍ରାଣୀଙ୍କର ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ ତହିଁ ଏ ଜୀବନ—ପ୍ରାଣ ଓ ଜଳ । ଆଦ୍ୟ ଯମକ ।

ଅହି-ମକର ତାପ ନାଶେ ଶୋଭି ସାରସ ଚକ୍ରେ
ଅହି ମକର ତାପ ନାଶେ ଶୋଭି ସାରସ ଚକ୍ରେ । ୨୩ ।
ଯଶ ପ୍ରକାଶିବ ସୁମନ—ସର ସୁମନଶର
ମହାଙ୍କ ଅଣିଲ ସୁମନ—ସର ସୁମନସର । ୨୪ ।
ମନ୍ତ୍ରିଜା ପୁଚ୍ଛିଲ ତେମାଙ୍କୁ ଗୁରୁବର୍ଣ୍ଣେ ଏସନ
ଏକାକ୍ଷରେ ଖ୍ୟାତ ଧରଣୀ କରଭୂଷା ନିର୍ଣ୍ଣ । ୨୫ ।
ବତ୍ସ ନାମ ଖ୍ୟାତ ମୁନି ଯାହା କହେ ସେ ହେବ ।
ପ୍ରାକର୍ମ ଦ୍ୱିବର୍ଣ୍ଣ ବଲେମେ ଗ୍ରାମକୁମର ଥିବ । ୨୬ ।

୨୩ । ଅହିମକର—ସୂର୍ଯ୍ୟ; ତାଙ୍କର ତାପକୁ ଏ ସର ତାପ ନାଶ କରେ । ସାରସଚକ୍ରେ—ପଦ୍ମ ସମୂହରେ ଶୋଭି ପାଉଛି । ଅହି—ସର୍ପ; ମକର—ମଗର, ତାଙ୍କର ଦୁଃଖର ନାଶକାରୀ ଏ ସର । ସାରସଚକ୍ରେ—ହଂସସମୂହ ବା ହଂସ ଓ ଚକ୍ରବାକମାନଙ୍କରେ ଏ ଶୋଭି ପାଉଛି । ଏ ସବ ଯମକ ବା ମହାଯମକ । କ୍ରୀଡ଼ା ସରୋବରରେ ଅହି ମକର ବର୍ଣ୍ଣନା କବି ସମୟୋକ୍ତିର ବିରୋଧୀ; ତେଣୁ କବିଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଉପରିଲିଖିତ ଅର୍ଥରେ ଦୋଷ ଆସୁଛି । ତେବେ କବିଙ୍କ ଉକ୍ତ ସମର୍ଥନ କଲେ—ଅହି—ନୋହି (ଅ—ନ; ହି—ଅବଧାରଣେ) ନିଶ୍ଚିତରୂପେ ନାହାନ୍ତି ମକର ଦୁଷ୍ଟ ମତ୍ସ୍ୟମାନେ ଯହିଁରେ ଓ ତାପ ନାଶେ—ଲୋକଙ୍କ ଦୁଃଖକୁ ନାଶ କରେ । ସଚକ୍ରରେ—ଚକ୍ରବାକରେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଶୋଭିର ସାରସେ ଅଛି—(ଲୋକ) କିନ୍ତୁ ଏପରି କ୍ଲିଷ୍ଟ କଳ୍ପନା ନ କରି ନାହିଁ ହିମକର—ଶୀତଳକର ଯାହାଠାରୁ ସେ ଅହିମକର ତେଣୁ ତାପ—ଗ୍ରୀଷ୍ମତାପ ନାଶରେ—ଅନ୍ୟ ପୂର୍ବବତ୍ ।

୨୪ । ଏହି ସୁମନସର—ପୁଷ୍ପପୂର୍ଣ୍ଣ ପୋଖରୀ—ବିଶେଷତଃ ନୀଳଉତ୍ପଳ ଓ ଅରବିନ୍ଦରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏହି ପୋଖରୀ । ସୁମନଶର—କନ୍ଦର୍ପର ଯଶ କି ଯଶତା ପ୍ରକାଶ କରିବ କାରଣ ସେ କନ୍ଦର୍ପ ସୁମନସରେ—ଉତ୍ତମମନରେ । ସୁମନସର—ଦେବସରୋବର କି ମାନସ ସରୋବରକୁ ମହାଙ୍କ ଅଣିଲା । "ଯଶ ପ୍ରକାଶିବ" ଏ ପାଠ ଗ୍ରହଣ କଲେ ସୁମନସର ଯେ କନ୍ଦର୍ପ । ସୁମନସର ଯେ କନ୍ଦର୍ପର ପୁଷ୍ପଶରଦ୍ୱୟ ଅରବିନ୍ଦ ଓ ନୀଳୋତ୍ପଳ, ତାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟାଦି ଯଶ ପ୍ରକାଶ ହେବ, ଏଥି ସକାଶେ ମହାଙ୍କୁ ଅଣିଲା ।

୨୫ । ମନ୍ତ୍ରିଜା—ମନ୍ତ୍ରୀଝିଅ । ଗୁରୁବର୍ଣ୍ଣେ—ଗୁରୁ ଅକ୍ଷରରେ । ଏସନେ—ଏପରି ।

ଅଳକ କି କୁସୁମ ନାରାଜ ରାଜ ବନ୍ଧୁର ଲୀଳା ।
କରୁଛି ଜେମନ୍ତ ଶୋଭାକୁ ପୁଣି ବହିଲେ ବାଳା । ୩୨ ।
ବୁଡ଼ି କେ କାହାର ଚରଣ ଧରୁଁ ଜାଣି ସେ ଭାଷି
ଗଡରେ ଗଜ ଅଛି ବୋଲି ମୋତେ କୁମ୍ଭୀର ଗ୍ରାସି । ୩୩ ।
ନାସା ନଦୀ ବାର ନୋହିଲେ ତହି ଘଡ଼ିଏ ଯାଏ ।
ହାସ କୁମୁଦ, ନେତ୍ର ମୀନ, ମୁଖ କମଳ ପ୍ରାୟେ । ୩୪ ।
ଜଘନ ପୁଳିନ, ଉରଜ ଚକ୍ରବାକ ମିଥୁନ
ରୋମାବଳୀ ଅଳି ଆବଳୀ, ଗତି ହଂସ ସମାନ । ୩୫ ।
ଉଦର କମଳ ପଲାଶ, ନାଭି ଜଳ ଭଉଁରୀ
କର କୋକନଦ, ସୁବାହୁ ଯହିଁ ମୃଣାଳ ସରି । ୩୬ ।
ବାଳୀ ଜଳେ ମିଳି କରନ୍ତି କେଳି ଏ ହୋଇ ଜଣା
ସଖୀ ସଙ୍ଗେ ମିଶି କ୍ରୀଡ଼ଇ ଯହିଁ ଚଞ୍ଚଳେକ୍ଷଣା । ୩୭ ।
କାହିଁକି ଏମନ୍ତ ବୋଇଲେ ବୋଲି କେବା ବୋଲିବ
ସୁଲକ୍ଷଣାକୁ ଏ ଲକ୍ଷଣା କାହୁଁ ସମାନ ହେବ । ୩୮ ।
ସ୍ନାନ ଅବଶେଷେ କୂଳକୁ କୁଳପାଳିକା ଆସି
ଗତ୍ରର ଅଙ୍ଗରେ ଜଡ଼ି ସେ ଶାଢ଼ୀ ଏମନ୍ତ ଦିଶି । ୩୯ ।

---

୩୨ । କୁସୁମ ନାରାଜ—ପୁଷ୍ପବାଣ କନ୍ଦର୍ପ ସେ ହେଲେ ରାଜ—ରାଜା, ବନ୍ଧୁରଲୀଳା—ବୋଇତ ଖେଳା କରୁଛି । ସେହି ଶୋଭାକୁ କନ୍ୟାମାନେ ଧାରଣ କଲେ ବା କନ୍ଦର୍ପରାଜ ବନ୍ଧୁରଲୀଳା—ଚନ୍ଦ୍ରମାନଙ୍କର ବୋଇତ ଲୀଳା କରୁଛି କି (କନ୍ୟାମାନଙ୍କର ମୁଖ ହେଲେ ଚନ୍ଦ୍ରମାନ) । ୩୩ । ଗଡରେ ଗଜ ଅଛି ବୋଲି—ଗଜଗମନା ହେବାରୁ । ଗଜକୁ କୁମ୍ଭୀର ଧରିଥିଲା । ହରି କୁମ୍ଭୀରକୁ ଚକ୍ରରେ ଛେଦନ କରି ଗଜକୁ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ ।

୩୪ । ହାସ ହେଲା କୁମୁଦ—କଇଁ । କମଳ—ପଦ୍ମ । ପୁଳିନ—ନଦୀତୀର, ବାଲୁକାମୟ ପ୍ରଦେଶ । ଉରଜ—ସ୍ତନ । ଚକ୍ରବାକ ମିଥୁନ—ଚକ୍ରବାକ ଓ ଚକ୍ରବାକୀ । ରୋମାବଳୀ—ରୋମସବୁ । ଅଳି ଆବଳି—ଭ୍ରମର ସମୂହ । ଉଦର—ପେଟ । କମଳପଲାଶ—ପଦ୍ମପତ୍ର । କର—ହସ୍ତ । କୋକନଦ—ରକ୍ତପଦ୍ମ । ମୃଣାଳ—ପଦ୍ମନାଡ଼ । ଚଞ୍ଚଳେକ୍ଷଣା—ଚଞ୍ଚଳନୟନା, ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ୩୮ । ସୁଲକ୍ଷଣାକୁ—ସୁନ୍ଦରୀ ଲକ୍ଷଣବତୀକୁ । ଲକ୍ଷଣା—ସାଦୃଶ୍ୟ । ୩୯ । କୁଳପାଳିକା—ସାଧ୍ୱୀ ବା ଉଚ୍ଚ ବଂଶୀୟା

ହଟ ଦେଖାଇ ଅଛନ୍ତି ନଟ ତହିଁ ।
' ଚଢ଼ି ବଂଶଶଲାକାରେ ଢୋଲ ବାଇ । ୧୦ ।
ନାଟ କରୁଅଛନ୍ତି ଗଣିକା ଅଳୀ ।
ଗୀତ ଗାଉଅଛନ୍ତି ଗୁଣିକେ ମିଳି । ୧୧ ।
ଗଜ ଅଶ୍ୱ ରତନ ବସନ ମାନ ।
ମୂଲ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି ଜ୍ଞାନଶୀଳ ଜନ । ୧୨ ।
ରାଜାମାନେ ଗତ ପୂର୍ବ କଥା ଭାଷି ।
କରୁଛନ୍ତି ସାଧନ ପଦାତ ଆସି । ୧୩ ।
ବସନ୍ତକ ମୁଖ ଚୁହିଁ ପରହାସେ ।
ଏହି ସମୟରେ ଗୁଣନିଧି ଭାଷେ । ୧୪ ।
ତୁମ୍ଭ କନ୍ୟା ଲଭ ହେଲା ଦ୍ୱୀପାନ୍ତରେ ।
କିଛି ଅପୂର୍ବ ପଦାର୍ଥ ଏ ଉତ୍ତରେ । ୫ ।
ଯୁବରାଜ ଛାମୁରେ ନ କଲ ଭେଟି ।
ଶୁଣି ସଲଜ୍ଜ ହୋଇ ସେ ବେଗେ ଉଠି । ୧୬ ।
ନିଜ ରମଣୀ ପାଶରୁ ନେଇ କୀର ।
ଦେଲା, ପଢ଼ା ଶୁଣି ସର୍ବେ ତୋଷଭର । ୧୭ ।

ଗତକୁ ଜଣଛୁ (ଗୋମ୍ଭୃନ୍ଦ ଅନୁରୋଧରେ ସାରସ—ସ୍ଥାନରେ ସାରସା—ଓଡ଼ିଆରେ ମଧ୍ୟ ହଂସକୁ ସାରସା କହନ୍ତି) ହେ କୁମାର—ଲୀଳାପ୍ରିୟ, ଶଙ୍ଖନ୍ତା ବା ଅତି ସୁନ୍ଦର (କୁମାରଯ୍ୟତି—କ୍ରୀଡ଼ତୀତି କୁମାରଃ । କୌ ପୃଥିବ୍ୟାଂ ଶଙ୍ଖନ୍ ମାରୟତି, କୌ—ପୃଥିବ୍ୟାଂ ମାର ଇବ ଆଚରତି ବା) ମାରପର ସତ ଅତି ସୁକୁମାର—ହେ ସୁକୁମାର ତୁମ୍ଭେ ମାର ପର—କନ୍ଦର୍ପଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶୋଭାରେ ଏ କଥା ସତ ବା ମାରପର—କନ୍ଦେଦ୍ରୟ—ଏ ଅର୍ଥ ହୋଇପାରେ ମଧ୍ୟ ।

୧୦ । ହଟ—ତାମାସା । ନଟ—ଯେ ନିଜେ ନାଚେ ବା ବାଉଁଶ ଖଣ୍ଡ ଗୁଣୀକୁ ନଚାଏ । ବଂଶଶଲାକା—ଲମ୍ବା ବାଉଁଶ ପୋତ ତା ଉପରେ ଚଢ଼ି କସରତ୍ ହେଉଛି ଓ ତଳେ ଢୋଲ ବଜାଇ । ୧୧ । ଗଣିକାଅଳୀ —ବେଶ୍ୟାମାନେ ।

୧୨ । ଜ୍ଞାତଶୀଳ—ଚତୁର ଗ୍ରାହକ (ଜ୍ଞାନଶୀଳ ପାଠାନ୍ତର) ୧୩ । ସାଧନ—କସରତ, ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟା ଅଭ୍ୟାସ । ୧୫ । ଦ୍ୱୀପାନ୍ତର—ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱୀପରେ —ଭିନ୍ନ ଦେଶରେ, ଲୋକରେ । ୧୭ । କୀର—ଶୁକପକ୍ଷୀ । ତୋଷଭର —ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ।

ସୋମରାଜ କୁଆଁଦ ଜାହ୍ନବୀଜଳ ।
ମନୋହର ବଂଶପତ୍ରୀ ହରିତାଳ । ୨୬ ।
ରୌପ୍ୟ ଇକ୍ଷ୍ୱାକୁ ଫୁଲ ତୁଲ୍ୟରେ ତହିଁ ।
ଜମ୍ବୁନଦ ବିନା ଆନ ହେମ ନାହିଁ । ୨୭ ।
ମଣି ପଦରେ ମିହିରମଣି ଲେଖି ।
ଦନ୍ତେ ଦନ୍ତିଦନ୍ତ ନଖେ ବ୍ୟାଘ୍ରନଖ । ୨୮ ।
ଚର୍ମ ଆସନରେ ସାର ଗୁଲ୍‌ଦାର ।
ଚର୍ମ-ଆଡ଼ଣୀ ଖଡ଼୍‌ଗ ଚର୍ମ ସାର । ୨୯ ।
ଭୁନା ତରବାରି ବୃଦ୍ଧ ଯମଧାର ।
ଶଙ୍ଖ ଦକ୍ଷିଣାବର୍ତ୍ତିକ ଶୁଦ୍ଧତର । ୩୦ ।
ଏକମୁଖୀ ରୁଦ୍ରାକ୍ଷରେ ସୁଶୋଭନ ।
ଗୁଚ୍ଛ କନକମୃଗ ଚଉଁରୀମାନ । ୩୧ ।
ଶୁଭ୍ର କାଗଜ ଲାହୁରି ଦେଶଜାତ ।
ବାସ କାଞ୍ଚନ ତଳା ଅପରମିତ । ୩୨ ।

---

୨୬ । ସୋମରାଜ—ଗନ୍ଧଦ୍ରବ୍ୟ ବିଶେଷ; ବାକୁଚି । କୁଆଁଦ—କସ୍ତୁରୀ । ଜାହ୍ନବୀଜଳ—ଗଙ୍ଗାପାଣି । ବଂଶପତ୍ରୀ ହରିତାଳ—ବାଉଁଶ ପତ୍ରିଆ ହରିତାଳ ।

୨୭ । ରୌପ୍ୟ—ରୂପା । ଇକ୍ଷ୍ୱାକୁ ଫୁଲ—ପିତାଲାଉଫୁଲ, ତା ପରି ଧଳା ଓ ନିର୍ମଳ । ଜମ୍ବୁନଦ—ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ସୁନା । ହେମ—ସୁନା । ୨୮ । ମିହିରମଣି—ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତ ମଣି । ଦନ୍ତିଦନ୍ତ—ହାତିଦାନ୍ତ । ୨୯ । ଗୁଲ୍‌ଦାର—ଫୁଲ ବା କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଖଚିତ ଚର୍ମାସନବିଶେଷ; ଗୁଲଜାର—ଅନ୍ତ ଲାଲ ମଧ ହେ ଇପାରେ (ପୋଥିମାନଙ୍କରେ ବୋଲଦର ଓ ବୋଲଦାର) ଚର୍ମ ଆଡ଼ଣୀ—ଚମଢାଲ । ଖଡ଼୍‌ଗଚର୍ମ—ଗଣ୍ଡାଚମ । ସାର—ଶ୍ରେଷ୍ଠ—ଗଣ୍ଡା ଚମର ଢାଲ ।

୩୦ । ଭୁନା—ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ବ୍ୟବହାର ନିମିତ୍ତ ଛୋଟ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ତରବାରୀ । ଯମଧାର—ବଡ଼ ଲମ୍ବା ଦୁଇ ପାଖ ଧାଡ଼ଥିବା ତରବାରି । ବୃଦ୍ଧ—ଉତ୍କୃଷ୍ଟ । ଦକ୍ଷିଣାବର୍ତ୍ତିକ—ଡାହାଣମୁଖୀ ଶଙ୍ଖ । ୩୧ । କନକ ମୃଗ ଚଉଁରୀ—ସୁନା ହରିଣର ପୁଚ୍ଛରେ ଯେ ଚଅଁର ହୁଏ । ୩୨ । ଶୁଭ୍ର କାଗଜ—ଧଳା କାଗଜ । ଲାହୁରୀ—ଲାହୋର ଦେଶରେ ନିର୍ମିତ । ବାସ—ଲୁଗା । କାଞ୍ଚନତଳା—ହଳଦିଆ ଓ ଶ୍ୟାମଳବର୍ଣ୍ଣର ଧଡ଼ିଥିବା ଉତ୍କୃଷ୍ଟ

ସିନ୍ଧୁଜାତ ହୟ ଭାରବାହ ଖର ।
ବଙ୍ଗଜାତ ଗଜ ପାଠଭାଲ କୀର । ୩୩ ।
ନେପାଳକା ମୂଷିକା ସାଳିଆ ଗୃହ୍ମ ।
ଲବଙ୍ଗର ଲତା ଜାତିଫଳ ତରୁ । ୩୪ ।
ଚକୋରକ ଦିନଜ୍ଞାତା ପାରାବତ ।
କଳପେଡ଼ା ଶୂନ୍ୟଖୁରୀ ସୁରଞ୍ଜିତ । ୩୫ ।
ଲୋହ ଚୁମ୍ବକ ପରଶୁରାମ ଯହିଁ ।
ଦାସୀନେତ୍ର ଗଜସ୍ୱବେତ୍ରରେ ଶୋହି ।୩୬।
ଶୃଙ୍ଗ କମାଣ ତୀର ଗୃଧ୍ରକପତ୍ର ।
ଲାଗି କି ବଚନ ବଶ କରେ ନେତ୍ର । ୩୭ ।
ମାନଦସ୍ତ ଶାମୁକ ଉତ୍ତମ ଫସ୍ତ ।
ଅଛି ରେଗଣ ବର୍ଣ୍ଣିକ ଚିତ୍ର କର । ୩୮ ।

ବସ୍ତ୍ର । ଅପରମିତ—ଅସଂଖ୍ୟ । ୩୩ । ସିନ୍ଧୁ ଜାତ ହୟ—ସିନ୍ଧୁ ତଥା ଆରବଦେଶର ଘୋଡ଼ା । ଭାରବାହ ଖରେ—ଭାର ବୋହିବା ଗଧ । ବଙ୍ଗଜାତ ଗଜ—ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଜାତୀୟ ହସ୍ତୀ (ଭଦ୍ର ଜାତୀୟ ସ୍ଥାନରେ) । ପାଠଭାଲ କୀର—ମୁହଁର ଦୁଇପାଖରେ ଲାଲ ଚିହ୍ନ ଥିବା ଶୁଆ—ମଦ୍ରନା ଜାତୀୟ ବା ଚନ୍ଦନା ।

୩୪ । ନେପାଳକା ମୂଷିକା—ନେପାଳୀ ମୂଷା । ସାଳିଆ—ସାଳିଆପତନୀ । ଜାତୀଫଳ—ଜାଇଫଳ । ତରୁ—ଗଛ । ୩୫ । ଚକୋରକ—ଚକୋର ପକ୍ଷୀ । ଦିନଜ୍ଞାତା—ଦିନର ବେଳ ଜାଣନ୍ତା । ପାରାବତ—ପାରା । କଳପେଡ଼ା—ଯନ୍ତ୍ରପେଡ଼ି । ଶୂନ୍ୟଖୁରୀ—ଖାଲିପାତ୍ର—(ଯହିଁରେ କିଛି ନାହିଁ) । ସୁରଞ୍ଜିତ—ଚିତ୍ରିତ ।

୩୬ । ଲୋହ—ଲୁହା । ଚୁମ୍ବକ—ଚୁମ୍ବକ ପଥର । ପରଶୁରାମ—ସ୍ପର୍ଶମଣି ପଥର । ଦାସୀନେତ୍ର—ଭଲ ଉପରଣ ଶାଢ଼ୀ । ଗଜସ୍ୱବେତ୍ର—ଉତ୍ତମ ବେତବିଶେଷ ବା ହଳଦୀବୋଲା ବେତ । ୩୭ । ଶୃଙ୍ଗ—ଶିଙ୍ଗା; ଶୃଙ୍ଗେ ତୁ ସୌରଭଂ ଶ୍ରେଷ୍ଠଂ ଶାର୍ଙ୍ଗଂ ମହିଷାଦୀନାଂ—ବୀର ସର୍ବସ୍ୱ । କମାଣ—ତୋପ ବା ବନ୍ଧୁକ । ତୀର ଗୃଧ୍ରକପତ୍ର—ଶରରେ ଗୃଧ୍ରକପତ୍ର ଖଞ୍ଜା ହୋଇଛି । ୩୮ । ମାନଧାସ୍ତ—ମାନଧର (ମାନ ଦାର ବା ମାନଧାରୀ)—ମନକାମନା ପୂର୍ତ୍ତିକାରୀ, ମାନ ରକ୍ଷାକାରୀ । ସାମୁକ

ଏ ବଚନକୁ ଡାକିଲା ପ୍ରତିହାରୀ ।
ତୁଅ ସମସ୍ତେ ମେଲାଣି ନିଜ ପୁରୀ । ୪୮ ।

ତାହା ଡାକ ପ୍ରମାଣେ ନିର୍ଜନ ସଭା ।
ପୁଚ୍ଛେ ସାଧୁତେ ନୃପକ ହୋଇ ଲୋଭା ।୪୯।

ତୁମ୍ଭେ ଯାହା କହିଲ ହେ ଅଲୌକିତ ।
ସତେ ଏମନ୍ତ ସୁନ୍ଦରୀ ମହୀେ ଜାତ ।୫୦।

ସେ ବୋଇଲା ଆମ୍ଭ ପରେ ଏତେ କଥା ।
ଯେନ ପ୍ରଥମପଦରେ ନାହିଁ ମିଥ୍ୟା ।୫୧।

ପରଦ୍ରବ୍ୟ ପରସ୍ତ୍ରୀରୀ ହରଣକୁ ।
ଲେଖୁଁ ଶୁଭ କରି ତହୁଁ ମରଣକୁ । ୫୨ ।

ନାହିଁ ଖଳ ଦୁର୍ଜନ ନିର୍ଧନ ଜନ ।
ଶୁଣିଲାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ନ କହୁଁ ପୁନ । ୫୩ ।

ଦୂତ କବି ଭାଟ ତନିଜଣୁ କଣେ
ନୋହୁଁ, ଅଧିକ କହିବୁ କି କାରଣେ ।୫୪।

ଯାହା ସମେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଉଦରେ ବର ।
ନାହିଁ, ଜାଳିଗଲା ଦନୁ ପଞ୍ଚଶର । ୫୫ ।

---

୪୭ । ଦିନ କେତେ ଭୋଗ—ଦିନ କେତେ ଗଡ଼ ହେଲ । ୪୮ । ପ୍ରତିହାରୀ — ପଢ଼ିଆରୀ, ଦ୍ୱାରପାଳ । ମେଲାଣି—ବିଦାୟ । ୫୦ । ଅଲୌକିତ—ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ । ମହୀେ—ମହୀରେ, ପୃଥିବୀରେ ।

୫୧ । ଆମ୍ଭପରେ—ଆମ୍ଭଠାରେ । ଏତେ କଥା—ଏତେ ବିଷୟ । ପ୍ରଥମ ପଦରେ— ପ୍ରଥମତଃ ଏ ବିଷୟରେ ମିଥ୍ୟା ନାହିଁ ଏହା ଯେନ, ଏହା ସବୁ ସତ୍ୟ ।

୫୨ । ପରଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ପରସ୍ତ୍ରୀ ହରଣଠାରୁ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଶ୍ରେୟସ୍କର ମଣୁଁ ।

୫୩ । ଖଳ—ଅନିଷ୍ଟକାରୀ । ଦୁର୍ଜନ—ଦୁଷ୍ଟଲୋକ । ନିର୍ଦ୍ଧନ—ଦରିଦ୍ର । ପ୍ରସଙ୍ଗ—ବିଷୟ ।

୫୪ । ଦୂତ, କବି, ଭାଟ ଏମାନେ ବାହୁଲ୍ୟ କରି କହନ୍ତି । ଏହା ଆମ୍ଭେ ନୋହୁଁ ତା କାହିଁକି କହିବୁ । ୫୫ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଉଦରେ—ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ । ବର—ସ୍ୱାମୀ । ସମେ—ସମାନକୁ, କଉରେ । ପଞ୍ଚଶର—

ତାଙ୍କୁ ସମାନ ଦେବାକୁ ଅଛୁ ଏହା ।
ଯାହା ଦର୍ପଣ ମଧ୍ୟରେ ଦଶେ ସେହ ।୫୬।
ତାଙ୍କୁ ଏରୂପେ ନିର୍ମାଣ କଲ ବହ୍ମ ।
କୀଟ କାଟୁ ଯେମନ୍ତ ଅକ୍ଷର ହୋଇ । ୫୭ ।
ଯେତେ କବ ବର୍ଣ୍ଣିଛନ୍ତି ଯେତେ ନାରୀ ।
ଠିକେ କହ ରମ୍ଭା ରତ ନୋହେ ସରି ।୫୮।
ବଡ଼ କର ବୋଲନ୍ତି ଲବଣ୍ୟବତୀ ।
ସେହ ଜନମ ହୋଇଛୁ ଏବେ ଷିତ । ୫୯ ।
ଯଥା ନ ଦେଖି ନ ଖାଇ ସୁଧା ନାମ ।
ସର୍ବମତେ କହ ସ୍ୱାଦୁ ମନୋରମ ।୬୦।
ତଥା ଆଗୁଁ ଜାତ ହେବ ବୋଲି ବାମା ।
ଖ୍ୟାତ ହୋଇଲ ଲବଣ୍ୟବତୀ ନାମା ।୬୧।
ହାସ ଅଧର ଗୃହିଁଲେ ଏ ସଂଶୟ ।
କଇଅଛୁ କାହା ଶୋଭା କେ ହୃଦୟ । ୬୨ ।
ବାଳଅରୁଣ କି ସୁଧାସ୍ନାନ କରି ।
ଅନୁରାଗ ହରଷ ମିଶିଲ ପରି । ୬୩ ।
କିବା ମାଣିକ୍ୟକୁହରୁ ମୋତି ଜ୍ୟୋତି ।
ଦିଶଇ ତଥା ଫୁଟେ କଇ ଦନ୍ତପନ୍ତି । ୬୪ ।

କନ୍ଦର୍ପ ଭସ୍ମ ହେଲା ବୋଲି କନ୍ଦର୍ପ ପର ସୁନ୍ଦର ନ ଥିବାରୁ ଏପରି ଉକ୍ତି । ୫୭ । କୀଟ କାଟୁ ଯେମନ୍ତ ଅକ୍ଷର—ଘୁଣାକ୍ଷର ନ୍ୟାୟ ଅକସ୍ମାତ୍ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଶତ-ଚେଷ୍ଟାରେ ଏପରି ସୁନ୍ଦର ରୂପ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।
୫୮ । ରମ୍ଭା—ଅପ୍ସରା । ୬୦ । ସୁଧା—ଅମୃତ । ୬୧ । ଲବଣ୍ୟମତୀ—ମାଧୁର୍ଯ୍ୟମୟୀ ।
୬୨ । ହାସ ଓ ଅଧର ମଧ୍ୟରେ କାହା ଶୋଭା କିଏ ନେଇଛି କହିବା ସନ୍ଦେହର କଥା ।
୬୩ । ବାଳଅରୁଣ—ସକାଳ ସୂର୍ଯ୍ୟ । ୬୪ । ମାଣିକ୍ୟକୁହରୁ—ମାଣିକ୍ୟ ଗହ୍ୱରରୁ । ବଂଶ ···· ·ଦନ୍ତପନ୍ତି—ଓଷ୍ଠ ଲାଲ, ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଦନ୍ତ ଦେଖା ହେଉଛି ସେହିପରି ।

ସେ ଅଧରରେ ଶୋଭି ତାମ୍ବୂଳ ବୋଳ ।
କେ କାହାକୁ ରଙ୍ଗ କଲା ହୋଏ ଗୋଳ ।୬୫।
ହାହା ରଦନ ସେ କାଳେ କି ସୁନ୍ଦର ।
ସିନ୍ଦୂରରେ ମାଜିଲା କି ହୀର ସାର ।୬୬।
ବୋଳ ଢୋକିବା ବେଳେ ଦିଶଇ ଗଳେ ।
ଫଗୁପିଚକା ଯେମନ୍ତ କାଚନଳେ ।୬୭।
କଲେ ଥାଇ ପାନପିକ କି ମଞ୍ଜୁଳ ।
ପକ୍ୱ ନାରଙ୍ଗ ପାୟ ଗଣ୍ଡସ୍ଥଳ ।୬୮।
ଅଙ୍ଗେ ଅଛି ନବ ପୁଷ୍ପ ନବ ପକ୍ଷୀ ।
ଏକ ଏକ ଅଙ୍ଗେ ଲାଗି ରହେ ଆଖି ।୬୯।
ଭିଆଇଛି ଘେନି ଅଣି ଶୋଭାସାର ।
ଜଗଜ୍ଜୟୀ ଜଙ୍ଗମମୂରତି ମାର ।୭୦।

---

୬୫ । ତାମ୍ବୂଳ ବୋଳ—ପାନରଙ୍ଗର ଲେପ । ରଙ୍ଗ—ଲାଲ; ଓଠକୁ ପାନ ବା ପାନକୁ ଓଠ ।

୬୬ । ହା, ହା—ବିସ୍ମୟବାଚକ ଶବ୍ଦ । ରଦନ—ଦାନ୍ତ । ହୀରସାର—ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ହୀରା ।

୬୭ । ଫଗୁ—ଅବିର । ପିଚକା—ଜଳନିକ୍ଷେପ କରିବା ଯନ୍ତ୍ର ଏଠାରେ କଳ । ଫଗୁ ପିଚକା—ଅବିର ପାଣି । ୬୮ । ମଞ୍ଜୁଳ—ସୁନ୍ଦର । ନାଗରଙ୍ଗ—ନାରଙ୍ଗଫଳ । ଗଣ୍ଡସ୍ଥଳ—ଗାଲ ।

୬୯ । ନବଜାତି ପୁଷ୍ପ—ମୁଖ—ପଦ୍ମ । ଅଧର—ବନ୍ଧୂଲୀ । ହାସ ମଲ୍ଲିକା ବା କାଶ । ଦନ୍ତ—କୁନ୍ଦ । ନାସା—ତିଳଫୁଲ । କର୍ଣ୍ଣ—ଚମ୍ପା । ନେତ୍ର—ନୀଳୋତ୍ପଳ । ଗଣ୍ଡ—ମଧୂକ ପୁଷ୍ପ । ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଓଷ୍ଠ—ମନ୍ଦାର । ନବଜାତି ପକ୍ଷୀ :—ଗତି—ରାଜହଂସ । ରୋମାବଳୀ—ମଧୁମକ୍ଷିକା । ସ୍ତନ—ଚକ୍ରବାକ । କଣ୍ଠ—କପୋତ । ନାସା—ଶୁକ । ନେତ୍ର—ଖଞ୍ଜରୀଟ । ଡୋଳା—ଭ୍ରମର । କେଶ—ମୟୂର । ବଚନ—କୋକିଳ ।

୭୦ । ଭିଆଇଛି······ସାର—ସେହି ସେହି ପୁଷ୍ପ ଓ ପକ୍ଷୀମାନଙ୍କଠାରୁ ଶୋଭାର ସାର (ଶ୍ରେଷ୍ଠାଂଶ, ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଅଂଶ) ବାହାର କରି । ଭିଆଇଛି—ନିର୍ମାଣ କରିଛି । ଜଗଜ୍ଜୟୀ—ଜଗତକୁ ଜିଣିବାରେ ସମର୍ଥ । ଜଙ୍ଗମ ମୂରତି—ଚଳନ୍ତି ପ୍ରତିମା । ମାର—କନ୍ଦର୍ପ ।

ଅଥ ମନ୍ମଥର ମନଭେଦୀ ଶର ।
ମରମକୁ ଭେଦବାରେ ମନୋହର । ୭୧ ।

ହର ପଥର ହେଲେ କାତର ଘୋଟି ।
ଦେଖ ଏଥର ଯିବ ହୃଦୟ ଫୁଟି । ୭୨ ।

ରୂପ ଚୁମ୍ବକଶିଳର ମିତ କଏ ।
ହୃଦୁଁ କାଢ଼ିନେବ ମନ ଲୋହ ପ୍ରାୟେ ।୭୩।

ବରବର୍ଣ୍ଣନା ବର୍ଣ୍ଣନା କଲି ଯେତେ ।
ଉପମା କଲଙ୍କ ତାହା ହାନି ତେତେ ।୭୪।

ଭାବ ହାବ ଲୀଳା ବିଳାସାଦି ଶନ୍ତ !
ଯାହା ଅଙ୍ଗେ ହୋଇଛନ୍ତି ମୂର୍ତ୍ତିବନ୍ତ । ୭୫ ।

---

୭୧ । ଅଥ—ପୁଣି । ମନ୍ମଥର—କନ୍ଦର୍ପର । ମନଭେଦୀ—ମନକୁ ଭେଦ କରିବାରେ ସମର୍ଥ । ମରମକୁ—ହୃଦୟକୁ । ମନୋହର—ସୁନ୍ଦର ।

୭୨ । ହର—ମହାଦେବ । କାତର ଘୋଟି—କାତରତା ବା ଆକୁଳତାରେ ଘାରି ହୋଇ ଦୁଃଖଗ୍ରସ୍ତ । ଦେଖ—ବୁଝ, ଧର—ହର ଏଥର ଏ ମଦନକୁ ଦେଖିଲେ ତାଙ୍କ ହୃଦୟ ଫୁଟିଯିବ । ୭୩ । ଏ ରୂପ ଚୁମ୍ବକ-ପଥରର ମିତ କି ହୃଦରୁ ମନ ଲୋହାକୁ ଟାଣିନେବ—ମନ ବିହ୍ୱଳ ହେବ ସେ ଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟ ହେବେ ।

୭୪ । ବରବର୍ଣ୍ଣନା—ଦିବ୍ୟ ନାରୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ଲାବଣ୍ୟବତୀ ସଙ୍ଗେ ଯାହାକୁ ତୁଳନା କଲି ସେଥିରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ତେତେ ହାନି ହେଲା—ତାକୁ ଆମ୍ଭେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କରିଦେଲୁ ।

୭୫ । ଭାବ—ପ୍ରେମର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାକୁ ଭାବ କୁହାଯାଏ ବା ମଦନବିକାର-ଶୂନ୍ୟ ଚିତ୍ତରେ ପ୍ରଥମ ବିକାର ହେବାକୁ ଭାବ କହନ୍ତି । "ନିର୍ବିକାରାତ୍ମକେ ଚିତ୍ତେ ଭାବଃ ପ୍ରଥମବିକ୍ରିୟା" ହାବ—ଭ୍ରୂଲତା, ନେତ୍ରାଦି ବିକାରଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭୋଗ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶକାରୀ ଭାବକୁ ହାବ କହନ୍ତି । "ଭ୍ରୂନେତ୍ରାଦିବିକାରୈସ୍ତୁ ସମ୍ଭୋଗେଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶକଃ । ଭାବ ଏବାଳ୍ପ ସଂଲକ୍ଷ୍ୟ ବିକାରୋ ହାବ ଉଚ୍ୟତେ ।" ଲୀଳା :—ମନୋହର ଅଙ୍ଗ, ବେଶ ଓ ଅଳଙ୍କାରାଦି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରିୟର ଅନୁକରଣକୁ ଲୀଳା କହନ୍ତି । "ପ୍ରିୟାନୁକରଣଂ ଲୀଳା ରମ୍ୟୈର୍ବେଶ-କ୍ରିୟାଦିଭିଃ ।" । ଉଃ ନଃ । ବିଳାସ :—ଯିବାରେ, ଠିଆ ହେବାରେ, ବସିବା ପ୍ରଭୃତିରେ ମୁହଁ, ଆଖି ପ୍ରଭୃତିର କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରିୟସମାଗମ ହେତୁ ଯେ

କୀର କହିଲା ସେ ରସାଭୂଷା ଯୋଷା ।
ଶିଶୁକାଳରୁ ମୁହିଁ ତାହାଙ୍କ ପୋଷା । ୮୪ ।

ଶୁଣି ଚଞ୍ଚୁ ଚରଣକୁ ଧରି ତାର ।
ପୁଣି ଧଇଲା ବୋଇତଅଳ କର । ୮୫ ।

ସ୍ୱାମା ନାମ ମୋହନ ଉଚାଟ ଘର ।
ରୂପେ କି ଥିବ ନୋହୁଛି ସେ ଗୋଚର । ୮୬ ।

ତୁମ୍ଭ ବଚନ ବସନ୍ତ ଋତୁ ହେଲା ।
ତାହା ଯୋଗୁଁ ଅଶାତରୁ ପଲ୍ଲବିଲା । ୮୭ ।

କଲେ ନାଶ ହୋଇ ଗ୍ରୀଷମକାଳ ।
ତାକୁ ଜାଳି ଦେବଟି ବିରହାନଳ । ୮୮ ।

ଶୁଣି ସେ ବୋଇଲେ ବୀର ହୁଅ ସ୍ଥିର ।
ଅମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଘେନି ଉପାୟ କର । ୮୯ ।

ପରବେଶ ହେଲେ ପୁଷ୍ପକାଳ ସାର ।
ପିକ ନ ଲଭଇ କି କି ସହକାର । ୯୦ ।

ଏ ବଚନେ ଶାନ୍ତି ଲଭିବାକୁ ପୁନଃ ।
ଖଡ଼ି ପକାଇ କଲେ ଶକୁନମାନ । ୯୧ ।

ସାଧୁତକୁ ତହିଁ ଅନୁକୂଳ ଦେଲେ ।
ବିଜ୍ଞ ବ୍ରହ୍ମଗୃହୀ ଜଣେ ସଙ୍ଗ କଲେ । ୯୨ ।

---

୮୪ । କୀର—ଶୁକ । ରସାଭୂଷା ଯୋଷା—ପୃଥିବୀମଣ୍ଡନା ସ୍ତ୍ରୀ । ୮୫ । ଚଞ୍ଚୁ—ଥଣ୍ଟ । ଚରଣ—ପାଦ ।

୮୬ । ସ୍ୱାମା—ସ୍ତ୍ରୀ । ଉଚାଟ—ଉତଲା । ମୋହନ ଘର—ମୁଗ୍ଧ କରିବା ପଣ । ଗୋଚର—ଜଣା । ୮୭ । ବଚନ—କଥା । ସେ ବସନ୍ତକାଳ ଅଶାତରୁ—ଆଶାରୂପ ଗଛ । ପଲ୍ଲବିଲା—କଅଁଳିଲା । ୮୮ । ଗ୍ରୀଷମକାଳ—ଖରା ଦିନ । ବିରହାନଳ—ବିଚ୍ଛେଦରୂପ ଅଗ୍ନି । ୯୦ । ସାର—ଉତ୍କୃଷ୍ଟ । ପୁଷ୍ପକାଳ—ବସନ୍ତ ସମୟ । ସହକାର—ଆମ୍ବ । ପିକ—କୋଇଲି । ନ ଲଭଇକି—ପାଏ ନାହିଁ କି ?

୯୧ । ଶକୁନ—ଶୁଭସୂଚକ । ଲକ୍ଷଣମାନ ବା ଚିହ୍ନ । ୯୨ । ଅନୁକୂଳ କଲେ—ବିଦାୟ ନେଲେ—ମେଲାଣି ହେଲେ । ବିଜ୍ଞ—ପଣ୍ଡିତ । ବ୍ରହ୍ମଗୃହୀ—ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟ ପୁରୁଷ ।

ଶୂନ୍ୟେ ସେ କାଳେ ଶୁଭ୍ର ଅଟାଯ୍ୟୀ ଭ୍ରମେ ।
ଗଲ୍ଲ ଦକ୍ଷିଣେ ଦ୍ୱିଜ ଗୋମାୟୁ ବାମେ । ୯୩ ।
ପଛୁଁ ପବନ ବହିଲ୍ଲ ହୋଇ ସ୍ୱଚ୍ଛ ।
ଗୋପୀ ଧୀବରୀ ଡାକିଲେ ଦଧି ମାଛ । ୯୪ ।
ଆଶା ବଢ଼ିଲ୍ଲ ଶୁଭସୂଚକ ଜାଣି ।
ଛନ୍ଦ ସମାପତ ତୋଷ ପୁଂସମଣି । ୯୫ ।
ନୀଳା ରୋହିତଶରୀର ଦରହାରୀ ।
ଶ୍ରୁତିନିସ୍ତାରକ କୀର୍ତ୍ତିଖ୍ୟାତକାରୀ । ୯୬ ।
ମୀନମୂର୍ତ୍ତି ରଘୁପତି ଶ୍ରୀପଦ୍ମୂର ।
ଭାବେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ବୀରବର । ୯୭ ।

---

୯୩ । ଶୁଭ୍ର ଅଟାଯ୍ୟୀ—ଧଳା ଚିଲ । ଶୂନ୍ୟେ—ଆକାଶରେ । ଭ୍ରମେ—ଭ୍ରମୁଅଛି । ଦ୍ୱିଜ—ବ୍ରାହ୍ମଣ । ଗୋମାୟୁ—ବିଲୁଆ । ବାମେ ଶବ ଶିବା କୁମ୍ଭା ଦକ୍ଷିଣେ ଗୋମୃଗଦ୍ୱିଜାଃ ।

୯୪ । ପଛୁ—ପଛରୁ । ସ୍ୱଚ୍ଛ—ଭଲ ଭାବରେ । ଅନୁକୂଳ ପବନ ବହିଲ୍ଲା । ଗୋପୀ—ଗଉଡୁଣୀ । ଧୀବରୀ—କେଉଟୁଣୀ । ଦଧି—ଦହି । ଅନୁକୂଳ ବେଳେ ଦହିମାଛ ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି । ତୁ ଏବେ ଦହି ମାଛ କର । ମୋର ବେଳ ହେଉଛି ଉତ୍ତର । (ପ୍ରେ: ଷ:)

୯୫ । ଶୁଭସୂଚକ—ମଙ୍ଗଳଚିହ୍ନ । ପୁଂସମଣି—ପୁରୁଷ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।

୯୬ । ନୀଳା......କାରୀ :—ବିଷ୍ଣୁ ପକ୍ଷେ ନୀଳାରେ ରୋହିତ ଶରୀର—ମତ୍ସ୍ୟ ଶରୀର ଅଟନ୍ତି । ଦର ଯେ ଶଙ୍ଖାସୁର ତାର ସଂହାରକାରୀ । ଶ୍ରୁତି ଯେ ବେଦ ତାହାର ଉଦ୍ଧାରକାରୀ ଓ କୀର୍ତ୍ତି ଯେ ଯଶ ତାହାର ଖ୍ୟାତି କି ପ୍ରକାଶକାରୀ ଏପରି ମତ୍ସ୍ୟଶରୀର ବିଷ୍ଣୁ (ମୀନମୂର୍ତ୍ତି) ଲୀଳା କରିବା ନିମନ୍ତେ ଆରୋହିତ କଲେ—ଧାରଣ କଲେ ଶରୀର—ନରଦେହ ଯେ । ଦରହାରୀ—ଭୟ ନିବାରଣକାରୀ । ଶ୍ରୁତି—ଶ୍ରବଣ ମାତ୍ରକେ ନିସ୍ତାରକାରୀ ଓ କୀର୍ତ୍ତିକୁ ପ୍ରକାଶକାରୀ ରଘୁପତି—ରାମଚନ୍ଦ୍ର । ଶ୍ରୀପଦ୍ମୂର—ଶୋଭାଯୁକ୍ତ ପାଦକୁ । ଭାବେ—ଚିନ୍ତଇ ।

ଅଷ୍ଟମ ଛାନ୍ଦ

(ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଚିତ୍ରପଟ ଘେନି ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ଦେଶଭ୍ରମଣ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ପାଶେ ପ୍ରବେଶ)

ରାଗ—ମଙ୍ଗଳଗୁଜ୍ଜରୀ

ଏଥୁ ଅନନ୍ତରେ ରସ ଶୁଣ ସୁଜନ ।
ମନ୍ତ୍ରୀକି ଡାକି ସିଂହଳଦ୍ୱୀପ ରାଜନ । ୧ ।

ବୋଇଲା କିଶୋରଦଶା ପ୍ରାପ୍ତ କୁମାରୀ ।
ଝଡ଼ ବେଗେ ବର ଦେବା ବିବାହ କରି । ୨ ।

ଶୁଣିଲେ ସୁନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଶୋଭା ହରି ତୋଷରେ ।
ହରି ଘେନିଯିବେ ଅବା ବିଧିବଶରେ । ୩ ।

ନୃପତି ହୋଇ ପ୍ରମାଦ ସମ୍ପତ୍ତିବାଧ ।
ଶିରୀସ୍ନେହ ତୁଟିଗଲେ ସେ ହେବେ କ୍ରୋଧ । ୪ ।

ଶୁଣି କର ଯୋଡ଼ି କହେ ସଚିବ ତହିଁ ।
ମୋହ ବିଗୁରକୁ ଏବର ଦିଶୁ ତ ନାହିଁ । ୫ ।

ଶିବଙ୍କୁ ଦେଲେ ପାର୍ବତୀ ଶାପ ପଡ଼ିବ ।
ଭସ୍ମଭୂଷଣ ଅଙ୍ଗେ ଏ କେହ୍ନେ ଜଡ଼ିବ । ୬ ।

---

୧ । କିଶୋରଦଶା :—ଦଶବର୍ଷରୁ ଷୋଳବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କିଶୋର ଅବସ୍ଥା ।

୩ । ହରି—ବିଷ୍ଣୁ । ତୋଷରେ—ତୁଷ୍ଟିରେ । ହରି ଘେନିଯିବେ—ଚୋରିକରି ନେବେ । ବିଧିବଶରେ—ଦୈବବଳରେ ।

୪ । ନୃପତି—ରାଜା । ପ୍ରମାଦ—ଦୁଃଖ । ସମ୍ପତ୍ତିବାଧ—ଧନ ଦୌଲତ ହାନି । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଶିରୀ ସ୍ନେହ—ଲକ୍ଷ୍ମୀଠାରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ତୁଟିଗଲେ ସେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଆମ ଉପରେ ରାଗିବେ । ଲାବଣ୍ୟବତୀଠାରେ ବିଷ୍ଣୁ ଆସକ୍ତ ହେଲେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଆମ ଉପରେ ରାଗିବେ, ତହୁଁ ଆମ୍ଭର ସମ୍ପତ୍ତିହାନି ହେବ । ତହୁଁ ଶୀଘ୍ର ବର କରି ବିବାହ ଦେବା । ଆଉ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ କ୍ରୋଧର ଶଙ୍କା ରହିବ ନାହିଁ ।

୫ । ସଚିବ—ମନ୍ତ୍ରୀ । ୬ । ଭସ୍ମଭୂଷଣ ଅଙ୍ଗେ—ପାଉଁଶ ବୋଳା ଦେହରେ । କେହ୍ନେ ଜଡ଼ିବ—କିପରି ମିଶିବ ।

ଚନ୍ଦ୍ର ଭ କ୍ଷୀଣ କଳଙ୍କୀ ତହିଁ କି ସୁଖ ।
ଅଶ୍ୱିନୀକୁମାର ହେଲେ ତୁରଗମୁଖ । ୭ ।
କୁସୁମଧନୁ ଅତନୁ ଅଛୁ ଅଙ୍ଗ କେ ।
ଶିବପଟ୍ଟ ବୁଲଇବା ମାନବଲୋକେ । ୮ ।
ତୁଣ୍ଡ ଦଣ୍ଡଧରପନ୍ତି କରିବା ଅଣି ।
ଇଚ୍ଛାବର ବରୁ ପଛେ ରମଣୀମଣି । ୯ ।
ଭୂପତି ଶୁଣି ତହିଁ କି କଲା ସମ୍ମତ ।
ମାନବେ ଲେଖା ନ ଗଲା ସୁନ୍ଦରୀ ଚିତ୍ର । ୧୦ ।
ଜ୍ଞାନାନନ୍ଦ ନାମେ ଏକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଥିଲା ।
ସଚିବ ପ୍ରୀତିରେ ମୟ ସମୀପେ ଗଲା । ୧୧ ।
ସେକାଳେ ସେ ବିଶ୍ୱକର୍ମା ଏକଚିତ୍ତମନେ ।
ନିର୍ମାଣୁଛନ୍ତି ପିତୁଳା ଜେମା ସମାନେ । ୧୨ ।
ଜଗତମଞ୍ଜୁ ମଞ୍ଜୁଷମଧ୍ୟେ ପ୍ରତିମା ।
ଦର୍ପଣେ ଫୁଟି ଦିଶୁଛୁ ଜେମା ସୁଷମା । ୧୩ ॥
ଏକାଳେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ କରି ସାମ ଗାୟନ ।
ଲାବଣ୍ୟବତୀ ସ୍ୱରୂପ ଦେନିଲା ଦାନ । ୧୪ ।

---

୭ । କ୍ଷୀଣ—କୃଶ, ସରୁ (କଳା କ୍ରମେ ହ୍ରାସ ହେତୁ) । କଳଙ୍କୀ—କଳଙ୍କ ଯୁକ୍ତ, କଳା ଦାଗ ହେତୁ । ଅଶ୍ୱିନୀକୁମାର ସୁନ୍ଦର ହେଲେହେଁ ସେ ତୁରଗମୁଖ—ଘୋଡ଼ାମୁହାଁ ।

୮ । କୁସୁମଧନୁ—କନ୍ଦର୍ପ, ସେ କିନ୍ତୁ ଅତନୁ—ଦେହହୀନ । ମାନବ ଲୋକେ—ମନୁଷ୍ୟ ସଂସାରରେ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ । ୯ । ତୁଣ୍ଡ—ଏକଥ । ନରବରପନ୍ତି—ରାଜା ସମୂହ । ଇଚ୍ଛାବର—ସ୍ୱୟମ୍ବର । ୧୦ । ଭୂପତିବର—ରାଜଶ୍ରେଷ୍ଠ । ମାନବେ—ମନୁଷ୍ୟଦ୍ୱାରା—ଲେଖା ନ ଗଲା—ଅଙ୍କିତ ବା ଲିଖିତ ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ ।

୧୧ । ସଚିବ—ମନ୍ତ୍ରୀ । ମୟ—ଦାନବ ଓ ଅସୁରଙ୍କ ଶିଳ୍ପୀ ।

୧୨ । ବିଶ୍ୱକର୍ମା—ଶିଳ୍ପୀ । ଏକଚିତ୍ତମନେ—ସ୍ଥିରଚିତ୍ତରେ ।

୧୩ । ଜଗତମଞ୍ଜୁ—ସଂସାରରେ ମନୋହର । ମଞ୍ଜୁଷ—ପେଡ଼ି । ସୁଷମା—ଅପୂର୍ବ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ । ୧୪ । ସାମଗାୟନ—ସାମବେଦର ମନ୍ତ୍ର ଗାନ କରି ।

ଦାନ ଦେଲାବେଳେ ମାଗି କହିଲେ ଏତେ ।
ଅମ୍ଭ ବନ୍ଧାଣିତ୍ୱ ଖ୍ୟାତି କର ଜଗତେ । ୧୫ ।
ସ୍ୱୀକାର କରି ଯୋଗୀ ବାହୁଡ଼ି ଅସି ।
ଦେଖାଇ ସ୍ୱରୂପ ମନ୍ତ୍ରୀ ମତକ ତୋଷି । ୧୬ ।
ସେ ବୋଇଲେ ଧର୍ମତାତ ଅମ୍ଭେ ତୁମ୍ଭର ।
ଅମ୍ଭ ବୋଲେ ଏହା ଯେଣି ଭ୍ରମ ସଂସାର । ୧୭ ।
ଦେଖାଇ ଭୂପତିଗଣେ ବଶ କରିବ ।
ଦୋଷ ଗୁଣ ସୁନ୍ଦରପଣକୁ ବୁଝିବ । ୧୮ ।
ଏ ବଚନେ ଶିଷ୍ୟ କରେ ପେଡ଼ା ବୁହାଇ ।
ଶୁଣ ଏବେ ଏତେ ଦେଶ ଭ୍ରମିଲା ସେହି । ୧୯ ।
ଯହିଁ ଦେଶେ ଯେଉଁ ରୂପେ କଲେ ଆଦର ।
କହୁଥାଇ ତାହା ମହୀପତି ନିକର । ୨୦ ।
କୁନ୍ତଳେ କୁନ୍ତଳବର୍ଣ୍ଣେ ସାରିଲେ ଦିନ ।
ମତ୍ସ୍ୟଜନ ମତ୍ସ୍ୟପରି ନିମିଷହୀନ । ୨୧ ।
ନିଷେଧ ନିଷେଧ ଅନ ଲୋକନ କଲେ ।
ମାଳବରେ ମାଳା କରି ତାହା ଜପିଲେ । ୨୨ ।
ମଘରେ ମଘବାପଦ ପାଇଲା ପରି ।
ବିଦେହ ବିଦେହଶରେ ହୋଇଲେ ଘାରି । ୨୩ ।

---

୧୫ । ବନ୍ଧାଣିତ୍ୱ—ଜାରିଗରପଣିଆ; ଶିଳ୍ପିତ୍ୱ । ଖ୍ୟାତି—ପ୍ରଚାର ।
୧୬ । ସ୍ୱୀକାର—ଅଙ୍ଗୀକାର, ସମ୍ମତି । ସ୍ୱରୂପ—ପ୍ରତିରୂପ, ମୂର୍ତ୍ତି ।
୧୭ । ଧର୍ମତାତ—ଧର୍ମପିତା । ୨୦ । ମହୀପତିନିକର—ରାଜା ସବୁ ।
୨୧ । କୁନ୍ତଳେ—କୁନ୍ତଳ ଦେଶରେ । କୁନ୍ତଳବର୍ଣ୍ଣେ—ରୂପ ଦେଖି ବାଳର ରଙ୍ଗ ପରି କଳା ପଡ଼ିଗଲେ (ଦୁଃଖରେ) । ମତ୍ସ୍ୟଜନେ—ମତ୍ସ୍ୟଦେଶର ଲୋକମାନେ । ମତ୍ସ୍ୟପରି ନିମିଷହୀନ—ଆଖିପତା ନ ପକାଇ ଅଣ୍ଟର୍ଯୀ ହୋଇ ଦେଖିଲେ ।

୨୨ । ନିଷଧ ଦେଶର ଲୋକେ ଅନ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ବାରଣ କଲେ । ମାଳବରେ —ମାଳବ ଦେଶର ଲୋକେ ମାଳାକରି—ଆଦର କରି ସେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ନାମ ବାରମ୍ବାର କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ। ୨୩ । ମଘରେ—ମଗଧ ଦେଶରେ । ମଘବାପଦ—ଇନ୍ଦ୍ରପଦ । ବିଦେହ—ଦେଶରେ । ବିଦେହଶରେ—କନ୍ଦର୍ପ ଶରରେ ।

କନାଉଜେ କନ୍ୟା ଉଜ ଶୁଭିଲା ବାଣୀ ।
ମରୁଦେଶ ମରୁ ରମ୍ଭା ଏମନ୍ତ ଭଣି । ୨୪ ।
ଅଙ୍ଗରେ ଅଙ୍ଗନାଅଙ୍ଗ ପ୍ରଶଂସା କଲେ ।
ଏହି ରମା ବୋଲି କଳି କଳିଙ୍ଗେ ହେଲେ ।୨୫।
ଧାତା ହାଟ ଏହି ମରହଟ୍ଟ ବଗୁର ।
ସଉରାଷ୍ଟ୍ରେ ଭାଷି ସଉଦାମିନୀ ସ୍ଥିର । ୨୬ ।
ଚୋଳେ ନଚୋଳେ ଘୋଡ଼ାଇ ରଖିବା ଚିନ୍ତା ।
ଦ୍ରାବଡ଼େ ନିବଡ଼େ ଅଲିଙ୍ଗନେ ମମତା ।୨୭।
ଗୁଜୁରାଟ ସ୍ମିତଦନେ ଦେଖିବା ଇଚ୍ଛା ।
ବିଦର୍ଭେରେ ଦର୍ଭହାସୀ ଦର୍ଶନବାଞ୍ଛା ।୨୮।
ଉତ୍କଳେ ଉତ୍କଳ ହୋଇ ବିରହେ ଭାସି ।
ଗଉରୀ ଏ ଗଉରବ ଗଉଡ଼େ କରି ।୨୯।
ନେପାଳେ କପାଳେ ଥିଲେ ପାଇବା ଭାବ ।
ମାଗଧେ ମାଗଧମୁଖେ ବର୍ଣ୍ଣାନ୍ତି ଛବି ।୩୦।

---

୨୪ । କନାଉଜେ—କନୌଜ ଦେଶରେ । କନ୍ୟାଉଜ—କନ୍ୟାଶ୍ରେଷ୍ଠ । ମରୁଦେଶେ—ମାରୁଆଡ଼ ଦେଶରେ । ରମ୍ଭା ମରୁ—ଶୋଭାରେ ଲଜ୍ଜା-ପାଇଁ ରମ୍ଭା ଆତ୍ମହତ୍ୟା ବୁଡ଼ି ମରୁ । ଅଙ୍ଗଦେଶରେ ଅଙ୍ଗନାଅଙ୍ଗ—ସ୍ତ୍ରୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଶରୀର । କଳିଙ୍ଗ ଦେଶରେ ଏହି ରମା—ଲକ୍ଷ୍ମୀ—ଶୋଭା ଦେବୀ ବୋଲି ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କଳିଆ ହେଲା ବା କଳିଙ୍ଗ ଲୋକମାନେ କଳନା କଲେ ।

୨୬ । ଧାତା ହାଟ—ବିଧାତାଙ୍କ ଅପୂର୍ବ କୁହୁକ ଚାତୁରୀ । ମରହଟ୍ଟରେ—ଦେଶରେ । ସଉରାଷ୍ଟ୍ରେ—ଦେଶରେ । ସ୍ଥିର ସଉଦାମିନୀ—ସ୍ଥିର ବିଜୁଳି ।

୨୭ । ଚୋଳେ—ଚୋଳ ଦେଶରେ । ନିଚୋଳେ—କାଞ୍ଚୁଲି ମଧ୍ୟରେ । ଦ୍ରାବଡ଼—ଦେଶରେ । ନିବଡ଼େ—ଦୃଢ଼ଭାବରେ । ମମତା—ଅତି ଆଗ୍ରହ । ଗୁଜୁରାଟ—ଗୁଜୁରାଟ ଦେଶରେ । ବିଦର୍ଭେରେ—ବେରାରରେ । ଦର୍ଭହାସୀ ସ୍ତ୍ରୀ ମୃଦୁହାସୀ—ସ୍ମିତବଦନା ।

୨୯ । ଉତ୍କଳଦେଶରେ ଉତ୍କଳ—ଉତ୍କଣ୍ଠିତ । ୩୦ । ଗଉରୀ—ପାର୍ବତୀ । ଗଉରବ—ମର୍ଯ୍ୟାଦା । ଗଉଡ଼େ - ବଙ୍ଗଦେଶରେ । ମାଗଧେ—ମଗଧ ଦେଶରେ (ମଗଧ ସ୍ୱାର୍ଥେ ଅ) ମାଗଧ ମୁଖେ—ଭାଟ ମୁଖରେ ।

କୁଞ୍ଜଗଲେ ଗଲେ ବାନ୍ଧ ବୁଲିବା ସ୍ନେହୀ ।
ବଙ୍ଗାଳୀ ଗାଲି ଉପମାବଳିକି ଦେଇ ।୩୧।
ଲୋମଶ ଲୋମହର୍ଷିତ ଦେଖି ତ୍ୱରିତ । '
କଳେବରେ କଳେବରେ ଆନନ୍ଦ ଜାତ । ୩୨ ।
କେରଳେ ଭାବେ କେରଳମାୟା ହୋଇବ ।
ଯମନ ମନରୁ ଭିନ୍ନ ନୋହିଲା ଭାବ । ୩୩ ।
ସିନ୍ଧୁରେ ଭାଷିଲେ ସିନ୍ଧୁରେ ଯେ ଝାସିବ ।
ସିନ୍ଧୁରଗମନା ପ୍ରତିଅଙ୍ଗେ ମିଶିବ । ୩୪ ।
ବାଳା ତୁଳାପିତୁଳାକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାଁ ସବୁଗେ ।
ପିତୁଳା କରି ରଖିଲେ ନୟନଯୁଗେ । ୩୫ ।
ବିଦଗଧେ ବିଦଗଧ କାମ ଦହନେ ।
ସେ ଭାବନା ନ ଛାଡ଼ିଲେ ରଜନୀ ଦିନେ । ୩୬ ।
କେ ବୋଲେ ପଟ କି ଏ କାହାର କପଟ ।
ଦେଖିଲେ କାହିଁତ ଚିତ୍ତ ହୋଏ ଲମ୍ପଟ । ୩୭ ।
କେ ବୋଲେ ଏ କେହି ହେଲା ଦମ୍ଭ ରହିଲା ।
ଶାତକୁମ୍ଭ କୁମ୍ଭଉରଜାକୁ ବହିଲା । ୩୮ ।

ଉପମାବଳିକି—ଉପମାନ, ଚନ୍ଦ୍ର, ପଦ୍ମ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ତୁଚ୍ଛ କରି ଗାଳିଦେଲେ । ଏ କନ୍ୟା ଏହାର ସଙ୍ଗେ ସମାନ, ଏ ହେତୁ ।
୩୨ । ଲୋମଶ ଦେଶରେ ଲୋମହର୍ଷିତ—ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ରୋମ ଠାଙ୍କୁରି ଗଲା (ପୁଲକ) । କଳେବରେ—କଳେବର—କୋଳର୍ଗ ଦେଶରେ । କଳେବରେ—ଶରୀରରେ ।
୩୩ । କେରଳେ—କେରଳ ଦେଶର ଲୋକ ଭାବଲେ । କେରଳ ମାୟା—କେଳା କୁହୁକ । ଯମନ—ଯବନ । ୩୪ । ସିନ୍ଧୁରେ—ସମୁଦ୍ରରେ । ସିନ୍ଧୁରଗମନା—ଗଜଗାମିନୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ୩୫ । ପିତୁଳାକୁ—କନ୍ୟାର ସମ ମୂର୍ତ୍ତିକି—ଚିତ୍ରପଟକୁ । ସବୁଗେ—ଅତି ଶ୍ରଦ୍ଧାରେ । ପିତୁଳା—ଆଖି ଡୋଳା ବା ପୁଅ । ନୟନଯୁଗେ—ଦୁଇ ଆଖିରେ । ୩୬ । ବିଦଗ୍ଧେ —ବିଦଗ୍ଧମାନେ—କଳା ବିଳାସରେ ଚତୁର କ ରସିକମାନେ । କାମ-ଦହନେ ବିଦଗ୍ଧ—କନ୍ଦର୍ପଜ୍ୱାଳାରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଦଗ୍ଧ ହୋଇ । ୩୭ । କେ ‥କପଟ—ଏ କାହାର କୁହୁକ ବା ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ । ଲମ୍ପଟ—ଲାଳସାଯୁକ୍ତ, ଲୋଲୁପ । ୩୮ । କେହି ହେଲା—କପରି ହେଲା । ଦମ୍ଭ ରହିଲା—ନିର୍ମାଣକାରୀର ଧୈର୍ଯ୍ୟ ରହିଲା । ଶାତକୁମ୍ଭକୁମ୍ଭଉରଜାକୁ—

ପ୍ରୟାଗେ ଅସୁରୀ ସୀତାସଦୃଶ ପରି ।
ଏ ରୂପକୁ ଅଛୁ କି ସେ ନିର୍ମାଣ କରି । ୫୦ ।

ଏମନ୍ତେ ଧୀମା ପ୍ରଶଂସା ସଂସାରେ ଖ୍ୟାତ ।
ନୃପତି ସମୂହ ହେଲେ ଉଚ୍ଛ୍ଵନ୍ନଚିତ୍ତ । ୫୧ ।

ମନକୁ ପ୍ରେଷିତ କଲେ ସିଂହଳଦ୍ଵୀପ ।
ଶୟନେ ଦେଖିଲେ ସ୍ଵପ୍ନେ ବାଳାସ୍ଵରୂପ । ୫୨ ।

ଅସର ପାଇ ବଳିଲା କୁସୁମଶର ।
ସାରିଲେ ଉଶୀରବାଟୀ ଶିଶିରକର । ୫୩ ।

ଶିଶିରକରରେ ରବି ଛବି ପାଇଲେ ।
ନବପଲ୍ଲବଶୟନ କରି ଶୋଇଲେ । ୫୪ ।

ଦ୍ଵିଜ ଲୁଣ୍ଠୀଭୂତ କରି ଚଣ୍ଡୀବରଣ ।
ପ୍ରତିଦନ କରିବାରେ ହେଲେ ନିପୁଣ । ୫୫ ।

ଶମ୍ପାଗୋଷ୍ଠୀ ଅନୁକମ୍ପା କରିବାପାଇଁ ।
ଶିବେ ଗୋଦୋହନ କରି ଚମ୍ପା ଚଢ଼ାଇ । ୫୬ ।

ଆଜନ୍ମସୁଖୀ ନୟନେ ଦେଖିବାପାଇଁ ।
ଗଣେଶଙ୍କୁ ଲଡ଼ୁ ଦେବା ଗଣନ ନାହିଁ । ୫୭ ।

---

୫୦ । ପ୍ରୟାଗେ...ପରି—ରାବଣ ଯେପରି ମାୟାରେ ସୀତା କରି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଦେଖାଇଥିଲା ସେହିପରି ଏ ମାୟା ସୃଷ୍ଟି କି ? ଇନ୍ଦ୍ରଜିତ ମାୟା ସୀତାକୁ ହନୁମାନ ଆଗରେ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ହାଣିଥିଲା । ମେଘନାଦର ଅନୁରୋଧରେ ଜମ୍ବୁମାଳିର ପୁତ୍ର ସିଂହନାଦ ନିଜ ଭଉଣୀ ସୁକାନ୍ତିକୁ ନେଇ ପ୍ରୟାଗରେ ବୁଡ଼ାଇ ମାୟା ସୀତା କରାଇଥିଲା ସେହି ସୁକାନ୍ତି ଯେ ମାୟା ସୀତା ହୋଇଥିଲା ସେ ଅବିକଳ ସୀତା । ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ ।

୫୧ । ଉଚ୍ଛ୍ଵନ୍ନ—ଉତଲା । ୫୨ । ପ୍ରେଷିତ—ପଠାଇଲେ । ୫୩ । ଅସର—ଅବସର, ସୁଯୋଗ, ବେଳ । କୁସୁମଶର—କନ୍ଦର୍ପ । ଉଶୀର—ବେଣାଚେର । ଶିଶିରକର—(ଚନ୍ଦ୍ର) କର୍ପୂର । ୫୪—ରବିଛବି—ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ତାପ—(ରବିତାପ ପାଠାନ୍ତର) ବିରହରେ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପରି ଅସହ୍ୟ ହେଲା । ନବ ପଲ୍ଲବ ଶୟନ—ନୂଆ କଅଁଳିଆ ପତ୍ରର ଶେଯ । ୫୬ । ଚମ୍ପାଗୋଷ୍ଠୀ—ବିଜୁଳିପରି ଗୌରବର୍ଣ୍ଣା ।

କରେ ଛୁଇଁମାକୁ ଖମା କୁଚକଳସୀ ।
ରମାବଲ୍ଲଭଙ୍କୁ ଦେଲେ ଲକ୍ଷେ ତୁଳସୀ । ୫୮ ।

କାମଶାସ୍ତ୍ର ଦେଖି ସ୍ତ୍ରିଗବଶୀକରଣ ।
କଲେ ମନ୍ତ୍ର ମଉଷଧି ମଣି ଭିଆଣ । ୫୯ ।

ଶୋଭା ଅର୍ଥେ ମଣ୍ଡି ହେଲେ ରତ୍ନାଲଙ୍କାର ।
ପଉଣ୍ଡ୍ରକ ବାସୁଦେବ ହେଲା ପ୍ରକାର । ୬୦ ।

କେତକୀଫୁଲ ବାଞ୍ଛିତ ଯଥା ମଧୁପ ।
ତଥା ନୃପମଣ୍ଡଳ ବାଳାରେ ଲୋଲୁପ । ୬୧ ।

ନ ତୁଟିଲା ଅଜ ଆଶା କେବେ ତାଙ୍କର ।
ବରହଣୀ ନାୟିକା ବିବଳୀ ପ୍ରକାର । ୬୨ ।

ଉଇତରୁଫଳେ ଖର୍ବେ ଆଶାସ୍ଥୀ ପର ।
ଲାବଣ୍ୟବତୀ ନାମକୁ ମନ୍ତ୍ରର କର । ୬୩ ।

ବାଳା ପ୍ରତିଅଙ୍ଗ ଶୋଭା ମାନସେ ଥୋଇ ।
ଆପଣା ଶୋଭାକୁ ଆଦରଶରେ ଗ୍ରହି । ୬୪ ।

ବାହ୍ୟରେ ଅରମ୍ଭ ସେ ଅନ୍ତରେ ବ୍ୟାକୁଳ ।
ଭସ୍ମ ଆଚ୍ଛନ୍ନରେ ଥାଇ ଯଥା ଅନଳ । ୬୫ ।

---

୫୮ । କୁଚକଳସୀ—ସ୍ତନରୂପ ମାଠିଆ । ରମାବଲ୍ଲଭ—ବିଷ୍ଣୁ । ୫୯ । କାମଶାସ୍ତ୍ର—ବାତ୍ସ୍ୟାୟନାଦଙ୍କ କାମଶାସ୍ତ୍ର—ସ୍ତ୍ରୀ ବଶୀକରଣ ମଣି ମନ୍ତ୍ର ଔଷଧାଦ ପ୍ରୟୋଗରେ ସ୍ତ୍ରୀ ବଶ କରାନ୍ତୁଏ । ୬୦ । ପଉଣ୍ଡ୍ରକ—ବାସୁଦେବ ଯେପରି ପୌଣ୍ଡ୍ରକ ରାଜା ନକଲ ଗଦା ପଦ୍ମାଦ ଧରି କାଠ ଗରୁଡ଼ ଉପରେ ଚଢ଼ି ବିଷ୍ଣୁ ସାଜିଥିଲେ ସେହିପରି ରାଜାମାନେ ଭୂଷଣ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

୬୧ । କେତକୀ··ମଧୁପ—ଭ୍ରମରର ଯେପରି କେତକୀ ଫୁଲରେ ଅଭିଳାଷ—ନିରାଶ

୬୨ । ବରହଣୀ ବିବଳୀ ପ୍ରକାର—ବରହରେ କାତର ନାୟିକାର ଅପାନ ବା ରାଜପରି ସେ ନାୟିକା ପ୍ରିୟଲାଭ ନମିତ୍ତ ଅସ୍ଥିର, ତାହାଁ ସେ ପିଣ୍ଡ ମାଡ଼ି କେଉଁଠି ବସିପାରେ ନାହିଁ । ୬୩ । ଉଇ ତରୁ ଫଳ—ଡେଙ୍ଗାଗଛର ଫଳପାଇଁ ; ଖର୍ବ—ବାମନ, ବାଙ୍ଗର ।

୬୪ । ଆଦରଶରେ—ଦର୍ପଣରେ । ବାହ୍ୟରେ—ବାହାରେ (ବ୍ୟାଜରେ—ପାଠାନ୍ତର, ଛଳରେ) । ଅରମ୍ଭ—ଦମ୍ଭ । ଅନ୍ତରେ—ମନ ମଧ୍ୟରେ ।

୬୫ । ଭସ୍ମଆଚ୍ଛନ୍ନରେ—ପାଉଁଶ ଘୋଡ଼ାଇବା ଭିତରେ । ଅନଳ—ଅଗ୍ନି ।

ବିଚକ୍ଷଣ ଜନ ପେଷି ସିଂହଳଦ୍ୱୀପେ ।
ପ୍ରୀତି ଲଗାଇଲେ ରତ୍ନେଶ୍ୱର ମହୀପେ । ୬୬ ।
ଲାବଣ୍ୟବତୀ ସ୍ୱରୂପ ଆସିବା ଘୋଷ ।
ଆଗୁଁ ପ୍ରକଟ ହୋଇଲା କର୍ଣ୍ଣାଟଦେଶ । ୬୭ ।
ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ଭାବେ ଯାହା ସାଧୁତ କହି ।
ତାକୁ କେ କାମିଣି ରୂପ କେ ପଟେ ଲହି । ୬୮ ।
ରୂପକାର ରଙ୍ଗାଜୀବ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ କାହିଁ ।
ମନକୁ ଆସେ ମଘବାଭୁବନେ ନାହିଁ । ୬୯ ॥
ହୋଇଥିଲା ମୋ ନେତ୍ରର ବିଧାତା ଋଣୀ ।
ଶୁଝିବ ବୋଲି ଆଣେ ପ୍ରତିତରୁଣୀ । ୭୦ ।
ଗୁରୁଦ୍ରୋହୀ ପୁଣ ସ୍ୱର୍ଗଭୋଗ ପାଇଛି ।
ସାତସିନ୍ଧୁ ଚଳୁ ଭିତରରେ ରହିଛି । ୭୧ ।
ପକ୍ଷ ବିନା ହୋଇଅଛି ଗଗନଗତି ।
ଜଳ ଉପରେ ଶଇଳ ଭାସିଅଛନ୍ତି । ୭୨ ।
ଯେଉଁ ଦାଇବେ ହୋଇଛି ଏତେ ବିଧାନ ।
ସେହି ଦାଇବେ ହେଲା କି ବାଲାରତନ । ୭୩ ।

---

୬୬ । ବିଚକ୍ଷଣ—ଚତୁର । ପେଷି—ପଠାଇ । ମହୀପେ—ରାଜାଙ୍କଠାରେ । । ୬୭ । ସ୍ୱରୂପ—ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି । ଘୋଷ—ଶବ୍ଦ । ପ୍ରକଟ—ପ୍ରକାଶ । ୬୮ । ରୂପକାର—ମୂର୍ତ୍ତି ତିଆରି କରିବା ଲୋକ । ରଙ୍ଗାଜୀବ—ଚିତ୍ରକର । ମଘବାଭୁବନେ—ଇନ୍ଦ୍ରପୁରରେ ।

୭୦ । ବିଧାତା—ବ୍ରହ୍ମା । ପ୍ରତିତରୁଣୀ—ତରୁଣୀ ସ୍ତ୍ରୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ପ୍ରତିନିଧି ବା ପ୍ରତିରୂପ "ପ୍ରତିନିଧି ପ୍ରତିଦାନୟୋଃ" ଏହି ଅର୍ଥରେ ପ୍ରତି ବସେ ।

୭୧ । ଗୁରୁଦ୍ରୋହୀ—ଚନ୍ଦ୍ର । ବୃହସ୍ପତିଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ତାରାକୁ ହରଣ କରିଥିବାରୁ ସେ ଗୁରୁଦ୍ରୋହୀ ; ତାହେଲେ ଦୈବବଶରୁ ସ୍ୱର୍ଗଭୋଗୀ ବା ଇନ୍ଦ୍ର ଗୁରୁପତ୍ନୀ ହରଣ କରିଥିଲେହେଁ ସହସ୍ରଯୋନି ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ସ୍ୱର୍ଗରେ ରାଜା ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ସାତସିନ୍ଧୁ...ରହିଛି । ଅଗସ୍ତ୍ୟ ଋଷି ସାତ ସମୁଦ୍ରକୁ ଚଳୁ କରି ଦେଇଥିଲେ । ୭୨ । ପକ୍ଷ...ଗଗନଗତି—ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ବୁଝାଉଛି ବା ହନୁମାନ ପକ୍ଷ ନ ଥିଲେହେଁ ପକ୍ଷୀପରି ସମୁଦ୍ର ଲଙ୍ଘନ କରିବାବେଳେ ଆକାଶରେ ଉଡ଼ିଯାଇଥିଲା । ଜଳ...ଭାସି ଅଛନ୍ତି—ସେତୁ ବାନ୍ଧିବା ସମୟରେ ନଳଙ୍କ ହସ୍ତସ୍ପର୍ଶରେ ପର୍ବତମାନେ ସମୁଦ୍ରରେ ଭାସି ରହିଥିଲେ ।

ଜ୍ୟେଷ୍ଠେ ତୃଷିତ ଚାତକ ଯେମନ୍ତ ହୋଇ ।
ଜଳଦ ଦର୍ଶନେ ତନମନ କରଇ । ୭୪ ।
ଆଷାଢ଼େ ଘନଦୁର୍ଦ୍ଦିନେ ଚକୋରପନ୍ତି ।
ଆଶା ଯେହ୍ନେ ଶରଦ ଆଗମେ କରନ୍ତି । ୭୫ ।
ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରବେଶେ ତଥା ଚେକିଲ ଆଶା ।
ଅସର ହୋଇଲା ତେଣୁ ବାସର ନିଶା । ୭୬ ।
ପାଶ୍ଚେଠାଇ ପଠିଆଇ ମନକୁ ମୋଦେ ।
କର୍ଣ୍ଣ ଡେରେ ଯଥା ମୃଗ ଘଣ୍ଟି ଶବଦେ । ୭୭ ।
ସପ୍ରେମ ନୟନ ସେହି ଦାଗକୁ ଚେକି ।
ନିରେଖେ କାଗଜଚକି ଯଥା କୁତୁକୀ । ୭୮ ।
ନିଦା କ୍ଷୁଧା ବାଧା କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ ।
ଅଲପ ଅନୁରାଗ କି ହୋଇବ କହି । ୭୯ ।
ବିନାୟକ ପୂଜ୍ୟ ସଦାଶିବ ତୋଷଦ ।
ସୁମନସ ଗଣର ଯେ ହରେ ବିଷାଦ । ୮୦ ।

---

୭୪ । ଜ୍ୟେଷ୍ଠେ—ଜ୍ୟେଷ୍ଠମାସରେ । ତୃଷିତ—ଶୋଷୀ । ଜଳଦ—ମେଘ । ତନମନ— ତନ୍ମନା; ଏକାଗ୍ରଚିତ୍ତ ହୁଏ । ଦେହ ଓ ମନ ତାର ଏକ ହୋଇଯାଏ ।

୭୫ । ଘନଦୁର୍ଦ୍ଦିନେ—ମେଘଯୋଗୁଁ ଘୋର ବର୍ଷାଦିନରେ ଚକୋର ପନ୍ତି—ଚକୋର ସବୁ । ଶରଦ ଆଗମେ—ଶରତକାଳ ଆସିବାକୁ, ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କଠାରୁ କିରଣ ପାଇବା ପାଇଁ ।

୭୬ । ସ୍ୱରୂପ—ଲାବଣ୍ୟବତୀର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି । ଚେକିଲା—ଦେଖିଲା । ଅସର—ସରିଲା ନାହିଁ । ବାସର—ଦିନ । ନିଶା—ରାତି । ୭୭ । ପାଶ୍ଚେଠାଇ—ଲେଉଟାଇ । ମୋଦେ—ଖୁସିରେ । ୭୮ । କାଗଜ ଚକି—ଗୁଡ଼ି । କୁତୁକୀ—କୌତୁହଳାକ୍ରାନ୍ତ ଲୋକ, ମଜକି ।

୭୯ । ଅନୁରାଗ—ସ୍ନେହ । ୮୦ । ମହାଦେବଙ୍କ ପକ୍ଷେ—ବିନାୟକ ଯେ ଗଣେଶ ତାଙ୍କର ପୂଜ୍ୟ । ସଦାଶିବ—ମହାଦେବଙ୍କ ନାମ । ତୋଷଦ—ସନ୍ତୋଷକାରୀ । ସୁମନସଗଣ—ସାଧୁଗଣଙ୍କର ଦୁଃଖ ହରଣକାରୀ । ରାମଙ୍କ ପକ୍ଷରେ:—ବିଶିଷ୍ଟ ନାୟକ—ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୁରୁଷ । ପୂଜ୍ୟ—ପୂଜନୀୟ । ସଦାଶିବ—ମହାଦେବ । ତାଙ୍କର ତୋଷକାରୀ । ସୁମନସଗଣ—ଦେବଗଣ; ତାଙ୍କର ଦୁଃଖନାଶକାରୀ । ବିନାୟକ—ବି,ପକ୍ଷୀ ତାର

ଉପଇନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ବୀରବର ବଗୃରେ ।
ଏ ଗୀତ ଶେଷ କରିବି ତାଙ୍କ କୃପାରେ । ୮୧ ।

ନବମ ଛାନ୍ଦ

(ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ନିକଟରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଚିତ୍ରପଟ ସହ ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ପ୍ରବେଶ)

ରାଗ—ସାମଗୁଜ୍ଜରୀ

ହୋଇଲା ପ୍ରବେଶ ଗ୍ରୀଷମ ସମୟ ସୁଷମା ପ୍ରୌଢ଼ା ଯୁବତୀକି ।
ରଜନୀ ମନୋହର ବର ବହିଲା ପକ୍ୱଚୂତଫଳକ କାନ୍ତିକି ।
ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ । ମଲ୍ଲିକା ହାସକୁ ବିକାଶି ।
ରସିକଭ୍ରମର ଗୃଷ୍ଟିକୁ ନିରତ ପାଟଳି ଶ୍ରବଣ ନିବେଶି । ୧ ।
ଝିଙ୍କାରି ଝଙ୍କାର ଝୁଣ୍ଟିଆ ଝମକେ ଚମକ ପକାଇ ଯୁବାରେ ।
ରଖିଲା ମନକୁ ଘନରସେ ନେଇ ଚନ୍ଦ୍ରକିରଣେ ଶୋଇବାରେ ।
ଶାଲ୍ମଳୀ । ରଙ୍ଗେ ଅନୁରାଗ ଦେଖାଇ ।
ବନବାଟପକୁ ବର ହବାଗ୍ନି ଯୋଗରେ କି ଦହି ପକାଇ । ୨ ।

ନାୟକ—ଶ୍ରେଷ୍ଠ—ଗରୁଡ଼ ତା ଦ୍ୱାରା ପୂଜ୍ୟ ଯେ ବିଷ୍ଣୁ । ଏଠାରେ ରାମ ଓ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅଭେଦୋପଗୃର !

---

୧ । ସୁଷମା—ସୁନ୍ଦରୀ । ପ୍ରୌଢ଼ା—ପ୍ରପ୍ତବୟସ୍କା; ଋତୁମତୀ । ଯୁବତୀ ହେଲା ରାତ୍ରୀ ସେ ରାତ୍ରୀ ମନୋହର ପକ୍ୱଚୂତଫଳ କାନ୍ତିକି—ପାଚିଲା ଆମ୍ବଫଳର ଶୋଭାକୁ ବହିଲା—ଧାରଣ କଲା । ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ—ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ । ମଲ୍ଲିକା—ମଲ୍ଲୀଫୁଲ । ବିକାଶି—ପ୍ରକାଶ କରି । ରସିକ—ନାଗର ହେଲା ଭ୍ରମର । ଗୃଷ୍ଟିକୁ—ତୋଷାମଦ କଥା, ପାଟଳି ଶ୍ରବଣ ନିବେଶି—ପାଟଳି ଫୁଲ ରୂପ କାନ ଦେଇ । ନିରତ—ସଦା ସର୍ବଦା । ରାତ୍ରି ହେଲା ଯୁବତୀ, ତାର କାନ୍ତି ପାଚିଲା ଆମ୍ବର ବର୍ଣ୍ଣ, ହାସ ହେଲା ମଲ୍ଲୀ, ତାର କାନ ହେଲା ପାଟଳିଫୁଲ, ଭ୍ରମର ହେଲା ରସିକ । ୨ । ନାଗରୀ ଝୁଣ୍ଟିଆ—ପାଦ ଅଙ୍ଗୁଳିର ମୁଦିର ଝମକ—ଶବ୍ଦ ହେଲା ଝିଙ୍କାରି ଝଙ୍କାର—ଝିଙ୍କାରୀ ପୋକର ଝିଁ ଝିଁ ଶବ୍ଦ । ଚମକ—ଦକା । ଘନରସେ—ଶୃଙ୍ଗାର-ରସେ ବା ରତିରେ ଓ ଜଳରେ । ଶାଲ୍ମଳୀ ରଙ୍ଗେ—ଶିମୁଳୀ ଫୁଲର

କେତେ ରଞ୍ଜନ ବ୍ୟଜନପ୍ରଭଞ୍ଜନପରଶେ ଶ୍ରାନ୍ତିକୁ ନାଶିଲା
ଜଳଯନ୍ତ୍ରପୁର କର୍ପୂର ଚନ୍ଦନ ମଣ୍ଡନରେ ଚିତ୍ତ ରହିଲା ।
ଜାଣିଲା । ଶୁଚି ମୂର୍ତ୍ତିବନ୍ତ ହୋଇଲା ।
ବିଦେଶ ନ ଯାଅ ବୋଲି ଜନଙ୍କୁ କି ରଜେ ତୁଷାନଳ ଥୋଇଲା । ୩ ।
ଏମନ୍ତ କାଳେ କାନନେ ନୃପସୁତ ପୁଷ୍କରିଣୀ ମଧ୍ୟ-ମଣ୍ଡପେ ।
ରହାଇ ମିତ୍ରସଙ୍ଗେ ବାଳାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ପକାଇ ତାହା ନାମ ଜପେ ।
ପ୍ରକାଶେ । ବେଳେ ବେଳେ ଏହି ଭାଷକୁ ।
ସାଧୁ କହିଲ ପରା ବିଧୁବଦନା ଅଛି ଆସୁଛି ମାନସକୁ । ୪ ।
କହିଲେ ମିତେ ନ ଘେନ ଏତେ ଚିତ୍ତ ଥିଲାକୁ ନ ନିକି ଜଗତ ।
ଘଟେଣି ଘଟସ୍ତନା ସମେ ଘଟନା ପିତୁଳା ହୋଇଛି ଆଗତ ।
ଏକାଳେ । ମାଳିକ କହେ ସାବଧାନେ ।
ମହଲାରୁ ଆସିଛି ନାମ ମଦନିକା ଗଣିକା ଛବି ଦରଶନେ । ୫ ।

ନୀଳ ରଙ୍ଗରେ । ଅନୁରାଗ—ସ୍ନେହ । ବନବିଟପକୁ—ବନର ବୃକ୍ଷକୁ (ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ବନରୂପ ନାୟିକା) ବିରହଦାବାର୍ଣ୍ଣି—ବିରହ-ରୂପ ବନ ଅଗ୍ନିରେ ।

୩ । କେତେ ରଞ୍ଜନ—କେତେ ପ୍ରୀତିକର । ବ୍ୟଜନପ୍ରଭଞ୍ଜନପରଶେ—ବିଞ୍ଚଣା ପବନ ଯୋଗରେ । ଶ୍ରାନ୍ତିକି—କ୍ଲାନ୍ତିକୁ । ଜଳଯନ୍ତ୍ରପୁର—ଯେଉଁ ଘରେ ଯନ୍ତ୍ରରେ ପାଣି ପୁଆରା ବାହାରେ ସେଥିରେ ସ୍ନାନ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଚିତ୍ତ ରହିଲା—ମନ ସୁହାଇଲା । ଶୁଚି—ଗ୍ରୀଷ୍ମଋତୁ । ମୂର୍ତ୍ତିବନ୍ତ—ଶରୀର ଧାରଣ କଲା । ରଜେ—ଧୂଳିରେ । ତୁଷାନଳ—ତୁଷନିଆଁ ।

୪ । କାନନେ—ବନରେ, ଏଠାରେ ଉପବନରେ । ନୃପସୁତ—ରାଜକୁମାର । ପୁଷ୍କରିଣୀ ମଧ୍ୟ ମଣ୍ଡପେ—ଲୀଳା ସରୋବର ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଦୀପଦଣ୍ଡୀ ରୂପ ମଣ୍ଡପରେ ବାଳାର—ଲାବଣ୍ୟବତୀ କନ୍ୟାର । ଜପେ—ବାରମ୍ବାର ଉଚ୍ଚାରଣ କରୁଛି । ବିଧୁବଦନା—ଚନ୍ଦ୍ରବଦନା । ଅଛି—ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ ସୁନ୍ଦରୀ ଓ ମନ ମାନୁଅଛି ।

୫ । କହିଲେ......ଆଗତ—ମିତ୍ରମାନେ କହିଲେ ଏପରି ମନରେ ଭାବ ନାହିଁ ଜଗତରେ ସେପରି ଗଠନର ମୂର୍ତ୍ତି ନ ଥିଲେ, କିପରି ଘଟସ୍ତନା ସମେ—କୁମ୍ଭ ପରି ସ୍ତନ ଯାହାର ଯେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ତାହା ସମାନରେ ଘଟନା ପିତୁଳା—ଉପଯୁକ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି ଆସିଛି । ମାଳିକ—ମାଳୀ । ସାବଧାନେ—ସମ୍ମୁଖରେ—ଏ ପାଠ ସମୀଚୀନ, ରାଜାମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ କହିଲେ, ଏ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ । ସନ୍ନିଧାନେ—ନିକଟରେ । ଗଣିକା—ବେଶ୍ୟା ।

ପଗୃରେ କୁମାର ପ୍ରଶଂସା ଯାହାର ଶୁଣୁଥିଲାଇଁ ଏ ସେ ନାରୀ ।
ଯାହା ଜନମକାଳୁଁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟମଣ୍ଡଳେ ଅସିଲେ ନାହିଁ ଅପସରୀ ।
ତହୁଁକ । ହୋଇ କନ୍ୟା ମନ୍ଦିନନ୍ଦନ ।
ଜାଣି ସୀଜକାର ଅଣି ମାଲାକାର ଭେଟାଇଲା ରମାରତନ । ୬ ।

ନବଯଉବନ ଶାଣରେ ଶାଣିତ କାହା ମନ ବଶ ନୋହିବ ।
ସ୍ତମ୍ଭନ ମୋହନ ବଶ ଉଚାଟନ ମୂର୍ତ୍ତିବନ୍ତ କଲା ଦଇବ ।
ଦେଖିଲେଂ । ମାନେ ଗାନେ ଅଖି ଲଖିଲା ।
ଗୃପରେ ଗ୍ରୈପ ବସାଇ ଓକୋପଭରେ ମାର ମରମରେ ଯୋଖିଲା । ୭ ।
ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସୁବର୍ଣ୍ଣବଳୟ ଯାହାର ଏ ସଂଶୟକୁ କରାଉଛୁ ।
ତାହାକୁ ଟେକ ବଜ୍ଞ ତାରତମ୍ୟ ଅଜ ବାରଣହିଁ ଯହିଁ ନୋହୁଛୁ ।
ଚିକୁର । ଲୋଟଣୀଜୁଡ଼ାରେ ଶୋଭନ ।
ଏ ଭାବେ ବାନ୍ଧବୀ ପୁରୁଷଙ୍କ ମନ ବୋଲି କି କରୁଛି ବନ୍ଧନ । ୮ ।
ମୋତିଜାଳି ଝଲି ତାରତାରକା କି ଉଦୟ ହେଲେ ନବ ଘନେ ।
କିବା ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଗ୍ରାସି ସୁଧାବିନ୍ଦୁକୁ ବହୁଛି ରାହୁ ଅପଘନେ ।
ତଳକୁ । ଦିବ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖୀ ଲୁଳିତ ।
ଅର୍ଦ୍ଧେନ୍ଦୁ ଅଧୋଭାଗେ ଲଭି ଉଦୟ ସମ୍ପ୍ରତି କିବା ଜ୍ୱଳିତ । ୯ ।

---

୬ । ଅପସରୀ—ସ୍ୱର୍ଗବେଶ୍ୟା । ରମାରତନ—ସ୍ତ୍ରୀଶ୍ରେଷ୍ଠ । ୭ । ଶାଣିତ—ଶାଣଦିଆ । ସ୍ତମ୍ଭନ, ମୋହନ, ବଶୀକରଣ, ଉଚାଟନ ଯଥାକ୍ରମରେ ଲୋକଙ୍କୁ ଜଡ଼, ମୁଗ୍ଧ, ଅଧୀନ ଓ ଉନ୍ମତ୍ତ କରିବା ତାନ୍ତ୍ରିକ ବିଧି; ଏମାନେ କଣ ଶରୀର ଧଇଲେ କି ? । ଗୃପରେ—ଧନୁରେ । ଗ୍ରୈପ—ଶର । କୋପଭରେ—କ୍ରୋଧପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ । ମାର—କନ୍ଦର୍ପ । ମରମରେ—ହୃଦୟରେ । ୮ । ସୁବର୍ଣ୍ଣ—ସୁନ୍ଦର ଶରୀର କାନ୍ତି । ସୁବର୍ଣ୍ଣ ବଳୟ—ସୁନା ବଳା । ତାରତମ୍ୟ—ପାର୍ଥକ୍ୟ, ତୁଳନା । ବାରଣ—ଚାଲୁ (ବାର ହେବା, ପୃଥକ୍ କରଣ) ଚିକୁର—କେଶ । ଶୋଭନ—ସୁନ୍ଦର ।

୯ । ମୋତିଜାଲି ଝଲି—ମୁକ୍ତା ଜାଲର ଶୋଭା (ଯାହାକୁ ମୁଣ୍ଡରେ ପିନ୍ଧନ୍ତି) ବା ଝଟକ । ତାରତାରକା—ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ନକ୍ଷତ୍ର । ନବଘନେ—ନୂଆ ମେଘ (ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିବାରୁ ଅତି କୃଷ୍ଣ) କେଶ ହେଲା ନବଘନ । ମୋତି ଜାଲି—ତାରତାରକା । ସୁଧାବିନ୍ଦୁକୁ—ଅମୃତ ଟୋପାସବୁ (ସୁଧା—ଶୁକ) ଅପଘନେ—ଦେହରେ (ରାହୁ—କାଳିଆ) କେଶରେ ତର୍କଣା । ଦିବ୍ୟ—ଅତି ସୁନ୍ଦର । ଲୁଳିତ—ଝୁଲୁଛି । ଅର୍ଦ୍ଧେନ୍ଦୁ—ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ର ।

ଗୃରୁ ଅଳକା ଝିଲମିଲମାଳିକା ଅଗ୍ରେ ଲମ୍ବିତ କ୍ଷୁଦ୍ର ମୋତି ।
ହେମଲତା ଶିଖେ ମଧୁକରପନ୍ତି ମଧୁ କବା ସଞ୍ଚୁ ଅଛନ୍ତି ।
କସ୍ତୁରୀ । ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ତିଳକ ଭାଲଦେଶେ ।
ବିକାଶ ସାରସ ମଧ୍ୟୁ ଅଳିବଂଶ ଗମିତ କି ତମାଳ ପାଶେ । ୧୦ ।
ତାଠଙ୍କ ହୀରାତର ହସୁଛି ଶ୍ରବଣ ପାଶାଦ ଉପମାମାନଙ୍କୁ ।
ଅଦ୍ଭୁତ ବଜ୍ରମଲ୍ଲୀକଡ଼ି ଧରିଛି ଧଇର୍ଯ୍ୟ-ଧରଧ୍ୱଂସନଙ୍କୁ ।
ବଦନ । ବିକାରେ କର୍ମକୁ ବହୁଛି ।
ହା ହା ବାଲୀ ଫୁଲଝଲକାଝଲକ ପଲକ ପଡ଼ୁ ଦେଉଛି । ୧୧ ।
ଲୁଳିତ-ଜ୍ୟୋତିଜ୍ୱଳିତମୋତିବର ଜ୍ଞାନ ନାଶେ ନାସେ ତାହାର ।
ନିର୍ମଳ ଭାବର ବିମ୍ବଓଷ୍ଠ ବିମ୍ବାଧରୀ ଅର୍ଦ୍ଧଅରୁଣୀତର ।
ଅବଦ୍ଧା । ରୋହିଣୀ କି ଦେଖ କୋଳରେ ।
କଳଙ୍କହୀନ ପଦ୍ଧଂଶଦଂଶୀଶ କି ଉଦିତ ଶରଦ କାଳରେ । ୧୨ ।

ଅଧୋଭାଗେ—ତଳରେ । ସପ୍ତଋଷି—ସାତଜଣ ଋଷି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ତାରକା ରୂପରେ । ଆକାଶରେ ବିଦ୍ୟମାନ—ମରୀଚି, ଅତ୍ରି, ଅଙ୍ଗିରା, ପୁଲସ୍ତ୍ୟ, ପୁଲହ, କ୍ରତୁ ଓ ବଶିଷ୍ଠ ।

୧୦ । ଗୃରୁ—ସୁନ୍ଦର । ଅଳକାଝିଲିମିଲି ମାଳିକା—ମୁଣ୍ଡରେ ଲାଇଥିବା ସୁନ୍ଦର ଅଳଙ୍କାରରେ ଜାଲ ପରି ବୁଣା ହୋଇଥିବା ଅଙ୍ଗ । ହେମଲତା—ସୁନାର ଲତା । ଶିଖେ—ଉପର ଭାଗରେ । ମଧୁକରପନ୍ତି—ଭଅଁର ସବୁ । କସ୍ତୁରୀ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ତିଳକ—କସ୍ତୁରୀରେ ଯେ ଉପରକୁ ଟିକା ପଡ଼ିଛି । ଭାଲ—କପାଳ । ବିକାଶ—ଜଣା ଯାଉଛି । ସାରସ—ପଦ୍ମ । ଅଳିବଂଶ—ଭ୍ରମରଧାଡ଼ି ।

୧୧ । ତାଠଙ୍କ ହୀରାରେ—ତଡ଼ିକରେ ଯେ ହୀରା ଅଛି । ହସୁଛି—ଜିଣୁଛି । ଶ୍ରବଣ—କାନ । ପାଶ—ଫାଶ । ଉପମା—ଉପମାନ । ବଜ୍ର—ହୀରା । ଧଇର୍ଯ୍ୟଧରଧ୍ୱଂସନକୁ—ଧୀରଲୋକ ନାଶକୁ । ଝଲକା—କର୍ମନ । ପଲକ ପଡ଼ୁ ଦେଉଛି—ଆଖିପତା ପକାଇ ଦେଉ ନାହଁ ।

୧୨ । ଲୁଳିତ—ଝୁଲୁଛି । ଜ୍ୟୋତି ଜ୍ୱଳିତ ମୋତିବର—କାନ୍ତିରେ ଝଟକୁଥିବା ମୋତିଶ୍ରେଷ୍ଠ । ନାଶେ—ନଷ୍ଟ କରେ । ନାସେ—ନାକରେ । ବିମ୍ବାଧରୀ—ବିମ୍ବୋଷ୍ଠୀର, ଓଷ୍ଠ ହେଲା କଇଁଚ କାକୁଡ଼ି (ବିମ୍ବ) ଅର୍ଦ୍ଧ—ତଳ ଓଠ । ଅରୁଣତର ତାଠାରୁ ଲାଲ । କଳଙ୍କହୀନ—ନିଷ୍କଳଙ୍କ । ପଦ୍ଧଂଶଦଂଶୀଶ—ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର । ଉଦିତ—ଉଇଁଛି ।

ଦିଶୁଛୁ । ଏପରି ଟେର ତନୁ ଗଉର ।
ଚମ୍ପକ ଗଭା ପତଳୀ ଶାଢ଼ୀ ଥିବା ଚିକୁର ଧଡ଼ରୁ ଗୋଚର । ୧୮ ।
କାର୍ଯ୍ୟକୁ କାରଣ କରି କହିଲାଇଁ ମଦନାକାର ଶୋଭା କିଛୁ ।
ବିଗ୍ରହ କହି ବସିଲେ ଏହି ଶଙ୍କା ବହୁତ ସ୍ପନ୍ଦ ହେବା ଅଛୁ ।
ଶୋଭାକୁ । ଗୃହିଁ ସ୍ଥଗିତ ତେ ନୃପୁଂସ ।
ଜଣେ ଜଣାଇ ସିଂହଳପତିଜେମାସ୍ୱରୂପ ହୋଇଲା ପ୍ରବେଶ । ୧୯ ।
ସମ୍ଭ୍ରମେ ଉଠି ପାଶ୍ଚେଟି ଯିବା ମନ ଜାଣି ନିଷେଧ କଲେ ତିତ ।
ଅଇ ଆସ ବୋଲି ସନ୍ନ୍ୟାସୀପାଶକୁ ଦୂତ ଉପରେ ଗଲେ ଦୂତ ।
ପ୍ରବେଶ । ଆସନ ଦେଇ ବସାଇଲେ ।
ଚତୁର ମିତ୍ରେ ଚତୁର ବାରବଧୂ ପ୍ରଶଂସା ଧୀରେ କଥା ହେଲେ । ୨୦ ।
କେ ବୋଲେ ଗୃହିଁ ଚଞ୍ଚଳ ଚକ୍ଷୁପକ୍ଷ୍ମପତନେ ବୃଦ୍ଧି କରେ ବଣା ।
ଚନ୍ଦ୍ରେ ଚକୋର ବସି ସୁଧା ପିଇବା ମତ୍ତେ କି କମ୍ପାଉଛୁ ଡେଣା ।
କେ ବୋଲେ- ଗୃହିଁ ନାସାପୁଲ୍ଲପୁଣକୁ ।
ଏ ଗୃହୁରୀର ଏ ଗୃହୁରୀ କରଛୁ ବଜାଭୂଟି ଫୁଲବାଣକୁ । ୨ ।
କେ ବୋଲେ ଗୃହିଁ ଗୃହିଁ ଦେଇ ନୟନ ସ୍ତନ ଉପରେ ଯା ନାଅଇ ।
ଏହି ଶିବ ସେବ କାମ ପରାଭବ ନ କରିବ ଏହା କହଇ ।
କେ ବୋଲେ । ଗୃହିଁତ ମଧୁରହାସକୁ ।
ଅଧର ଦେଖାଇ ଦେଉଛୁ. ତରୁଣଅରୁଣ ଜିଣିଲା ଯଶକୁ । ।

ହେବାରେ—ପାଦର ରକ୍ତିମା ପ୍ରକାଶ ପାଇବାରେ । ତନୁ—ଦେହ ।
ଗଉର—ଶ୍ୱେତ ପୀତବର୍ଣ୍ଣ । ଚମ୍ପକଗଭା—ଚମ୍ପା ଫୁଲର ଗିରମାଳ ।
ପତଳୀ ଶାଢ଼ୀ—ପାତଳା ସୁନ୍ଦର ଶାଢ଼ୀ । ଚିକୁର ଧଡ଼ରୁ ଗୋଚର—ବାଳର ଶେଷ ଭାଗରୁ ଜଣାପଡ଼ୁଛୁ । ୧୯ । ଶଙ୍କା—ଭୟ । ସ୍ଥଗିତ—ସ୍ଥିର । ପୁଂସ ଜଣେ—ଜଣେ ପୁରୁଷ । ସ୍ୱରୂପ—ପ୍ରତିନିଧି । ୨୦ ।
ସମ୍ଭ୍ରମେ—ତ୍ୱରାରେ । ପାଶ୍ଚେଟି ଯାଇ—ଦେଖିଆସିବାକୁ । ଚତୁର ମିତ୍ରେ—ଚତୁର ମିତ୍ରମାନେ । ଚତୁର ବାରବଧୂ—କୌତୁକ ବେଶ୍ୟା । ଧୀରେ—ଧୀର ବାକ୍ୟରେ, ଅସ୍ତେ ଆସ୍ତେ.ବା ବୁଦ୍ଧିରେ ।

୨୧ । ଚକ୍ଷୁପକ୍ଷ୍ମପତନେ—ଆଖିପତା ପକାଇବାରେ । ମତ୍ତେ—ମଦମତ୍ତଭାବରେ । ଚତୁରୀ—କୌତୁକ ସ୍ତ୍ରୀ । ଚତୁରୀ—କୌତୁକପଣ । ଫୁଲବାଣକୁ—ଫୁଲବାଣ ପାଇ ।

୨୨ । ଶିବ—ସ୍ତନରୂପ ମହାଦେବ । କାମପରାଭବ—କନ୍ଦର୍ପପୀଡ଼ା । ତରୁଣ ଅରୁଣ—ବାଳସୂର୍ଯ୍ୟ ଯଶକୁ—ଲାଲପଣକୁ । ୨୩ । ପ୍ରତିପ୍ରତିମା—ପ୍ରତିରୂପ,

ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଋଷି ଯାହା ପ୍ରତପ୍ରତମା ଆଣିଛୁ ଦର୍ଶନ ଦେବାକୁ ।
ଏ ଯୋଷା ଯୋଗ୍ୟ ନୋହେ ତା ପଦଘଷା-ଉପଲ ଉପମା ହେବାକୁ ।
ଭୋ ଯତ । କି କହ ମନ୍ତ୍ରିଜ ବୋଇଲ ।
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କଥାରେ କଉଁ ଅନୁମାନ ବୋଲି ସେ ପେଡ଼ାକୁ ଫେଇଲା ।୨୩।
ଏ ବାମାକୁ ବାସ ଉପହାର ଦିଅ ଅଧିକାରୀକି ଆଜ୍ଞା ଦେଇ ।
ଉନ୍ମନା ହେଲ ରାମା ରୂପ ଲୋକନେ ବିଷୟୁ ଚିତ୍ତକୁ ପକାଇ ।
ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏ ଛାନ୍ଦ ଚତୁର୍ବିଂଶପଦ ।
ଅଯୋଧ୍ୟାଇନ୍ଦ୍ର ଧ୍ୟାନରେ ଉପଇନ୍ଦ୍ର ନାଶିବ ଅର୍ଜିତ ପଦ ।୨୪।

ଛସପଠ । ଯୋଷା—ସ୍ତ୍ରୀ । ପଦଘଷାଉପଲ—ପାଦଘଷା ପଥର । ଉପମା—ଉପମାନ ବା ସାଦୃଶ୍ୟ । ମନ୍ତ୍ରିଜ—ମନ୍ତ୍ରୀପୁଅ । ଫେଇଲା—ଖୋଲିଲା ।

୨୪ । ବାମା—ସ୍ତ୍ରୀ । ବାସ—ଲୁଗା । ଉପହାର— ପୁରସ୍କାର । ଅଧିକାରୀ—ଗନ୍ତାଘରିଆ । ଉନ୍ମନା- ଉଚ୍ଛନ୍ନ । ଅଯୋଧ୍ୟା ଇନ୍ଦ୍ର—ରାମଚନ୍ଦ୍ର । ଲୋକନେ—ଦେଖିବାରେ । ଅର୍ଜିତ— ପ୍ରାପ୍ତ । ଆପଦ—ଦୁଃଖ ।

ଦଶମ ଛାନ୍ଦ

(ଚିତ୍ରପଟ ଦର୍ଶନ)

ରାଗ—ଦେଶାକ୍ଷ । ସଜନୀ ଚଉତିଶାବାଣୀ

ଏଥୁ ଅନନ୍ତରେ ରସିକସାର । କର୍ଣ୍ଣମୁଖରେ ସୁଧା ପାନ କର ।
ନୃପସୁତ ଆଗେ ପେଡି ଫେଡ଼ିଲା । ଫେଡ଼ିଲା ନାହିଁ ନୟନ ପଡ଼ିଲା ।
କ ପଡ଼ିଲା । ନାହିଁ ଜଡ଼ିଲା ପେନ । ଜଡ଼ିଲା ନାହିଁଟି ବୁଡ଼ିଲା ଜ୍ଞାନ । ୧ ।
ମୂର୍ତ୍ତିବନ୍ତ କଲା ମଦନକଳା; କନକନିଭ ମଦନ ପିତୁଳା ।
କାଚବାଡ଼ପୁରେ ବସିଲା ପର । ମୁକୁରେ ପୂଛି ଦଶୁଛି ମାଧୁରୀ ।
କ ସୁନ୍ଦର । ସତେ ମ ଆଉ କାହିଁଛି । ସଜିବ ହୋଇ ବଜିବ ହୋଇଛି । ୨ ।
ସରସିଜେ ଶିଶୁଅଳିଆବଳୀ । ବହିଥିଲା ପରି ଅଳକା ଝଳି ।
ଅଧରେ ଚ ଅଛି ହାସ ଝଳକ । କପୂରେ ମାଜିଲା ପରି ମାଣିକ୍ୟ ।
କ ସୁନ୍ଦର । ପୁଣି ପକ୍ଷ୍ମଚ୍ଛୁରୀ । ଗୁଳଦେବା ପରି ଧୈର୍ଯ୍ୟକତୁରୀ । ୩ ।
ଆଗ ଅନୁରାଗ ଭ୍ରମ ଉପୁଜି । ରାମା କି ପ୍ରତିମା ନ ପାରେ ହେଜି ।
ଚକିତ ସ୍ତିମିତ ଦଣ୍ଡେ ହୋଇଲା । ମନେ ମନେ ଲକ୍ଷେ ଚୁମ୍ବନ ଦେଲା
କ ସୁନ୍ଦର । ମନ ନୟନ ପ୍ରାଣ । ସେହି ଶୋଭାରେ କଲା ସମର୍ପଣ । ୪ ।

---

୧ । ରସିକ ସାର—ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରସିକ । କର୍ଣ୍ଣମୁଖରେ—କାନରୂପ ମୁହଁରେ । ସୁଧା—କାବ୍ୟାମୃତ । ଜଡ଼ିଲା—ଲାଖି ରହିଲା । ୨ । ମଦନକଳା—କାମକଳା । କନକନିଭ—ସୁନା ତୁଲ୍ୟ । ପିତୁଳା—ମୂର୍ତ୍ତି । କାଚବାଡ଼ପୁରେ—କାଚରେ ଘେରା ହୋଇଥିବା ଘର । ମୁକୁରେ—ଦର୍ପଣରେ । ମାଧୁରୀ—ଶୋଭା ।

୩ । ସରସିଜ—ପଦ୍ମ । ଶିଶୁଅଳିଆବଳି—ଛୁଆ ଭଅଁରସବୁ । ଅଳକା—ଚୂନଚୂନିଆ ମୁଣ୍ଡର ବାଳ, ଚୂର୍ଣ୍ଣ କୁନ୍ତଳ । ଝଳି—ଶୋଭା । ଝଳକ—ଶୋଭା । ପକ୍ଷ୍ମ—ଆଖିପତା । ଚ୍ଛୁରୀ—ଛଟକ । ଧୈର୍ଯ୍ୟ, କତୁରୀ—ଧୈର୍ଯ୍ୟକୁ କାଟି ଦେବାପାଇଁ କତୁରୀ । କାମ କତୁରୀ ମଧ୍ୟ ପାଠାନ୍ତର । ଯୁବା ଧଇର୍ଯ୍ୟ ଛେଦନ କତୁରୀ ମଧ୍ୟ ପାଠ ଅଛି ।

୪ । ଅନୁରାଗ—ସ୍ନେହ । ରାମା କି ପ୍ରତିମା—ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ୱୟଂ ବା ତା ଛବି । ହେଜି—ବୁଝି । ଚକିତ—ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ । ସ୍ତିମିତ—ସ୍ଥିର । ସମର୍ପଣ—ଦାନ, ମନ

ଅତି·ବଚିତ୍ର ଛୁରିକା ନୟନ ।· ଅଞ୍ଜନଲଞ୍ଜି ବ୍ୟାଜେ ମହାମୃନ ।
ନ ମାରୁଁ ଗୃହାଁଣି ଛଟକ କର । ମରମକୁ ଭେଦ ଯାଏ ବାହାର ।
କି ସୁନ୍ଦର । ଦୃଷ୍ଟି କରାଇ ସତ । ଅନ୍ତେ ରକତ ହେବାରୁ ବ୍ୟକତ । ୧୨ ।

ଏ ପାଞ୍ଚେ ଗୃହିଁଲ ଅନେକ ବାର । ଅପଣା ଗାତ୍ରକୁ ନେତ୍ରକୁ ତାର ।
କ୍ଷତ ନ ଦେଖି ଲଭିଲ ତପୂର । ଚମତକାରରେ ଚମତକାର ।
କି ସୁନ୍ଦର । ସମେ ଆନ ନ ଦଶି । ଏହି ପଦକ ସେ ହୋଇଲ ଘୋଷି । ୧୩

ଯହିଁ ନୟନରେ ଏଡ଼େ ବଡ଼ାଇ । ମୃଗକୁ ଦେଲ ନଗର ଛଡ଼ାଇ ।
ବୁଡ଼ା କରିଦେଲ ମୀନ କମଳ । ମୋ ସଙ୍ଗେ ହୋଇଥାଅ ବୋଲି ତୁଲ
କି ସୁନ୍ଦର । ପଦ୍ମ ଥିଲାକୁ ଦୋଷେ । ଦଣ୍ଡ ଧଆଇଲ ତୁହିନ ବଶେ । ୧୪

—ଏ କ୍ଷଦରେ ସମ ଥିବାରୁ ମିଶ୍ରତ୍ୱ ହେତୁ ଧାରଣ କରିଅଛି । ସମା ବଦ୍ଧେ ସମ ଶବଦ ବର୍ଣ୍ଣ—ପାଠାନ୍ତର ଅର୍ଥ ସୁଗମ । ୧୨ । ବଚିତ୍ର ଛୁରିକା—ଅଦ୍ଭୁତ ଛୁରୀ । ନୟନ—ଆଖି । ଅଞ୍ଜନ ଲଗି—ଆଖି-କୋଣରେ ସରୁ କଳା ଗାର । ବ୍ୟାଜେ—ଛଳରେ, ବାହାନାରେ । ମହାମୃନ—ଅତିତୀକ୍ଷ୍ଣ । ଛଟକ—ଲୀଳା । ଅନ୍ତେ···ବ୍ୟକତ—ସେ ଲଞ୍ଜି କଳା ହେଲେହେଁ ଆଖି ମଧ୍ୟର ରକ୍ତମା—ଅନ୍ୟକୁ ଭେଦ ବାହାରି ଆସିବାରେ ତା ଦେହର ରକ୍ତରୂପେ ଧରା ହୋଇଛି ।

୧୩ । ଏ ପାଞ୍ଚେ—ଏହି ବିଚାରରେ । ସେ ନାୟକ, ରସିକଶ୍ରେଷ୍ଠ, କର୍ଣ୍ଣାଟ ରାଜପୁତ୍ର । ଅପଣା ଗାତ୍ରକୁ—ନିଜ ଦେହକୁ । ତାର ନେତ୍ରକୁ—ସେ ଚିତ୍ରପଟରେ ଆଖିକୁ । କ୍ଷତ—ନିଜ ଦେହରେ ଖଣ୍ଡିଆ । ତପୂର ଲଭିଲ —ଆଗ୍ରହରେ ବ୍ୟଗ୍ର ହେଲ । ଚମତ୍କାରରେ ଚମତ୍କାର—ଏ ଅତି ଅଦ୍ଭୁତ ବିଷୟ । ସମେ ଆନ ନ ଦଶି—ଏ ଆଖି ତୁଲ୍ୟ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ ।

୧୪ । ବଡ଼ାଇ—ବଡ଼ପଣ । ମୃଗକୁ—ହରିଣକୁ । ନଗର—ସହର, ଏଠାରେ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କ ବାସସ୍ଥାନ । ମୀନ କମଳ—ମାଛକୁ ପାଣିରେ ବୁଡ଼ାଇ ଦେଲ (କମଳ—ପଦ୍ମ ଓ ଜଳ) ତୁଲ—ସମାନ । ପଦ୍ମଫୁଲକୁ ଦୋଷ— ପଦ୍ମ ସେ ନୟନ ସଙ୍ଗେ ସରି ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିବାରୁ ଯେ ଦୋଷ ସେଥି ହେତୁ । ତୁହିନବଶେ—ତା ଉପରେ କାକର ପକାଇ । ଦଣ୍ଡ ଦଆଇଲ—ଜାଳି ଦେଲ ।

ଏରୂପେ ବୋଲି ଭବିବାକୁ ଧ୍ୟାନ । ଦ୍ୱାର ହେଲା ଗତି ହେବାକୁ ଯେନ
ପ୍ରାଣେ ତ ଆଉ ନ ରଖିବ ମାର । ଏହି କଥା ହେଲା ଏଥିର ସାର ।
କି ସଂଘାତ । ଅମ୍ଭ ସୁକୃତରାଶି । ପିନ୍ଧିଲା ଅଟେଲା ହୋଇ ତପସ୍ୱୀ । ୨୭ ।

ବୀରଙ୍କୁ ବଇାଠ କରି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ । ଚକ୍ଷୁବନ୍ଧନ ମାୟାକୁ ପ୍ରକାଶି ।
ଶିଷ୍ୟ ସଙ୍ଗେ ସେହିକ୍ଷଣି ଅନ୍ତର । ପ୍ରତେ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହେଲା ପ୍ରକାର
କି ସୁନ୍ଦର । ମନେ ହେଲା ଏ ଧାତା । ନୋହିଲେ ଗଢ଼ନ୍ତା କି ଏ ବନିତା

ଶିରୁଁ ନ ଛାଡ଼ିଲା ଏହି କାତର । ମାଗନ୍ତି ସୁଗନ୍ଧସଙ୍ଗତ ବର ।
ଦମ୍ଭକୁ ହେଲା ତାହାର କାରଣ । ସ୍ୱରୂପକୁ ଛାଡ଼ିଯିବାରୁ ଜାଣ ।
ସେ ସୁନ୍ଦର । କଲା ଏହି ଭରସା । ପ୍ରାପତ ମୋତେ ହୋଇବ ସୁଦୃଶା ।

ଗୃହୁଁ ପ୍ରତିମା ଚକ୍ଷୁ ନ ପିଛୁଡ଼ି । ତାତ ହକରି ପ୍ରତିବନ୍ଧ ପଡ଼ି ।
ପ୍ରତିବନ୍ଧ ପଡ଼ି ହୋଇବ କିସ । ଲେଖା ହେଲା ସେ ରୂପ ପ୍ରତିଦେଶ ।
କି ସୁନ୍ଦର । ଚିତ୍ରପଟ ତା କଲା । ସଭାରେ ବସିବା କାଳ ହରିଲା । ୨୯

କରୁଛି ଅର୍ଥାତ୍ ମୋଠାରେ କାମଭାବ ଜନ୍ମାଉଛି । ସଜୀବ—ସ୍ୱୟଂ ଲବଣ୍ୟବତୀ । ବିଶେଷ ଗୃତ୍ରୁଶ୍ରୀ—ବିଶିଷ୍ଟ ହେଲା, ଲୀଳା ବିଳାସାଦି ଯେନ । ସଂଘାତ—ହେ ମିତ । ୨୭ । ଧ୍ୟାନ—ଚିନ୍ତା । ଦ୍ୱାର—ବାଟ । ଗତି ହେବାକୁ—କୃତାର୍ଥ ହେବାକୁ, ସଫଳ ହେବାକୁ । ସୁକୃତରାଶି—ପୁଣ୍ୟସବୁ, ସେ ତପସ୍ୱୀ ହୋଇ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଆଣିଲା ।

୨୭ । ବଇାଠ—ଉଠଲା, ଚକ୍ଷୁବନ୍ଧନ । ମାୟା—ଯେଉଁ କୁହୁକଦ୍ୱାରା ରାଜପୁତ୍ରର ଚକ୍ଷୁ ମୁଗ୍ଧ ହେବ । ଅନ୍ତର—ଦୂର । ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ—ଲିଭେଇ ଯିବା । ପ୍ରତେ—ବିଶ୍ୱାସ । ଧାତା—ବିଧାତା, ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା । ବନିତା—ସ୍ତ୍ରୀ ।

୨୮ । ଶିରୁଁ—ମନରୁ । କାତରବର—କାତର ପ୍ରାର୍ଥନା । ସୁଗନ୍ଧ ସଙ୍ଗତ—ସୁନ୍ଦରୀର ସହିତ ଭେଟ । ସେହି ତପସ୍ୱୀଙ୍କୁ ସେ ରାଜକୁମାର ବିଧାତା ମଣି ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲା ମୋତେ ସୁନ୍ଦରୀ ସଙ୍ଗରେ ଭେଟ କରାଅ । ସ୍ୱରୂପକୁ ଛାଡ଼ି ଯିବାରୁ ଜାଣ—ତପସ୍ୱୀ ଲବଣ୍ୟବତୀର ଯେ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଛାଡ଼ି ଯାଇଥିଲେ ସେ ହେଲା ଦମ୍ଭ ଧରିବାର ପ୍ରଧାନ ଉପାୟ । ସୁଦୃଶା—ସୁନ୍ଦରୀ । ୨୯ । ତାତ—ପିତା । ହକରି—ଡାକରି । ପ୍ରତିବନ୍ଧ—ବାଧା । ପ୍ରତିଦେଶ—ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶରେ ।

ଯୋଗୀନ୍ଦ୍ର ପ୍ରବେଶ ସିଂହଳଦ୍ୱୀପେ । ଏକାନ୍ତେ କହିଲ ମନ୍ତ୍ରୀ ସମୀପେ
କର୍ଣ୍ଣାଟଦେଶ ମହୀପତିସୁତ । କନ୍ୟାର ଅନୁରୂପେ ବର ସତ ।
କି ସୁନ୍ଦର । ଗୁଣମନ୍ଦର ସେହି । ବୀର ତୁଲ୍ୟ ହୋଇ ଜଗତେ ନାହିଁ । ୩୦
ତାଙ୍କୁ ଯେ ଦେଲ ଯୁବରାଜ ପଦ । ଜାଣିଲି ବିଧାତା ଅଟି କୋବିଦ ।
ଅନ୍ୟ ରାଜପୁତ୍ରେ କୁଳଶେଖର । ଯୁବତୀ ଚିତ୍ତ ହରଣଚତୁର ।
କି ସୁନ୍ଦର । ଜାତ କାମ ମହୀରେ । କୁମାର ଏଣୁ କହି ବିଜ୍ଞଜନରେ । ୩୧
ତାତ ବିବେକ ପଣେ ରାଜପଣ । ଜାଣି କରିଛି ତାଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ ।
ଉଚିତ ହୋଇଛି ସ୍ୱରୂପ ଦେଖି । ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଦାନ କରିବା ସୁମୁଖୀ ।
କି ସୁନ୍ଦର । କଥା ସଚିବ ଶୁଣି । ନୃପତି ଆଗେ ଜଣାଇଲ ପୁଣି । ୩୨
କାହିଁଛି ସଦ୍‌ଗୁଣ ରାଜା ବୋଇଲ । ମନ୍ତ୍ରୀ କହେ କେବେ ଲେଖା ନ ଗଲ
ଭୂପତି କହେ ତାଙ୍କୁ କି ପ୍ରକାରେ । ଦୂତ ନ ପେଷି ଆଣିବା ଏ ପୁରେ
କି ସୁନ୍ଦର । ପଞ୍ଚ ମନ୍ତ୍ରୀ କଥନ । କରିବା ଅପୂର୍ବ ଯାତ୍ରା ରଚନ । ୩୩
ବଡ ହୋଇଛି ଘୋଷ ଶୁଣି ଆସୁ । ଆମ୍ଭର କନ୍ୟା ଯାଚିବା ନ ଦିଶୁ ।
ସର୍ବସମ୍ମତେ ଏ ବିଚାର ମୂଳ । ଦୀର୍ଘ ଦିନରେ ଚଳେ ଯାତ୍ରା ଗୋଳ ।
କି ସୁନ୍ଦର । ଛାନ୍ଦ ହୋଇଲ ଶେଷ । ରାମେ ରାମେ ସ୍ତୁତ ଅଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷ । ୩୪

---

୩୦ । ଏକାନ୍ତେ—ଏକୁଟିଆ । ମହୀପତିସୁତ—ରାଜପୁତ୍ର ଅନୁରୂପେ—ସଦୃଶ । ସତ—ନିଶ୍ଚୟ । ଗୁଣମନ୍ଦର—ସବୁ ଗୁଣରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ।

୩୧ । କୋବିଦ—ପଣ୍ଡିତ, ଜ୍ଞାନୀ । କୁଳଶେଖର—ବଂଶଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଅନ୍ୟ ରାଜପୁତ୍ରମାନେ ସମୟରେ ଯୁବରାଜ ହୁଅନ୍ତି, ଯନ୍ତୁ ଏ ରାଜପୁତ୍ର—ଯୁବତୀମାନଙ୍କ ଚିତ୍ତରୂପ ଧନକୁ ଚୋରି କରିବାର ପୁରୁଷ । କାମ—କନ୍ଦର୍ପ । ମହୀରେ—ପୃଥିବୀରେ । ଜାତ—ଜନ୍ମ ହୋଇଛି । ବିଜ୍ଞଜନରେ—ପଣ୍ଡିତମାନେ । କୁମାର ନାମ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି—କୁ—ପୃଥିବୀ ସେଥିରେ ମାର କି କନ୍ଦର୍ପ ଏ ରାଜପୁତ୍ର ।

୩୨ । ବିବେକ—ବିଚାର । ରାଜପଣ—ରାଜଗୀ ! ସୁମୁଖୀ—ସୁନ୍ଦରୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ସଚିବ—ମନ୍ତ୍ରୀ । ୩୩ । କାହିଁଛି—କାହିଁ ଅଛି । ସଦ୍‌ଗୁଣ—ତୁଲ୍ୟ, ରୂପ । କେବେ..ଗଲ—ଏପରି ମୂର୍ତ୍ତି କେବେ ତିଆରି ହୋଇ ନାହିଁ । ଭୂପତି—ରାଜା । ପେଷି—ପଠାଇ । ପାଞ୍ଚ—ଭାବନା । ୩୪ । ଘୋଷ—ଶବ୍ଦ, ବଖାଣ । ଯାଚିବା—ମାଗିବା । ନ ଦିଶୁ—ନ ଜଣାଉ । ସର୍ବସମ୍ମତେ—ସମସ୍ତଙ୍କ ମତରେ । ଦୀର୍ଘ ଦିନରେ—ବହୁତ ଦିନ ଲଗାଇ ।

ତାତବାତ୍ସଲ ମୁନିବେଶଧାରୀ । ଅଧିକ ଭୁଜ ଦର୍ପ-ହତକାରୀ ।
ଉପଇନ୍ଦ୍ର ବୀରବର ଭାବଇ । ଏ ଗୀତ ଶୁଭେ ଶେଷ ହେବା ପାଇଁ ।
ହେ ସୁଜନେ । ଶୁଣି ହୁଅ ସନ୍ତୋଷ । ଖଳକର୍ଣ୍ଣବଳେ ନୋହୁ ପ୍ରବେଶ । ୩୫

ଏକାଦଶ ଛାନ୍ଦ

(ଲାବଣ୍ୟବତୀର ସ୍ୱପ୍ନ ଦର୍ଶନ)

ଦଶା—ଗ୍ରେଙ୍ଗି (ସପନ ଛଡଉଅ ବାଣୀ)

ଏଥୁଅନ୍ତେ ଶୁଣ ରସ ଗ୍ରୀଷମେ ନିଶି ପ୍ରବେଶ
ଉଦୟ ତାରାଜୀବେଶ ହେଲେ ଆକାଶେ ।
ଚକ୍ର-ସୁଖଚକ୍ର-ନକ୍ର ଛେଦନେ ହାରକ ଚକ୍ର
ଫିଙ୍ଗିଛୁ ତାତସିନ୍ଧିରେ କାମ କି ରୋଷେ ।
ବେଶ ହେବ କି ରାତ୍ରିବାଳୀ
ସ୍ଫଟିକ ପେଟୀରେ କିବା କସ୍ତୁରୀ ଦଳ । ୧ ।

---

୩୫ । ତାତବତ୍ସଳ—ତାତ ଯେ ପିତା ଦଶରଥ ତାଙ୍କଠାରେ ବତ୍ସଳ ସ୍ନେହ-ଯୁକ୍ତ । ମୁନିବେଶଧାରୀ—ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମୁନିବେଶ ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ଅଧିକ ଭୁଜଦର୍ପହତକାରୀ—ବହୁଭୁଜ ଯେ ରାବଣ (କୋଡ଼ିଏ ହାତ ତାହାର) ତାର ଗର୍ବନାଶକ । ତାତବତ୍ସଳ—ପିତା ଜମଦଗ୍ନିଠାରେ ସ୍ନେହଯୁକ୍ତ । ମୁନିବେଶଧାରୀ ସେ ତପସ୍ୱୀ ହେତୁ । ଅଧିକଭୁଜ ଦର୍ପ ହତକାରୀ—ସହସ୍ରାର୍ଜୁନ ଯେ କାର୍ତ୍ତିବୀର୍ଯ୍ୟ (ତାର ସହସ୍ର ହସ୍ତ) ତାର ଗର୍ବନାଶକ—ହସ୍ତକୁ ଛେଦନ କରି ତାକୁ ନାଶ କରିଥିଲେ । ଖଳ—ଦୁଷ୍ଟ । କର୍ଣ୍ଣବଳେ-କାନଗହ୍ୱରରେ ।

---

୧ । ନିଶି—ରାତ୍ରି । ତାରାକ୍ଷୀବେଶ—ଚନ୍ଦ୍ର । ଚକ୍ରସୁଖଚକ୍ରନକ୍ର—ଚକ୍ରବାକ ଓ ଚକ୍ରବାକୀର ସୁଖ ସମୂହ ହେଲା ନକ୍ର—କୁମ୍ଭୀର । ଛେଦନେ—ନାଶ କରିବାରେ । ହାରକଚକ୍ର—ହରିଙ୍କ ଚକ୍ର (ଚନ୍ଦ୍ର ହେଲା ହରିଙ୍କ ଚକ୍ର) ତାତସିନ୍ଧିରେ—ପିତା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜଳମଧ୍ୟ ଭଳରେ । ରୋଷେ—କ୍ରୋଧରେ । ରାତ୍ରିବାଳୀ—ରାତ୍ରି ହେଲା ସ୍ତ୍ରୀ । ସ୍ଫଟିକ ପେଟିରେ—ପଥର କାଚର ପେଡ଼ିରେ । ବିଷ୍ଣୁ ହରି ଅବତାରରେ କୁମ୍ଭୀର ମୁହଁରୁ ଗଜକୁ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ ଓ ନିଜର ସୁଦର୍ଶନ ଚକ୍ରଦ୍ୱାରା କୁମ୍ଭୀରକୁ ନାଶ

ଆଜି କି ବଭାବସ୍ୱକ ହୋଇବ ବଭା ବର କି
ମଲ୍ଲୀମାଳା ଦେଇ ବଧୂ କରଣେ ମଣି ।
ଏ ବଚନ ସ୍ୱୟମ୍ବର ନାୟିକା ବରିଲା ବର
ଏତେକାଳେ ଦେଖାଗଲା ଏ କଥା ପୁଣି ।
ରବଇକରେ ମହୀମଣ୍ଡଳା ।
ତାପି ହୋଇଥିଲା କି ଚନ୍ଦନ ଲେପିଲା । ୨ ।
ଶୀତଳ ଯାହା କିରଣ ପରଶରେ ସମୀରଣ
ରଣରଣ ମିଶପଣ ଘେନି କି ଏବେ ।
ବରହୀଗଣ ବରହ— ଠାରେ ଆଦରିଲା ତହିଁ
ସେ ଅଛି ଯା ଗର୍ଭେ ତହୁଁ ଜାତ ସ୍ୱଭାବେ ।
ପୁଂସ ହୋଇ ସୁଧାଚତ୍ୱର ।
ଚନ୍ଦ୍ର ଗୃହିଁ ହୋଇଲା ଅଧିକେ କାତର । ୩ ।
ହାସ ନାସା ଗତି ସ୍ଥିତ ବଚନ ରମ୍ୟତା ପ୍ରୀତି
ଏକାନ୍ତ ହେବାଦ ଯେତେ କଥା ସୁମରେ ।

କରଥିଲେ; ସେହିପରି କାମଦେବ ଚନ୍ଦ୍ରରୂପ ସ୍ୱାରାର ଚକ୍ର ପେଷି ଚକ୍ରବାକମାନଙ୍କର ସୁଖ ଛେଦନ କଲା କି । ରାତିରେ ଚକ୍ରବାକ ଦମ୍ପତୀର ବିଚ୍ଛେଦ ହୁଏ । ପୁଣି ରାତି ସ୍ତ୍ରୀବେଶ ହେବବୋଲି ଚନ୍ଦ୍ରରୂପୀ ସ୍ଫଟିକ ପେଡ଼ି ବାହାର କରଛି କି ଓ ଗୃହପାଖରେ ଅନ୍ଧକାର ହେଲା କସ୍ତୁରୀର ଦାଗ ହେବା । ୨ । ବଭାବସ୍ୱକ—ସ୍ୱନ କୁ । ବଭା—ବବାହ । ବର—ବରଣ କର । ବଧୂ—ଚନ୍ଦ୍ର । ମଲ୍ଲୀମାଳା ହେଲା କରଣ । ରବକରେ—ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କିରଣରେ । ମହୀମଣ୍ଡଳା—ପୃଥିବୀ ରୂପିଣୀ ସ୍ତ୍ରୀ । ଚନ୍ଦନରୂପ କିରଣ ଲେପିଲା ।

୩ । ସ୍ପରଶରେ—ଲାଗିବାରେ । ସମୀରଣ—ପବନ । ରଣରଣ—କନ୍ଦର୍ପ । ବରହ—ଅଗ୍ନି । ସେ ଅଛି ଯା ଗର୍ଭେ—ଅଗ୍ନି ସମୁଦ୍ରର ଗର୍ଭରେ ଥାଏ; ବାଡ଼ବାଗ୍ନି ସମୁଦ୍ରରେ ଥାଏ; ସେହି ସମୁଦ୍ରରୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଜନ୍ମ ଲଭିଛି, ତହୁଁ ସୋଦର ଗୁଣ—ଭାଇ ଅଗ୍ନିର ଗୁଣ ଗ୍ରହଣ କରି ବରହୀକୁ କାମାଗ୍ନିରେ ସନ୍ତପ୍ତ କଲା । ତହୁଁ ବରହ ସୁଧାଚତ୍ୱରରେ—ଚୂନ ଲେପା ଅଗଣାରେ । ଚନ୍ଦ୍ର ଗୃହିଁ—ଅଗ୍ନି ଗର୍ଭରେ ଥିବା ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଗୃହିଁ ଅଧିକ ବିକଳ ହେଲା । ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦନ, ଭ୍ରମରାଦି ସଂଯୋଗରେ ସୁଖକର ହେଲେହେଁ ବିରହରେ ଦାହ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି ଏହା ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

ସ୍ୱରଭଙ୍ଗ ପ୍ରବଳରେ   ଭାଷା କେ ବର୍ଣ୍ଣେ ଉଚରେ
ତଥାପି ବାଳା ଭାବନା ଥାଇ ତହିଁରେ ।
ସବର୍ଣ୍ଣାଦ ଶବଦ ଶୁଣି ।
ସାଧୁ ଶୁକ ଅଇଲେ କି ହୁଅଇ ଗୁଣି । ୪ ।
ଯେମନ୍ତ ଦେଖିଛୁ ଚିତ୍ରେ   ତେମନ୍ତ ଦିଶଇ ନେତ୍ରେ
କେମନ୍ତେ ଲଭିବ ମୂଳ ବଗୃର ଏହି ।
ଯେବେ ଏ ଯୁବା ବୟସେ   ଦିବ୍ୟରାମା ନାହିଁ ପାଶେ
କି ଲାଭ ତହୁଁ ନୃପତି ସମ୍ପତ୍ତି ଥାଇ ।
ଅବତେ ସେ ଚିତ୍ରଲି ଶିବ
ତାଙ୍କୁ ଦେଖାଅ ନୋହିଲେ ଯାଉ ଏ ଜୀବ । ୫ ।
ତେବେଣେ ନୃପତିନନ୍ଦନୀ   ରୁଚିରତର ଚାନ୍ଦନୀ-
ରାତିରେ ମଣ୍ଡି ଚାନ୍ଦନୀ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଚାହିଁ ।
ପଦ୍ମିନୀ ହେଲା କାତର   ଭଜି ମଦନବିକାର
କରଇ ଚିତ୍ତେ ବଗୃର ଶ୍ୱାସ ପକାଇ ।

---

୪ । ହାସ—ହସିବା । ନାସା—ନାକ । ଗଣ୍ଡ—ଗାଲ । ରୀତି—ସ୍ୱଭାବ । ବଚନ ରମ୍ୟତା—କଥାର ରମଣୀୟତା । ପ୍ରୀତି—ସ୍ନେହ । ଏକାନ୍ତ ହେବାର—ଏକାଠି ହେବାର । ଏହି ସବୁ ସୁନ୍ଦରୀର ବିଶିଷ୍ଟ ଶୋଭାକୁ ନାୟକ ସ୍ମରଣ କରୁଛି । ସ୍ୱରଭଙ୍ଗ ପ୍ରବଳରେ—ପ୍ରୀତିରେ କଣ୍ଠରୁଦ୍ଧ ହେବାରୁ ଗଦ୍‌ଗଦ ଭାବର ପ୍ରବଳତାରେ ଭାଷାକେ—ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶବ୍ଦର—ହାସ, ନାସା..... ଏକାନ୍ତ ପ୍ରଭୃତିର । ବର୍ଣ୍ଣେ ଉଚରେ—ଏକବର୍ଣ୍ଣ, ଆଦ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଉଚ୍ଚାରିବାରୁ । ବାଳା...ତହିଁରେ—ସେଥିରେ ବାଳାର ଭାବନା ରହୁଛି—ଯଥା ହା ନାଗରୀବର ପ୍ରିୟେ । ପୁଣି ସବର୍ଣ୍ଣାଦ ଶବଦ ଶୁଣି—ହା ସା ନା । ସ ବର୍ଣ୍ଣ ସେ ସ ଅକ୍ଷର ଆଦରେ ଯାହାର ଏପରି ଶବ୍ଦକୁ ଶୁଣିଲେ—ସାଧୁତ ଶୁକ ଏହି ଦୁଇ ଦୂତ ଅଇଲେ କି ଏପରି ଗୁଣି ହୁଅଇ—ଏଥିରେ ତଲ୍ଲୀନତ୍ୱ ସୂଚିତ ହେଲା ।

୫ । ମୂଳ—ପ୍ରକୃତି ଲାବଣ୍ୟବତୀକି । ଦିବ୍ୟ ରାମା—ସୁନ୍ଦରୀ ସ୍ତ୍ରୀ । ଶିବ—ମହାଦେବ ।

୬ । ନୃପତି ନନ୍ଦନୀ—ରାଜକନ୍ୟା । ରୁଚିରତର—ଅତି ସୁନ୍ଦର । ଚାନ୍ଦନୀ ରାତିରେ—ଜହ୍ନ ରାତିରେ । ଚାନ୍ଦନୀ—ଚଉତରା । ପଦ୍ମିନୀ—ପଦ୍ମିନୀ ଜାତୀୟା କନ୍ୟା (ପଦ୍ମିନୀ ପଦ୍ମଗନ୍ଧା) । ପଦ୍ମ ଚନ୍ଦ୍ରକିରଣରେ ମଉଳି ଯାଏ,

ମୋହ ସମ କରମହୀନ ।
କାହିଁ ପତିସଙ୍ଗ ନାହିଁ ଲଭି ଯୌବନ । ୬ ।
ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସମାନ ନାରୀ ବନସ୍ତୁ ଠାଙ୍ଗଣା ପରି
ବିରହ ଅନଳେ ହୋଇଥାଇ ଯେ ଦହି ।
ଭବଜଳଯୁକ୍ତବଶେ କୋଳକଷଟିରେ କଷେ
ପରଶ ରସାଣ ପ୍ରୀତିବାନ ବଢ଼ାଇ ।
କମ କରି କରଇ ଭୋଗ ।
ଗୁଣିକ ବଣିକପ୍ରିୟ ବହି ସରାଗ । ୭ ।
ଦୁର୍ଗା ଓମା ଦୁର୍ଗତି ହର ଏମନ୍ତ ବ୍ୟାକୁଳ ତାର
ହର ଉମା ଦୟା କଲେ ସେ ନାରୀ ପୁଂସେ ।
ନିଦ୍ରାବଶରେ ସ୍ୱପନ ଦେଖିଲେ ସତ ବିଧାନ
ଏକ ଯୋଗିନୀ ପ୍ରବେଶ କୁମାର ପାଶେ ।
କର ଧରି ନିଦ୍ରା ଭଙ୍ଗିଲା ।
ଗଗନମାର୍ଗେ କୁମାରୀପୁରକୁ ନେଲା । ୮ ।

ସେହିପରି ପଦ୍ମିନୀ କନ୍ୟା ପ୍ରିୟତମାରେ ଦୁଃଖିତା । ମଦନବିକାର—କାମର ବିକ୍ରିୟା; ଭବ, ହାବାଦ ବା ବକ୍ଷା—କାମର ଦଶାରୁ କେତେକ । କରମହୀନ—ଭାଗ୍ୟହୀନ ।

୭ । ନାରୀ ଯେ ସ୍ତ୍ରୀ ସେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସମାନ । ବନସ୍ତୁ ଯେ ପୁରୁଷ ସେ ଠାଙ୍ଗଣା ସମାନ । ବିରହ ଯେ ସେ ହେଲା ଅନଳ—ଅଗ୍ନି ତେଣୁ ସେ ଦହି ହୁଏ । ଭବ ଯେ ସେ ହେଲା ଜଳ ତେଣୁ ସେଥିରେ ଯୁକ୍ତ କରେ । କୋଳ ଯେ ସେ ହେଲା କଷଟି ପଥର, ତେଣୁ ତାକୁ କଷଇ । ପରଶ (ସ୍ପର୍ଶ) ସେ ରସାଣ ପଥର ହେଲା ସେଥିରେ ପ୍ରୀତି ଦାନକୁ—ପ୍ରୀତିର ଚେକକୁ ବଢ଼ାଏ । ଗୁଣିକ—ଗୁଣବନ୍ତ ଅଟେ । ଏପରି ଯେ ବଣିକ—ବଣିଆ ସେ ସରାଗକୁ ବହି—ଶ୍ରଦ୍ଧା ଯୁକ୍ତରେ । କମ କରି, କଟକ କୁଣ୍ଡଳାଦି ଦମକୁ କରି ଭୋଗ କରେ ବା ଜମ୍ନ କରି କମନୀୟ କରି ଭୋଗ କରେ । ଏମନ୍ତ ମନେ କରି ବ୍ୟାକୁଳ ହେଲା ।

୮ । ଦୁର୍ଗତି—ଦୁଃଖ । ହରଙ୍କୁ ପୁରୁଷ ଉମାଙ୍କୁ ନାରୀ ଚିନ୍ତା କଲେ । ନିଦ୍ରାବଶରେ—ନିଦ୍ରାତାବସ୍ଥାରେ । ସତ ବିଧାନ—ପ୍ରକୃତ ଘଟଣା । ଗଗନମାର୍ଗେ—ଆକାଶବାଟେ ।

ବୋଇଲା ଲାବଣ୍ୟବତୀ ବୋଲଇ ଏହି ଯୁବତୀ
ଶୃଙ୍ଗାରୀରେ ଶୋଇଅଛି ପଲଙ୍କପର ।
ସଖୀ ବେଢ଼ି ଗୃହ ପାଶେ ଜ୍ଞାନହୀନ ନିଦ୍ରାବଶେ
ମନାଇ ପାରିଲେ ଭୋଗ କର ନାଗର ।
ଏତେ କହି ହେଲା ଅନ୍ତର ।
ଶୋଭା ଗୃହିଁ ଲୋଭା ହୋଇ ଉଭା କୁମର । ୯ ।
ମନେ ପାଞ୍ଚେ ମଞ୍ଚେ ଜାତ କାହିଁକି ଏ ଅଦଭୂତ
ଏବେ ଜାଣିଲି ମୋହର ନୟନଭାଗ୍ୟେ ।
ଏ ବର୍ଣ୍ଣ ସୁବର୍ଣ୍ଣକମ ହୁଅନ୍ତା କି ତାରତମ
ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଜାଣି ହେଲା ରତନ ଯୋଗେ ।
ହରଷ ଏମନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ।
ଏତେକାଳଯାଏ ହୋଇଥିଲା ଏ ଗୋପ୍ୟ । ୧୦ ।
ଏକା ଏ ନୋହେ ହରଷ ପୁଣି ମିଶିଛି ସରସ
ମିଳିଛି ଶୋଭା ବିଶେଷ ଦୀପ୍ତିକ ଦେଖି ।
ସୁବାସ ମନ୍ଦର ଏହି ବାସୁଅଛି ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ
ବହିଲା ସୁକୃତ କରିଥିଲା ଅବନୀ ।
ଭାବ ହାବ ଲୀଳା ପ୍ରସନ୍ନ ।
ହୁଅନ୍ତି ଯାହା ପ୍ରସାଦେ ସେ କି ସମାନ । ୧୧ ।

---

୯ । ଜ୍ଞାନହୀନ—ଚେତନାଶୂନ୍ୟ । ମନାଇ—ବୁଝାଇ । ଅନ୍ତର—ଦୂର । ଉଭା—ଠିଆ ।

୧୦ । ମନେ ପାଞ୍ଚେ—ମନରେ ଭାବେ । ମଞ୍ଚେ—ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ । ଅଦଭୂତ—ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ । ଏ ନାରୀର ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣ କମ—ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଅଳଙ୍କାର । ତାରତମ—ପୃଥକ୍ ବାର ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ । ଏ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ—ନାରୀର ବର୍ଣ୍ଣ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ରୂପେ ଜଣା ପଡ଼ିଲା ରତ୍ନ ହେତୁ । ଏ ହର୍ଷ-ସ୍ୱରୂପ । ଏତେକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୁପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ଏବେ ପ୍ରକଟ ହେଲା । ୧୧ । ହର୍ଷ କେବଳ ନୁହେଁ ପୁଣି ତହିଁରେ ରସ—ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ମିଶିଅଛି । ଅଥବା ବହିରିନ୍ଦ୍ରିୟ ଯେ ଚକ୍ଷୁ, ଅନ୍ତରିନ୍ଦ୍ରିୟ ଯେ ମନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ଅନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଅବରୋଧ କରି, ଅପଣାର କାରଣାଦି ବିଭାବ ଓ ଅନୁଭାବାଦି ଯୁକ୍ତ ହେତୁ ଚମତ୍କାରୀ ଯେ ସୁଖ ତାହାକୁ ରସ ବୋଲି । ବହିରନ୍ତଃ-

ମୀନଗଣି ଉଦୟ ଆସି ।
ମୃଗାଙ୍କ-ଅଙ୍କରେ ହେଲା ପରାୟେ ଦଶି । ୧୩ ।
ବାମା ବାମଦେବ ଦୁଇ ଯେଣୁ ତ୍ରିପୁରବଜୟୀ
ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ କରି ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚନ୍ଦ୍ର ଦ୍ୱିଭାଗ କଲେ ।
ଖଣ୍ଡେ ଖଣ୍ଡେ ଭାଲଦେଶେ ଜାବଡ ପ୍ରକାଶ ଅଶେଷ
ନାଶ୍ଚେ ପ୍ରମୋଦ ମାନସେ ଅଣି ବହିଲେ ।
ଯେଣୁଅଛୁ ଚନ୍ଦନପାଟୀ ।
ଲୋକକନେ ଏହି ଉପମା ମନେ ପ୍ରକଟି । ୧୪ ।
ଝିଲମିଲମାଳ ପାନ- ପତ୍ରରେ ଅତି ଶୋଭନ
ମାର ମଙ୍ଗଳ ପଲ୍ଲବ-ତୋରଣ ପରି ।
କବୁରି କୁନ୍ତଳ ଝଳି ବାତେ ଚଳେ ଅଳିଅଳି
ପକ୍ଷ ଗୁଳି କିବା ଉଡ଼ି ଯିବାକୁ ତ୍ୱରି ।
ମୁକୁତା ସୀମନ୍ତୀ ଉପରେ ।
କାଳନ୍ଦୀ ମଧ୍ୟେ କି ବହେ ଜାହ୍ନବୀଧାରେ । ୧୫

କାଠିରେ ଲାଗି ରହିଛନ୍ତି କି । ମୀନ—ମାଛ । ମୃଗାଙ୍କ ଅଙ୍କରେ—ଚନ୍ଦ୍ର କୋଡ଼ରେ । ଅକ୍ଷି—ନାଳକଇଁ ଖଞ୍ଜନ ଓ ମୀନ ପରି; ମୁଖ ହେଲା ଦର୍ପଣ, ଚନ୍ଦ୍ର ।

୧୪। ବାମା—ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ବାମଦେବ—ମହାଦେବ । ତ୍ରିପୁରବିଜୟୀ—ଏ କନ୍ୟା ଶୋଭାରେ ତ୍ରିପୁର ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ଜୟିଛନ୍ତି । ମହାଦେବ ତ୍ରିପୁରକୁ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଉଭୟେ ସମାନଧର୍ମୀ ଓ ସମାନ ଅଧିକାରୀ ହେତୁ । ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଦ୍ୱିଖଣ୍ଡ କଲେ—ଖଣ୍ଡେ ଖଣ୍ଡେ ଉଭୟେ ଭାଲରେ ଧାରଣ କଲେ । ପ୍ରମୋଦ—ହର୍ଷ । ଚନ୍ଦନପାଟୀ ଥିବାରୁ ନାୟିକଠାରେ ଏହି ଉପମା; ପ୍ରକଟି—ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା ।

୧୫। ଝିଲମିଲ ମାଳ ପାନପତ୍ରୀ ସଙ୍ଗେ ଯୋଗ ହେବାରୁ । ଶୋଭନ—ସୁନ୍ଦର । ମାର—କନ୍ଦର୍ପର ମଙ୍ଗଳପଲ୍ଲବ ତୋରଣ—ଶୁଭ ପତ୍ରର ଫାଟକ । କବୁରି କୁନ୍ତଳୀ ଝଳି—କବୁରି ଗୋଟି ଗୋଟି ବାଳର ଶୋଭା । ବାତେ—ପବନରେ । ଅଳିଅଳି—ଭ୍ରମର ସବୁ । ପକ୍ଷ—ଡେଣା । ତ୍ୱରି—ଶୀଘ୍ର । ସୀମନ୍ତୀ ଉପରେ—ମସ୍ତକର କେଶ ମଧ୍ୟସ୍ଥିତ ଫାଙ୍କ, ସୁନ୍ଥା । ମୁକୁତା ଥିବାରୁ ତର୍କଣା ହେଉଛି ଯେପରି କାଳନ୍ଦୀ—ଯମୁନା (କଳା ଜଳ) ମଧ୍ୟରେ ଜାହ୍ନବୀ—ଗଙ୍ଗାର ଗୋଟିଏ ଧାର ବୋହୁଛି କି ? (ଗଙ୍ଗାଜଳ ଧଳା)

ଅଛି ବଜ୍ରମଲ୍ଲୀ କଡ଼ୀ ବିଧାତା କି ବଜ୍ରେ ଗଢ଼ି
ସୁନ୍ଦରୀ ସଂସାରେ ଇନ୍ଦ୍ର କରି ଦେଇଛନ୍ତି ।
ଧଇର୍ଯ୍ୟ-ବୃତ୍ର ଅସୁର ନାଶ କରଣ ଏଥିର
ଥିରଗମନା କି ଥିର ହୋଇ ବହିଛନ୍ତି ।
କହୁଛି ଝଲକା ଝଲକ ।
ମୁହିଁ ରଖି ନାହିଁ ସୁରନେତ୍ରେ ପଲକ । ୧୮ ।
ପାନ କଲ ପୂର ତୁଣ୍ଡେ ଫୁଟି ଦିଶୁଅଛି ଗଣ୍ଡେ
ମୂଳୁରେ ଜବା କୁସୁମ ପ୍ରତିବିମ୍ବେ କି ।
ଶ୍ୱାସବଶେ ଫୁଲେ ଘୋଣା ତହିଁ ମାଳା ନାକଚଣା
ଉତ୍‌ଫୁଲ୍ଲ ତଳଫୁଲକୁ ଭୃଙ୍ଗ ଚୁମ୍ବେ କି ।
ଥୋପି ପଡ଼େ ରଙ୍ଗ ଅଧରେ ।
ଭସ୍ମହୀନ ପକ୍ୱବିମ୍ବେ ମନ ନ ଧରେ । ୧୯ ।

ବିପରୀତ ରତି—ପୁରୁଷାୟିତ । ପ୍ରତୀତ—ବୋଧ । ଶଶିଜ୍ୟୋତି—ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କିରଣ ସେ ମିଶି । ଫୁଲେ—ଆର୍ଦ୍ରା ନକ୍ଷତ୍ର ଯେ ପଦ୍ମସଦୃଶ ସେଥିରେ ଦେଖାଯାଉଛି—ଏ ଅଦ୍ଭୁତ ପ୍ରତୀତ—(ବା ଆର୍ଦ୍ରାର ଜ୍ୟୋତି ସହିତ ଚନ୍ଦ୍ରଜ୍ୟୋତି ମିଶି ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଉଛି) । ତେଣୁ ସେ ରସିକାର କଣ୍ଠ ଜଣାଉଛି ତୋ ଖୋସାର ଯଶ ସ୍ୱର୍ଗରେ ବ୍ୟାପି ଗଲାଣି ।

୧୮ । ବଜ୍ରମଲ୍ଲୀକଡ଼ି—ହୀରାର ମଲ୍ଲିକଡ଼ି (କଣ୍ଠାଳଙ୍କାର) । ବିଧାତା—ବ୍ରହ୍ମା । ବଜ୍ରେ—ବଜ୍ରରେ । ସୁନ୍ଦରୀସଂସାରେ—ସବୁ ସୁନ୍ଦରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଇନ୍ଦ୍ର ଶ୍ରେଷ୍ଠ କରି ରଖିଛି; ଇନ୍ଦ୍ର ବଜ୍ରଧାରୀ ଏ ମଧ୍ୟ ବଜ୍ରନିର୍ମିତ ମଲ୍ଲୀକଡ଼ି ପିନ୍ଧିଛନ୍ତି, ତହୁଁ ଏ ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ର । ଧୈର୍ଯ୍ୟ ବୃତ୍ର ଅସୁର—ଇନ୍ଦ୍ର ବୃତ୍ରାସୁରକୁ ନାଶ କରିଥିଲେ ଏ ଯୁବକଙ୍କ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ନାଶ କରୁଛି । ଏଥିରେ—ଏହାଦ୍ୱାରା (ବଜ୍ରଦ୍ୱାରା) । ଥିରଗମନା—ଧୀରଗାମିନୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ଝଲକା-ଝଲକ—କଣ୍ଠର ଭୂଷା, ଭୂଷଣର ଯେ ଦୀପ୍ତି ମୁଁ ସୁର—ଦେବତାଙ୍କ ନେତ୍ରରେ ପଲକ ରଖି ନାହିଁ—ଦେବତାମାନେ ଦେଖିବାରେ ଲୋଭୀ ହୋଇ ନିର୍ନିମେଷ ନୟନ ହୋଇଅଛନ୍ତି—ଆଖିପତା ପକାଉ ନାହାନ୍ତି ।

୧୯ । ମୂଳୁରେ—ଆରଣିରେ । ଜବାକୁସୁମ—ମନ୍ଦାର ଫୁଲ । ପ୍ରତିବିମ୍ବେ କି—ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି କି । ଶ୍ୱାସବଶେ—ନିଶ୍ୱାସ ସମ୍ପର୍କରୁ । ଘୋଣା—ନାକ । ଫୁଲେ—ଫୁଲି ଫୁଲି ଉଠୁଛି । ମାଳା ନାକଚଣା—ମାଳରେ ଖଚିତ ନାକଚଣା । ଉତ୍‌ଫୁଲ୍ଲ—ଫୁଟିଥିବା । ତଳଫୁଲକୁ—ଶସାଫୁଲକୁ ।

ଦମ୍ଭ-ଉଦଧି-ମନ୍ଥନ   ଅଚଳ ସ୍ତନ-ଚନ୍ଦନ
ଲେପନ ହୋଇ ଶୋଭନ ବସନ ଗଳି ।
ସୁଧାକୋଷ ବେନି ଆଣି   ତାଙ୍କି କି କାଚଟାଙ୍କୁଣି
ଭଲ ଦୟିତଭୋଗକୁ ରଖିଛୁ ବାଳୀ ।
ସ୍ଫଟିକପ୍ରାସାଦ ସଦୃଶୀ ।
ନବଘନ କାନ୍ତି ଅଛୁ ତହିଁ କି ମିଶି । ୨୦ ।
ଯାଜିଲି ତାଡ଼ ସଙ୍କାଡ଼   କଡ଼ଆଲୀ ଶଙ୍ଖଚୂଡ଼ୀ
ସୁପ୍ରୀତରେ ଦେଖିମାତ୍ରୁ କାନ୍ତି ଅଧିକା ।
ସ୍ମୀରେ ସଞ୍ଚେ କର ସ୍ଥିତ   ନଖେ ମଞ୍ଜୁ ମଞ୍ଜୁଆତ
ଖଚିତ ହୋଇଛୁ ପୁଣି ଚନ୍ଦ୍ର ତାରକା ।
ତୁମ୍ବୀ ଦଣ୍ଡସାର ଭିଆଇ ।
ବୀଣା ହେବ ଗୁଣା ଆଣି ଯାଉଛୁ ବହି । ୨୧ ।

ଭୃଙ୍ଗ—ଭ୍ରମର । (ତିଳସଙ୍ଗେ ନାସିକା, ନୀଳ ନାକଚଣା—ଭ୍ରମର) । ରଙ୍ଗ ଅଧରେ—ଲାଲ ଓଷ୍ଠରେ । ଭସ୍ମ.....ଧରେ—ପାଚିଲା କଇଁଚ କାକୁଡ଼ି ଉପରେ ଭସ୍ମ ଥିଲେ ସେ ପାଉଁଶିଆ ଦେଖାଯାଏ ତାର ଲାଲ ଗୁଣ କମିଯାଏ—କବି ତର୍କଣା କରୁଛନ୍ତି—ଭସ୍ମହୀନ ପକ୍ୱବିମ୍ବ ସେ ଅଧର ସଙ୍ଗେ ସରି ନୁହେଁ ।

୨୦ । ଦମ୍ଭଉଦଧିମନ୍ଥନ—ଯୁବକଙ୍କ ଧୈର୍ଯ୍ୟରୂ ସମୁଦ୍ର ମନ୍ଥା ହେଉଛି । ଅଚଳସ୍ତନ—ପର୍ବତରୂପ କୁଚ । ଚନ୍ଦନଲେପନ ହୋଇ ଶୋଭନ—ସେଥିରେ ଚନ୍ଦନବୋଳା ହୋଇଥିବାରୁ ସୁନ୍ଦର ଦେଖାଯାଉଛି; ଚନ୍ଦନ ହେଲା ଫେଣ ବସନ ଗଳି—ତା ମଧ୍ୟରେ ବସ୍ତ୍ର କି ଶାଢ଼ୀ ପଶି ଯାଇଛି—ସେ ହେଲା ତେଜ । ସୁଧାକୋଷ—ଅମୃତଭାଣ୍ଡ । ସେଥିରେ କାଚର ଢାକୁଣି ଦେଇଛି—(ଚନ୍ଦନ ଲେପନକୁ କାଚ ଢାଙ୍କୁଣି ଧରାହୋଇଛି) ଦୟିତଭୋଗକୁ—ପ୍ରିୟର ଭୋଗ ନିମିତ୍ତ । ସ୍ଫଟିକପ୍ରାସାଦସଦୃଶୀ—ଧଳା କାଚ ପଥରର ମନ୍ଦିର ତୁଲ୍ୟ । ନବଘନ କାନ୍ତି—ନୂଆ ମେଘର ଶୋଭା; (ଏଠାରେ ନୀଳ ଶାଢ଼ୀ ବା ସ୍ତନାଗ୍ର ସୂଚିତ)

୨୧ । ସୁପ୍ରୀତରେ—ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରଦ୍ଧାରେ । କାନ୍ତି—ଶୋଭା । ସ୍ମୀରେ—ପିଣ୍ଡରେ । ସଞ୍ଚେ—ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ । କରସ୍ଥିତ—ବାମହସ୍ତ ରହିଛି ସେହି ବାମକରର ଅଙ୍ଗୁଳି ନଖରେ ମଞ୍ଜୁଳ—ସୁନ୍ଦର ଯେ ମଞ୍ଜୁଆତ, ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ତାରା ଖଚିତ ହୋଇଅଛି । ତୁମ୍ବୀ—ଲାଉ, ସେ ହେଲା

ଦରଶନେ ରୋମରାଜି — ଦଣ୍ଡେ ସଂଶୟ ଉପୁଜି
କରି ନାହିଁ ବେଣୀ ଫୁଟି ଦିଶୁଛି କିସ ।
ଗୁହ୍ୟଁ କଚ୍ଛପଜଘନ — ଭାଜିଲା ସନ୍ଦେହମାନ
ଏ ଏହା ବନ୍ଧନରଜ୍ଜୁ କଲା ମାନସ ।
ଊରୁ ଦେଖି ଦୂରୁଁ ସେନେହୀ ।
ମାଂସଳ ଗଉର ପକ୍ୱ ଚୂତ କି ଶୋହି । ୨୨ ।

ଶାଢ଼ୀଧଡ଼ି ପଡ଼ି ଜଡ଼ି — ନିବଡ଼େ ନୀବୀ ନିବାଡ଼ି
ଅଛି କେତେ ଛନ୍ଦେ ଭିଡ଼ି ବିବେକ ଭଳି ।
କବରାମ୍ବୁଭୃଦ୍ଧର — ପରି ଛବି ମନୋହର
ଚିତ୍ତ ମତ୍ତ-ଦ୍ୱିରଦ-ବନ୍ଧନ-ଶିକୁଳି ।
ଉପମା ବୁଡ଼ାଇବ କୁଠେ ।
ଶୋଭାନଦୀ କି ଭଉଁରୀ ଦେଇ ପ୍ରକଟେ । ୨୩ ।

ଟିପ୍ପ । ଦଣ୍ଡସାର—ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ବୀଣାର ଦଣ୍ଡ ହେଲା ବାମକର ଗୁଣ—ତାର ଆଣିବାକୁ ବହୁ ଯାଉଛି ଇତ୍ୟାଦି ।

୨୨। ରୋମରାଜି ଦରଶନେ—ଉଦରସ୍ଥିତ—ସୂକ୍ଷ୍ମ ରୋମରେଖା ଦେଖି । ଦଣ୍ଡେ ସଂଶୟ ଉପୁଜି—କ୍ଷଣକାଳ ପାଇଁ ସନ୍ଦେହ ହେଲା । କରି ନାହିଁ ବେଣୀ ଫୁଟି ଦିଶୁଛି କିସ—ଏ ରୋମରାଜିକୁ ତ ବେଣୀ କରି ନାହିଁ ତେବେ ଏ କିଣ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି—ଏହାଦ୍ୱାରା ଶରୀରର ଲାବଣ୍ୟାତିଶଯ୍ୟ ସୂଚିତ ହେଲା । କଚ୍ଛପ ଜଘନ—କଇଁଛ ଆକାରର ଜଙ୍ଘ ଏଠାରେ ଜଙ୍ଘ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଗୁହ୍ୟପ୍ରଦେଶ । ଏ ରୋମରାଜି ନୁହେଁ—ଏ ଏହାର ବନ୍ଧନରଜ୍ଜୁ—ବାନ୍ଧିବା ଦଉଡ଼ି । ଊରୁ—ଜାନୁର ଉପରିଭାଗ । ସେନେହୀ—ସ୍ନେହୀ । ମାଂସଳ—ସ୍ଥୂଳ । ଗଉର—ଶ୍ୱେତପୀତ । ପକ୍ୱଚୂତ—ପାଚିଲା ଆମ୍ବ ପରି ଶୋହୁଛି କି ?

୨୩। ଶାଢ଼ୀଧଡ଼ି ପଡ଼ି ଜଡ଼ି—ଶାଢ଼ୀର ଧଡ଼ି ପଡ଼ି ଲାଗି ରହିଛି । ନିବଡ଼େ—ଟାଣ କରି । ନୀବୀ—ଖୋସଣି । ନିବାଡ଼ି ଅଛି—ପକାଇ ଅଛି । କେତେ ଛନ୍ଦେ—କେତେ ପ୍ରକାରରେ । ବିବେକ—ବୁଦ୍ଧି । ଭଳି—ଅନୁସାରେ । କବରାମ୍ବୁଭୃଦ୍ଧର—କବରୀ ଝାଣପଣ ହେଲା ପର୍ବତ । ପରିଛବି ମନୋହର—ସେ ନୀବୀ ହେଲା ସୁନ୍ଦର ବକ୍ରରୂପ । ଚିତ୍ତମତ୍ତଦ୍ୱିରଦ—ମନ ହେଲା ମତୁଆଲା ହାତୀ । ବନ୍ଧନଶିକୁଳି—ବାନ୍ଧିବା ଝିଞ୍ଜିରି । ଉପମାକୁଠେ ବୁଡ଼ାଇବ—ଉପମାନ ସମୂହକୁ ବୁଡ଼ାଇବ । ତହୁଁ ଶୋଭାର ନଦୀ ଭଉଁରୀ ଦେଇ କି ତା ପ୍ରକାଶ କରୁଛି—ନଈର ଭଉଁରୀରେ

ମୁଖ ଜୃମ୍ଭାବଶେ ରାଜିତ ।
ଦରବିକଶିତ କୋକନଦ ଯେମନ୍ତ । ୨୬ ।
ନୟନେ ଚଞ୍ଚଳ ମିଶେ ଗଣବଣା ଏଣୀ କି ସେ
ଶର ପ୍ରାୟେ ଯାଇ ପୁଂସଲକ୍ଷେ ପଡ଼ିଲା ।
ସେ ସୁନ୍ଦର ପାରାବାର ରସରତନ-ଆକର
ମୀନ ପ୍ରାୟେ ହୋଇ ତହିଁ ବେଗେ ବୁଡ଼ିଲା ।
ଲାଜେ ମୁଖ ନୁଆଇଁ ଘନେ ।
ସମ୍ଭାବନା କଲା ପ୍ରାୟେ ଭଠିଲା ଛନ୍ନେ । ୨୭ ।
ଭାଳୁଛି ନୁହଇ ମାର ନାହିଁ ଫୁଲଧନୁଶର
ସୁଧାକର ନୋହେ ତହିଁ କଳଙ୍କ ଅଛି ।
ଆଉ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ କିପାଁ ଆଣିମା ମନକୁ
ମୋହର ସୁକୃତ ଏ ପୁରୁଷ ହୋଇଛି ।
ମୋର ପୁଣି ସୁକୃତ କେତେ ।
ଶୋଭା ଜାତ ହେବାକୁ ଏମନ୍ତ ଜଗତେ । ୨୮ ।
ନିକଟେ ଗୋକୁଳେ ହରି ମୋହନରୂପକୁ ଧରି
ଥିଲେ ନାଶ କରିଛନ୍ତି ଅବନୀଭାର ।

---

୨୭ । ନୟନେ—ଚକ୍ଷୁରେ । ଚଞ୍ଚଳ—ଚଞ୍ଚଳତା । ଗଣବଣା ଏଣୀ—ପଲଛଡ଼ା ହରିଣୀ । ଶର—ତୀର । ପୁଂସଲକ୍ଷେ—ପୁରୁଷ ହେଲା ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥାନ । ସୁନ୍ଦର ପାରାବାର—ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ସମୁଦ୍ର । ରସରତନ ଆକର—ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ହେଲା ରତ୍ନ ତାହାର ଆକର ଖଣି କି ଆଧାର । ମୀନ—ମାଛ । ସୁନ୍ଦରୀ ଆଖି ସୁନ୍ଦରଠାରେ ପଡ଼ିଲା । ଘନେ—ବେଶି କରି, ଅଧିକ ଭାବରେ । ସମ୍ଭାବନା—ସମ୍ମାନନା, ଆଦର । ଛନ୍ନେ—ଆତୁର ହୋଇ, ବ୍ୟଗ୍ର ହୋଇ ।

୨୮ । ଭାଳୁଛି—ଭାବୁଛି । ମଦନ—କାମ । ଫୁଲଧନୁଶର—ଫୁଲଧନୁ ଓ ଫୁଲଶର—ମୌର୍ବୀ ରୋଳମ୍ବମାଳା ଧନୁରଥ ବିଶିଖାଃ କୌସୁମାଃ ପୁଷ୍ପକେତୋଃ । ସୁଧାକର—ଚନ୍ଦ୍ର । ଚନ୍ଦ୍ରରେ କଳଙ୍କ ଅଛି, ଏହାଙ୍କଠାରେ କଳଙ୍କ ନାହିଁ । ସୁକୃତୁଁ—ପୁଣ୍ୟରୁ । ଶୋଭାବନ୍ତ ପୁରୁଷ । ଜଗତେ—ସଂସାରରେ ।

ଏତେ ବେଗେ ଅବତାର   କମ୍ପା ହୋଇବ ତାଙ୍କର

କି ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ଉପମାଦ୍ରବ୍ୟଙ୍କ ସାର ।

ଏରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣୁଁ ସୁକେଶୀ ।

କ୍ଷୀର ନୀର ପ୍ରାପ୍ତ ମନ ପୁରୁଷେ ପେଶି । ୨୯ ।

ଏକାଳେ କରକୋରକ   କରି ତରୁଣତିଳକ

ବୋଇଲା ହେ ଜୀବେଶ୍ୱରି ବିନୟ ଘେନ ।

ଚରଣେ ଅଲତା ପରି   ପଛେ ପଛେ ଥିବି ସରି

ଅନୁସରିଥିବାକୁ ମୋ ହୋଇଛି ମନ ।

ମୋତେ ଦିଅ ବସନ ଭାଗ୍ୟ ।

ହେଲିନି ସବୁମତେ ମୁଁ କୃତାର୍ଥଯୋଗ୍ୟ । ୩୦ ।

ଯେବେ ମୋର ଭାଗ୍ୟ ନାହିଁ   ତୋତେ କି ଧାରନ୍ତି ଗୃହିଁ

ବିଶେଷତଃ ପାଦ ଛୁଇଁ ଏ କଥା ଭାବ ।

ମୋ ମତେ ମୁଁ ତୋ ସେବକ   ହେଲିନି କାମପାବକ

ଜାଳିଲେ ଏହୁ ଅଯଶ କାହାକୁ ହେବ ।

ବିନୟ ପ୍ରଶଂସାକୁ ବାଣୀ ।

ନାହିଁ ମୁଁ କି କହିବ ତୁ ଦୟାଳୁମଣି । ୩୧ ।

---

୨୯ । ନିକଟେ—ଅତି ଅଳ୍ପକାଳ ପୂର୍ବେ । ଗୋକୁଳେ—ବ୍ରଜରେ । ହରି—ବିଷ୍ଣୁ ମୋହନ ରୂପକୁ—ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କରିବାର ଶୋଭାକୁ । ଅବନୀ—ପୃଥିବୀ । ଅବତାର—ଜନ୍ମ । ଉପମା ଦ୍ରବ୍ୟଙ୍କ ସାର ମୂର୍ତ୍ତିବନ୍ତ—ଉପମାନ, ଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦନାଦିଙ୍କ ସାର ପଦାର୍ଥ ସବୁ ଶରୀର ଧରିଛନ୍ତି କି ? କ୍ଷୀର ନୀର—ଦୁଧ ଓ ପାଣି ।

୩୦ । କର—ହସ୍ତ । କୋରକ—ହାତ ଯୋଡ଼ି କରି ଫୁଲକଢ଼ି ପରି କରିବା—କରସମ୍ପୁଟରେ । ତରୁଣତିଳକ—ଯୁବାଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଜୀବେଶ୍ୱରୀ—ପ୍ରାଣେଶ୍ୱରୀ । ସରି—ସଦୃଶ, ପରି; ଅନୁସରି ଥିବାକୁ—ପଛେ ପଛେ ଥିବାକୁ । ବସନ ଭାଗ୍ୟ—ଲୁଗାର ଭାଗ୍ୟ, ମୋତେ ସର୍ବଦା ଅଲିଙ୍ଗନ କରିଥା—ମୋତେ ନିଜର ବସ୍ତ୍ରରୂପେ ସର୍ବଦା ଘେନିଥା । କୃତାର୍ଥ—ସଫଳ । ଯୋଗ୍ୟ—ଉପଯୁକ୍ତ ।

୩୧ । ସେବକ—ଚାକର । କାମପାବକ—କନ୍ଦର୍ପ ଅଗ୍ନି । ଅଯଶ—ନିନ୍ଦା । ବିନୟ ପ୍ରଶଂସାକୁ ବାଣୀ—ବିନୟରେ ପ୍ରଶଂସା କରିବା ନିମିତ୍ତ କଥା । ଦୟାଳୁମଣି—ଦୟାଶୀଳାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।

ମିଥ୍ୟା ନୋହେ ନନ୍ଦ୍ରାବ୍ୟାଜେ   ନେନ୍ତ୍ର ଯମଦାଢ଼ ତୁ ଯେ
ରଖିଥିଲୁ ପକ୍ଷ୍ମକୋଷ୍ଠୁ କରି ବାହାର ।
ହୃଦୟରେ ମାରି ଓଟାରି   ଯେଣୁ ଗଲୁ ଫିଟି କରି
ଦେଖ ମୁକୁରେ ରୁଧିରେ ସେ ଜରଜର ।
ହାସ ଅଉଷଧି ପ୍ରକାଶ ।
ନ କଲେ ନବୀନା ନିଶ୍ଚେ ଗଲି ମୁଁ ନାଶ । ୩୨ ।
ସେ ରମଣୀ-ଚନ୍ଦ୍ରମଣି   ହୋଇଲା ଏମନ୍ତ ମଣି
ଶୃଙ୍ଗୁଚନ୍ଦ୍ରେ ଦ୍ରବୀଭୂତ କଲା ନାଗର ।
ହାସ ପୂରିଲା ପରିଯେ   ଶ୍ରୀମୁଖ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଏ
ହେଲା ଜାଣି ବଙ୍କନେତ୍ରେ ତା ସୀତ୍କାର ।
କର ଧରି ଶିରେ ଲଗାଇ ।
ନେଲା କରି ସୁରସିକ ପଲ୍ୟଙ୍କେ ନେଇ । ୩୩ ।
ବସ ବସାଇଲା କୋଳେ   ଲପନ ଚୁମ୍ବିବା ବେଳେ
ଜେମା କରେ ଦେଲା ବେଗେ ବଦନମୁଦା ।
ଜେମା କାଢ଼ି ମୋତିମାଳା   ଲମ୍ବାଇଲା ପୁଂସଗଳା
ପରସ୍ପର ବରଣେ ହୋଇଲେ ପ୍ରମୋଦୀ ।
ସେ କାଳକୁ ଅସ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରମା ।
କୁମାର ସ୍ୱରୂପ ବାଢ଼େ ଲେଖି ପ୍ରତିମା । ୩୦ ।

---

୩୨ । ନନ୍ଦ୍ରାବ୍ୟାଜେ—ନିଦ ଛଳରେ । ନେନ୍ତ୍ରଯମଦାଢ଼—ଚକ୍ଷୁରୂପ ଦୁଇପାଖ ଧାରୁଅ ଲମ୍ବା ଖଣ୍ଡା । ପକ୍ଷ୍ମକୋଷ୍ଠ—ଆଖିପତା ମଝିରୁ । ମୁକୁରେ—ଆରଶିରେ । ରୁଧିରେ—ରକ୍ତରେ । ଜରଜର—ଓଦା । ହାସ-ଔଷଧୀଶ—ହାସରୂପ ଚନ୍ଦ୍ର । ହାସ ଅଉଷଧି—ହସ ରୂପ ଔଷଧ । ପ୍ରକାଶ—ବାହାର । କର ନବୀନା—ସୁନ୍ଦରୀ ।

୩୩ । ସେ ରମଣୀ—ସେ ସ୍ତ୍ରୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ଚନ୍ଦ୍ରମଣି—ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତମଣି । ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତମଣି ଚନ୍ଦ୍ରକିରଣରେ ତରଳିଲା ପରି । ନାଗରର—ରସିକର । ଶୃଙ୍ଗୁଚନ୍ଦ୍ରେ—ଖୋସାମତି ରୂପ ଚନ୍ଦ୍ରଦ୍ୱାରା । ଦ୍ରବୀଭୂତ ହେଲା—ତରଳି ଗଲା; ନିଜେ ଅଣାୟତ୍ତ ହେଲା । ପ୍ରସନ୍ନ—ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ । ବଙ୍କନେତ୍ରେ—ବାଙ୍କ ଚାହାଣିରେ । ସୀତ୍କାର—ଅଙ୍ଗୀକାର; ହଁ କରିବା ।

୩୪ । ଲପନ—ମୁଖ । ପ୍ରମୋଦୀ—ଖୁସି, ଆନନ୍ଦିତ । କୁମାର ସ୍ୱରୂପ—କୁମାରର ନିଜ ରୂପ । ପ୍ରତିମା—ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ।

ଦେବୀ ଯେ ମାୟା ହରିଲା ବୀରକୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ନେଲା
ରଜନୀ ବିନାଶ ନିଦ୍ରା ସେକାଳେ ହତ ।
ବଜ୍ର କିମ୍ପା ନ ପଡ଼ିଲା ଏ ଦଣ୍ଡ କାହିଁକି ହେଲା
ପିଶୁନ ଧାତା କି କଲା ଦାରୁଣ କୃତ ।
ରାମ ବୋଲି ବସୂୟୁ ହୋଇ ।
ଉପେନ୍ଦ୍ର ବୀରବର ଏ ରସ କହି । ୩୫ ।

ଦ୍ୱାଦଶ ଛାନ୍ଦ

(ଲାବଣ୍ୟବତୀର ବିଳାପ)

ରାଗ—କଉଶିକ; କୁମୁଦକାନ୍ତ ଚଉତିଶା ବାଣୀ ।

ଚେତ ଚତୁରୀ ଗୃହିଁଲା ନିଶି ନାଶେ ପାଶେ ନାହିଁ ଦିବ୍ୟ ତରୁଣ
ମାରି ହୃଦେ ହାଥ ନାଥ ନାଥ ବୋଲି ଅତି ଉଚେ କଲା କାରୁଣ ।
ଖୋଜେ ଅଧୀରେ । ଚେତନା ହତ ସେ ବଧୂରେ ।
ଶେଯ ଲେଉଟାଇ କବରୀ ଫିଟାଇ କର ଭରି କୁଚସନ୍ଧିରେ । ୧ ।

---

୩୫ । ମାୟା ହରିଲା—କୁହୁକ ଦୂର କଲା । ହତ—ନଷ୍ଟ । ପିଶୁନ—ଖଳ, ଦୁଷ୍ଟ । ଦାରୁଣକୃତ—ନିଷ୍ଠୁର କାର୍ଯ୍ୟ ।

---

୧ । ଚେତ—ଚେଇଁ । ନିଶି ନାଶେ—ରାତ୍ରି ଶେଷରେ । ଦିବ୍ୟ ତରୁଣ—ସୁନ୍ଦର ଯୁବକ । କାରୁଣ—ବିଳାପ । ଅଧୀରେ—ଚଞ୍ଚଳ ଭାବେ । ଚେତନା ହତ—ଜ୍ଞାନ ନାଶ । ସେ ବଧୂରେ—ସେ ସ୍ତ୍ରୀରେ, ସୁନ୍ଦରର ତରେଭାବ ହେବା ଅବସ୍ଥାରେ । କବରୀ—ଜୁଡ଼ା । କୁଚ ସନ୍ଧିରେ—ଦୁଇ ସ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ । ଏହାର ଅଶୟ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଯେ ନାୟକର ନାମ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ;—ଶେଯ—ଦୁଧଫେଣ ପରି ଧଳା—କ୍ଷୀର ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଲୁଚିଗଲେ କି ? ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଭାନୁ ମଧ୍ୟ ଅସ୍ତ ହେଲେ ବୁଡ଼ିଯାଆନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଭାନୁଙ୍କୁ ରାହୁ ଗ୍ରାସ କରେ, ତାହୁଁ କବରୀ ହେଲା ରାହୁ । କୁଚ ସନ୍ଧି ଖୋଜିବା ହେଉଛି—ଲୋକାଲୋକ

ଅଛୁ ତହିଁରେ । ପବନର ମାବ ସ୍ମରଣ ।
ଏ କେଉଁ ଦେବତରେ ଗମ୍ୟ ହୋଇଥିବ ଭେଦ ତ ନ ଥିବ ମନୁଷ୍ୟ ।୫।
କେମାକୁ ପୁଚ୍ଛିଲେ ତାଣ୍ଡବଚସ୍ରକୁ ଦେଖିଛୁ ତ ଶିବସଦନେ ।
ତହୁଁ କେଉଁ ଓଦେବେ ବଶ ହେଲୁ ଏବେ କି ଅବା ରସିଲୁ ମଦନେ ।
ଶୁଣି ସୁନ୍ଦରୀ । ଶିର କମ୍ପାଇ କଲା ନାହିଁ ।
ଧାଈପୁତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ରୀସୁତାକୁ ବୋଇଲା ସ୍ୱପନରେ ଭୁଲ କପାଇଁ ।୬।
ଚିକୁରଶୋଭୀ ମୁକୁର ପ୍ରତିବମ୍ବ ଅଲିଙ୍ଗନେ ଯେବେ ଅସିବ ।
ମୃଗତୃଷ୍ଣା ଜଲ ତୃଷ୍ଣାକୁ ନାଶିବ ସ୍ୱପ୍ନ ତେବେ ସତ ଦଶିବ ।
କହେ ସଚିବ—ସୁତା ସବୁ ବଡ଼ ଦାଇବ ।
କାହା ମନେ ଥିଲା ଅଗାଧ ସମୁଦ୍ର ଚଳୁଭିତରେ ସମ୍ଭାଇବ ।୭।

ଗଛ । ଅନ୍ତଃପୁର—ରାଜାଙ୍କ ନଅର । ଉରଗ କଞ୍ଚୁକେ—ସାପକାଞ୍ଚ-ଦ୍ୱାର । ବେଷ୍ଟିତ—ଆବୃତ । ଚନ୍ଦନ ଗଛରେ ସାପମାନେ ଥାନ୍ତି, ଏ ଅନ୍ତଃପୁରରେ ସର୍ପରୂପ ଅନ୍ତଃପୁରାଧ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରହରୀମାନେ ସବଦା ଜାଗ-ଜଆର ଅଛନ୍ତି । ଏ......ମନୁଷ୍ୟ—ଏ ସ୍ଥାନକୁ ମନୁଷ୍ୟ ଆସି ପାରିବ ନାହିଁ କୌଣସି ଦେବତା ହେଲେ ଅସିଥିବ । ଉରଗ କଞ୍ଚୁକେ—ଉରଗତ ହୋଇଅଛି କଞ୍ଚୁକ ଲୋହା ସାଞ୍ଜୁ ଯାହାଙ୍କର ଏପରି ଯେ ବୀର ପୁରୁଷ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବେଷ୍ଟିତ—ସୁରକ୍ଷିତ ।

୬ । ତାଣ୍ଡବ ଚସ—ମହାଦେବଙ୍କ ତାଣ୍ଡବ ନୃତ୍ୟ ସମୟରେ ସର୍ବ ଦେବଗଣ ଉପସ୍ଥିତ ଥାନ୍ତି—ସେହି ଚସ । ଶିବସଦନେ—ମହାଦେବଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ । ଶିର କମ୍ପାଇ—ମୁଣ୍ଡ ହଲାଇ । ଧାଈସୁତ୍ରୀ—ଧାଈ ଝିଅ । ମନ୍ତ୍ରୀସୁତାକୁ—ମନ୍ତ୍ରୀ ଝିଅକୁ ।

୭ । ଚକୁରଶୋଭୀ—ଅତି ସୁନ୍ଦର କେଶରେ ଶୋଭା ପାଉଥିବା ସୁନ୍ଦରୀ ସ୍ତ୍ରୀ । ମୁକୁର ପ୍ରତିବମ୍ବେ—ଆରଶିରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେଲେ, ଦର୍ପଣରେ ଦେଖା-ଯିବା । ମୃଗତୃଷ୍ଣା ଜଳ—ମରୀଚିକା ପାଣି । ଆରଶିରେ ଦେଖାଯିବା ସୁନ୍ଦରୀ ଯେବେ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବ, ମୃଗତୃଷ୍ଣା ଜଳ ଶୋଷ ଯେବେ ନିବାରିବ, ତେବେ ସ୍ୱପ୍ନକଥା ସତ ହେବ । ସଚିବସୁତା—ମନ୍ତ୍ରୀଝିଅ । ଅଗାଧ ସମୁଦ୍ର........ସମ୍ଭାଇବ—ଅଗସ୍ତି ଋଷି ସପ୍ତ ସମୁଦ୍ର ଜଳକୁ ଚଳୁ କରି ଦେଇଥିଲେ—ପାନ କରି ଦେଇଥିଲେ । ସେ ଜଳକୁ ଚଳୁରେ—ଗଣ୍ଡୁଷରେ ଧରିଥିଲେ । ସପ୍ତ ସମୁଦ୍ର ଜଳ ଚଳୁରେ ତ ରହିଥିଲା—ସେହିପରି ଦାଇବବଳରେ ଅସମ୍ଭବ ସମ୍ଭବ ହେବ ।

ସେ ପୁଣି ବୋଇଲା ସେ କଥା ସେରୂପେ ଏ କଥା କୁଜ୍‌ଝଟିପ୍ଲବନ ।
ପତ୍ନୀନଙ୍କୁ ପ୍ରାଣ ପାଣ୍ଡ ବସିଥିଲେ ସେ କାହିଁ ହୋଇବ ବନ୍ଧନ ।
ପୁଣି ସ୍ୱେ କହେ । ଉଷା ଅନିରୁଦ୍ଧ କେମନ୍ତ ।
ସେ ବୋଲେ ସତେ ଯଦୁପୁରେ ସେ ଥିଲ ଜାଣିଲ ଏ କାହିଁ ସମ୍ଭୂତ ।୮।
ପରିମଳା ନାମେ ସଙ୍ଗନୀ ବୋଇଲା ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଅନାଇଁ ସମ୍ପ୍ରତି ।
ଅମ୍ଭେ ଥାଉଁ ଦେଖି ନ ପାର ସଙ୍କେତ ଭୋଳ ହୁଅ କାହିଁ ପାଇଁକି ।
ନୋହେ ସ୍ୱପନ । ସତ ଗୃହ କି ନା ବାଳାକୁ ।
କଉଁ ଦେବୀର ଏ ମାୟା ହେଲେ ହେବ ଲଭିଛୁ ବଲ୍ଲଭଲୀଳାକୁ ।୯।
ଗଣ୍ଡମଣ୍ଡଳ ପାଟଳ ଚୁମ୍ବିବାରେ ତାମ୍ବୂଳବୋଳ ତ ଲଗିଛୁ ।
ପାନବଶରେ ରଦବାସ ବିଶେଷ ଶୋଭା-ଦନ୍ତଘାତେ ଭାଜିଛୁ ।
ଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦନ । ଠାଏବ ଠାବେ ଅଙ୍ଗେ ଜଡ଼ିଛୁ ।
କାମକାତରେ ଭିଡ଼ିଛୁ ଉରତରେ କଙ୍କଣ ପଦରେ ପୀଡ଼ିଛୁ ।୧୦।

---

୮ । ସେରୂପେ—ସେହିଭଳି । କୁଜ୍‌ଝଟି ପ୍ଲବନ—କୁହୁଡ଼ି ପହଁରିବା । ଉଷା ଅନିରୁଦ୍ଧ କେମନ୍ତ—ବାଣାସୁର କନ୍ୟାର ଶୟନଗୃହରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନାତି ଶାମ୍ବଙ୍କ ପୁଅ ଅନିରୁଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରବେଶ ଓ ଉଭୟଙ୍କର ପତିପତ୍ନୀ ରୂପରେ ରହିବା ତ ଅତି ଅଦ୍ଭୁତ ବିଷୟ । ଅନିରୁଦ୍ଧ ତ ଯଦୁପୁରରେ—ଦ୍ୱାରକାରେ ଥିଲେ । ସେ କିପରି ଏ ଅନ୍ତଃପୁରରେ ସମ୍ଭୂତ—ଜାତ, ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ଅନିରୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ମାୟା କନ୍ୟା ହରଣ କରି ଉଷାପୁରରେ ପହଞ୍ଚାଇଥିଲା ।

୯ । ସଙ୍କେତ—ଚିହ୍ନ । ବଲ୍ଲଭଲୀଳାକୁ—ସ୍ୱାମୀସମ୍ଭୋଗକୁ ।

୧୦ । ଗଣ୍ଡମଣ୍ଡଳ—ଗାଲ । ପାଟଳ—ଲାଲ । ତାମ୍ବୂଳବୋଳ—ପାନରସର ଚିହ୍ନ । ପାନବଶରେ—ଅଧରପାନ ଇଚ୍ଛାରେ ବା ବଳରେ । ରଦବାସ—ଓଷ୍ଠ । ବିଶେଷ ଶୋଭା—ଅତ୍ୟନ୍ତ ରମଣୀୟତା । ଦନ୍ତଘାତେ—ଦନ୍ତଘାତରେ । "ଭାଜିଛୁ" ପାଠରେ ଶୋଭା କମି ଯାଇଛି । "ଦନ୍ତଗତେ ହୋଇଛି" ପାଠାନ୍ତର—ଅର୍ଥ ସଙ୍ଗତ ନ ଥିବାରୁ ଏ ପାଠ ପ୍ରାମାଦିକ । ଚନ୍ଦ୍ର—କର୍ପୂର । ଜଡ଼ିଛୁ—ଲାଗି ରହିଛି । କାମ କାତରେ—କନ୍ଦର୍ପ ଭୋଳରେ । କଙ୍କଣ ପଦରେ ପିଡ଼ିଛୁ—କଙ୍କଣ ଦାଗ ଗୋଡ଼ରେ ବସିଛି ।

ବିରହ ଅଧିକ ଧିକ କଲା ବେଶ ହାର୍ ଭାର୍ ଧରଣୀଶୟନ ।
ଅପଘନେ ଘର କଲା ସ୍ମରଜ୍ୱର ନୀରପୂର୍ ହେଲା ନୟନ ।
ମହା ଆକୁଳ । ଜନମିତ ହୋଇଲା ନିରନ୍ତେ ।
ସ୍ତୋକ ସ୍ତୋକ କରି ତନୁକୁ କାଟିଲା ମଦନ ବସାଇ କରତେ ।୧୫।
ବୋଲଇ ସଖି ରେ ବଣିଜ ନାଗର-ସ୍ନେହସାଗରେ ନିମଜ୍ଜିଲି ।
ଅବଶ୍ୟ ଲଭିବ ଭାବରତନକୁ ଏମନ୍ତ ଚିତ୍ତରେ ହେଜିଲି ।
ଏତେ ବେଳକୁ । ଜୀବନ ଆଶାକୁ ଛାଡ଼ିଲି ।
କାମଭ୍ରମେ ପଡ଼ି କରମବଶରେ ସ୍ଥଳ ନ ପାଇ ମୁଁ ବୁଡ଼ିଲି ।୧୬।
ଯିବାକୁ ଜୀବ ଶୋଚନା ହୋଇ ନାହିଁ ଏହି କଥାକୁ ମନେ ଭାବି ।
ସାଗର ଝାସ ଫଳ କି ବିଅର୍ଥ ହେବ ମନାସିବା ପାଇବି ।
କୃପା କର କି । ଅଜ କର୍ଣ୍ଣଧାର ହୋଇବି ।
କଲା କଥା ଯେହୁ ଅନ୍ୟଥା କରଇ ଏମନ୍ତ, ଦାରୁଣ ଦଇବ ।୧୭।
ସଖୀ କହିଲେ ଦୁଃଖ ସହି ଧଇର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟ ଲଭି ଅବଶ୍ୟ ।
ହରି ଅରଘାତ ସହି ବହିଲାକୁ ରାହୁ ପିଇଛନ୍ତି ପୀୟୂଷ ।

---

୧୫ । ଅଧିକ— ପ୍ରବଳ । ଧିକ—ତୁଚ୍ଛ । ହାର୍—ହାର । ଭାର୍—ବେଶି ଓଜନ । ଧରଣୀଶୟନ—ଭୂମିରେ ଶୋଇବା । ଅପଘନେ—ଦେହରେ । ସ୍ମରଜ୍ୱର—କନ୍ଦର୍ପଦାହ ବା ପୀଡ଼ା । ନୀରପୂର୍—ଲୋତକପୂର୍ଣ୍ଣ । ନିରନ୍ତେ—ସବୁବେଳେ । ସ୍ତୋକ ସ୍ତୋକ—ଅଳପ ଅଳପ, ଟିକି ଟିକି କରି । ତନୁକୁ—ଦେହକୁ ।

୧୬ । ସ୍ନେହସାଗରେ—ପ୍ରେମ ସମୁଦ୍ରରେ । ମଜ୍ଜିଲି—ବୁଡ଼ିଲି । ଭାବରତନକୁ—ପ୍ରେମରୂପ ରତ୍ନକୁ । ହେଜିଲି—ବିଚାରିଲି । ଲୋକ ସମୁଦ୍ରରେ ବୁଡ଼ି ରତ୍ନ ଖୋଜି ଆଣେ, ମୁଁ ସେହିଭଳି ପ୍ରେମସମୁଦ୍ରରେ ବୁଡ଼ିଲି ପ୍ରେମରତ୍ନକୁ ପାଇବା ଆଶାରେ, କିନ୍ତୁ କାମଭ୍ରମେ—କନ୍ଦର୍ପର ଭଉଁରୀରେ ପଡ଼ି କରମବଶରେ—ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ । ସ୍ଥଳ—ଆଶ୍ରୟ ନ ପାଇ ।

୧୭ । ଶୋଚନା—ଦୁଃଖ, ସାଗର—ସମୁଦ୍ର । ଝାସ—ବୁଡ଼ିବା । ବିଅର୍ଥ—ନିଷ୍ଫଳ । କର୍ଣ୍ଣଧାର—ନାବିକ । ଦାରୁଣ—ନିଷ୍ଠୁର ।

୧୮ । ହରି—ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ । ଅରଘାତ—ଚକ୍ରାଘାତ । ପୀୟୂଷ—ଅମୃତ । ଭୃଷାଣ୍ଡୀ—ଶୋଷୀ । ମଙ୍ଗଳ ଚଳନେ—ମଙ୍ଗଳଗ୍ରହ ଚଳିଲେ ଘୋର ବର୍ଷା ହୁଏ । ଘନ—ମେଘ । ଅମୃତ ବଣ୍ଟନ ସମୟରେ ରାହୁ ଛଦ୍ମରେ ଦେବତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ

ତୁ ଯେ ତୃଷାର୍ତ୍ତୀ—ଗୃତକୀ ତୋ ତୃଷା ହରବ ।
ମଙ୍ଗଳ ଚଳନେ ଭର୍ଙ୍କ ଲାଘନ କ ଜଳ ବରଷା ନ କରବ ।୧୮।
ଏକାଳେ ବଳୟଶୋଭି କୁବଳୟନୟନୀ ମଳୟ ସମୀରେ ।
ଛଳେ ଭୋଗୀ ପ୍ରୀତ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ବୋଲୁଛି ସେହି ଗୁଣ ବହ ମୋଠାରେ ।
ଅହେ ପବନ । ବୋଲାଅ ଜଗତଜୀବନ ।
ଏବେ ମୋ ଜୀବନ ନେବାକୁ ହୋଉଛ ଯଥା ସନ୍ନିପାତେ ଜୀବନ ।୧୯।
ଯହିଁ ତହିଁ ତୋତେ ମଧୁକାଳ ହୋଏ ଦକ୍ଷିଣ ଶବଦ ପ୍ରକଟ ।
ସେତୁ ହେତୁରେ ଯର୍ଜିମାନେ ରଖିଲେ କ ନିନ୍ଦବ ସେ ତ ମର୍କଟ ।

ବସିଥିଲା; ନିର୍ଭୟ ହୋଇ ବସିଥିବାରୁ ସୁଦର୍ଶନ ଚକ୍ରଦ୍ୱାରା ବିଷ୍ଣୁ ତା ଶିରଚ୍ଛେଦନ କଲେ, କିନ୍ତୁ ତାର ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଥିବାରୁ ସେହି କେବଳ ଅସୁରଙ୍କ ଭିତରେ ଅମୃତ ଖାଇଲା ।

୧୯ । ବଳୟଶୋଭି—ହାତ ବଳାରେ ଶୋଭା ପାଉଛି ଓ କୁବଳୟନୟନୀ—ନୀଳପଦ୍ମ ସଦୃଶ ନୟନ ଯାହାର ଏପରି ଯେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ସେ ମଳୟ ସମୀରେ—ଦକ୍ଷିଣା ପବନକୁ ଛଳ କହୁଛି । ଭୋଗୀ ପ୍ରୀତ—ଭୋଗୀ-ଜନଙ୍କର ତୋଠାରେ ପ୍ରୀତ ପୁଣି ଭୋଗୀ ଯେ ସର୍ପ ତାଙ୍କର ତୋଠାରେ ପ୍ରୀତି । ସର୍ପ ପବନ ଭକ୍ଷଣ କରିବା ହେତୁ । ସେହି ଗୁଣ ମୋଠାରେ ବହ—ସର୍ପର ହିଂସ୍ରକ ଗୁଣ ତାହାକୁ ମୋଠାରେ ବହୁଛ ବା ତାହାର ସଂସର୍ଗଗୁଣକୁ ଆଚରୁଛ । ଅହେ ପବନ, ତୁମ୍ଭେ ଜଗତଜୀବନ—ସଂସାରର ପ୍ରାଣ ଏବେ ମୋର ଜୀବନ ନେବାକୁ ହେଉଛ । ଜୀବନ—ଜଳ । ସେ ଜୀବ-ମାନଙ୍କର ଜୀବନ । ସେ ଯେପରି ସନ୍ନିପାତ ବିକାରରେ ଜୀବନକୁ ନିଏ ସେହି ପ୍ରକାରରେ ପବନ ଜୀବନ ହୋଇ ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ମୋର ଜୀବନକୁ ନେଉଛୁ ।

୨୦ । ଯହିଁ ତହିଁ—ଯେ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ । ମଧୁକାଳ ହୋଏ—ବସନ୍ତକାଳ ହେଲେ । ତୋତେ—ତୋଠାରେ । ଦକ୍ଷିଣ ଶବ୍ଦ ପ୍ରକଟଇ, ଏ ଦକ୍ଷିଣ ପବନ ଏମନ୍ତ କୁହାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ତୁ ଦକ୍ଷିଣ ନୋହୁ କିନ୍ତୁ ବାମ, ସେହି ହେତୁରେ—ସମୁଦ୍ରବନ୍ଧନ କରିବା କାରଣରେ ମଳୟ ପର୍ବତକୁ ଉପାଡ଼ି ନ ନେଇ ରଖିଲେ ସେମାନେ ତ ମର୍କଟ ତାଙ୍କୁ କଣ ନିନ୍ଦିବ; ସେ ତ ମର୍କଟ—ମାଙ୍କଡ଼ ବୁଦ୍ଧିହୀନ, ବଣ ଜନ୍ତୁ । ଏହିହେତୁ ମଳୟ ପର୍ବତକୁ ରଖିଲେ । ମଳୟ ପର୍ବତ ଯେବେ ବନ୍ଧରେ ପୋତା ହୋଇ ଥାଆନ୍ତା ତୁ ଆଉ କାହିଁ ଜାତ ହୋଇ ଆସନ୍ତୁ । ଯେଣୁ କରି ତୁ ତନୁକୁ ପୋଡ଼ୁଛୁ । ତୁ ମନ୍ଦ ହେବାରୁ ତେଣୁ ମନ୍ଦ ମରୁତ ବୋଲୁଛୁ । ତୁ ପବନ

ମନ୍ଦ ମରୁତ । ବୋଲୁଛୁ ଯେଣୁ ତନୁ ପୋଡ଼ୁ ।
ଦେବତା ହୋଇଲେ ପୁଣ୍ଣ ମାତାଗୁଣ ରାବଣ ପରାୟେ ନ ଛାଡ଼ୁ ।୨୦।
ଲାଗିଲେ କିମ୍ପା ବ୍ୟଥିତ ନ କରବୁ କାଳେ ବୋଲାଉ ଖଣ୍ଡଭୁତ ।
ଏତେକ ବବେକ ଇନ୍ଦ୍ରର ନୋହିଲା ଦେହରୁ ହେବ ବଳବନ୍ତ ।
ଜଳ ପବନ । ଏକ ସିନା ସ୍ତୁତ ନ ଘେନ ।
ରାମଠାରୁ ଜଣାଯାଉଛୁ ନସତ ହେବ ଗଲାକାଳେ ଜୀବନ ।୨୧।

ଦେବତା କନ୍ତୁ ତୁ ମାତା ଦ୍ୱିତର ଗୁଣ (ଅସୁର ଗୁଣକୁ) ବହୁଛୁ ; ଯେପର ରାବଣ ସୁମାଳୀ ଦୈତ୍ୟର କନ୍ୟା ନିକଷାର ଗୁଣକୁ ବହିଲା । ପିତା ବିଶ୍ରବାର ଗୁଣ ଗନ୍ଧ କଛୁ ରାବଣର ନ ଥିଲା ; ସେହପର୍ ରେ ପବନ ତୁ କଶ୍ୟପଙ୍କର ପୁତ୍ର ହେଲେହେଁ ତୁ ତୋର ମାତା ଅସୁରୀ ଦ୍ୱିତର ଗୁଣକୁ ବହୁଛୁ ତେଣୁ ପରର ଅନଷ୍ଟ କରୁଛୁ ।

୨୧ । ଲାଗିଲେ—ରେ ପବନ ତୁ ଦେହରେ ଲାଗିଲେ । ବ୍ୟଥିତ—ପୀଡ଼ିତ । ଖଣ୍ଡଭୂତ—ଖଣ୍ଡିଆ ପ୍ରେତ । ଦ୍ୱିତ ଗୋଟିଏ ବଳବନ୍ତ ପୁତ୍ର ଲାଭ କରବା ନିମନ୍ତେ କଶ୍ୟପଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରଥିଲେ; ତହୁଁ ସେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଦ୍ୱିତଙ୍କୁ କହିଲେ ତୋର ବଳବନ୍ତ ପୁତ୍ର ହେବ କନ୍ତୁ ତୁ ମଦନ ଏକାଦଶୀ ବ୍ରତ ପାଳନ କରବୁ । ଦ୍ୱିତ ବ୍ରତ ପାଳନ କର ରହିଲେ । ତାଙ୍କ ଗର୍ଭାବସ୍ଥାରେ ଥରେ ତାଙ୍କ ମୁଣ୍ଡବାଳ ଭୂଇଁରେ ପଡ଼ିଲାରୁ ଇନ୍ଦ୍ର କପଟରେ ତା ପେଟରେ ପଶି ଗର୍ଭକୁ ସାତଖଣ୍ଡ କର କାଟିଲେ—ସେ ଶିଶୁମାନେ କାନ୍ଦିଲେ, ପୁଣି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଖଣ୍ଡକୁ ୭ ଖଣ୍ଡ କର କାଟିବାରୁ ସେମାନେ ୪୯ ଖଣ୍ଡ ହେଲେ । ଦ୍ୱିତଙ୍କ ଚେତନା ଆସିବାରୁ ସେ କାଳେ ଅଭିଶାପ ଦେବେ, ତହୁଁ ଇନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲା; ସେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ କହିଲେ ଦୈବର ଗତ ଅଲଙ୍ଘନୀୟ, କନ୍ତୁ ସେମାନେ ବଳବନ୍ତ ହୋଇ ତୋ ସଙ୍ଗରେ ବରାବର ରହିବେ । ଏତେକ ବବେକ—ଏତେକ ବଚାର । ଦେହ ବା ଦେହ ହେବାରୁ—ଦେହ ରହିଲେ ବଳବାନ ହେବ, ଏହା ଇନ୍ଦ୍ରର ବଚାର ହେଲା ନାହିଁ ସେ ତାକୁ ଅଣଚାଶ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଲେ । ଜଳ ଓ ପବନ, ତୁମ୍ଭ ଦୁହିଁଙ୍କର ସ୍ୱଭାବ ଏକ, ତହୁଁ ତୁମ୍ଭେ ଦୁହେଁ ସ୍ତୁତ କଲେ ପ୍ରସନ୍ନ ହୁଅ ନାହିଁ । ରାମଠାରୁ... ଜୀବନ—ସମୁଦ୍ର ପାରହେବା କାଳରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଜଳଦେବତା ବରୁଣଙ୍କୁ ସ୍ତୁତ କର କହିଥିଲେ ମୋର ସମୁଦ୍ର ତରଣକୁ ସୁଗମ କରଦଅ, ସେ ସ୍ତୁତ ନ ଶୁଣିଲାରୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କ୍ରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ସମୁଦ୍ରକୁ ଧ୍ୱଂସ କରବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହୁଅନ୍ତେ ସେ ଆସି ଶରଣ ପଶିଲା ଓ ସମୁଦ୍ରତରଣର ସୁବଧା କରଦେଲା । ନସତ—ସତ୍ତ୍ୱହୀନ, ବଳହୀନ; ସେହପର ତୋତେ ଦଣ୍ଡ ନ ଦେଲେ ତୁ ଶୁଣିବୁ ନାହିଁ ।

ମୁଁ ତା ହୁଡ଼ଛି । ଏହି ସୁକୃତରୁ ନଷ୍ଟସ୍ୱ ।
ପୂର୍ବରେ ଭୂତ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିଲୁ ଅନୁଚିତ ଚିତ୍ତ-ଉଦୟ ।୨୬।
ରୋଗ ଋଣ ଶତ୍ରୁ ଶେଷକୁ ରଖିଲେ ଅପଣାର ବାଧ ଏ କଥା ।
ସର୍ବ ସର୍ବଜ୍ଞାତା କଲ୍ପ କଥା ପୁଣି କାହିଁକି କଲେ ସେ ଅନ୍ୟଥା ।
ନାହିଁ ଶୋଚନ । ହେଲେ ହେଲି ମୁଁ ହୀନମାନ ।
ପୁଣି ଜାଣିମେ ବିଷବୃକ୍ଷ ସ୍ଥାପିବା ଉମା କରିବା ଦନ ମାନ ।୨୭।
କାମୀର କଉଁ ଦେବତାରେ ବିଶ୍ୱାସ ନିଶ୍ୱାସ ଦୁଇ କଥା ନାହିଁ ।
ସିନ୍ଧୁ ଶମ୍ବରେ ଶମ୍ବର ବୁଡ଼ାଇଲା ତେବେ ବହିଲୁ ଜୀବେ ତୁହି ।

ଭସ୍ମ ସ୍ୱରୂପ" । ଅନୁଚିତ ଚିତ୍ତ ଉଦୟ—ଅନୁଚିତ ବିଷୟରେ ମନ ଦେବା ହେତୁ ତୁ ଭୂତ ବା ଭସ୍ମ ହୋଇଥିଲୁ ବା ମୋର ତୋତେ ଅନୁନୟରେ ମୁଁ ଅନୁଚିତ ବିଷୟରେ ମନ ଦେଉଛି ।

୨୭ । ରୋଗ, ଋଣ ଓ ଶତ୍ରୁ ଶେଷକୁ ରଖିଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ନାଶ ନ କଲେ ଆପଣାର ବାଧ—ହାନି; ଏ କଥା—ଏହି ବିଷୟ ସର୍ବ—ମହାଦେବ ସେ ସର୍ବଜ୍ଞାତା—ସମସ୍ତ ବିଷୟ ଜାଣନ୍ତି, ତ୍ରିକାଳଦର୍ଶୀ । କଲ୍ପ କଥା—ସେ ତୋତେ ଭସ୍ମ କରି ଦେଇଥିଲେ ପୁଣି କାହିଁକି ତୋଠାରେ ଜୀବନ୍ୟାସ କଲେ; ତୋତେ ଜୀବନ ନ ଦେଇଥିଲେ ତୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଏପରି ପୀଡ଼ା ଦେଉଥାନ୍ତୁ କି ? ମୁଁ ହୀନମାନ ହେଲେ ହେଲି, ଏଥିକୁ ମୋର ଶୋଚନା ନାହିଁ । ଉମା ଯେ ପାର୍ବତୀ ସେ ମାନ କଲ୍ପଦନ ବିଷବୃକ୍ଷ ସ୍ଥାପିବାର ଫଳ ପୁଣି ଜାଣିବେ । ବିଷବୃକ୍ଷ ପରି ଯେ ତୁ ତୋତେ ସଂସ୍ଥାପନା କରିବାର ଫଳ ପାଇବେ । ଏ ଦୁଷ୍ଟ କନ୍ଦର୍ପକୁ ଜୀବନ୍ୟାସ କରିବାରୁ ମୋତେ ପୀଡ଼ା ଦେଲୁ । ୨୮ । କାମୀ—କାମିନୀ ଓ କାମୀ ଦୁହିଁଙ୍କର । କୌଣସି ଦେବତାଠାରେ ନିଃଶ୍ୱାସ ବିଶ୍ୱାସ ଏ ଦୁଇ କଥା ନାହିଁ । କାମିନୀ ଓ କାମୀ; ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସମାସରେ ପୁରୁଷର ଏକଶେଷ ହୋଇଯାଏ । ଦେବତା-ନ୍ତରେ ବିଶ୍ୱାସ ନିଃଶ୍ୱାସ ଏ ଦୁଇ କଥା ଥିଲେ ତୁ ନାଶ ଯାନ୍ତୁ । ଏହି ଦୁଇ କଥା ନ ଥିବାରୁ ତୁ ନାଶ ନ ଯାଇ ରହିଛୁ । ତୋର ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ରୂପରେ ରୁକ୍ମିଣୀଙ୍କ କୋଳରେ ଜନ୍ମ ହୁଅନ୍ତେ ଶମ୍ବରାସୁର ତୋତେ ଅନ୍ତୁଡ଼-ଶାଳୁ ଚୋରାଇ ନେଇ ସମୁଦ୍ରରେ ପକାଇ ଦେଇଥିଲା । ତୋତେ ମାଛ ଗିଳି ଦେଇଥିଲା; ସେହି ମାଛକୁ କେଉଟ ଧରି ଶମ୍ବରାସୁରକୁ ଭେଟି ଦେଇଥିଲା । ମାଛ କାଟନ୍ତେ ତୁ ସୁନ୍ଦର ଶିଶୁ ରୂପରେ ବାହାରିଲୁ । ଶମ୍ବରାସୁର ରତିକୁ ବଳପୂର୍ବକ ନିଜ ଘରେ ସ୍ତ୍ରୀ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ରଖିଥିଲା । ଏ ଶିଶୁ ତୋର ସ୍ୱାମୀ କନ୍ଦର୍ପ ଜାତ ହୋଇଅଛି—ଏହା

ଏତେ କହୁ ସେ । ଖର ଶ୍ୱାସ ତେଜି ମଉନ ।
ଅଳୀ ଅଙ୍କେ ଢଳି ପଡ଼ିଲା ବେଳକୁ କର୍ଣ୍ଣ ଫୁଙ୍କି କଲେ ଚେତନ । ୨୮ ।
ସଲିଳ ସିଞ୍ଚିଲେ ସଧୀରେ ବାଞ୍ଛିଲେ ପଲ୍ଲବଶଯ୍ୟାରେ ଶୁଆଇ ।
ଦେଲେ ମୃଣାଳ ବ୍ୟାଳ ମଣି ଚମକି ସୁପର୍ଣ୍ଣ ସୁପର୍ଣ୍ଣ ବୋଲଇ ।
କରେ ଭଜନ । ଶିବ ଶିବ ବୋଲି ବନିତା ।
ଗଳାର ହାର କରୁ କରୁ ବାହାର ଫୁଟି ଫାଟିଗଲେ ମୁକୁତା । ୯ ।
ସହଚରୀଏ ତା ଚରିତ ଅନାଇଁ ତୁରିତେ ଏମନ୍ତ ଆଚରି ।
ଦୂର କରିଣ ଶୁକ ସାରୀ ପଞ୍ଜରୀ ଉପାଡ଼ିଲେ ପୁଷ୍ପମଞ୍ଜରୀ ।
ଜଳାକବାଟି । ଭଣୀର ବାଟି କଲେ ହତ ।
ବସୁରିଲେ ନବବଧୂ ବିଧୁ କେହି ନ ଦେଖିବ ଏହା ଭାବ ତ । ୩୦ ।

ନାରଦଙ୍କଠାରୁ ଶୁଣି ରତି ତାକୁ ଗୋପନରେ ବଢ଼ାଇ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ଶିକ୍ଷା ଦେଇ ଶମ୍ବରାସୁରକୁ ତୋ ଦ୍ୱାରା ମରାଇଥିଲି । ତୋର ଜୀବନ ଅଛି, ସମୁଦ୍ରରେ ପଡ଼ି ସୁଦ୍ଧା ବଞ୍ଚିଲୁ । ଖରଶ୍ୱାସ—ଜୋରରେ ନିଃଶ୍ୱାସ ପକାଇ ମଉନ—ଚୁପ ହୋଇ ରହିଲେ । ଅଳୀ—ସଖୀ । ଅଙ୍କେ—କ୍ରୋଡ଼ରେ । ଚେତନ—ସଞ୍ଜ୍ଞା ଆଣିଲେ । ୨୯ । ସଲିଳ—ଜଳ । ସଧୀରେ—ଆସ୍ତେ ଆସ୍ତେ । ପଲ୍ଲବ ଶଯ୍ୟାରେ—କଅଁଳିଆ ପତ୍ରର ବିଛଣାରେ । ମୃଣାଳ—ପଦ୍ମନାଡ଼ । ବ୍ୟାଳ—ସର୍ପ । ସୁପର୍ଣ୍ଣ—ଗରୁଡ଼ । ସର୍ପରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ନିମନ୍ତେ । ଶିବ—ମହାଦେବ—ମଙ୍ଗଳ କରନ୍ତୁ ବୋଲି ଭଜନ କଲା । ବନିତା—ସ୍ତ୍ରୀ । ମୁକୁତାହାର ଗଳାରୁ ବାହାର କରିବାରୁ, ଶରୀରର କାମାଗ୍ନି ଯୋଗରେ ସେ ଫୁଟି ଫାଟିଗଲା । ମୃଣାଳ ଓ ମୁକୁତା ଶୀତଳ ଉପଚାର ପ୍ରୟୋଗ ।

୩୦ । ସହଚରୀଏ—ସଖୀମାନେ । ଚରିତ—ଅବସ୍ଥା । ତୁରିତେ—ଶୀଘ୍ର ଆଚରି—କଲେ । ଶୁକ ସାରୀ ପଞ୍ଜରୀ ଗୃହରୁ ଦୂରକୁ ନେଇଗଲେ । ପୁଷ୍ପମଞ୍ଜରୀ—ଫୁଲ ଲତାମାନଙ୍କୁ । ଜଳାକବାଟି—ଝିଲିକା ଫାଙ୍କ । ଭଣୀର—ବେଣାଚେର । ହତ—ବନ୍ଦ କଲେ । ନବବଧୂ—ନୂତନ ବାଳା । ବିଧୁ—ଚନ୍ଦ୍ର । ଦ୍ୱିବିଧ; ଆଲମ୍ବନ ଓ ଉଦ୍ଦୀପନ । ନାୟକର ନାୟିକା ଓ ନାୟିକାର ନାୟକ । ଆଲମ୍ବନ—ଯାହାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ରତ୍ୟାଦି ଭାବ ଜନ୍ମ ହୁଏ । ଶୁକ ସାରୀ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରାଦି ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବ, ଯେ ଭାବକୁ ତେଜାଇ ଦିଏ । ଶୁକ ସାରୀଙ୍କ ଭାଷା ଶ୍ରବଣ ଓ ପୁଷ୍ପ ଲତାରେ ପୁଷ୍ପ ଦର୍ଶନ ତଥା ଚନ୍ଦ୍ର ଦର୍ଶନ, କାମପୀଡ଼ା ବଢ଼ାଇବ । ବେଣାଚେର ବାଟି ଜଳାକବାଟି ବନ୍ଦ କରିବାରେ—ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖା ହେବ ନାହିଁ ଓ ଶୀତଳ ହେବ ।

କେଣେ ବୋଇଲା ଅଛି ଯତ୍ନ କରି ଶ୍ରୀ ଗୋପ୍ୟ ମନ୍ଦିରେ ରଖିଥିବା ।
କେ କହେ ଜନମୀ ହିକରି ସେ ଛାଲେ ହେଲେ କି ଉପଯୁକ୍ତ କରିବା ।
କହୁଁ ସଜନୀ । ବୋଇଲା ଏ ବିଗୃହ ଭଲ ।
ଘାସ ଦିଆଇ ଶଶ କୃଶ ହରିବା ମାଡ଼ିବସୁ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳ । ୩୧ ।
କେ କହେ ଏ କିଛି ନୋହେ ଗଗନକୁ କେ ପୁଣି କରିବ ଗମନ ।
ରାହୁ ଯୋଡ଼ ହେବା ନିମିତ୍ତ କରିବା ଜରି ଦେବତୀଙ୍କ ପ୍ରସନ୍ନ ।
ଶୁଣି ସେ ବୋଲେ । ସେ ପାପ ଶରୀର ଅମର ।
ସିଂହିକା ସୁତ ଉଦରକୁ ଶରିବ ପରି ହନୁମାନ ପ୍ରକାର । ୩୨ ।
ଚତୁର ସଖୀ ବୋଇଲା ସର୍ବପର ବିଗୃହ ଏହି ରେ ସଜନି ।
କି ମନ୍ତ୍ରେ ବଶ କରନ୍ତାଇଁ ରହନ୍ତା ଏ ପୁରେ ଦରଶ ରଜନୀ ।
ମହାମାନ୍ତ୍ରିକ । ଜନମାନଙ୍କୁ ଗୋ ପଗୃହ ।
ମନ୍ତ୍ରୀନନ୍ଦନା ବୋଇଲା ଏଥୁଁ ଉହୁଁ କର କିମ୍ପା ବୃଥା ବିଗୃହ । ୩୩ ।

୩୧ । ଗୋପ୍ୟ ମନ୍ଦିରେ—ଗୁପ୍ତ ସ୍ଥାନରେ; ଗମ୍ଭୀର ଘରେ । ଶଶକୁ—ଠେକୁଆକୁ; ଭଲ ଘାସ ଖୁଆଇଲେ । ତା କୃଶ ହରିବା—ତାକୁ ମୋଟା କରି ଦେବା, ତେଣୁ ସେ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦେହଯାକ ବ୍ୟାପିଯିବ—ତହୁଁ ଚନ୍ଦ୍ର ଦର୍ଶନରେ କାମପୀଡ଼ା ହେବ ନାହିଁ ।

୩୨ । ଗଗନକୁ—ଆକାଶକୁ ଯାଇ ମୋଟା ଠେକୁଆ ଛାଡ଼ିବ ସେ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳ ବ୍ୟାପିବ—ସେ କଥା ହେବ ନାହିଁ । ରାହୁର ମୁଣ୍ଡ କେବଳ; ସେ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଗିଳିଦିଏ, କିନ୍ତୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଗଳିପଡ଼େ । ଜରାସନ୍ଧ ଜନ୍ମିଲା ପରେ ଦୁଇଫାଳ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା, ଜରି ଦେବତୀ ତାକୁ ଯୋଡ଼ ଦେଇଥିଲା । ସେହି ଜରି ଦେବତୀଙ୍କୁ ଉପାସନା ଓ ବ୍ରତାଦି ଦ୍ୱାରା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରାଇଲେ ସେ ରାହୁ ଓ କେତୁକୁ ଯୋଡ଼ ଦେବେ, ତହୁଁ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଗ୍ରାସ କଲେ ସେ ତା ଉଦରରେ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ । ସେହି ଚନ୍ଦ୍ରର ପାପ ଶରୀର—ଅମର—ନାଶ ହେବାର ନୁହେଁ । ହନୁମନ୍ତ ଲଙ୍କାକୁ ଯିବାବେଳେ ବାଟରେ ସିଂହିକା ତାକୁ ଗିଳି ପକାଇଲା । ହନୁମାନ ରାମନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ତା ଗର୍ଭକୁ ଚିରି ବାହାରି ପଡ଼ିଥିଲା । ସେହିପରି ଏ ଅମର ଚନ୍ଦ୍ର ସିଂହିକା ସୁତ—ରାହୁ ତାର ପେଟକୁ ଚିରି ବାହାରି ଆସିଲା ।

୩୩ । ସର୍ବପର— ସବୁଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । "ସର୍ବୋପରି ପାଠର ଅର୍ଥ ସବୁ ଉପରେ, ସବୁଠାରୁ ବଳି" । ଏପରି କି ମନ୍ତ୍ର ଅଛି ଯାହା ବଳରେ ଏ ନଅରେ ଦରଶରଜନୀ—ଅମାବାସ୍ୟା ରହିବ । ମହାମାନ୍ତ୍ରିକ—ବଡ଼ଗୁଣିଆକୁ । ଏଥୁ ଉହୁ—ଏହାଠାରୁ ଅଧିକ ।

ବତରେ ଯେତେ ସଖୀ ଥିଲେ ଶ୍ରୁତରେ ରହିଲେ ବିରସ ମତରେ ।
ଚତୁରି ନାମେ ମାଳିନୀ ପରବେଶ ଏହି ସମୟେ ଅନ୍ତଃପୁରେ ।
ପୁଷ୍ପ ଗୃଙ୍ଗଡ଼ା । ଘେନି ସେ ନିକଟ ହୋଇଲା ।
ହେମନ୍ତ ସୁବେଶ ଯହିଁକି ପ୍ରବେଶ ଅବ ଛାନ୍ଦକୁ ସେ ରହିଲା । ୩୭ ।
ହେ ରାମ କାମସୁନ୍ଦର ଗୁଣବନ୍ତ ଶିଳୀମୁଖ-ଧନୁ-ଧାରଣ ।
ସିତାମ୍ବୁଜମୁଖୀ ରତିପ୍ରମୋଦିତ ହରି ମିତ୍ରପଣ ପ୍ରମାଣ ।
ଜାଣ ବିରହ । ବିପତ୍ତି ହର ତତପର ।
କହେ ଉପଇନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ବୀରବର ଏ ଛାନ୍ଦ ଅତି ମନୋହର । ୩୮ ।

---

୩୭ । ଶ୍ରୁତରେ—ଶୁଣିବା ପରେ ବା ଶୁଣି କରି । ବିରସ ମତରେ—ଦୁଃଖିତ ମନରେ । ୩୮ । ହେ କାମସୁନ୍ଦର—କନ୍ଦର୍ପ ସଦୃଶ ସୁନ୍ଦର । ହେ ଗୁଣବନ୍ତ—ଦୟା ଦାକ୍ଷିଣ୍ୟ ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦି ଗୁଣଯୁକ୍ତ । ହେ ଶିଳୀମୁଖ-ଧନୁଧାରଣ—ଶର ଓ ଧନୁଧାରକ । ହେ ସିତାମ୍ବୁଜମୁଖୀ ରତି ପ୍ରମୋଦିତ—ସୀତାନାମ ଯେ ଅମ୍ବୁଜ ମୁଖୀ—ପଦ୍ମମୁଖୀ ଯେ ପ୍ରିୟା ତାଙ୍କର ରତି ଯେ—ପ୍ରୀତି ସେଥିରେ ପ୍ରମୋଦିତ—ହର୍ଷଯୁକ୍ତ ଅଛ । ହେ ହରି ମିତ୍ରପଣ—ହରି ଯେ ବାନର—ସୁଗ୍ରୀବ ତାଙ୍କଠାରେ ମିତ୍ରପଣ—ମିତ୍ର ବ୍ୟବହାର ଯାହାଙ୍କର । ହେ ପ୍ରମାଣ—ହେ ସତ୍ୟବାକ୍ୟ ବା ସତ୍ୟସନ୍ଧ ।
କାମ ପକ୍ଷରେ:—ହେ କାମ, ହେ ରାମ—ରମଣୀୟ । ହେ ସୁନ୍ଦର । ହେ ଗୁଣବନ୍ତ ଶିଳୀମୁଖ ଧନୁଧାରଣ—ଗୁଣବନ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି—(ଗୁଣ—ଦଉଡ଼ି ସଦୃଶ ହୋଇଛି) ଶିଳୀମୁଖ—ଭ୍ରମର ଯହିଁରେ ଏପରି ଯେ ଧନୁ—ପୁଷ୍ପଧନୁ ତାହାର ଧାରକ । "ମୌର୍ବୀରୋଲମ୍ବମାଲା ଧନୁରଥ ବିଶିଖାଃ କୌସୁମାଃ ପୁଷ୍ପକେତୋଃ" ।

ସିତାମ୍ବୁଜମୁଖୀ ରତି ପ୍ରମୋଦିତ—ଶ୍ୱେତପଦ୍ମ ମୁଖୀ ଯେ ରତି ଦେବୀ ତାଙ୍କଠାରେ ପ୍ରୀତିଯୁକ୍ତ । ହରି—ଯେ ଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କଠାରେ ମିତ୍ରପଣ—ମିତ୍ରତା ପ୍ରମାଣ ଯାହାଙ୍କର—ଚନ୍ଦ୍ର କନ୍ଦର୍ପ ମିତ୍ର ଏହା ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ । ତୁମ୍ଭେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ବିରହବ୍ୟଥା ଜାଣ । ତତପର—ଆସକ୍ତ ହୋଇ, ମନ ଲଗାଇ, ମୋର ବିପତ୍ତି—ଦୁଃଖ । ହର—ଦୂର କର । ମନୋହର—ସୁନ୍ଦର ।

ତ୍ରୟୋଦଶ ଛାନ୍ଦ

(ମାଳିନୀର ବେଶ ବର୍ଣ୍ଣନ)

ରାଗ କଉଶିକ—ମୁନିବର ବାଣୀରେ ଗାଇବ ।

ଏଥୁ ଅନନ୍ତରେ ରସ ଶୁଣ ହେ ମାଳିନୀ ବେଶ
ଟଭାଫଳ ପରି ଖୋପା । ଖୋସିଛି ଯୋଷା ଯେ । ୧ ।
ଗର୍ଭକ କଲା ଚଉଁରି ପ୍ରକାଶେ ରତ୍ନ ଭଉଁରି
ଖଞ୍ଜିଅଛି ଗୋଟି ଚମ୍ପା । ଧଇର୍ଯ୍ୟ କମ୍ପା ଏ । ୨ ।
ଅନ୍ଧାର ନିଶାରେ ନଭେ ନିର୍ମଳ ତାରା କି ଶୋଭେ
ଦିଶଇ ହେମନ୍ତ ପରି । ଲୋଚନ-ହାରୀ ଏ । ୩ ।
ଏଥକୁ କେଶ ନିଭଙ୍ଗେ ଧାରି ଦେଖାଇଛି ମାଙ୍ଗେ
ଘନ ରୁଚି ଭୃଙ୍ଗଶ୍ରେଣୀ । ଅଛି ମୁଁ ଜିଣି ଏ । ୪ ।
ଲଲାଟେ ଚନ୍ଦନ ଚିତା ସିନ୍ଦୂର ବିନ୍ଦୁ ଶୋଭିତା
ଚନ୍ଦ୍ର କୋଳେ କି ସବିତା । ଏହୁ ଭଙ୍ଗିତା ଏ । ୫ ।

---

୧ । ଟଭାଫଳ—ଟଭାଲେମ୍ବୁର ଫଳ ଯୋଷା—ସ୍ତ୍ରୀ । ୨ । ଗର୍ଭକ—ଭିତରେ ପୁରାଇବା । ଚଉଁରି—ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ କେଶରେ ନିର୍ମିତ କେଶବନ୍ଧନ ରଜ୍ଜୁବିଶେଷ । ରତ୍ନ ଭଉଁରି—ରତ୍ନ ନିର୍ମିତ ବା ଜଡ଼ିତ ଖିଲ । ଧଇର୍ଯ୍ୟ କମ୍ପା—ଲୋକଙ୍କ ଧୀରତାକୁ ଦୂର କରେ; ମନ ଚଞ୍ଚଳ କରେ ।

୩ । ନିଶାରେ—ରାତ୍ରିରେ । ନଭେ—ଆକାଶରେ । ଲୋଚନହାରୀ—ଆଖିର ବନ୍ଦଧର; ଆଖି ଲାଖି ରହେ । ଚମ୍ପା ଫୁଲସବୁ ଆକାଶର ତାରାପରି ଦେଖା ଯାଉଛି । ୪ । କେଶ—ବାଳ । ନିଭଙ୍ଗେ—ଛନଭଙ୍ଗ କରି । ମାଙ୍ଗେ—ବାଳକୁ ଦୁଇ ପାଖକୁ ଆଡ଼େଇ ମାଟିବା ଦ୍ୱାରା ମାଙ୍ଗ ପକା ହୁଏ । ତା ମଝିରେ ଧାରି—ଗୋଟିଏ ରେଖା କେଶ ମଝିରେ ଦେଖାଯାଏ । ଘନ—ମେଘ । ଭୃଙ୍ଗଶ୍ରେଣୀ—ଭ୍ରମରପନ୍ତିକୁ—କାଳିଆ ରଙ୍ଗରେ ସେ କେଶ ଜିଣିଛି ବୋଲି କହୁଛି ।

୫ । ଲଲାଟେ— କପାଳରେ । ସବିତା—ସୂର୍ଯ୍ୟ । ଭଙ୍ଗୀ—ଶୋଭା । ଚନ୍ଦନପାଟି ମଧ୍ୟରେ ସିନ୍ଦୂରବିନ୍ଦୁ । ଚନ୍ଦ୍ରକୋଳରେ ସୂର୍ଯ୍ୟପରି ବୋଧ; ଅଦ୍ଭୁତ ଉପମା ।

ବାମକରର ଅଙ୍ଗୁଳି ନିସର ମୁଦ୍ରାରେ ଝୁଲି
ଚରଣକେ ବଳା ପଟେ । ନାଦ ପ୍ରକଟେ ଯେ । ୧୩ ।
ପ୍ରପଦରେ କଂସାମୁଦ୍ରା ଶବଦେ ଧଇର୍ଯ୍ୟ ଖେଦା
ବେଢ଼ରେ ଅଳତା ଶନ । ଅତି ବଚନ ଯେ । ୧୪ ।
ବ୍ୟକ୍ତ ବଇଁଶୀ ପଣନ୍ତ ଊରୁଉପରେ ଲମ୍ବିତ
ବନ୍ଧନ ଛନ୍ଦନ ନୀବୀ । ମୋହନ ଛବି ଯେ । ୧୫ ।
ସ୍ତନ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ କଣ୍ଠତଳେ ମଣିବନ୍ଧେ କରମୂଳେ
ପାଦ ପରେ ଚିବୁକରେ । କି ମନୋହରେ ଯେ । ୧୬ ।
ହରତାଳୀ କାଳୀ ଶିତା ଢଳୁଥାଇଛି ବନିତା
ଦେହ ତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୋରୀ । ତହିଁକି ତୋରୀ ଯେ । ୧୭ ।

ତାଡ଼—ବାହୁର ଅଳଙ୍କାର ବିଶେଷ; ତାରର ଜାଲରେ ବୁଣା ହୋଇ ମୁଣ୍ଡି ଥିବା ଗହଣା । ଭୁଜ—କାନ୍ଧ । ସାପିତ—ଶୋଭିତ । କମ—ହସ୍ତର ଅଳଙ୍କାର ବିଶେଷ । ଖଡ଼ୁ ବାହା—ଖଡ଼ୁ ଓ ବାହା ହସ୍ତାଳଙ୍କାର । ନିସର—ତିନୋଟି ମୋଡ଼ଥିରେ ତିଆରି । ଝୁଳି—ଶୋଭି । ଚରଣକେ—ପ୍ରତି ପାଦରେ । ବଳା—ପାଦର ବଳୟ । ପଟେ—ଗୋଟିଏ । ନାଦ ପ୍ରକଟେ—ଶବ୍ଦ ପ୍ରକାଶ କରେ । ୧୪ । ପ୍ରପଦେ—ପାଦର ଅଙ୍ଗୁଳିର ଅଗ୍ରଭାଗ ବା ପାଦର ବୁଢ଼ା ଅଙ୍ଗୁଳିର ଅଗ୍ରଭାଗ । ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଖେଦ—ଲୋକର ଧୀରତା ଦୂର କରେ ବା ନାଶ କରେ । ବେଢ଼ରେ—ପାଦର ଧାରରେ । ଗୋଡ଼ପାଖ ଧାରରେ । ବଚନ—ସୁନ୍ଦର ।

୧୫ । ବ୍ୟକ୍ତ—ଜଣାଯାଉଛି, ପ୍ରକାଶିତ । ବଇଁଶୀପଣନ୍ତ—ବଇଁଶାକାରର ଶାଢ଼ିକାନି । ଊରୁଉପରେ—ଜଙ୍ଘର ଉପରଭାଗରେ । ଲମ୍ବିତ—ପଡ଼ିଛି । ବନ୍ଧନ—ବନ୍ଧା ହୋଇଛି । ଛନ୍ଦନ—ଫାଶ ଦିଆହୋଇ । ନୀବୀ—ଖୋସଣି ଗଣ୍ଠି; ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ କଟିବନ୍ଧନ । ମୋହନଛବି—ଯାହାର ଶୋଭା ଲୋକଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଦିଏ ।

୧୬ । ସ୍ତନଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ—ଦୁଧର ଉପରେ । ମଣିବନ୍ଧ—ହାତର କଚଟି । କରମୂଳେ—ବାହୁର ମୂଳରେ । ପାଦପରେ—ପାଦ ଉପରେ । ଚିବୁକ—ଥୋଡ଼ି । କି ମନୋହରେ—କି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ । ୧୭ । ହରତାଳୀ କାଳୀଶିତା ବନିତା—ସେ ସ୍ତ୍ରୀ ଦେହ ସବୁ ସ୍ଥାନରେ ହରିତାଳୀ ଯେ ହରିତାଳିକା ଗଛ ଯେ ଛୋଟ ଗଛ ତା କ୍ଷୀର । କାଳୀ ଯେ ଅଙ୍ଗାର ଚୂର୍ଣ୍ଣ ଏ ତୁହିଁରେ ।

ଝନାହେ ଉଚ୍ଚ ଖର୍ବ ଅତି କଥା ଏ ନୋହେ ଯୁବତୀ
ପୀନ ନୋହି କ୍ଷୀଣ ନୋହି । ଏମନ୍ତ ଦେହୀ ଯେ । ୧୮ ।
ବିବର୍ଜିତ ଗଣ୍ଡି ଶିରୀ ପାଚିଲା ରସାଲ ପରି
ବୟସ ଷୋଳ ସତର । ଏଥିଭିତର ଯେ । ୧୯ ।
କୁସୁମ ଗୁଙ୍ଗୁଡ଼ା କରେ ଗୋଡ଼ାଇଛନ୍ତି ଭ୍ରମରେ
ଗଜ ପରିଯେ ମନ୍ଥର । ଗମନ ତାର ଯେ । ୨୦ ।
ପଣନ୍ତ ଦେଇଛି ଶିରେ ଧରିଛି ଦକ୍ଷିଣ କରେ
ମୁଖ ହସିଲା ପରିଯେ । କି ଶୋଭା ପାଏ ଯେ । ୨୧ ।
ମନ୍ତ୍ରୀସୁତା ଆଗେ ନେଇ ସୁମନ ସମ୍ଭାର ଥୋଇ
ଧୀରେ ହର ଉମା ଅଙ୍କା । କହିଲା ବଙ୍କା ଯେ । ୨୨ ।
ସତ କି ବୋଲି ବଚ୍ଛର କେତକୀଜିତ ଗର୍ଭରେ
ଚ୍ଛମୁକୁ ନେଲା ସତ୍ୱରେ । ପ୍ରମୋଦଭରେ ଯେ । ୨୩ ।
ବୋଲେ କେମା ସାବଧାନ ହୁଅ ଅପୂର୍ବ ବିଧାନ
କହୁଛି ଚତୁରୀ ଅସି । ସୁଧା ବରଷି ଯେ । ୨୪ ।
ରମା ଶୁଣି ବୋଲେ ବସ କେମନ୍ତ କଥା ସେ ଭାଷ
ଶୁଣି ଅରମ୍ଭିଲା କହି । ମାଳିନୀ ତହିଁ ଯେ । ୨୫ ।
ତୋ ଖଟଣୀଫୁଲ ମୋର ଏଣୁ ଭଲ ବାଛିଁ ତୋର
ବରକୁ ମୁଁ କହୁଥାଇଁ ।ଦରେ ଜଣାଇଁ ଯେ । ୨୬ ।

---

୧୮ । ଖର୍ବ—ବାଙ୍ଗର, ଗେଡ଼ା । ପୀନ—ମୋଟା । କ୍ଷୀଣ—ପାତଳ । ଦେହୀ—ଶରୀର ।

୧୯ । ବିବର୍ଜିତ—ଶୁନ୍ୟ; ଦେଖା ହେଉ ନ ଥିବା । ରସାଲ—ଆମ୍ବ । ୨୦ । କୁସୁମ ଗୁଙ୍ଗୁଡ଼ା—ଫୁଲର ଛୋଟ ଡାଲା । କରେ—ହାତରେ । ଗଜ—ହସ୍ତୀ । ମନ୍ଥର—ଧୀର (ଝୁଲି ଗୁଲିବା ହେତୁ) ।

୨୧ । ପଣନ୍ତ—କାନି । ତାକୁ ଡାହାଣ ହାତରେ ଧରିଛି । ୨୨ । ସୁମନସମ୍ଭାର—ଫୁଲସାମଗ୍ରୀ । ହର ଉମା—ଶିବ ପାର୍ବତୀ । ବଙ୍କା—ବୁଦ୍ଧିମତୀ ।

୨୩ । କେତକୀଜିତ—ବର୍ଣ୍ଣରେ କେତକୀ ଫୁଲକୁ ଜିଣିଛି । ପ୍ରମୋଦଭରେ—ହର୍ଷର ପୂର୍ଣ୍ଣତାରେ । ସତ୍ୱରେ—ଶୀଘ୍ର । ୨୪ । ସାବଧାନ- ଶୁଣିବା ହେତୁ । ଅପୂର୍ବବିଧାନ—ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଘଟଣା । ଚତୁରୀ—ବଙ୍କା । ସୁଧା—ଅମୃତ । । ୨୬ । ଖଟଣି—ନିଯୋଗ ।

ପ୍ରବେଶ ବାଳା ପାଶର ଚିହ୍ନାଇ ଦେଇ ଅନ୍ତର
ସେ ପୁଣି ନିଦ୍ରା ଭାଙ୍ଗିଲା । ବନସ୍ଥୀ ହେଲା ଯେ । ୩୫ ।
ସ୍ୱମା ସୀତ୍କାର ଓବେଳେ ଅଲିଙ୍ଗନ ହେବା କାଳେ
ଯୋଗିନୀ ମାୟାର ବଶେ । ଦ୍ରବିଲା ପୁଂସେ ଯେ । ୩୬ ।
ଏଣୁ ବହୁତ ବ୍ୟଥିତ ହେଉଛୁ କେମାର କାନ୍ତ
ତୁ ଯାଇ କହ ବାଳାକୁ । ଲଭିବ ତାକୁ ଯେ । ୩୭ ।
ମୁଁ ପୁଚ୍ଛା କଲି ଏମନ୍ତ କଉଁ ରାଜାର ସେ ସୁତ
ନାମ ତାର କିସ ପୁଣି । କହିଥିଲେ ଶୁଣି ସେ । ୩୮ ।
କର୍ଣ୍ଣାଟ କାଞ୍ଚୀ ନଗରେ ଶଶିଶେଖର କୋଳରେ
ହୋଇ ଯେ ଅଛି ଜନମ । ଲୋକାଭିରାମ ଯେ । ୩୯ ।
ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁ ତାର ନାମ କାମିନୀମୋହନ କାମ
ରମଣୀ ତାକୁ ପାଇବ । ସୁଖୀ ହୋଇବ ଯେ । ୪୦ ।
ସାଧୁ ଶୁକ ବ୍ରହ୍ମର୍ଷି ଘରବେଶ କାଲି ପରି
ଘେନି ତାହାର ସନ୍ଦେଶ । ହେବ ଏ ଦେଶ ଯେ । ୪୧ ।
ଏତେ ଆଜ୍ଞା ଦେଇ ହର ହୋଇଲା ବେଳୁଁ ଅନ୍ତର
ଆଜ ମୋତେ ନିଦ୍ରା ନାହିଁ । ଅଇଲି କହି ଯେ । ୪୨ ।
ନାମ ଶ୍ରବଣ ତାହାର ହେଲା ଚନ୍ଦ୍ରମା ପ୍ରକାର
ସଂଶୟ-ଅନ୍ଧାର ଦୂର । କଲା ସତ୍ୱର ଯେ । ୪୩ ।
ପୁଣି ସେ ଜଳ ପର୍ଯ୍ୟେ ଆଶାତରୁ ପଲ୍ଲବାଏ
ପ୍ରମୋଦ ପଦ୍ମ ପ୍ରକାଶେ । ରବ ସଦୃଶେ ଯେ । ୪୪ ।
ଶୁଣି ଯଥା ଘନଘୋଷ ତୃଷାର୍ତ୍ତି ଚାତକ ତୋଷ
ବରଷିବ କବ ମତ । ହୋଇ ତୃପତି ଯେ । ୪୫ ।

---

୩୫ । ଅନ୍ତର—ଦୂର । ୩୬ । ସୀତ୍କାର—ସମ୍ମତି । ଅଲିଙ୍ଗନ—କୋଳ । ୩୭ । ବ୍ୟଥିତ—ଦୁଃଖୀ । ୩୮ । ପୁଚ୍ଛା କଲି—ପଚାରିଲି । ସୁତ—ପୁଅ । ୩୯ । ଲୋକାଭିରାମ—ମନୁଷ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅତି ସୁନ୍ଦର । ୪୦ । କାମିନୀମୋହନ—ସ୍ତ୍ରୀ ମୋହକାରୀ ।

୪୧ । ସନ୍ଦେଶ—ଖବର । ୪୩ । ସଂଶୟ-ଅନ୍ଧାର—ସନ୍ଦେହ ରୂପ ଅନ୍ଧାର । ୪୪ । ଆଶାତରୁ—ଆଶାରୂପ ଗଛ; ପଲ୍ଲବାଏ—ଜନ୍ମାଏ । ପ୍ରମୋଦ—ହର୍ଷ । ରବସଦୃଶେ—ସୂର୍ଯ୍ୟଭଳି । ୪୫ । ଘନଘୋଷ—ମେଘଶବ୍ଦ । ତୃଷାର୍ତ୍ତି—ଶୋଷୀ । ତୋଷ—ଖୁସି । ତୃପତ—ତୋଷ ।

କେବଣ ଚକୋର ମୋହି   କର୍ପୂରକୁ ଡକ୍ଲୁ ଗୁହିଁ
  ସେ ଚନ୍ଦ୍ର ହୋଇଲେ ଯଥା । ତଥା ଏ କଥା ଯେ । ୪୬ ।
ଚୂତ ହେଲେ ପଲ୍ଲବିତ   ଭାବି ହେବ ମୁକୁଳିତ
  ପିକ ଯଥା ଆନନ୍ଦିତ । ହେଲେ ତେମନ୍ତ ଯେ । ୪୭ ।
ସନ୍ଧିପାତର ନାଡ଼ିକା   ଲାଗିଲେ ଯଥା ଛାଟକା
  କଣ୍ଟୁ କଣ୍ଟୁ ହୋଏ ଭିନ୍ନ । ତେମନ୍ତ ମନ ଯେ । ୪୮ ।
ବାଳକ ପରାଯ୍ଯ ହୋଇ   ପୃଚ୍ଛା କଲେ ତାହି ତାହି
  ମାଲମୀକ କଲେ ଦାନ । ରତ୍ନ ବସନ ଯେ । ୪୯ ।
ଗିରିଜା ନିମିତ୍ତେ ପୁଣି   ଦେଲେ ସେ ଶଢ଼ା କାଛେଣୀ
  ଖଞ୍ଜିଲେ ମନ୍ଦାରମାଳୀ । ଉପନ ବଳି ଏ । ୫୦ ।
ଶମ୍ଭୁଅର୍ଥେ ଗୋଦୋହନ   ପାଇଁ ଦେଲେ ଧେନୁମାନ
  ବିଲ୍ୱପତ୍ର ଜଳଶାୟୀ । ଭୋଗର ପାଇଁ ଯେ । ୫୧ ।

---

୪୬ । କେବଣ......ଏ କଥା—ଚକୋର ପକ୍ଷୀ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର କିରଣ ପାନ କରେ । ସେ ଚକୋର କର୍ପୂର ଗଦାକୁ ଦେଖି ଚନ୍ଦ୍ର ଭ୍ରମରେ ଖୁସି ହୁଏ, ତା ପରେ ଯେବେ ସେ ପ୍ରକୃତ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଦେଖେ ତାର ସୁଖ ସେ କେତେ ବେଶି ହୁଏ, ତାହା କହିହେବ ନାହିଁ । ସେ ପରମ ସନ୍ତୋଷ ଲାଭ କରେ; ସେହିପରି ଶିବ ପାର୍ବତୀଙ୍କ କଥାରେ ନାୟକ ସାଙ୍ଗରେ ମେଳନ ହେବ ଏ କଥା ମନରେ ଭାବି ଆନନ୍ଦ ଦେଲା । ୪୭ । ଚୂତ—ଆମ୍ବଗଛ । ପଲ୍ଲବିତ—ପତ୍ର କଅଁଳିଲେ । ଭାବି-ମୁକୁଳିତ—ଭବିଷ୍ୟତରେ ବଉଳ ହେବ ଏହା ଭାବି ଯେପରି କୋଇଲି ଖୁସି ହୁଏ, ସେହିପରି ସେ ଖୁସି ହେଲା । ୪୮ । ସନ୍ଧିପାତର ଥଣ୍ଡା ବେଶୀ ହୋଇଗଲେ ଜ୍ୱରରେ ଯେପରି ମଣିଷର ନାଡ଼ିରେ ବିସ୍ମୟ ଲାଗେ ଓ ନାଡ଼ି ଛଡ଼ି ଛଡ଼ି ହୋଇ ଗଲେ, ସେହିପରି ମନ ବ୍ୟାକୁଳ ବା ଅସ୍ଥିର ହେଲା ।

୪୯ । ତାହି ତାହି—ଭୁହାଇ ଭୁହାଇ, ଥରକୁଥର ବା ସେହି ସେହି କଥା । ରତ୍ନ ବସନ—ସୁବର୍ଣ୍ଣାଦି ବସ୍ତ୍ର । ୫୦ । ଗିରିଜା—ପାର୍ବତୀ । ଶଢ଼ା—ସୁନାଶଢ଼ା । କାଛେଣୀ—ଶାଢ଼ୀ । ମନ୍ଦାରମାଳୀ—ମନ୍ଦାରଫୁଲର ମାଳା । ଉପନ—(ଉପାୟନ ଶବ୍ଦଜ) ଉପହାର, ପୂଜାଦ୍ରବ୍ୟ । ବଳି—ଭୋଗ ଦ୍ରବ୍ୟ ।

୫୧ । ଶମ୍ଭୁଅର୍ଥେ—ଶିବଙ୍କ ପାଇଁ । ଗୋଦୋହନ—ଗାଈ ଦୁହିଁବା, ଶିବଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ ଦୁଧ ଢାଳିବା ପାଇଁ । ଧେନୁ—ଗାଈ । ବିଲ୍ୱପତ୍ର—ବେଲପତ୍ର । ଜଳଶାୟୀ—ମହାଦେବଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ ପାଣି ଢାଳି ଲିଙ୍ଗ ବୁଡ଼ାଇ ଦେବା ।

ବର୍ଷ୍ଠିକ ଦେଲେ ଗଣି ନାଗ ଚନ୍ଦ୍ର ପାଇଁ ପୁଣି
ସୁବର୍ଣ୍ଣ ବଣିକ କରେ । ଦେଲେ ସତ୍ୱରେ ଯେ । ୫୨ ।
ଚତୁରାକୁ କହେ କେମା ଜଣାଇବୁ ହର ଉମା—
ଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ବାଣୀ ଏମନ୍ତ । ମୋହ ଶପଥ ଗୋ । ୫୩ ।
ଯେବେ ଲଭିବି ସେ ଯୁବା ମୋ ଜୀବ ଥିବାରେ ସେବା
ବିଘ୍ନହିଁ ନୋହିବ ଦିନେ । ବିଧି ବିଧାନେ ଯେ । ୫୪ ।
ନ ଥିଲେ ଲଭିବା ଯୋଗ ମରଣ କରିବେ ବେଗ
ମୋ ଭୂଷା ଚମ୍ପା ଗଢ଼ାଇ । ପୂଜିବେ ସଙ୍ଘ ଯେ । ୫୫ ।
ପୁଣି ବୋଲେ ସହଚରୀ ଆତୁର ନୁହ ସୁନ୍ଦରି
ଦୁଇକରେ ଭୁଞ୍ଜେ ଭୋଗୀ । ହେଲେ କି ସଖି ଗୋ । ୫୬ ।
ପକ୍ଷୀ ପକ୍ଷ ଥିଲେ ପାଇ ଶକ୍ତ୍ୟାନୁରୂପେ ଗମଇ
ହେଲଣି ଏ କାର୍ଯ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ସୂଚକମାନ ଗୋ । ୫୭ ।
ଦିଶୁଛି ବିଧି ସୁମୁଖ ସ୍ୱପ୍ନ ସତ ହେଲା ଦେଖ
କିଛୁକାଳ ଧର ଧୈର୍ଯ୍ୟ । ଲଭିବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଗୋ । ୫୮ ।

---

୫୨ । ବର୍ଷ୍ଠିକ—କଉଡ଼ି, ଅର୍ଥ । ନାଗ—ସର୍ପ । ଚନ୍ଦ୍ର—ଚନ୍ଦ୍ର; (ସର୍ପ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ତିଆରି କରିବା ପାଇଁ) ସୁବର୍ଣ୍ଣ—ସୁନା । ବଣିକ କରେ—ବଣିଆ ହାତରେ । ସତ୍ୱରେ—ଶୀଘ୍ର ।

୫୩ । ଚତୁରା—ମାଳିନୀ । ଶପଥ—ରାଣ । ୫୪ । ଜୀବ ଥିବାରେ ସେବା—ପ୍ରାଣ ଥିବାଯାଏ ପୂଜା । ବିଘ୍ନ—ବାଧା ବା ହାନି । ବିଧି ବିଧାନେ—ନିୟମ ଅନୁସାରେ ।

୫୫ । ଭୂଷା—ସୁନାର ଅଳଙ୍କାର । ଚମ୍ପା—ଚମ୍ପାଫୁଲ । ସଙ୍ଘ—ସଖୀମାନେ; ମହାଦେବଙ୍କର ପୂଜକ । ପର ଜନ୍ମରେ ଭେଟ ଲାଗି । ୫୬ । ସହଚରୀ—ସଖୀ । ଆତୁର—ବ୍ୟାକୁଳ । ଦୁଇ.....ସଖୀ—ଭୋଗୀ ଦୁଇ ହାତରେ ଖାଇଲେ ସୁଖୀ ହୁଏ କି ତୁମ୍ଭେ ଏତେ ଉଚ୍ଚଟର ହୁଅ ନାହିଁ, ଅପେକ୍ଷା କର, ନିଶ୍ଚେ ମିଳନଜନିତ ସୁଖ ହେବ ।

୫୭ । ପକ୍ଷୀ—ଚଢ଼େଇ । ପକ୍ଷ—ଡେଣା । ଶକ୍ତ୍ୟାନୁରୂପ—ଶକ୍ତି ଅନୁସାରେ । ସୂଚକମାନ—ଚିହ୍ନସବୁ । ୫୮ । ଦିଶୁଛି ବିଧି ସୁମୁଖ—ଦୈବ ଅନୁକୂଳ ହେଲାଣି ।

ହିମନ୍ତ ଋତୁ ପ୍ରବେଶ ପଦ୍ମବନ କରେ ଧ୍ୱଂସ
ମୂଳ ଥିବାରୁ ବସନ୍ତେ । ପଲ୍ଲବେ ସତେ ଯେ । ୫୯ ।
କ୍ଷୀଣ ହୋଇ କଷ୍ଟ ସହ ଜୀବମାନେ ଥିଲେ ରହ
ଲଭିବୁ ପରମ ଭୋଗ । ଅଛୁ ଏ ଯୋଗ ଗୋ । ୬୦ ।
ମାଲତୀ ଅଗମ୍ୟ ବନେ ଫୁଟିଲେ କଣ୍ଟକ ମନେ
ଭୃଙ୍ଗେ କି ଭୋଗ୍ୟ ନୁହଇ । ପରାଣ ସହି ଗୋ । ୬୧ ।
ଏ କଥା ଭାବ ତ ଚିତ୍ତ ମଧୁମକ୍ଷିକା ସଞ୍ଚିତ
ଦେବଭୋଗ୍ୟ ହୋଏ କେହି । କଷ୍ଟର ସହି ଗୋ । ୬୨ ।
ଫଣୀ ଜାଗ୍ରତେ ଚନ୍ଦନ ଥିଲେହେଁ କର ଭାବନ
ଭୋଗ ହୋଉଛି କି ନାହିଁ । ପରାଣ ସହି ଗୋ । ୬୩ ।
ଯେବେହିଁ କୁସୁମ ଫୁଟେ ତେବେ ସୁଗନ୍ଧ ପ୍ରକଟେ
ଯହିଁ ତହିଁ ନଦୀଜଳ । ସମୁଦ୍ରେ ଠୁଳ ଗୋ । ୬୪ ।
ଏମନ୍ତ ବଚନ ସିଦ୍ଧି କରି ମାନସ ପ୍ରବୋଧି
ଯତନେ କଲେ ଲଳନା । ସଖୀ ପାଳନା ଏ । ୬୫ ।

---

୫୯ । ହିମନ୍ତ.....ସତେ—ଶୀତଦିନ ଆସିଲେ ପଦ୍ମବନ ପୋଡ଼ିଯାଏ; କିନ୍ତୁ ପଦ୍ମର ମୂଳ ଥିଲେ ବସନ୍ତକାଳ ଆସିଲେ ପଦ୍ମ କଅଁଳେ ଓ ଫୁଟେ; ସେହିପରି ତୁ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଧର ପ୍ରାଣ ରଖ, ତୋର ସୁଖ ହେବ । ୬୦ । କ୍ଷୀଣ.....ଯୋଗ —ଚିନ୍ତାରେ ଶୁଖିଯାଇ ଓ କଷ୍ଟ ସହି ପ୍ରାଣରେ ବଞ୍ଚି ରହିଲେ ଭଲ ଭୋଗ ହେବ ଏ ଯୋଗ ଦିଶିଲାଣି ।

୬୧ । ଅଗମ୍ୟବନେ—ଘୋର ଜଙ୍ଗଲରେ । ଭୃଙ୍ଗେ—ଭ୍ରମରଦ୍ୱାରା । ପରାଣ-ସହି—ହେ ପ୍ରାଣମିତ । ୬୨ । ମଧୁମକ୍ଷିକା—ମହୁମାଛି କେତେ କଷ୍ଟରେ ମହୁ ସଞ୍ଚେ ତା କାଳରେ ତ ଦେବତା ଭୋଗ କରନ୍ତି; ତୁ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଧର ।

୬୩ । ଫଣୀ—ସର୍ପ । ଜାଗ୍ରତେ—ବିଦ୍ୟମାନତାରେ; ବେଷ୍ଟନରେ । ଭାବନ—ଚିନ୍ତା ।

୬୪ । କୁସୁମ—ଫୁଲ । ସୁଗନ୍ଧ—ସୁବାସ । ପ୍ରକଟେ—ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ଠୁଳ—ଜମା ।

୬୫ । ବଚନ ସିଦ୍ଧି କରି—ଭଲକରି କଥା କହି । ମାନସ ପ୍ରବୋଧି—ମନକୁ ବୁଝାଇ ବା ସନ୍ତୋଷ କରାଇ । ଯତନେ—ସାବଧାନତା ସହିତରେ । ଲାଳନପାଳନ କଲେ—ତା ମନ କହାଇ ନେଲେ ।

ନାୟକ ସୁଖଦାୟକ ତା ନାମ କବି ତାରକ
ଜପିଲା ହୃଦରେ ଧରି । ଅବନୀଶିରୀ ଏ । ୬୬ ।
ମାଳିନୀ ହେଲା ମେଳାଣି ଗଲା ନିଜ ପୁର ପୁଣି
ଏ ଛାନ୍ଦ ହୋଇଲା ଶେଷ । ଅତି ହରଷ ଏ । ୬୭ ।
ହଂସବଂଶକୁ ତୋଷିତ ସର୍ବଦା ଶ୍ରୁତିରଞ୍ଜିତ
କର୍ବୁରକାନ୍ତ ଗଞ୍ଜିତ । କାନ୍ତି ଦୀପିତ ଏ । ୬୮ ।
ସେ ରାମ ବଧିରେ ଧ୍ୟାୟି ଭଞ୍ଜ ବୀରବର କହି
ତୁମ୍ଭ ରଚନା ସମସ୍ତ । ପୂରୁ ଏ ଗୀତ ହେ । ୬୯ ।

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଛାନ୍ଦ

(ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ଅନୁତାପ ଓ ଶୋକ)

ରାଗ—କଳହଂସ କେଦାର । ମଥୁରା ବଜେ ବାଣୀ

ଶୁଣ ରସିକ ରସ ଏଥୁଅନ୍ତରେ,
କୁମାର ଶୋଇଥିଲା ପୁରଚତ୍ୱରେ ଯେ ।
କାତର ହୋଇ ନୁହେଁ ନିଦ୍ରା ବନ ଶେ
ନାହିଁ ଯାମିନୀ ନାହିଁ କାମିନୀ ପାଶେ ଯେ । ୧ ।

---

୬୬ । ନାୟକ—କର୍ଣ୍ଣାଟ ରାଜପୁତ୍ର । ସୁଖଦାୟକ—ସୁଖଦାତା । ତାରକ—ମନ୍ତ୍ରାମନ୍ତ୍ର । ଅବନୀଶିରୀ—ପୃଥିବୀର ଶୋଭା ସ୍ୱରୂପିଣୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ।

୬୮ । ବିଧି—ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ—ହଂସ ବଂଶକୁ ତୋଷିତ—ହଂସମାନଙ୍କୁ ସୁଖ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି (ନିଜ ବାହନ ହେତୁ) । ସର୍ବଦା ଶ୍ରୁତି-ରଞ୍ଜିତ—ସବୁବେଳେ ବେଦରେ ତାହାଙ୍କର ମନ ତୁଷ୍ଟ, କର୍ବୁରକାନ୍ତ ରଞ୍ଜିତ—ସୁନାର ବର୍ଣ୍ଣକୁ ବଳି ପଡ଼ୁଛି ଯାହାଙ୍କର ଶରୀରର ଶୋଭା । ଦୀପିତ ...ଜଳୁଛି ପଡ଼ । ରାମଙ୍କ ପକ୍ଷେ—ହଂସବଂଶକୁ—ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଲୋକ-ମାନଙ୍କର ଆନନ୍ଦଦାୟକ । ବେଦରେ ଯେ ସର୍ବଦା ସ୍ତୁତ ହେଉ ଅଛନ୍ତି, ବେଦର ରଞ୍ଜକ ଅଟନ୍ତି । କର୍ବୁରକାନ୍ତ—ରାକ୍ଷସଙ୍କ ସ୍ୱାମୀ ରାବଣ ତାହାର ଗଞ୍ଜନକାରୀ; ଜେତା ଏବଂ କାନ୍ତିରେ—ଶୋଭାରେ ଜଳୁଛନ୍ତି—ଧ୍ୟାୟି—ଧ୍ୟାନ କରି । ରଚନା—ସୃଷ୍ଟି ବା ଏ କାବ୍ୟର ରଚନା । ପୂରୁ—ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉ ।

---

୧ । ପୁରଚତ୍ୱରେ—ନଅରର ଅଗଣାରେ । ଯାମିନୀ—ରାତି । କାମିନୀ—ସ୍ତ୍ରୀ, ଲାବଣ୍ୟବତୀ ।

ବସି ଘୋଷିଲି ଥାଇ ତାଠାରେ ମନ
ଏଣୁ ସ୍ୱପନେ ଦେଖା ଦେଲା ସେ ଧନ ଯେ
ଉରଦେଶକୁ ଗୃହୁଁ ଦେଖିଲି ହାର
କୁଙ୍କୁମେ ହୋଇଅଛି ସେ ଜରଜର ଯେ । ୨ ।
ଅହା ରେ ସୁକୁମାରି ନୃପକୁମାରି
ବୋଲି ହୃଦରେ ଦକ୍ଷ କରକୁ ମାରି ଯେ
ଜଳ କଳଶ ଚନ୍ଦ୍ରବିମ୍ବକୁ ଧରି
ପାରିଲି ନାହିଁ ସୁଧା ଭୋଗ ତ କରି ଯେ । ୩ ।
ମନୁ ମୂର୍ଚ୍ଛନ୍ତି ଅବା ସ୍ୱପନ ବୋଲି
ଜାଣିଲି ଏହି ଦେହେଁ କୃତାର୍ଥ ହେଲି ରେ
ସାକ୍ଷାତ ପରି ଦେଇ ସ୍ୱପନ ସଙ୍ଗ
କଲୁ ତ କାମବ୍ୟାଧ-କରକୁରଙ୍ଗ ରେ । ୪ ।
ସ୍ୱର୍ଗସମ୍ପଦ ଯେଉଁ କର୍ମରେ ଥାଇ
ବିଚିତ୍ର ମଣେ ବଜ୍ରପତନ ତହିଁ ରେ
ତୋର ହୃଦୟ ବନ୍ଧୁ କରୁଣାସ୍ଥାନ
ତହୁଁ ଅଙ୍କୁରି ଯଥା କଠିନ ସ୍ତନ ରେ । ୫ ।

---

୨ । ବସି...ଧନ—ମନ ସର୍ବଦା ତାର ନାମ ଘୋଷିବାରୁ ସେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଆସି ଦେଖା ଦେଲା, ଏହି ଭାବନା ତାର ପ୍ରଥମେ ହୋଇଥିଲା କାନ୍ତି । ଉରଦେଶକୁ — ଛାତିକୁ । କୁଙ୍କୁମେ ...ଜରଜର —ଜାଫ୍ରାନ କେଶର ବା ହଳଦୀ ଲେମ୍ବୁ ରସ ଓ ଫିଟିକିରି ପ୍ରସ୍ତୁତରେ ଛଆରି ଲେପ-ବିଶେଷର ଚିହ୍ନ ଅଛି (ହାର ବା ଛାତି କୁଙ୍କୁମ ଲିପ୍ତ ହୋଇଅଛି) ।
୩ । ସୁକୁମାରୀ—କୋମଳାଙ୍ଗୀ । ନୃପକୁମାରୀ—ରାଜକନ୍ୟା । ଦକ୍ଷ କର—ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତ । ଜଳ କଳଶେ—ପାଣି ମାଠିଆରେ । ଚନ୍ଦ୍ରବିମ୍ବ—ଚନ୍ଦ୍ରର ପ୍ରତିବିମ୍ବ—ଚନ୍ଦ୍ରର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ବା ଛାଇ । ସୁଧାଭୋଗ—ଅମୃତ ଆସ୍ୱାଦନ ।
୪ । ମୂର୍ଚ୍ଛନ୍ତି—ଘଉଡନ୍ତି । ସ୍ୱପନ—ମିଥ୍ୟା । କୃତାର୍ଥ—କୃତକୃତ୍ୟ, ସଫଳ-କାମ । ସାକ୍ଷାତ—ପ୍ରକୃତ । କାମବ୍ୟାଧକର କୁରଙ୍ଗ—କନ୍ଦର୍ପ ରୂପ ଶବର ହାତର ହରିଣ ପରି ମୋତେ ମାଇଲୁ ।
୫ । ସ୍ୱର୍ଗସମ୍ପଦ—ସ୍ୱର୍ଗସୁଖ । ବିଚିତ୍ର—ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ । ବଜ୍ରପତନ—ତା ମୁଣ୍ଡରେ ବଜ୍ର ପଡ଼ିବା । କରୁଣାସ୍ଥାନ—ଦୟାର ସ୍ଥଳ । ଅଙ୍କୁରି—ଜାତ ହୁଏ ।

ପରାଣେଶ୍ୱରୀ ବିନା ଆନ ବଚନେ
ଡାକନ୍ତି ନାହିଁ ତୋତେ ରଜନୀ ଦିନେ ରେ
ପ୍ରସଙ୍ଗବଶେ ଆରମ୍ଭିଲେ ତୁ କୋପ
ଛଡ଼ାଉଥାନ୍ତି ଗୂଢ଼େ ପ୍ରକାଶି ତାପ ରେ । ୧୧ ।
ଦ୍ରାକ୍ଷାରୁ ସ୍ୱାଦୁ ଘନସାରୁଁ ଶୀତଳ ।
ପିକୁଁ ସୁସ୍ୱର ଲବଣୀରୁ କୋମଳ ରେ ।
ଭାଷା କହିବା ବେଳେ ନାସା ଫୁଲାଇ ।
ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ପଣକୁ ଗଣନ୍ତି ନାହିଁ ରେ । ୧୨ ।
ଏତେ ସହିଲା ନାହିଁ ଖଳ ବିଧାତା ।
ମୁଁ ତାର କେଉଁ ଶତ୍ରୁ ନ କଲି ଚିନ୍ତା ଯେ ।
ତୁଷାର ନାଶ କରେ ଜନମସ୍ଥାନ ।
ତାଠାରେ ନ ସମ୍ଭାବେ ଏ କୂଟମାନ ରେ । ୧୩ ।
ଦୁର୍ବଳ ମାରିବାକୁ ସମସ୍ତେ ଆଗ ।
କାମକୁ ମହାଦେବ କଲେ ଅନଙ୍ଗ ଯେ ।

କାମବଦନେ—କନ୍ଦର୍ପ ମୁହଁରେ । କନ୍ଦର୍ପ ମୋତେ ହଠହଠା କରୁଛି, ମୁଁ ତୋତେ ପାଇ ତୋର ସେବା କଲେ ମୁଁ ଦାଉ ସାଧି ନଥାନ୍ତି ।

୧୧ । ପରାଣେଶ୍ୱରୀ—ପ୍ରାଣେଶ୍ୱରୀ—ପ୍ରାଣର ମାଲିକ । ରଜନୀଦିନେ—ଦିନରାତ୍ର ସର୍ବଦା । ପ୍ରସଙ୍ଗବଶେ—ବିଷୟାନୁରାଗରେ । କୋପ ଆରମ୍ଭିଲେ—କ୍ରୋଧ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ତାପ—ଦୁଃଖ, ରାଗ । ଗୂଢ଼େ—ବିନୟ କଥା । ପ୍ରକାଶି—କହି ।

୧୨ । ଦ୍ରାକ୍ଷା—ଅଙ୍ଗୁର । ଘନସାର—କର୍ପୂର ବା ଚନ୍ଦନ । ପିକୁଁ—କୋଇଲିଠାରୁ । ଲବଣୀ—ଲହୁଣୀ । ଏପରି କଥା କହିଲେ । ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀପଣ—ଲକ୍ଷେ ରାଜାର ମହୁଡ଼ମଣି ଚିରକୁ ତୁଚ୍ଛ ମଣନ୍ତି ।

୧୩ । ଏତେ......ମାନ—ଦୁଷ୍ଟ ବିଧି ଏହା ଦେଖିବାକୁ ସହିଲା ନାହିଁ । ମୋଠାରେ କାହିଁକି ଶତ୍ରୁତା କଲା, ମୁଁ ତାର ଶତ୍ରୁତା କରି ନାହିଁ । ମିଛରୁ ମୋଠାରେ ଶତ୍ରୁତା କରୁଛି ତହୁଁ ସେ ଖଳ । ତାର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ହେଉଛି ପଦ୍ମ; ତୁଷାର—ହିମ ପଦ୍ମକୁ ନଷ୍ଟ କରେ; ତର ପିତୃଦ୍ରୋହୀ ଯେ ହିମ ତାଠାରେ ଏହି କପଟ ଚିନ୍ତା ଏହି ଖଳ ବୁଦ୍ଧି ତ କରୁ ନାହିଁ । ନ ସମ୍ଭାବେ—ବିଧାନ କରୁ ନାହିଁ ।

୧୪ । ଅନଙ୍ଗ—ଦେହଶୂନ୍ୟ, କାମ । ତାଙ୍କ—ମହାଦେବଙ୍କ । ଦର୍ପଦଳନେ—ଗର୍ବନାଶରେ । ଭଳି—ସଦୃଶ, ସମକକ୍ଷ । ସେ ତାକୁ ପୋଡ଼ି

ଶବଦ ଶୁଣେ ସର୍ପ ଶ୍ରୁତି ନ ଥାଇ ।
ପ୍ରହଲ୍ଲାଦ ମହେନ୍ଦ୍ର ଜନକଦ୍ରୋହୀ ହେ । ୧୮ ।
ଏ କଥାମାନ ଯଥା ହୋଇଛି ଯେନ ।
ତଥା ସତ ହୋଇବ ତୁମ୍ଭ ସ୍ୱପନ ହେ ।
ସ୍ୱପନ ଯେବେ ତୁମ୍ଭେ ସତ ନ କର ।
କହ କାହିଁକି ଅଛି ତା ଦେଲା ହାର ଯେ । ୧୯ ।
ଯେବେ ସୁଯୋଗ ନାହିଁ ତୁମ୍ଭ କର୍ମର ।
କାହିଁ ସିଂହଳ ଦ୍ୱୀପ କାହିଁ ଏ ପୁର ହେ ।
କାହିଁ ସିଦ୍ଧ ଯୋଗିନୀ କେ କାହିଁ ଥିଲା ।
ସ୍ୱପ୍ନ ପରି ମାୟାରେ ସାକ୍ଷାତ କଲା ଯେ । ୨୦ ।
ଆରତ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହଇ ବେଗ ।
କାଳକୁ ଚାହିଁ ଭୋଗ ହୁଅଇ ଯୋଗ ହେ ।
କୁମାର କହେ ମୋର ମୋହିଲା ଚିତ୍ତ ।
ଆରତ ହୋଇବାର ନୋହେ ଆୟତ୍ତ ଯେ । ୨୧ ।
ନାରୀରୁ ବଡ଼ ହୋଇ ଜଗତେ ନାହିଁ ।
ବାନରୀ-ରୂପେ ହେଲେ ପବନ ମୋହି ଯେ ।
ଏକେ ଅଦୃଷ୍ଟରଜା ଦୁଜେ ଧୀବରୀ ।
ପରାଶର ଋଷିର ବିବେକ ହରି ଯେ । ୨୨ ।
ଅମୂଲ୍ୟ ଗୁମାରନୁ ଦେଖା ଭିତରେ ।
ବଶ ନୋହିବ କେହୁ ଯୁବା ମାତରେ ଯେ ।

ସେ ବଡ଼ ପାପୀ; ପିତା ସ୍ୱର୍ଗସ୍ୱରୂପ, କିନ୍ତୁ ପାପୀ ହିରଣ୍ୟକଶିପୁର ଦ୍ରୋହ କରି ପୁତ୍ର ପ୍ରହ୍ଲାଦ ଇନ୍ଦ୍ର ହେଲା ।

୨୧ । ଆରତ—ଆର୍ତ୍ତି, ବ୍ୟାକୁଳ । ବେଗ—ଶୀଘ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ-ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଆରତ...ଆୟତ୍ତ—ମୁଁ ତାକୁ କ୍ଷମତାର ଅଧୀନ କରି ପାରୁ ନାହିଁ, ଅଣଆୟତ୍ତରେ ଆକୁଳ ହୋଇ ପଡ଼ୁଛି ।

୨୨ । ବାନରୀରୂପେ—ହନୁମାନର ମାତା ଅଞ୍ଜନାର ରୂପରେ ପବନଦେବ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତା ସଙ୍ଗରେ ରମଣ କରିଥିଲେ, ତହୁଁ ହନୁମାନର ଜନ୍ମ । ସତ୍ୟବତୀ—କେଉଟର ଝିଅ; ଅଦୃଷ୍ଟରଜା—ଅପ୍ରାପ୍ତଯୌବନା । ପରାଶର ଋଷି ତାଠାରେ ଆସକ୍ତ ହୋଇ ରମଣ କରିବାରୁ ବ୍ୟାସ ଜନ୍ମିଥିଲେ ।

ଏମନ୍ତ ପଦାର୍ଥ କି ଲାବଣ୍ୟନିଧି ।
ସ୍ୱପ୍ନେ · । ପରି ଦେଖି ନ ଥିବେ ବିଧି ଯେ । ୨୩ ।
ବାଳୀର ଶୋଭି ସୁବେଶକୁ ସୁବେଶ ।
ଅଧରେ ସମାପତ ହୁଅଇ ହାସ ଯେ ।
ଅରୁଣ କୋଳେ ନବ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଦିଶି ।
ବନ୍ଧୁଲି ପରି ଯାଇ ସେକ୍ଷଣି ମିଶି ଯେ । ୨୪ ।
କାଚ କଳସେ ଯଥା ଜଳ ଗୁପତ ।
ପଡ଼ିଲା ପରି ଦିଶେ ନ ପଡ଼ଇ ତ ଯେ ।
ହସିଲା ବେଳେ ଖସି ପଡ଼ିଲା ପରି ।
ଖସି ନ ପଡ଼େ ତଥା ଅମୃତଧାରି ଯେ । ୨୫ ।
ତା ନେତ୍ର ଗତାଗତ ଅପାଙ୍ଗ ସରି ।
ଦୁଇ ଦିଗକୁ ଟାଳେ କେମନ୍ତେ କରି ଯେ ।
ଅନଙ୍ଗ କି ତୁରଙ୍ଗ ଧାଉଡ଼ି ଦେଇ ।
ତୀର ସନ୍ଧାନେ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଘଉଡ଼ି ନେଇ ସେ । ୨୬ ।

---

୨୩ । ଅମୂଲ୍ୟ—ଅପୂର୍ବ । ରାମାରତ୍ନ—ସ୍ତ୍ରୀଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଯୁବା ମାତରେ—ଯୁବକମାନେ । ବିଧି—ବ୍ରହ୍ମା ।

୨୪ । ବାଳୀର—ଲାବଣ୍ୟବତୀର । ଶୋଭି ସୁବେଶକୁ—ଉତ୍ତମ ବେଶର ଉତ୍ତମ ବେଷ । ଅଳଙ୍କାରର ଶୋଭାକୁ ତାର ଶୋଭା ବଢ଼ାଇଲା, କିନ୍ତୁ ତାର ଶୋଭାକୁ ଅଳଙ୍କାର ବଢ଼ାଇଲା ନାହିଁ—(ଆଭରଣସ୍ୟାଭରଣଂ ବିଭୂଷିତସ୍ୟ ବିଭୂଷଣମ୍ ବିକ୍ରମୋର୍ବଶୀ । ଅଧରେ ସମାପତ ହୁଅଇ ହାସ—ମନ୍ଦ ହାସ ହେତୁ ଓଷ୍ଠରେ ଜାତ ହୋଇ ଓଷ୍ଠରେ ଲୀନ ହୁଏ । ତାହା ସ୍ମିତ । ଅଧର ହେଲା ଅରୁଣ । ବାଳସୂର୍ଯ୍ୟ (ଲାଲ ହେତୁ) ଈଷତ ଦୃଶ୍ୟମାନ ଦନ୍ତ ଓ ହାସ—ଚନ୍ଦ୍ରମା ଓ ବନ୍ଧୁଳି ପରି ସୁଶୋଭିତ । "ଯୋଉ ଏବେ ଛାଡ଼ ହସି ପ୍ରିୟେ କଥା କହ ଗୋ । ରବିଚନ୍ଦ୍ର ମୟୂଖ ବିକାଶୁ" ର: ମଞ୍ଜରୀ ।।

୨୫ । କଳଶ—ମାଠିଆ । ଗୁପତ—ବନ୍ଦ । ଯେପରି କାଚ ମାଠିଆରେ ପାଣି ଥାଇ ପଡ଼ିଲା ପରି ଦେଖାଯାଏ କିନ୍ତୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ । ସେହିପରି ସେ ସୁନ୍ଦରୀ ହସିଲା ବେଳେ ଅମୃତଧାରା ଖସି ନ ଖସିଲା ପରି; ହସ ଅତି ମଧୁର । ୨୬ । ଗତାଗତ—ଗମନ, ଯିବା ଆସିବା; ଅପାଙ୍ଗ—ଆଖି କୋଣ, ସରି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ଟାଳେ—ଚଳାଏ । ଅନଙ୍ଗ—କାମ । ତୁରଙ୍ଗ ଧାଉଡ଼ି—ଘୋଡ଼ା ଝପଟ । ତୀର ସନ୍ଧାନେ—ଶର ଯୋଜନାରେ । ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଘଉଡ଼ି ନେଇ—ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଦୂର କରି ଦେଉଛି ।

ରୁଦ୍ର ଶିବ ହେବାର ସଂଶୟ ଦୂର ।
ଏତେ କାଳରେ ଅସି ହେଲା ମୋହର ଯେ ।
ଯେବେ ଲଭିଲଣ ସେ ସ୍ତନସ୍ମରଣ ।
ଜାନୁସିଂହାସନେ ବସିବ ଅବଶ୍ୟ ଯେ । ୩୩ ।
କୁମାର ବୋଲେ ଅନ ବ୍ୟବସାୟକୁ ।
କର କି କାର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣୁଥିବା ତାହାକୁ ଯେ ।
କାନ୍ତି ଏମନ୍ତ ଝଳ ତହିଁକି ଗୃହି ।
ଭାଲେ ତିଳକ ଚଳିଖ ହୋଇବ ଯହିଁ ଯେ । ୩୪ ।
ପୀୟୂଷପିତୁଳାକୁ ସୁନା ରସାଣ ।
ଏହା ଭାବ କି ଧାତା କଲା ଭିଆଣ ଯେ ।
ସଂସାରସାର ସବୁ ଲବଣ୍ୟମାନ ।
ପ୍ରତିବମ୍ବ ଦେବାକୁ ହେବାକୁ ସ୍ଥାନ ଯେ । ୩୫ ।

---

୩୩ । ରୁଦ୍ର—ଭୀଷଣ, ସେ ମଙ୍ଗଳକର ହେବେ; ଏହ ଯେ ସଂଶୟ ଥିଲା ତାହା ଦୂର ହେଲା । ମହାଦେବଙ୍କ ନାମ ରୁଦ୍ର ଓ ଶିବ; ଯେ ରୁଦ୍ର ସେ କପର ଶିବ ହେବେ ଏହ ସଂଶୟ ଥିଲା. ବର୍ତ୍ତିମାନ ସେ ପ୍ରସନ୍ନ ହେବାରୁ ସେ ସଂଶୟ ଦୂର ହେଲା । ବା ରୁଦ୍ର ଯେ ମହାଦେବ ସେ କାହିଁକି ଶିବ ହେଲେ—ଏ ସଂଶୟ ମୋର ଏତେକାଳେ ଦୂର ହେଲା । ବଲ୍ୱସ୍ତନା ବୋଲିବାରୁ ଶ୍ରୀଫଳ ବୋଲାଇଲା ତାଲସ୍ତନା ବୋଲିବାରୁ ତୃଣରାଜ ସେ ବୋଲାଇଲା । ଶମ୍ଭୁସ୍ତନା ବୋଲିବାରୁ ମହାଦେବ ହେଲେ କି ଶୁଭଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ପ୍ରଥମେ ବଲ୍ୱୋପମା, ଦ୍ୱିତୀୟରେ ତାଳୋପମା, ତୃତୀୟରେ ଶିବୋପମା ହେଲା— ଏରୂପ କ୍ରମରେ । ସ୍ତନସ୍ମରଣ ଦୁଧ ଛାଡ଼ିବା । ଜାନୁସିଂହାସନ —ଜାନୁରୂପ ସିଂହାସନ । ୩୪ । ଅନ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ—ଅନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ, ଅନ୍ୟ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା—ସ୍ତନ କେବଳ କଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଥିବ । କାନ୍ତି—ଦୀପ୍ତି । ଝଳ—ଝଟକ; କାନ୍ତି ଏପରି ଘନ ଯେ ସେଥିରେ ତିଳକ ଲେଖା ହୋଇ ପାରିବ (ସୂଚୀଭେଦ୍ୟ ତମୋବତ୍) ।

୩୫ । ପୀୟୂଷପିତୁଳାକୁ—ଅମୃତମୟ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ । ରସାଣ—ଲେପ । ଭିଆଣ— ନିର୍ମାଣ । ସଂସାରସାର ଲବଣ୍ୟ—ସଂସାରସ୍ଥ ସବୁ ସୁନ୍ଦର ପଦାର୍ଥର ସାର । ପ୍ରତିବମ୍ବ—ପ୍ରତିଫଳିତ ହେବାକୁ, ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଏ ଉପଯୁକ୍ତ ସ୍ଥାନ । ଗଉରବ—ଠେକ । ଗଉର—ଶ୍ୱେତ ପୀତ । କୁଙ୍କୁମ ଶୋଭା —ହଳଦୀ, ଫିଟିକିରି ଓ ଲେମ୍ବୁରସର ଲେପ । ଅବୟବେ—ଦେହରେ । ସିନ୍ଧୁକୁ—ସମୁଦ୍ରକୁ । ଯେପରି ନଦୀ ସମୁଦ୍ର ସଙ୍ଗେ ମିଶେ—ସେହିପରି ମୁଁ ତା ସଙ୍ଗରେ ମିଶିବାକୁ ସମୁଦ୍ରକୁ ଗୁରୁ କରିବ ।

କି ଗଜବର ଅନ୍ୟ ଗଜର ଦ୍ରବେ ।
କୁଙ୍କୁମ ଶୋଭା କରେ ଯେ ଅବସ୍ଥବେ ଯେ ।
ସିନ୍ଧୁକୁ ଗୁରୁ କର ମନ ଏମନ୍ତ ।
ମିଶିବ ଅଙ୍ଗେ ଜଳେ ଜଳ ଯେମନ୍ତ ଯେ । ୩୬ ।
ମମତା ଏହି ଖଗବର ପ୍ରକାର ।
ତା ଆଗେ ବସିଥିବ ଯୋଡ଼ଣ କର ଯେ ।
ଶିବ ପାର୍ବତୀ ଅର୍ଦ୍ଧଅଙ୍ଗ ପରବେ ।
ସେ ଅଲଙ୍ଗନ ହୋଇଥିବ ଶରୀରେ ଯେ । ୩୭ ।
ବିଷ୍ଣୁ କୋଳୁଁ କମଳା ପରାୟ ସେହି ।
ଅନ୍ତର ହୋଇ ଦଣ୍ଡେ ନ ଯିବ କାହିଁ ଯେ ।
କଳେବରକୁ ଯଥା ନ ଛାଡ଼େ ଛାଇ ।
ମୁଁ ତାକୁ ନ ଛାଡ଼ିବି ତେମନ୍ତ ହୋଇ ଯେ । ୩୮ ।
ଯେବେ ଜୀବନେ ଥିବ ଉପାୟ କର ।
ତପେ ହେଲେ ମନାଇ ହର ଗଉରୀ ଯେ ।
ଲଭିବ ବଲ୍ଲଭୀ-ରତନ ଅବଶ୍ୟ ।
ଯୋଗେ ସଙ୍ଗମ ନୋହୁଁ ହୋଇଲେ ନାଶ ଯେ । ୩୯
ତାକୁ ପାଇବି ଅଛି ଏହି ଭରସା ।
ଚନ୍ଦ୍ର ଲଭିଲା ମଳ ଉପରୁ ଶଶା ଯେ ।
ତା ନାମ କରୁଥିବି ମୁଁ ସ୍ମରଣ ।
ଗଲେ ତ ଜୀବ ହେବ ମୋ ସୁମରଣ ଯେ । ୪୦ ।
ପ୍ରବୋଧା ସୁତ ବୋଲେ ତୋ ଶତ୍ରୁ ମରୁ ।
ଦୁର୍ଗା କୃପାରୁ ଭେଟ କର ତୁ ଥାରୁ ଯେ ।

---

୩୭ । ମମତା ଏହି—ଏହି ଲୋଭ । ଖଗବର—ଗରୁଡ଼ । ଯେପରି ଗରୁଡ଼ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଆଗରେ ମୁଁ ସେପରି ତା ଆଗରେ ବସିବି ।

୩୮ । କମଳା—ଲକ୍ଷ୍ମୀ । କଳେବର—ଦେହ । ୩୯ । ହରଗଉରୀ—ଶିବ-ପାର୍ବତୀ । ବଲ୍ଲଭୀରତନ—ପ୍ରିୟାଶ୍ରେଷ୍ଠ । ୪୦ । ଶଶା ଯେପରି ଜୀଇଁ-ଥିଲାବେଳେ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ପାଇବା କାମନାରେ ଧାଇଁ ଧାଇଁ ମଲା ଓ ମଲା ପରେ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ପାଇ ତାଙ୍କ ଦେହରେ କଳଙ୍କ ହୋଇ ରହିଲା, ସେହିପରି ମୁଁ ପାଇବି । ସୁମରଣ—ସ୍ମରଣ ଓ ଭଲ ମୃତ୍ୟୁ ।

ସାଧୁତ ଶୁକ ବ୍ରହ୍ମଗୃହୀ ଯାଇଛୁ ।
ସେ ଆସିଲେ ଉପାୟ କରିବା କହୁ ଯେ । ୪୧ ।
ଦ୍ୱୀପ ସପତ ଶୋଭି ଜମ୍ବୁ ପ୍ଲକ୍ଷରେ ।
କୁଶ କ୍ରୌଞ୍ଚ ଶାକ ଶାଲ୍ମଳୀ ପୁଷ୍କରେ ଯେ ।
ଲବଣେକ୍ଷୁ ସୁରା ସର୍ପି ଦଧି ଦୁଗ୍ଧ ।
ପୟ ଏସନ ସପତ ସମୁଦ୍ର ସିଦ୍ଧ ଯେ । ୪୨ ।
ପୂର୍ବେ ନରରାଜାଏ ଅଛନ୍ତି ଭ୍ରମି ।
ସିଂହଳଦ୍ୱୀପେ ଅଛୁ କରୀନ୍ଦ୍ରଗାମୀ ଯେ ।
ଏଥିପାଇଁ ଛାଡ଼ିବ କିପାଁ ଜୀବନ ।
ଅନବରତେ କରିବା ଉପାୟମାନ ଯେ । ୪୩ ।
ସେ ତ ସ୍ୱଭାବେ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପ୍ରଶଂସ ଭଜିବ ।
ବଂଶିକ ଜଣେ ସିନା ବଶ୍ୟ ହୋଇବ ଯେ ।
ଏମନ୍ତ ବଚନରେ ବୋଧିଲେ ଚିତ୍ତ ।
ଏ ଛାନ୍ଦ ଅତି ରମ୍ୟ ହୋଇଲା ପ୍ରାନ୍ତ ଯେ । ୪୪ ।
ଦୈତ୍ୟହତ ଚତୁରଭୁଜ ରଞ୍ଜିତ ।
ଚିତ୍ରଭାନୁ ପରାୟେ ତେଜ ଜ୍ୱଳିତ ଯେ ।
ହେ ରାମ ନାରାୟଣ ଦୁରିତ ଧ୍ୱଂସ ।
କହଇ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଏ ରସ । ୪୫ ।

---

୪୧ । ପୁରୋଧା ସୁତ—ପୁରୋହିତଙ୍କ ପୁଅ । ୪୨ । ସିଦ୍ଧ—ପ୍ରସିଦ୍ଧ, ଜଣା ।

୪୩ । କରୀନ୍ଦ୍ରଗାମୀ—ଗଜରାଜଗମନା ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ଅନବରତେ—ସର୍ବଦା ।

୪୪ । ବଂଶିକ—ଉଚ୍ଚ ରାଜବଂଶଜାତ । ୪୫ । ହେ ଦୈତ୍ୟହତ ଚତୁର—ଦୈତ୍ୟ ଯେ ରାକ୍ଷସମାନେ ସେମାନଙ୍କ ହତରେ—ନାଶରେ ଯେ ଚତୁର—କୁଶଳ । ହେ ଭୁଜରଞ୍ଜିତ—ଭୁଜଦ୍ୱୟରେ ଶୋଭିତ । ଚିତ୍ରଭାନୁ—ଅଗ୍ନି ବା ସୂର୍ଯ୍ୟ । ନାରାୟଣଙ୍କ ପକ୍ଷେ—ଦୈତ୍ୟଙ୍କ ହାତରେ—ଅସୁରଙ୍କ ନାଶରେ ଚତୁର୍ଭୁଜରଞ୍ଜିତ—ଚାରିଗୋଟି ବାହୁରେ ଶୋଭିତ । ଦୁରିତ—ଦୁଃଖ ଓ ତାପ ।

ପଞ୍ଚଦଶ ଛାନ୍ଦ

(ଐନ୍ଦ୍ରଜାଲିକର ମାୟା ଦେଖାଇବା)

ରାଗ—ବସନ୍ତଭୈରବ । ଭଷା ଦ୍ୱାଦଶ ଛାନ୍ଦ ବାଣୀ ବା କଳସା ବାଣୀ

ଶୁଣ ଜନେ ଏଣୁ ବିଧାତାଙ୍କୁ ବଡ଼ ବୋଲି ।
ବ୍ୟାଜେ ଧନ ଅର୍ଜ୍ଜନେ ଅନେକ ଦେଶ ବୁଲି ସେ ।
ସିଂହଳ ଦ୍ୱୀପେ ପ୍ରବେଶ ହେଲା ନଟବର ।
ଲୋକବଶକାରୀ ସେ ବିନୋଦ ନାମ ତାର ଯେ ।
ହସ୍ତେ ଡାକ କାଖେ ଯାକିଅଛି ସର୍ପପେଟୀ ।
ଦେହେ ଘଷି ହୋଇଛି ଚନ୍ଦନ ଝଗ୍ ମାଟି ଯେ । ୧ ।
ମଲ୍ଲବିଦ୍ୟା ପଣ୍ଡିତ ଫଳିଛି ବାହୁ ବେନି ।
ତାହିଁ ତ ଶୋଭିତ ଯେ ମୟୂରଝୁଲି ଯେନି ଯେ ।
ବଙ୍କ ଜୁଡ଼ାକୁ ବେଢ଼ିଛି ଅଏଁଲାର ଫୁଲ ।
ଉଦ୍ଧରି ଧରିଛି ଭଲ କଳା ଓରମାଲ ଯେ ।
ସୁନାମୋଡ଼ିଆ ପନସକଢ଼ିଆ କୁଣ୍ଡଳ ।
ଦୋହଲି ଶୋଭା କରୁଛି ତା ଗଣ୍ଡମଣ୍ଡଳ ଯେ । ୨ ।
ହସୁଁ ଦିଶେ ସୁନାଖିଲି ଝଲ ଝଲ ଦନ୍ତ ।
ପାନେ ପାଚି ଯାଇଛି ସେ ଜମ୍ବୁଫଳ ମତ ଯେ ।
ସିନ୍ଦୂର ଟିତାହିଁ ତା ହଟକେଶ୍ୱର ପଣେ ।
ବିଭୂତି ଘଷି ହୋଇଛି ଯୁଗଳ ଈକ୍ଷଣେ ଯେ ।
ବିକଶାମଳ ବାନା ତା ଭୁଜଙ୍ଗ ପଇତା
ମହା ମହା ଗୁରୁମାନଙ୍କର ଦର୍ପହନ୍ତା ଯେ । ୩ ।

---

୧ । ବ୍ୟାଜେ—ଛଳରେ । ଡାକ—ଡମ୍ବରୁ । "ଡାକ ମଧ୍ୟମାକୁ ଡାକଅଣି-ମାକୁ ଏଠାକୁ କାହା ସାହସ" ବୈ: ଚ: ଚ: ।

୨ । ଫଳିଛି—ବ୍ୟାୟାମ ହେତୁ ମାଂସ ଓ ରକ୍ତ ଗୋଠା ବାନ୍ଧି ଟୁବ ଠାଣ ହୋଇଛି । ମୟୂର ଝୁଲି—ମୟୂର ପୁଚ୍ଛର ଗୋଛା । ଓରମାଲ ବା ଓରମାଲ—ଚାଦର ବା ବଡ଼ ରୁମାଲ । ବକ୍ରଜୁଡ଼ା—ଜୁଡ଼ା ବଙ୍କା ହୋଇ ବନ୍ଧା ହୋଇଛି ।

୩ । ଝଲ ଝଲ—ଚକ୍ ଚକ୍ । ଜମ୍ବୁଫଳ—ଜାମୁକୋଳି । ହଟକେଶ୍ୱର—ରୁଦ୍ରକାନ୍ତ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ବିଭୂତି—ପାଉଁଶ । ଯୁଗଳ ଈକ୍ଷଣେ—ଦୁଇ ଆଖିରେ ।

ଅଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗ କରିଅଛି ସେ ବନ ହଳଦୀ ।
କାନ୍ତି ହୋଇଛି ପାଟଲି ଅମ୍ବ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦୀ ଯେ । ୬ ।
କଳ୍ପିସରେ ଅଳକାକୁ ନୂତନେ ଖଣ୍ଡିଛି ।
ଫୁଲଗୁଡ଼ାଏ ଜୁଡ଼ାରେ ଯତନେ ମଣ୍ଡିଛି ଯେ ।
ଦଣ୍ଡିଛି ସେ ଜଳଦ ବକାଳୀମହୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ।
ବହଳ କରି ଦେଇଛି ନୟନେ କଜ୍ଜ୍ୱଳ ଯେ ।
ମୃଗ ହୋଇଲାକୁ ଅଛି ଚଞ୍ଚଳ ଦୃଗୁଡ଼ି ।
ଖେଳାଭୂମିଯାକ ବଥିଦେଇଛି କସ୍ତୁରି ଯେ । ୭ ।
ଅଭ୍ରପଟା ଶୁଭ୍ର ହୋଇଅଛି ଭାଲପଟ ।
ଭାନୁକର ଲାଗି ଝଟକଇ ଝଟ ଝଟ ଯେ ।
ଜଳେ କି ତହିଁ ଜ୍ୱଳନ କାମଡାଳୀ ବହି ।
ଅସୁଥିଲା ଉପମାକୁ ସେ ବାମା ଲଭଇ ଯେ ।
ଶରଲକ୍ଷ କଟାକ୍ଷ ତା ପାଇଁ ଯୋଗିରାଜ ।
ବନ୍ଧିବା ଭ୍ରମ ଥରିଲେ ମୃଗଚର୍ମ ତେଜି ଯେ । ୮ ।
ବେଣୁ ପୃଷ୍ଠରେ ତା ଗୁଣା ନାକଚଣା ଅଛି ।
ନାସାଦଣ୍ଡି ଫୋଡ଼ାଇ ଗୁଣାଏ ଲଗାଇଛି ଯେ ।
ତନ୍ନପୁରେ ମୋତି ରତିବଟକ୍ଷଣାଗୁଣେ ।
ନାସି ନାହିଁ ବୋଲି ଚିହ୍ନ ବହିଛି ଆପଣେ ଯେ ।
ସୁନା ମଲ୍ଲୀକଢ଼ୀ ଫୁଲ ଜାଲିପଟିଅମ ।
ବାଲୀରେ କରିଛି ଶ୍ରବଣକୁ ମନୋରମ ଯେ । ୯ ।

କୁସ୍ତି । ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦୀ—ଶତ୍ରୁ । ୭ । ଅଳକାକୁ—ଚୂର୍ଣ୍ଣ କୁନ୍ତଳକୁ—ମୁଣ୍ଡଉପରେ ଚୂନଚୂନିଆ ବାଳ । ଜଳଦ ବକାଳି—ମେଘ ସହିତ ବଗସମୂହଙ୍କୁ । ସେ ଚକ୍ଷୁ ମୃଗଧର୍ମ ଧରିବାରୁ ଚଞ୍ଚଳ ହୋଇ ଶୋଭା ପ୍ରକାଶିଲା । ଚକ୍ଷୁ ପଡ଼ିବା ଭୂଇଁଯାକ କସ୍ତୁରୀ ବଥିଲା ପରି ଚକ୍ଷୁର କୃଷ୍ଣ ରଶ୍ମିଦ୍ୱାରା କଳା ଦେଖାଗଲା । ୮ । ଅଭ୍ରପଟା—ଅବରକ ପଟା । ଶୁଭ୍ର—ଶ୍ୱେତରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ । ଭାନୁକର—ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କିରଣ । କାମଡାଳୀ—କନ୍ଦର୍ପର ଡାଳ ପାରିଧି—ଶବରମାନେ ମୁଣ୍ଡରେ କଅାଁ ପଲମ ହାତରେ କଅାଁଖୁଣ୍ଟା ଧରି ବଣରେ ବୁଲି ମୃଗମାନଙ୍କୁ ମାରନ୍ତି, ଏହାକୁ ଡାଳ ପାରିଧି କହନ୍ତି । ସେ ସ୍ତ୍ରୀ କନ୍ଦର୍ପ ଡାଳପାରିଧି କରି ଆସିବା ତୁଳନାକୁ ଧରିଛି । ୯ । ବେଣୁପୃଷ୍ଠରେ—ନାକର ହୁଇ ପୁଡ଼ାରେ । ଗୁଣା, ନାକଚଣା—ନାକର

ତହିଁ ଝଲକାଇ ସେ ଝଲକା ଝଲକ୍କୁ ।
ଅସ ବୋଲି ପାଶକୁ ଡାକଇ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ଯେ ।
ଅଧରେ ଯେ କରିଅଛି ପାନରଙ୍ଗସଙ୍ଗ ।
ପ୍ରବାଳ ଲିପିଲା ଥୋପି ପଡ଼ଇ କି ରଙ୍ଗ ଯେ ।
ଲୁଚାଇଛି ଚିବୁକେ ମକ୍ଷିକା ଶୃଙ୍ଗଶିର ।
ଓଷ୍ଠେ ମଧୁ ସଞ୍ଚିବାକୁ କି ସେ ଉପସ୍ଥିତ ଯେ । ୧୦ ।
ଲାକ୍ଷା ଚଞ୍ଚାରସେ ପଚୁଇଛି ଦନ୍ତରାଜି ।
ଦେଖିଛି ସେ ପାଟଳୀ ଡାଳିମ୍ବମଞ୍ଜି ଗଞ୍ଜି ଯେ ।
କାଚମାଳୀ ମୋତି କଣ୍ଠା କଣ୍ଠିମାଳୀ ମଞ୍ଜୁ ।
କମ୍ବୁ କଣ୍ଠେ ଲଗାଇଅଛି କି କୁନ୍ଦା ରଞ୍ଜୁ ଯେ ।
ନବଘନ ଦେଲା ପ୍ରାୟ ଚିବୁକଙ୍କ ଚିଳ ।
ତହିଁ କୁଚେ ରାଜିତ ହୋଇଛି ନୀଳଚେଲୀ ଯେ । ୧୧ ।
କକ୍ଷ ଭୁଜ ଅର୍ଦ୍ଧକୁ ବୋଲି ସେ ଅଛି ଗ୍ରାସି ।
କାଳିନ୍ଦୀରୁ ମୃଣାଳ ବାହାର ପରି ଦିଶି ଯେ ।
ସେ ଭୁଜେ ବାନ୍ଧିଛି ରୁପାସୁତା ବଦମାଳୀ ।
ପାଣିରେ ତା ପାଣିକାଚ ମିହ୍ନା କଡ଼ଆଲୀ ଯେ ।

ଅଳଙ୍କାର ଦୁଇଗୋଟି । ନାସାଦଣ୍ଡି—ନାକଫୁଲ । ରତ୍ନବଚସ୍ଥାଣ—ରତ୍ନକୁଣ୍ଡଳ । ଶ୍ରବଣକୁ—କାନକୁ । ମନୋରମ—ସୁନ୍ଦର ।

୧୦ । ଝଲକାଇ—ହଲାଇ, ଚହଲାଇ । ଝଲକ—କର୍ଣ୍ଣଭୂଷଣ ବିଶେଷ । ଝଲକା—ଘାପ୍ତି । ପ୍ରବାଳ—ପୋହଳା । ଲିପିଲା—ଚିକ୍କଣ କରି ଲେପ ଦେବା । ଅଧରେ—ଓଠରେ । ମକ୍ଷିକା—ମାଛି । ମଧୁ—ମହୁ, ଅମୃତ ।

୧୧ । ଲାକ୍ଷା—ଅଳତା । ଚଞ୍ଚା—ତେନ୍ତୁଳ । ମୋତିକଣ୍ଠା—ମୋତିର କଣ୍ଠମାଳା । କଣ୍ଠିମାଳୀ—କଣ୍ଠର ମାଳାବିଶେଷ । ମଞ୍ଜୁ—ସୁନ୍ଦର । କମ୍ବୁକଣ୍ଠେ—ଶଙ୍ଖ ସଦୃଶ କଣ୍ଠରେ । କୁନ୍ଦା ରଞ୍ଜୁ—କୁନ୍ଦରେ ବସି ସଫା ହୋଇଥିବା ଦଉଡ଼ି । ନବଘନ—ନୂଆ ମେଘ—ଜଳ ବର୍ଷୁ ନ ଥିବାରୁ ଭାରି କଳା । ନୀଳଚେଲୀ—ନେଳିଆ କାଞ୍ଚୁଲି ।

୧୨ । କକ୍ଷଭୁଜ—କାଖ ନିକଟ ବାହୁ । ଅର୍ଦ୍ଧକୁ......ଗ୍ରାସି—କାଖମୂଳ ବାହୁର ଅଧକୁ ଘୋଡ଼ାଇ ଅଛି । କାଳିନ୍ଦୀ—ଯମୁନା (ତାର ପାଣି କଳା) ମୃଣାଳ—ପଦ୍ମନାଡ଼ । ପାଣିରେ—ହାତରେ । ପାଣିକାଚ—ହସ୍ତରେ ଗ୍ରହଣ

ଅଞ୍ଜନଚନ୍ଦେ ରଞ୍ଜନ କରଜ ପାପୁଲି ।
ଦର୍ପଣବସା ମୁଦରେ ଦୀପିତ ଅଙ୍ଗୁଳୀ ଯେ । ୧୨ ।
ଅଛି ଜଙ୍ଘତଳେ ଭିଡ଼ ଦେଇ କଟୀଡୋର ।
ପିନ୍ଧିଛି ସେ ଅତଲସ ଲହଙ୍ଗା ଉପର ଯେ ।
ବାନ୍ଧିଅଛି କ୍ଷୁଦ୍ର ଘଣ୍ଟି ବାଜେ ଝମ ଝମ ।
କଟେ ଉପରଣ ଜରିପାଗ୍ଗୋଡ଼ା ସୁଷମ ଯେ ।
ରଣଝଣ ହୋଇ ଖଞ୍ଜା ଘାଘୁଡ଼ି ଚରଣେ ।
ଡାକେ ରସିକେ ସଞ୍ଚିତ ଧନ ବିତରଣେ ଯେ । ୧୩ ।
ରୋମାବଳୀ ଗୁହିଁ ଜନେ ଭ୍ରମ ଉପୁଜଇ ।
ସ୍ତନପେଟୀରୁ କି କାଳବ୍ୟାଳ ବାହାରଇ ଯେ ।
ମୁଦୀ ଲଗାଇଛି ତିନି ତିନି ପ୍ରପଦରେ ।
ଧରିଛି ଅମୃତଘଣ୍ଟା ଧନୁ ବେନି କରେ ଯେ ।
ଏମନ୍ତରେ ନଟ ନଟୀ ରାଜଦ୍ୱାରେ ଯାଇ ।
ଦେଖିବାକୁ ଲୋକେ ଛନ୍ତି ସଙ୍ଗତେ ଗୋଡ଼ାଇ ଯେ । ୧୪ ।
ସିଂହଦ୍ୱାରେ ବସି ବଜାଇଲେ ଢୋଲ ତୁରି ।
ନୃପତି ଛାମୁରେ ଯାଇଁ ଜଣାଇଲେ ଦ୍ୱାରି ଯେ ।
ହେ ବିଭୋ ବନ୍ଧୁ କୁମୁଦବନ୍ଧୁ ମହାରାଜ ।
ଆସିଛି ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲିକ କର୍ଣ୍ଣାଟ ତା ରାଜ୍ୟ ଯେ ।

ଜରିବା ସରୁ ନୀଳକାଚ । ମିନା ଜଡ଼ାଉ କାମ (ହି—ମୀନା—ସୁନା ରୂପା ଆଦି ଉପରେ କରାଯିବା ରଙ୍ଗ ବିରଙ୍ଗ କାମ) । କରଜ—ନଖ—ଏଠାରେ ପାଞ୍ଚ ଅଙ୍ଗୁଳି ଉପର ବା ତଳ । ଦୀପିତ—ଶୋଭି, ଝଟକ । ଅଞ୍ଜନ ଚନ୍ଦେ—କଳା ଚିତାରେ ।

୧୩ । ଅତଲସ (ଆରବ୍ୟ ଶବ୍ଦ) ରେଶମୀ ବସ୍ତ୍ର । ଲହଙ୍ଗା—(ହି, ଲଙ୍କ—କାମର + ଅଙ୍ଗା—କମର ତଳର ସମସ୍ତ ଶରୀର ଢାଙ୍କିବା ପାଇଁ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଘେରାଣ ପିନ୍ଧା) । ଉପରଣ—ଓଢ଼ଣୀ ଚଦର । ଜରିପାଗ୍ଗୋଡ଼ା—ଜରିର ଉତ୍ତରୀୟ ବସ୍ତ୍ର । ସୁଷମ—ସୁନ୍ଦର । ଘାଘୁଡ଼ି—କ୍ଷୁଦ୍ର ଘଣ୍ଟିକା—ପାଦର ଅଳଙ୍କାର ବିଶେଷ । ଧନ ବିତରଣେ—ଧନ ବାଣ୍ଟିବାରେ ।

୧୪ । ରୋମାବଳୀ—ଲୋମରେଖା—(ଉଦରର) । ସ୍ତନପେଟିରୁ—ସ୍ତନରୂପ ପେଡ଼ିରୁ । କାଳବ୍ୟାଳ—କୃଷ୍ଣସର୍ପ । ପ୍ରପଦ—ଗୋଡ଼ ଅଙ୍ଗୁଠି । ଅମୃତ ଘଣ୍ଟା—ସ୍ୱରବାଦ୍ୟ ବିଶେଷ (ଅମୃତଘୋଷା ?) :—ଧନୁ ଦୁଇ ହାତରେ ଧରିଛି । ହେ ବିଭୋ—ହେ ପ୍ରଭୁ । ବନ୍ଧୁ କୁମୁଦ ବନ୍ଧ

ଶୁଣି ତୁମ୍ଭ ଦାତୃଗୁଣି କରିବାକୁ ହଠ ।
ଆସୁ ବୋଲିବାକୁ ତହିଁ ନୃପତି ମୁକୁଟ ଯେ ।୧୫।
ଚାହିଁ ଦେଲେ ପ୍ରତିହାରୀ ଦଶ ବିଂଶ ଧାଇଁ ।
ସମ୍ମୁଖରେ ସେ ଭେଟାଇଲେ ନଟ ନଟୀ ନେଇ ଯେ ।
ରାଜା ପଚାରିଲେ ଅହୋ କି କି ବିଦ୍ୟା ଜାଣ ।
ସେ କହିଲା ଦ୍ୱୀପେଶ୍ୱର ସାବଧାନେ ଶୁଣ ହେ ।
କୁହୁକ ଗୁଟିକାଞ୍ଜନ ସ୍ତମ୍ଭନ ମୋହନ ।
ବଶ ଉଚ୍ଚାଟନେ ଜାଣେ ମୁଁ ଭୋଜରାଜନ ଯେ ।୧୬।
ଗଦ ଗଦେ ବିଷ ଝାଡ଼ନେ ମୁଁ ଧନ୍ୱନ୍ତରୀ ।
ଗୁରୁଏ ଦେନନ୍ତି ମୋତେ ମହାଗୁରୁ କରି ଯେ ।
ମାୟା ରଚନରେ ମୟ ପରି ମୋତେ ଦେନ ।
ପୁଣି ଏ ଅଙ୍ଗନାସାରେ ଗୁଣ ଅକଥନ ଯେ ।

ବନ୍ଧୁରୂପ କୁମୁଦକୁ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନକାରୀ ଚନ୍ଦ୍ର । ଆପଣ ନିଜ ବନ୍ଧୁ ବାନ୍ଧବଙ୍କ ମନଆନନ୍ଦକାରୀ । ହଠ—ବାଜିଗରୀ, ତମାସା । ଦାତିପଣି—ଦାନପଣ । ନୃପତିମୁକୁଟ—ରାଜଶ୍ରେଷ୍ଠ ।

୧୬ । ପ୍ରତିହାରୀ—ପଡ଼ିଆରି, ଦ୍ୱାରପାଳ । ଦ୍ୱୀପେଶ୍ୱର—ଲଙ୍କାର ରାଜା । କୁହୁକ—ବାଜିଗରୀ । ଗୁଟିକା—ଏକପ୍ରକାର ସିଦ୍ଧି, ମୁହଁରେ ଗୋଟିଏ ଗୁଳି ରଖିଲେ ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ସ୍ଥାନାନ୍ତର ଯାଇ ହୁଏ, ଲୋକ କେହି ଦେଖି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଅଞ୍ଜନ—କଳା, ଆଖିରେ ଘେନିଲେ ଦିବ୍ୟ ଶକ୍ତି ଆସେ । ଅପୂର୍ବ, ଭୂତ, ଭବିଷ୍ୟତ ପଦାର୍ଥ ଲୋକ ଦେଖି ପାରେ । ସ୍ତମ୍ଭନ—ଜଡ଼ ବା ସ୍ଥିର କରି ଦେବା । ମୋହନ—ମୁଗ୍ଧ କରି ଦେବା ଇତ୍ୟାଦିରେ । ବଶ—ଅଧୀନ କରି ଦେବା, ଅନାୟତ୍ତ କରିଦେବା । ଉଚ୍ଚାଟନ—ଉତଲା କରି ଦେବା । ଏହି ବିଦ୍ୟାମାନଙ୍କରେ ମୁଁ ଭୋଜରାଜନ—ବିକ୍ରମାଦିତ୍ୟ; ସେ ଭୋଜବିଦ୍ୟାରେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ନିପୁଣ ଥିଲେ ।

୧୭ । ଗଦ—ବୃକ୍ଷ ବିଶେଷର ମୂଳ, ଯାହା ଖାଇଲେ ବିଷ ଝଡ଼େ । ପଦ—ମନ୍ତ୍ର । ବିଷଝାଡ଼ନେ—ସର୍ପାଦିର ବିଷ ଦୂର କରିବାରେ । ଧନ୍ୱନ୍ତରୀ—ସ୍ୱର୍ଗବୈଦ୍ୟ, ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅବତାରବିଶେଷ । ଗୁରୁଏ—ଗୁଣୀ ବିଦ୍ୟାରେ ଗୁରୁ ବୋଲନ୍ତି । ସେମାନେ ମୋତେ ମହାଗୁରୁ—ପ୍ରଧାନ ଗୁରୁ । ମାୟା—

ନୃତ୍ୟ ଦେଖିଲେ ବାସବ ରମ୍ଭା ପାସୋରିବେ ।
ଗାନ ଶୁଣିଲେ ବୀଣାକୁ କିଏଁ ପ୍ରଶଂସିବେ ହେ ।୧୭।
ଅମ୍ଭ କୁଳ ଧର୍ମ ବିଦ୍ୟାରେ ତ ନାହିଁ ସରି ।
ତୁମ୍ଭେ କି ଅଜ୍ଞା କରୁଛ କହ ଦଣ୍ଡଧାରୀ ହେ ।
ନୃପତି ବୋଇଲେ ରହ କରିସାରୁଁ ସନ୍ଧ୍ୟା ।
ରାମାୟଣ ଦେଖାଅ ଜାଣିମା ତୁମ୍ଭ ବିଦ୍ୟା ହେ ।
କେତେବେଳେ ହେଲା ତହିଁ ସନ୍ଧ୍ୟା ଅବଶେଷ ।
ରାଜା ଅବରୋଧନାରୀ ଜଗତୀ ପ୍ରବେଶ ଯେ ।୧୮।
ବଢ଼ି ବଡ଼ଭି-ମସ୍ତକ ମଣ୍ଡିଲା କୁମାରୀ ।
କେବଳ ଅଛନ୍ତି ସଙ୍ଗେ ପ୍ରିୟ ସହଚରୀ ଯେ ।
କରିଛୁ କରୀନ୍ଦ୍ରଗତି ଏ ପାଞ୍ଚ ସ୍ୱଭାବ ।
ରାମଚରିତ ଦେଖିଲେ କାମ ଚୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ ଯେ ।
ଏହିକାଳେ ଜାଲିକ ବୋଇଲା ନେଇ ବୁଜା ।
ନେଇ ବୁଜନ୍ତେ ବସିଲା ସେ ମାୟାସମାଜ ଯେ ।୧୯।
ଗୃହିଁ ଲୋମୋଦ୍‌ଗମ ଜନେ ଲୋମପାଦ ବୋଲେ ।
ଜରତୀ ରତାରେ ଋଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗ ଆସି ହେଲେ ଯେ ।

କୁହୁକ । ମୟ—ଦୈତ୍ୟ ଶିଳ୍ପୀ, ସେ ବଡ଼ ମାୟାବୀ । ଅଙ୍ଗନାସାରେ—ଏହି ସ୍ତ୍ରୀଶ୍ରେଷ୍ଠଠାରେ । ଅକଥନ—କହି ହେବ ନାହିଁ । ବାସବ—ଇନ୍ଦ୍ର । ରମ୍ଭା—ସ୍ୱର୍ଗବେଶ୍ୟା, ନୃତ୍ୟରେ ସୁନିପୁଣା । ଗାନରେ ସ୍ୱର ବୀଣାର ଆଳାପଠାରୁ ମଧୁର ।

୧୮ । ବିଦ୍ୟାରେ ତ ନାହିଁ ସରି—ବିଦ୍ୟାରେ ଆମ ସଙ୍ଗରେ କେହି ସମାନ ନାହିଁ । ଦଣ୍ଡଧାରୀ—ରାଜା । ଅବଶେଷ—ଶେଷ । ଅବରୋଧ ନାରୀ—ଅନ୍ତଃପୁର ସ୍ତ୍ରୀ । ଜଗତୀ ପ୍ରବେଶ—ନାଟ୍ୟ ମନ୍ଦିରରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ।

୧୯ । ବଢ଼ି ବଡ଼ଭି ମସ୍ତକ—ଅତ୍ୟୁଚ୍ଚ ଚନ୍ଦ୍ରଶାଳା ଉପରେ (କୋଠା ଉପର ଘରକୁ ବଡ଼ଭି ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଶାଳା କହନ୍ତି) କୁମାରୀ—ରାଜକନ୍ୟା, ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ସହଚରୀ—ସଖୀ । କରୀନ୍ଦ୍ର ଗତି—ଗଜଗମନା ରାଜକନ୍ୟା । ପଞ୍ଚ—ଭାବନା । ସ୍ୱଭାବ—ନିଜ ଭାବ । ମାୟା ସମାଜ—ମାୟା ଖେଳ ।

୨୦ । ଲୋମୋଦ୍‌ଗମେ—ରୋମ ଟାଙ୍କୁରିବାରେ । ଲୋମପାଦ—ଅଙ୍ଗ ଦେଶର ରାଜା; ଦଶରଥଙ୍କ ମିତ୍ର । ଅଙ୍ଗ ଦେଶରେ ଅନାବୃଷ୍ଟି ହେବାରୁ ସେ

ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟକୁ ମଣ୍ଡି ସୂର୍ପଣଖା ଦଣ୍ଡି ।
ଖର ଖର ଦୂଷଣ ତ୍ରିଶିର ଶିର ଖଣ୍ଡି ଯେ ।
ହେମସାରଙ୍ଗ ରଙ୍ଗରେ ଲଙ୍କା ଦଣ୍ଡଧାରୀ ।
ସୀତା ଶିତାଂଶୁମୁଖୀକି ଉଟଜରୁ ହରି ଯେ । ୨୪ ।
ମାର୍ଗରେ ବିନାଶି ଖଗ ଖଡ୍ଗ ପ୍ରହାରେ ।
ରହେ ଶୋକବତୀ ସୀତା ଅଶୋକ ବନରେ ।
ବାସେ ନ ଦେଖି ସୁମୁଖୀ ମହାଦୁଃଖୀ ରାମ ।
ବିଳାପ କଳାପ ମାପ କରିଣେ କେ କ୍ଷମ ।
ରକ୍ଷଦେଶଗମନ ସନ୍ଦେଶ ପକ୍ଷୀ କହି ।
କବନ୍ଧ ବନ୍ଧନେ ପଡ଼ି ତାହା ନାଶ ବହି ଯେ । ୨୫ ।
ଫଳଦାନେ ମୋକ୍ଷଫଳ ଲଭିଲା ଶବରୀ ।
କ୍ଷୀରପାନେ ବର-ବରଜରେ ବାଞ୍ଛା ପୂରି ଯେ ।

ବାହାରିଥିଲା । ସେ ଶାଢ଼ୀ ମହାଦେବ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଦେଇଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ପ୍ରୟାଗରେ ଯଜ୍ଞ କଲା ସମୟରେ ଏ ଶାଢ଼ୀ ଆଗ୍ନେୟ ଅଗ୍ନିଙ୍କୁ ଦେଇଥିଲେ ; ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତ୍ର—ଅଗସ୍ତି ଋଷି ରାମଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅସ୍ତ୍ର ଦେଇଥିଲେ—"ଅନେକ ପ୍ରଶଂସା ଯେ ଆନନ୍ଦେ କରନ୍ତି । ଶ୍ରୀରାମଙ୍କୁ ଅଗସ୍ତି ଧନୁଶର ଦିଅନ୍ତି । ହେ ରଘୁନାଥ ଶୁଣସି ମୋର ବାଣୀ । ପୂର୍ବେ ଏ ଧନୁ ଶସ୍ତ୍ର ବହନ୍ତି ଚକ୍ରପାଣି । ଏ ଧନୁଶର ଯେ ଯୁଗତ ତୋହର । ତୁମ୍ଭେ ନାରାୟଣ ମାନବ ଅବତାର । ଦୈତ୍ୟବଳ ନାଶ ଧନୁ ଶସ୍ତ୍ର ଧରି । ଏ ଧନୁ ଶସ୍ତ୍ର ଘେନ ଜାଣିଲ ଛନ୍ଦମୁରାରି । ମଣ୍ଡି—ଭୂଷିତ କରି । ସୂର୍ପଣଖା—ଲକ୍ଷ୍ମଣ ରାବଣଭଗିନୀ ସୂର୍ପଣଖାର ନାକ କାନ କାଟି ଦେଇଥିଲେ । ଖର—ଶୀଘ୍ର । ଖର ଦୂଷଣ ଓ ତ୍ରିଶିରା ଅସୁରମାନଙ୍କୁ ନାଶ କରି ହେମ ସାରଙ୍ଗ ରଙ୍ଗରେ—ସୁନା ହରିଣ ଲୀଳାରେ । ଲଙ୍କା ଦଣ୍ଡଧାରୀ—ଲଙ୍କାର ରାଜା ରାବଣ । ସୀତା ସୁମୁଖୀଙ୍କ—ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖୀ । ଉଟଜରୁ—ପର୍ଣ୍ଣକୁଟୀରରୁ ।

୨୫ । ମାର୍ଗରେ...ପ୍ରହାରେ—ଜଟାୟୁଙ୍କୁ ରାବଣ ଖଡ୍ଗରେ ପ୍ରହାର କଲା । ଜଟାୟୁ ସୀତାଙ୍କୁ ରାବଣହାତରୁ ରକ୍ଷା କରି ପରାସ୍ତ ହୋଇ ମୃତତୁଲ୍ୟ ହୋଇ ପଡ଼ି ରହିଥିଲା । ବିଳାପ କଳାପ—କ୍ରନ୍ଦନ ସବୁ । ରକ୍ଷଦେଶ ଗମନ ସନ୍ଦେଶ ପକ୍ଷୀ କହି—ଲଙ୍କାକୁ ଯିବା କଥା ଜଟାୟୁ କହିଲା । ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟରେ କବନ୍ଧ ରାମ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ ଗିଳିବାକୁ ବସିବା ସମୟରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ତା ବାହୁ ଦୁଇଟି କାଟି ଦେଇଥିଲେ ।

୨୬ । ଶବରୀଠାରୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଆମ୍ବଫଳ ଖାଇଥିଲେ । ଶବରୀ ଆମ୍ବ ଚାଖି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଖାଇବାକୁ ଦେଉଥିଲା । ଗୋଟିଏ ଆମ୍ବ ଦେହରେ ଶବରୀର

କାମ କାମନାକୁ ମୂଳ ଶତ୍ରେ ଜନ୍ମାଇଲେ ।
ପମ୍ପାସରେ କୋକଶୋକକାରକ ହୋଇଲେ ଯେ ।
ମିତ୍ରବଂଶୀ ମିତ୍ର ବସି ମିତ୍ରପୁତ୍ର ସଙ୍ଗେ ।
ଭେଦ ଶାଳ ଦୁନ୍ଦୁଭିଅସ୍ଥିକ ଗୃଳେ ରଙ୍ଗେ ଯେ । ୨୨ ।

ଦନ୍ତକ୍ଷତ ନ ଥିବାରୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସେ ଆମ୍ବ ଖାଇ ନ ଥିଲେ । ଶବରୀର ଭକ୍ତି ଓ ସ୍ନେହ ଦର୍ଶନରେ ତାକୁ ମୁକ୍ତି ଦେଇଥିଲେ । କ୍ଷୀରପାନେ... ପୁର—ଗୋପାଳମାନେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ବିନା ଅର୍ଥରେ ଦୁଗ୍ଧ ନ ଦେବାରୁ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ଉକ୍ତିରେ ଦୁଗ୍ଧ ସବୁ ରକ୍ତାକାର ଧାରଣ କଲା । ତା ପରେ ବୃଦ୍ଧ ଗୋପାଳ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାରୁ ଧେନୁମାନେ ଦୁଗ୍ଧ ଦେଲେ ଓ ରାମ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସୀତା ଦୁଗ୍ଧ ପାନ କଲେ । ବୃଦ୍ଧ ଗୋପାଳ ପୁତ୍ରବର ମାଗିବାରୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କହିଲେ ଇହ ଜନ୍ମରେ ତୋର ପୁଅ ହେବ ନାହିଁ । ଦ୍ୱାପରରେ ମୁଁ ତୋର ପୁଅ ହୋଇ ଜନ୍ମ ହେବ । କାମ କାମନାକୁ... ଜନ୍ମାଇଲେ—ଉଗ୍ରତପାଦି ଋଷିମାନେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରୂପ ଦର୍ଶନରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତାଙ୍କ ଅଙ୍ଗସଙ୍ଗ ଲାଭ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିବାରୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କହିଲେ ଦ୍ୱାପରରେ ତୁମ୍ଭେମାନେ ଗୋପୀରୂପରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରି ମୋ ସଙ୍ଗେ ରମଣ କରିବ । "ତହିଁ ତପ କରନ୍ତି ଅନେକ ତପିଜନ । ଦେଖି ନମସ୍କାର କରନ୍ତି ରଘୁନାନ । ଧନ୍ୟ ତୁ ଶ୍ରୀରାମ ଧନ୍ୟ ତୋର ରୂପ । ଏ ତୋତେ ରମଣୀ ଯେ କରେ ବଇଭୋଗ । ଆମ୍ଭେ ଯେବେ ରମଣୀ ହୋଇ ଜନ୍ମି ଥାନ୍ତୁ । ଏ ରଘୁନାଥଙ୍କୁ ରମଣ ରସ ଦ୍ୟନ୍ତୁ । ପମ୍ପା. .ହୋଇଲେ —ପମ୍ପାସରୋବରରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସୀତା ବିରହରେ ବାତୁଳ ହୋଇ ଚକ୍ରବାକ ଓ ଚକ୍ରବାକୀକୁ ସୀତାଙ୍କ ବାର୍ତ୍ତା ପଚାରିବାରୁ ସେ ରାଗି ରାମଙ୍କୁ ଭର୍ତ୍ସନା କଲେ । ତହୁଁ ରାମ ତାଙ୍କର ଚିରବିୟୋଗ ଘଟିବ ବୋଲି ଅଭିଶାପ ଦେଲେ । ପରେ ସେ ଅନୁନୟ ବିନୟ କରିବାରୁ ତାଙ୍କୁ କହିଲେ, ତୁମ୍ଭର ରାତ୍ରିରେ ବିଚ୍ଛେଦ ହେବ; କିନ୍ତୁ ଦିବସରେ ମିଳନ ହେବ । କୋକ—ଚକ୍ରବାକ । ଶୋକକାରକ—ଦୁଃଖ ପ୍ରଦାନକାରୀ । ମିତ୍ରବଂଶୀ—ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶଜାତ ରାମଚନ୍ଦ୍ର । ମିତ୍ରପୁତ୍ର—ସୂର୍ଯ୍ୟପୁତ୍ର ସୁଗ୍ରୀବ ସଙ୍ଗେ ମିତ୍ର ହୋଇ ସୁଗ୍ରୀବ ରାମଙ୍କ ଶକ୍ତି ପରୀକ୍ଷା ଛଳରେ କହିଲେ ଯେ ଏହି ସପ୍ତଶାଳ ଯେବେ ଶରରେ ଭେଦ କରିଦେବେ, ତେବେ ବାଳୀ ମରିବ । ତାର ଜୀବନ ଏହି ଶାଳମାନଙ୍କରେ ଅଛି । ବାଳୀ ଛଅଗୋଟି ଶାଳ ମାତ୍ର ଭେଦ କରି ପାରିଥିଲା, ସପ୍ତଶାଳ ଭେଦ କରିଥିଲେ ସେ ଅମର ହୋଇଥାନ୍ତା । ରାମ ସେହି ସପ୍ତ

ଶାଖାମୃଗରାଜ ମୃଗରାଜକୋଟିବଳ ।
ଶର ଶରଭରେ କଲେ ବିନାଶ ଚପଳ ଯେ ।
ମାଲ୍ୟବନ୍ତ-ଧରଣୀଧରରେ ପୁର ରଞ୍ଚି ।
ରଘୁବୀର ବିରହେ ବରଷାକାଳ ବଞ୍ଚି ଯେ ।

ଶାଲବୃକ୍ଷମାନଙ୍କୁ ଶରଦ୍ୱାରା ଭେଦ କରିଥିଲେ । ଦୁନ୍ଦୁଭି ଅସୁର—ମୟ ଦୈତ୍ୟର ସାନ ଭାଇ । ମୟ ଦୈତ୍ୟ ବାଳୀଦ୍ୱାରା ପରାସ୍ତ ହୋଇ ନିଜର ପାତାଳପୁରକୁ ଯାଇ ଶୋକ କରନ୍ତେ ତାହାର ସାନଭାଇ ଦୁନ୍ଦୁଭି ବାଳୀସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧ କଲା ଓ ବାଳୀଦ୍ୱାରା ହତ ହେଲା । ତାହାର ମୃତ ଶରୀର ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ପଡ଼ିଥିଲା ତାହାର ହାଡ଼ ପର୍ବତ ସମାନ "ଏ ଯେ ଦିଶୁଅଛି ଦୁନ୍ଦୁଭିର ହାଡ଼ । ପର୍ବତ ସମାନକୁ ଆସେ ସେହୁ ବଡ଼ । ଏହା ଯେବେ ଯୁଣେ ଗୋଡ଼େ ଫିଙ୍ଗି ନ ଥାଇ । ସେବେ ସେ ବାଳୀକି ବଧ କରି ପାରଇ ।" ବା: ରା । କବନ୍ଧ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଜଣେ ଦେବତା ଥିଲା—ସେ ଇନ୍ଦ୍ରକୁ ଭୟ ଦେଖାଇବାରୁ ସେ ତାକୁ ଅଭିଶାପ ଦେଲେ ଓ ସେ ଦୈତ୍ୟଶରୀର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା । "ସୁରପତିଙ୍କ ଯେ ମୁଁ ଭୟ କରାଇଲି । ଶରୀର ବିକାଶି ମୁଁ ନୟନେ ତରାଟିଲି । ଶକ୍ରରାୟେ ମୋତେ କୋପେଣ ଶାପ ଦେଲା । ଦଇତ ଶରୀର ଧରସି ବୋଇଲା । ତହୁଁ ପଳାଇଲି ମୁଁ ମନେ ଭୟ କରି । କୋପେଣ ଇନ୍ଦ୍ର ମୋତେ ବଧାୟେକ ମାରି । ଯହୁଁ ବାସବ ମୋତେ ବାଧାଏ ମାଇଲା । ପାଦ ଜଙ୍ଘ ମୋର ପେଟରେ ପଶିଲା । ଶିର ପଶିଲା ମୋ ହୃଦୟ ଭିତରେ । ଭାଗ୍ୟେଣ ଜୀବନ ମୋର ରହିଲା ହୃଦରେ । ଏତେ ବୋଲି ବାମ ପାଦ ମାଇଲେକ ତହିଁ । ହାଡ଼ର ସନ୍ଧିରେ ବଡ଼ ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠି ଚୁମ୍ବଇ । ଇଷିତ ପ୍ରକାରେଣ ତାହାକୁ ଛାଟି ଦେଲେ । ଶୁଖିଲା ପତ୍ର ବି ଗଗନେ ଉଡ଼ିଲେ ।

୨୨ । ଶାଖାମୃଗରାଜ—ଶାଖାମୃଗ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ବାନରରାଜ—ବାଳୀ । ମୃଗରାଜ କୋଟିବଳ—ସିଂହକୋଟି ବଳ; କୋଟିଏ ସିଂହର ବଳ; ଅଦ୍ଭୁତ ବଳଶାଳୀ । ଶର ଶରଭରେ— ଶରରୂପ ଶରଭଦ୍ୱାରା; ଶରଭ— ଅଷ୍ଟାପଦ ମୃଗବିଶେଷ, ପୌରାଣିକ ପଶୁ ବିଶେଷ—ତାହାର ଆଠ ଗୋଡ଼, ସେ ସିଂହଠାରୁ ବଳବାନ୍, ସିଂହକୁ ସେ ଅକ୍ଲେଶରେ ନାଶ କରେ । ଅଷ୍ଟପାଦ—ଶରଭ ସିଂହଘାତୀ—ମହାଭାରତ । ଚପଳ—ଶୀଘ୍ର । ଧରଣୀଧର—ପର୍ବତ । ରଞ୍ଚି—କଟାଇ । ରଘୁବୀର...ବେଇ— ବର୍ଷାକାଳରେ ରାମ ମାଲ୍ୟବନ୍ତରେ ସୀତା ବିରହରେ କାତର ହୋଇ ପାଗଳଙ୍କ ପରି ବୁଲିଲେ ଏବଂ ସୀତାଙ୍କ ବାର୍ତ୍ତା ପର୍ବତ, ବୃକ୍ଷ ଓ ପଶୁ ପକ୍ଷୀଙ୍କୁ ପଚାରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସୀତାଙ୍କୁ ରାବଣ ହରାଇ ଲଙ୍କା

କୁକ୍କୁଟକୁ ମୁକୁଟ ସେ ଚିତ୍ରକୂଟେ ଦେଇ ।
ଲଭି ବଲ୍ଲଭୀ ଉଦନ୍ତ ଦୂତ ପଠିଅଇ ଯେ । ୨୭ ।

ଜଳେ ସେତୁ କଲେ ଶିଳେ ନଳେ ଦେଇ ଯଶ ।
ଲଙ୍କା ବେଢ଼ି ଶଙ୍କା କରାଇଲେ ଦୈତ୍ୟବଂଶ ଯେ ।
ବପଧରପାଶ-ହାସ ନାଶ କଲା ବୀଶ ।
ଅନୀକିନୀ ଅନେକ ହୋଇଲେ ରଣେ ନାଶ ଯେ ।

ନେଇଯିବା ବପୁ କୁକ୍କୁଟ କହିଲା, କାରଣ ସେ ବେଦନ କରି ସୀତାଙ୍କ ନିକଟର ବପୁ କହୁଥିବା ଶୁଣିଥିଲା । ଏ ସମ୍ବାଦ କୁକ୍କୁଟଠାରୁ ପାଇ ରାମ ତାକୁ ବର ଦେଲେ । "ତୁ ସେ ମହାତ୍ମା ହୋ ଅଟୁ ଉପକାରୀ । ସତୀର କାରତା ମୋ ହୃଦରେ ଅଛୁ ଧରି । ସେ ଦେନି ବର ତୋତେ ଦେବଇଁ ଆଜ ମୁହିଁ । ଯେତେ ସମସ୍ତେକ ଥିବୁ ତୁହି ଭୁଇଁ । ଶିରରେ ମୁକୁଟ ତୋ ଥିବ ସପ୍ତଶାଖା । ଜାଣି ପଶ୍ଚାନ୍ତର ସେ ଅରୁଣର ରେଖା । ଚିତ୍ରକୂଟେ—ପର୍ବତଶୃଙ୍ଗରେ । ବଲ୍ଲଭୀ—ସ୍ୱପ୍ରିୟା ସୀତାଙ୍କର । ଉଦନ୍ତ—ଖବର ।

୨୮ । ଜଳେ—ସମୁଦ୍ର ଜଳରେ । "ନଳ ସେନାପତି ବିଶ୍ୱକର୍ମା ସୁତ । ବନ୍ଧର ବିଧାନ ସେ ଜାଣଇ ବହୁତ । ସେ ପିଲାଦିନେ ଋଷିଙ୍କ ଯଜ୍ଞ ପଦାର୍ଥ ଓ ସୁଡା ଧୋତି ପୀଢ଼ା ସବୁ ନେଇ ପାଣିରେ ପକାଇ ଦିଏ । ଋଷିମାନେ ପିଲାକୁ ଶାପ ନ ଦେଇ କହିଲେ, ଯାହା ଏ ପାଣିରେ ପକାଇବ, ତାହା ନ ବୁଡ଼ି ଭାସିବ । "ଶୁଣିଣ ମୁନିମାନେ ବୋଇଲେ ଆରେ ବାଇ । ଆମ୍ଭର ଆଏବରେ କେବେହେଁ ନାଶ ଯାଇ । ଆଜହୁଁ ଯେତେକ ତୁ ପକାଇବୁ ଜଳ । ନ ବୁଡ଼ି ରହିବ ସେ ଜଳର ଉପର ।" ଜ: ରା: । ଶଙ୍କା—ଭୟ । ଦୈତ୍ୟବଂଶ—ଅସୁରମାନଙ୍କୁ । ବପଧର ପାଶହାସ—ଇନ୍ଦ୍ରଜିତ ନାଗପାଶ ବନ୍ଧନରେ ରାମ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ ବନ୍ଧନ କରିଥିଲେ—ସେ ନାଗପାଶ ଭୟ । ବୀଶ—'ବି'—ପକ୍ଷୀ ତାଙ୍କର ଈଶ—ପ୍ରଭୁ—ଗରୁଡ଼ । ଗରୁଡ଼କୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସ୍ମରଣ କରିବାରେ ସେ ରଣସ୍ଥଳୀରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତେ ସର୍ପମାନେ ଭୟରେ ପଳାଇଲେ ଓ ରାମ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଉକ୍ତ ପାଶରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲେ । ଅନୀକିନୀ—ସୈନ୍ୟଦଳ । ଅକ୍ଷୌହିଣୀର ଏକଦଶମାଂଶ ସୈନ୍ୟ । ୨୧୮୭ ରଥ, ୨୧୮୭ ହସ୍ତୀ; ୬୫୬୧ ଅଶ୍ୱ, ୧୦୯୩୫ ପଦାତିରେ ଅନୀକିନୀ ସୈନ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ଘଟକର୍ଣ୍ଣ—କୁମ୍ଭକର୍ଣ୍ଣ, ରାବଣର ଭାଇ । ଘଟତ୍ୟାଗ—ଶରୀର ଛାଡ଼ିବା, ମୃତ୍ୟୁ । ଅତିକାୟ—ରାବଣର ପୁତ୍ର । ଲକ୍ଷ୍ମଣ ତାକୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ମାରିଥିଲେ ।

ଘଟକର୍ଣ୍ଣ ଘଟତ୍ୟାଗ ଅତିକାୟ କ୍ଷୟ ।
ସୁରହୃତ୍‌ଜିତ ହତ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତ୍ର ଉଦୟ ଯେ । ୨୮ ।

ହନୂମାନ ଗନ୍ଧମାଦନଗମନଲୀଳା ।
ଭରତ ଉଦନ୍ତ ପ୍ରାପ୍ତ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଜୀଇଲା ଯେ ।
ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ନରେନ୍ଦ୍ର ଶର ସର୍ପ ନେଇ ।
ଲଙ୍କପତି ଅଙ୍କପେଟି ଭିତରେ ପୁରାଇ ଯେ ।

ଅଭୀଷଣ ବିଭୀଷଣ ଅଭିଷେକ କରି ।
ବଇଦେହୀ ଦହି ଅନଳରେ ହେମ ପରି ଯେ । ୨୯ ।

କ୍ଷୟ—ମୃତ୍ୟୁ । ସୁରହୃତଜିତ ହତ—ଇନ୍ଦ୍ରଜିତର ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନାଶ । ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତ୍ର ଉଦୟ—ବ୍ରହ୍ମା ଶକତି ବା ବ୍ରହ୍ମ ଅସ୍ତ୍ର ରାବଣ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ପ୍ରତି ପେଷିଥିଲା । ଯାହା ଘାତରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ପ୍ରାଣ ନଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା ।

୨୯ । କପିକୁଳ ବୈଦ୍ୟ ସୁଷେଣଙ୍କ ଆଦେଶରେ ହନୁମାନ ଗନ୍ଧମାଦନ ପର୍ବତର ଶୃଙ୍ଗକୁ ବିଶଲ୍ୟକରଣୀ ସହିତ ଆଣିବା । ଭରତ ଉଦନ୍ତ ପ୍ରାପ୍ତ—ହନୁମାନ ଗନ୍ଧମାଦନକୁ ନେଇ ଆକାଶରେ ଆସିବା ସମୟରେ ଭରତ ତାକୁ ବାଟୁଳି ମାରିଥିଲେ । ସେଥିରେ ହନୂମାନର ମୋହ ହେବା ଏବଂ ଭରତଙ୍କ ସହିତ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ଶକ୍ତିଭେଦ ଓ ତଥା ରାମ ସୀତାଙ୍କ ବିଷୟ କଥୋପକଥନ । ଉଦନ୍ତ ପ୍ରାପ୍ତ—ଖବର ପାଇବା । ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଜୀଇଲା—ଗନ୍ଧମାଦନ ପର୍ବତସ୍ଥିତ ବିଶଲ୍ୟକରଣୀ ସୁଷେଣ ଆଣି ଜାମ୍ବୁବାନକୁ ଦେବା ବିଭୀଷଣର ଭଉଣୀ ଏକସ୍ତ୍ରୀ ବିଶଲ୍ୟକରଣୀକୁ ସ୍ୱର୍ଗର ପଞ୍ଚରତ୍ନ ମଣିଶିଳାରେ ବାଟିଲା । ତାକୁ ନେଇ କ୍ଷତସ୍ଥାନରେ ଲିପାଗଲା । ମୃତ୍ୟୁ-ସଞ୍ଜୀବନୀ ମନ୍ତ୍ର ନ୍ୟାସ କରାଯିବାରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ପୁନର୍ଜୀବନ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ । ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ନରେନ୍ଦ୍ର—ରାମଚନ୍ଦ୍ର ହେଲେ ବିଷବୈଦ୍ୟ, ସାପୁଆକେଳା (ନରେନ୍ଦ୍ର, ବିଷବୈଦ୍ୟ, ସାପୁଆକେଳା) ସାପୁଆ କେଳା ଯେପରି ସାପକୁ ନେଇ ପେଡ଼ିରେ ପୂରାଏ ସେହିପରି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅଗସ୍ତି ପ୍ରଦତ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତ୍ର ଲଙ୍କପତି ଅଙ୍କ—ଉଦରରେ ପ୍ରବେଶ କରାଇଲେ । ରାବଣକୁ ମାରିଲେ । ଅଭୀଷଣ—ଶାନ୍ତ । ବୈଦେହୀ—ସୀତା । ଦହି—ପୋଡ଼ି । ଅନଳରେ—ନିଆଁରେ । ହେମ ପରି—ସୁନା ପରି । ସୀତାଙ୍କ ଅଗ୍ନିପରୀକ୍ଷା ହୋଇଥିଲା ।

ପୁଷ୍କରରେ ପୁଷ୍କରେ ସବଳେ କଲେ ଗତି ।
ଯୋଦ୍ଧାବର ଅଯୋଧ୍ୟାରେ ହୋଇଲେ ନୃପତି ଯେ ।
ଦେଖାଇଁ ଦେଖାଇଁ ଅଭିଷେକ ମହୋତ୍ସବ ।
ଚନ୍ଦ୍ରଆନନୀକି ଦେଖାଇଲା ଆନ ଭାବ ଯେ ।
କର୍ଣ୍ଣାଟରାଜନନ୍ଦନ ରାମ ଆଗେ ଉଭା ।
ବିଶ୍ୱମ୍ଭର ଆଗେ ବିଶ୍ୱକେତୁ ଯଥା ଶୋଭା ଯେ । ୩୦ ।
କୁମାରୀକି ଶୁଭୁଛି ଏମନ୍ତ ଜଣାଉଛି ।
ଆନ ବରେ ମୋର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ କିଛି ଯେ ।
ହେ ରାମ ଶ୍ୟାମ ସୁନ୍ଦର ଅଛ ଦୟା କର ।
ସୁଗ୍ରୀବକୁ ତାକୁ ବିଭୀଷଣେ ମନ୍ଦୋଦରୀ ଯେ ।
ଲାବଣ୍ୟବତୀ ଯୁବତୀ-ଶିରୋମଣି ମୋର ।
ମନୋହାରୀ ହୋଇବ ଏମନ୍ତ କୃପା କର ତହିଁ । ୩୧ ।
ସେ ନବୀନା ବିନା ଅନେ ନ ରସେ ମୋ ମନ ।
ଦହନ କରୁଛି ମୋତେ ମଦନଦହନ ହେ ।
ପ୍ରଭୁ ତୁମ୍ଭେ ବିରହ ବିପଦ ଅନୁଭବୀ ।
ନ ଦେଲେ ଆଜ କାହା ଆଗେ ଜଣାଇବି ଯେ ।
କରୁଣାଲୋକନେ ରାମ ଅସ୍ତୁ ବାଣୀ ଭାଷି ।
ଦେଖି ଶୁଣି ଏମନ୍ତ ସେ କସ୍ତୁରୀସୁବାସୀ ଯେ । ୩୨ ।
ଅଳୀକି ଦେଖାଇ ଦେଲା ଅଙ୍ଗୁଳି ଦେଖାଇ ।
ସ୍ୱପନ ସମ୍ପତ୍ତି ଦାତା ପୁରୁଷ ମୋ ଏହି ଯେ ।

---

୩୦ । ପୁଷ୍କରେ—ଆକାଶରେ । ସବଳେ—ସୈନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ । ଚନ୍ଦ୍ରଆନନୀକି—ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ । ବିଶ୍ୱମ୍ଭର—ବିଷ୍ଣୁ । ବିଶ୍ୱକେତୁ—କନ୍ଦର୍ପ । ଏଣେ ରାମାୟଣରୁ ତେଣେ କୁହୁକରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁକୁ ଦେଖାଉଛି । ୩୧ । ବରେ—ସ୍ୱାମୀରେ । ଯୁବତୀ ଶିରୋମଣି—ସ୍ତ୍ରୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠା । ମନୋହାରୀ—ମନହରଣକାରୀ ।

୩୨ । ନବୀନା—ନୂତନା ସ୍ତ୍ରୀ । ଦହନ କରୁଛି—ପୋଡ଼ୁଛି । ମଦନଦହନ—କାମାଗ୍ନି । ବିରହ ବିପଦ—ବିରହ ଦୁଃଖ । ଅନୁଭବୀ—ଭୋଗୀ । କରୁଣାଲୋକନେ—ଦୟାପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟିରେ । କସ୍ତୁରୀସୁବାସୀ—କସ୍ତୁରୀର ସୁଗନ୍ଧ ପରି ଶରୀରର ଗନ୍ଧ ଯାହାର ଲାବଣ୍ୟବତୀ ।

୩୩ । ଅଳୀକି—ସଖୀକି । ସ୍ୱପନ ସମ୍ପତ୍ତି ଦାତା—ସ୍ୱପ୍ନର ଧନ ଦାନକାରୀ ମୋ ପ୍ରାଣପ୍ରିୟ । ସୁନ୍ଦର ସୃଷ୍ଟି ପୁରନ୍ଦର—ସୁନ୍ଦର ଜଗତରେ ଇନ୍ଦ୍ର, ସୁନ୍ଦର-

ସଖୀ ବୋଇଲା ସୁନ୍ଦର ସୃଷ୍ଟି-ପୁରନ୍ଦର ।
ଏଥର ଅଇଲେ ପାଶେ ଏ ଉପାୟ କର ଯେ ।
ଉଦ୍ଧତକୁ ବଗୁର ନ କର କମ୍ବୁକଣ୍ଠୀ ।
ଭେଟୁଁ ଦେବୁ ଅଞ୍ଚଳେ ଅଞ୍ଚଳେ ଦୃଢ଼ ଗଣ୍ଠି ଯେ । ୩୩ ।
ବାହୁବନ୍ଧନେ ବାନ୍ଧବୁ ଅତି ଯତ୍ନ କରି ।
ଯାଇ ନ ପାରିବ ଶେଷ ହୋଇଲେ ଶର୍ବରୀ ଗୋ ।
ରତିଭୋଗ ଯାଏ ଯେବେ ସହିବ ଦଇବ ।
ସେ ପ୍ରେମବନ୍ଧୁରେ ବାନ୍ଧ ହୋଇଣ ରହିବ ଗୋ ।
ଯେଉଁ ରତିରସ ବଶ କରଇ ବ୍ରହ୍ମାକୁ ।
ଅଧିକ କି ରଚିବାର ପୁରୁଷ ଭ୍ରମକୁ ଗୋ । ୩୪ ।
ସଜନୀଏ ମଧୁର ବଚନ କହୁଁ କହୁଁ
ଜଗତୀ ପ୍ରବେଶ ସେ ସୁନ୍ଦର ଗୃହୁଁ ଗୃହୁଁ ଯେ ।
କୁମାରୀ ବଗୁରେ ସ୍ୱପ୍ନସଙ୍ଗ ଦିନ ଜାଣୀ ।
ସେହି ଶୁଭ ଯୋଗ ଯେଣୁ ବାହୁଡ଼ି କି ଅସି ଯେ ।
ଏମନ୍ତେ ସେ ରସିକ ପ୍ରକାଶେ ବଚନକୁ ।
କିଣିଲୁ ଧନ ଜୀବନ ମନ ଲୋଚନକୁ ଗୋ । ୩୫ ।
ମଧୁ ବିନା ମଧୁପର ଆନ ଗତି ନାହିଁ ।
ବିଧୁ ବିନା ଆନେ କି କୁମୁଦ ପ୍ରକାଶଇ ଗୋ ।
ବନ୍ଧୁ ବିନା ଆନ ଗତି ନାହିଁ ମୋ ଜଗତେ ।
ଆନକୁ ନ ବର ଏକା ବରିବୁ ତୁ ମୋତେ ଗୋ ।
ଏତିକି ମାଗୁଣି ଗୋ କେତକୀବରନାକୁ
ସେ କୁମର କହୁ ଏ ବିନୟ ରଚନାକୁ ଯେ । ୩୬ ।

ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଉଦ୍ଧତକୁ—ଧୃଷ୍ଟତାକୁ । କମ୍ବୁକଣ୍ଠୀ—ଶଙ୍ଖ ସଦୃଶ କଣ୍ଠ ଯାହାର ସେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ । ଅଞ୍ଚଳ—କାନି । ୩୪ । ଶର୍ବରୀ—ରାତ୍ରି । ଯେ ରତିରସ ବ୍ରହ୍ମାକୁ ବଶ କରେ, ସାମାନ୍ୟ ନରର ଭ୍ରମ ଜନ୍ମାଇବା କେତେ କଥା ।

୩୬ । ମଧୁ—ମହୁ । ମଧୁପ—ଭ୍ରମର । ବିଧୁ—ଚନ୍ଦ୍ର । କେତକୀବରନାକୁ —ଗୋରୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ ।

ହଳାହଳ ପାନେ ପ୍ରାଣରକ୍ଷା ବାଞ୍ଛା କରୁ ।
ସନ୍ନିପାତକୁ ସେ ହତ ହୁଏ ସିନା ଗ୍ଭରୁ ଗୋ ।
ତେଜ ରୋଗ ଜନମିଲେ ଅଉ ରକ୍ଷା କାହିଁ ।
ଚତୁର୍ଗ୍ଭର ଏତେକ ବବେକ ହେଉ ନାହିଁ ଗୋ ।
ଏହୁ ବଡ଼ ଭୟୁ ତା ନିଗୂଢ଼ ହୋଇକର ।
ପଳାଇଲା ପ୍ରାଣକୁ ରଖିଲା ବଳେ ଧର ଯେ । ୪୧ ।
ନଷ୍ଟ ଯାଇ କେତେଦନେ କର୍ଣ୍ଣାଟେ ପ୍ରବେଶ ।
କୁମାରକୁ କହିଲା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ କନ୍ୟା ବଶ ଯେ ।
ନାମ ଦେଶ ପଗ୍ଭରଲେ ତାହିଁ ପ୍ରକାଶିଲା ।
କୁମାର ବଗ୍ଭରେ ମୋର ସୁକୃତ ଦଶିଲା ଯେ ।
ଅଘକରୀନ୍ଦ୍ର-ପାରନ୍ଦ୍ର ଅଯୋଧ୍ୟା ନରେନ୍ଦ୍ର ।
ଗ୍ଭର ଛାନ୍ଦ ଶେଷ କଲା ଭଞ୍ଜ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଯେ । ୪୨ ।

ଷୋଡ଼ଶ ଛାନ୍ଦ

(ଚନ୍ଦ୍ରଭାନୁର ମିତ୍ର ଆଗରେ ଲବଣ୍ୟବତୀ ରୂପ କଥନ)

ରାଗ—ଗୁଜ୍ଜରୀ । ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ସ୍ୱୟମ୍ବର ବାଣୀ ବା ଭାଗବତ ବାଣୀ ।

ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲିକ ମୁଖୁଁ ଶୁଣି । ବଶ ହେବାରୁ ପୃଥୁଶ୍ରୋଣୀ ।
ଚତୋଇ ଶୋଭା ଅନୁରାଗ । କହୁ ପ୍ରକାଶେ ମିତ୍ର ଆଗ । ୧ ।

---

୪୧ । ହଳାହଳ—ବଷ । ବଷ ସନ୍ନିପାତରେ ହତ କରେ, ଅନ୍ୟଥା ନୁହେଁ । ବବେକ—ବଗ୍ଭର । ନିଗୂଢ଼—ଗୁପ୍ତ ।

୪୨ । ସୁକୃତ—ପୁଣ୍ୟ । ଅଘକରୀନ୍ଦ୍ର—ପାପ ହେଲା ହସ୍ତୀଶ୍ରେଷ୍ଠ । ପାରୀନ୍ଦ୍ର—ସିଂହ ହେଲେ ଅଯୋଧ୍ୟା ନରେନ୍ଦ୍ର—ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ମୋର ପାପ ନାଶ କରନ୍ତୁ ଏହା କବ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ ।

---

୧ । ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲିକ—କୁହୁକବଦ୍ୟା, ବାଜିଗର । ପୃଥୁଶ୍ରୋଣୀ—ବଶାଳ ନିତମ୍ବବତୀ; ସୁନ୍ଦରୀ । ଚତୋଇ—ମନେ ପକାଇ । ଶୋଭା—ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ । ଅନୁରାଗ—ସ୍ନେହ । ପ୍ରକାଶେ—କହେ ।

ହା ହା ସେ ନରେନ୍ଦ୍ର-କୁମାରୀ । ଅବନୀଶିରୀ ସୁକୁମାରୀ ।
ପଲ୍ୟଙ୍କ ଅଙ୍କେ ଶୋଇଥିଲା । ସୁକୃତଦୂତୀ ଭେଟାଇଲା ।୨।
ସଂସାରେ ଯେତେ ସୃଷ୍ଟି ଅଛି । ତାଠାରେ ପୁଷ୍ଟି ସେ ହୋଇଛି ।
ଏଣୁ ଜଗତଜୟୀ ରୂପ । ପୁଣି କନ୍ଦର୍ପ ରସକୂପ ।୩।
ତହିଁ ନୟନ ମୀନ ପଡ଼ି । କି ଚଳ ରହିବାର ବୁଡ଼ି ।
ଆଗ ପଛକୁ ସମ ଶୋଭା । ଶୋଭାବୃନ୍ଦରେ ହେମପ୍ରଭା ।୪।
ପ୍ରଭାମାନଙ୍କ ନିଜ ଧାମ । ଅନ୍ୟୋଽନ୍ୟ ନାମରୂପ ସମ ।
ସମ ନୋହିଲେ ଅଛି କାହିଁ । ମୁକୁର ଦେଖାକାଲେ ଦୁଇ ।୫।
ଅଲଙ୍କାରକୁ ଅଲଙ୍କାର । ନିଶ୍ଚୟ ସେହି ଶରୀରବର ।
ଭାବାଦି ଯେତେ ଅଲଙ୍କାର । ସେମାନେ ଅଲଙ୍କାର ତାର ।୬।

୨। ନରେନ୍ଦ୍ରକୁମାରୀ—ରାଜକନ୍ୟା । ଅବନୀଶିରୀ—ସଂସାରର ଶୋଭାରୂପିଣୀ । ସୁକୁମାରୀ—କୋମଳାଙ୍ଗୀ । ପଲ୍ୟଙ୍କଅଙ୍କେ—ପଲଙ୍କରେ । ସୁକୃତଦୂତୀ—ତାର ପୁଣ୍ୟ ହେଲା ଦୂତୀ ।

୩। ପୁଷ୍ଟି—ପୋଷକତା । ଅତି ସୁନ୍ଦର ଅନ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିମାନଙ୍କର ଗର୍ବର କାରଣ ହୋଇଅଛି ଆଦର୍ଶଭୂତ ହେତୁ । ଜଗତଜୟୀ ରୂପ—ତାର ସୁନ୍ଦର ରୂପ ଜଗତକୁ ଜିଣିଛି । କନ୍ଦର୍ପରସକୂପ—ଶୃଙ୍ଗାରରସର ଭଣ୍ଡାର ।

୪। ନୟନମୀନ—ଆଖିରୂପ ମାଛ । ଚଳ—ଅସ୍ଥିର । ରହିବାର ବୁଡ଼ି—ସୁଖରେ ମଗ୍ନ ହେଉଛି, ବାହାରୁ ନାହିଁ । ଆଗ...ଶୋଭା—ଶରୀରରେ କୌଣସି ଅଙ୍ଗରେ ଶୋଭାର ହାନି ନାହିଁ । ଶୋଭା.....ପ୍ରଭା—ପ୍ରଭା ହେଉଛି ଦେବତା ବା ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ଶରୀରର ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳ । ଏ ହେଉଛି ସମସ୍ତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୟ ପ୍ରଭାମଣ୍ଡଳ ।

୫। କେବଳ କାନ୍ତିର ମଣ୍ଡଳ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ କାନ୍ତିର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ । ଅନ୍ୟୋଽନ୍ୟ.....ସମ—ଅନ୍ୟତ୍ର ରୂପଠାରୁ ନାମର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଥାଏ । ଏଠାରେ ନାମ ଯାହା, ରୂପ ମଧ୍ୟ ତାହା ଅତଏବ ଏକ । ସମ.....ଦୁଇ—ଯେବେ ହୁଅ ତେବେ ଦର୍ପଣରେ ଦେଖିଲା ବେଳେ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ନାହିଁ ।

୬। ଅଲଙ୍କାର.....ଶରୀରବର—ତାର ଶୋଭାକୁ ଅଲଙ୍କାର ବଢ଼ାଉ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ତାର ଶରୀରରେ ଅଲଙ୍କାର ଥିବାରୁ ଅଲଙ୍କାରର ଶୋଭା ବଢ଼ୁଛି, ଏହା ସତ୍ୟ । ଆଭରଣସ୍ୟାଭରଣଂ ବିଭୂଷିତସ୍ୟ ବିଭୂଷଣଂ—ବିକ୍ରମୋର୍ବଶୀ । ଭାବାଦି.....ତାର—ଯୌବନରେ ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ଦେଖାଯିବା ଅଷ୍ଟାବିଂଶ ଅଲଙ୍କାର । ଭାବ, ହାବ, ହେଳା, ଶୋଭା, କାନ୍ତି, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ସେ ନାରୀର ଶୋଭା ବଢ଼ାଉଅଛନ୍ତି ।

ବାଳୀ ଚାଳନ୍ତେବେଳେ ନେତ୍ର । ଜୀବନ ହୋଇଲା ଆରତ ।
ଖେଳି ଆସୁଛି କାଳ ଅହି । ଏ ମୋତେ ଦଂଶିବାର ପାଇଁ ।୧୭।
ପିଛଡ଼ା ପେଡ଼ା ମଧ୍ୟେ ଥିଲା । କିରୂପେ ପିଟି ଏ ଅଇଲା ।
ନ ମାନିବାରୁ ଗଦ ପଦ । ନିଶସ୍ତ୍ର ହେଲା ବିଷବୈଦ୍ୟ । ୧୮ ।
ଏକାଳେ ନେତ୍ର ବୋଧ ତାକୁ । ଢାଳି ଏ ଦେବ ଅମୃତକୁ ।
ଅଦ୍ଭୁତ ହୋଇଲୁ ଅମର । ଦେଖି ଏ ଶିଶ୍ରୀ ପ୍ରାପ୍ତ ମୋର । ୧୯ ।
ଅନୁରାଗ ଗୃହାଣି ସେହି । ଅପାଙ୍ଗ ଥିଲା ସଖୀ ହୋଇ ।
ଶୋଭା ସେ ଦଶିଲା ଏମନ୍ତ । ଫୁଲ୍ଲାରବିନ୍ଦେ ଅଳିଯୁକ୍ତ । ୨୦ ।
ଅନଙ୍ଗ ପବନ ବିକାରେ । ଫୁଟେଡ ଚାଳିଲା ପ୍ରକାରେ ।
ଯେଣ୍ଣ ଶୁକଳ ରଙ୍ଗ କଳା । ପତନ ଦଗ ଚିତ୍ର କଲା । ୨୧ ।

କନ୍ତୁ କସ୍ତୁରୀ କାଳରେ ଅକ୍ଷର ସମୂହ ଅଛନ୍ତି—ସେ ଲେଖା ପଦ୍ମର ବର୍ଣ୍ଣ ସମୂହ । ଯହିଁ...ହୋଇ—ଯେଉଁଠାରେ ମୋ ଭଳି ଧୀର ସ୍ଥିର ନାୟକ (ଉଦାତ୍ତ ନାୟକ ହେଉଛୁ) ତାର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ରକ୍ଷି ପାରିଲି ନାହିଁ—ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କଲି ଆଉ ବା କିଏ ତାର ଦାସତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିବ ନାହିଁ । ପୃଥିବୀ ପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଗୁରୁତା ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ—ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୭ । ବାଳୀ...ପାଇଁ—ସେ ସୁନ୍ଦରୀ କୋଣେଇ ଚାହିଁଲାବେଳେ ମୁଁ କାମବାଣରେ ପୀଡ଼ିତ ହେଲି—ମନେ ହେଲା—କାଳୀୟୁନ୍ତୀ ନାଗ ମୋତେ କାମୁଡ଼ିବାକୁ ଆସୁଛି । ସେହି ସାପ ତ ଅକ୍ଷିପତା ରୂପ ପେଡ଼ିରେ ଥିଲା, କପରି ସେଠୁଁ ବାହାରି ଆସିଲା—ଏପରି ପ୍ରବଳ ଭାବରେ ଆସିଲା ଯେ ବିଷବୈଦ୍ୟର ମନ୍ତ୍ର, ମଣି ବା ଔଷଧରେ ବଶ ହେଲା ନାହିଁ—ତହୁଁ ସେ ହୃଳଶସ୍ତ୍ର ହତବୁଦ୍ଧି ଥିଲା । ସେହିପରି, ବିଷବୈଦ୍ୟରୂପ ମୁଁ ହତଜ୍ଞାନ ହେଲି । ଏଠାରେ ଚକ୍ଷୁର କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣରେ କାଳୀୟୁନ୍ତୀ ନାଗର ସାଦୃଶ୍ୟ ଅଛି । ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ଚକ୍ଷୁରେ ଯେ ଶୁକ୍ଳ ବର୍ଣ୍ଣ ଅଛି, ତାହାର ବଳରେ ଚକ୍ଷୁ ସେହି କେଳା ବା ମୋତେ ବୋଧ ହେଲା—ବିଷର ଭୟ କର ନାହିଁ—ଏଥିରେ ଅମୃତ ମଧ୍ୟ ଅଛି, ତାକୁ ଢାଳିଦେବ—ସେ ସୁଧାରୂପୀ ଦୃଷ୍ଟି-ପାତରେ ଅମର—ଅପୂର୍ବ ସୁଖଭୋଗ ହେଲି । ମୋର ଏପରି ସୌଭାଗ୍ୟ ଦେଖି—ତା ପରେ ଚକ୍ଷୁର ରକ୍ତିମା ଥିବାହେତୁ ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅନୁରାଗ ଗୃହାଣି—ପ୍ରୀତିଯୁକ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିପାତ—ଅପାଙ୍ଗ—ନେତ୍ରପ୍ରାନ୍ତ ସେ ଗୃହାଣିରେ ଯୁକ୍ତ ଥିବା ହେତୁ—ଚକ୍ଷୁ କୋଣେଇ ଚାହିଁବା ହେତୁ—ଏପରି ଶୋଭା ଦଶିଲା ଯେପରି ଫୁଟିଲା ପଦ୍ମରେ ଭ୍ରମର ଲାଖି ରହିଛି ।

୨୧ । ଅନଙ୍ଗ...କଲା—ଯେପରି ପବନରେ ପଦ୍ମ ଚଳିତ ହୁଏ—ସେହିପରି କାମ-ବଶରେ ତାର ଚକ୍ଷୁ ଶୀଘ୍ର ସଞ୍ଚାଳନ ଫଳରେ—ଧଳା, ଲାଲ ଓ କଳା ବର୍ଣ୍ଣର ଚକ୍ଷୁରଶ୍ମି ଚକ୍ଷୁପାତର ଦେଶକୁ ଏହି ତିନି ରଙ୍ଗରେ ଚଚିତ କଲା ।

ଲଭିଲି ଯେତେ ପୁଣ୍ୟ ତେତେ । ଲଙ୍ଘି ତା ପାରନ୍ତି କେମନ୍ତେ ।
ଜଘନ ଭଦ୍ରାସନ ଗୋପ୍ୟେ । ବିଶ୍ରାମେ ଇନ୍ଦ୍ରପଦ ସ୍ଥାପେ । ୨୬ ।
ଏହି ଅଭୀଷ୍ଟ କରିଅଛି । ନ ଜାଣି ଧାତା କି ଲେଖିଛି ।
ମନ ବୁଦ୍ଧି ନୟନ ପ୍ରାଣ । ତାହାର କିଣା ହେଲେ ଜାଣ । ୨୭ ।
ଏଣୁ ମୋ ଭଲ ମନ୍ଦ କର୍ତ୍ତା । ନୋହିଲା ନବୀନବନିତା ।
ମୋର ଦେହରେ ମୋ ଅଯୁକ୍ତ । କେହି ରହିଲା ଯେହ୍ନେ ଚିତ୍ର । ୨୮ ।
ଦାହକନକବରଣୀକି । ସୁଭାଗ୍ୟ ଗଲା ମୋର ବିକି ।
ଓଷ୍ଠ ପ୍ରବାଳପାନେ ଥିଲା । ହାସ ମୁକ୍ତାରେ କିଣିଲା । ୨୯ ।
ସେ ତାହା ଯେହ୍ନେ ଗଲା ସିନା । ଏବେ ମୁଁ ପାଉଛି ବେଦନା ।
ରତିରତନ ବରତନ । ଦେଇ କରିବାକୁ ଯତନ । ୩୦ ।

---

୨୬ । ଲଭିଲି ...କେମନ୍ତେ—ମୋର ପୁଣ୍ୟ ଅନୁସାରେ ତାହା ମୁଁ ପାଇଲି—ତାହା ଅନ୍ୟଥା କରି ହେବ ନାହିଁ—ଅଲକ୍ଷଣ ପାଇଁ । ଜଘନ ଗୋପ୍ୟେ—ଜଘନର ଗୁପ୍ତ ସ୍ଥାନରେ । ଭଦ୍ରାସନ—ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ, ଗୁହ୍ୟଦେଶ । ବିଶ୍ରାମେ—ସେଠାରେ ରହିବାରେ । ଇନ୍ଦ୍ର ପଦ—ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପଦମର୍ଯ୍ୟାଦା ସୁଖସ୍ଥାନ—ପ୍ରଦାନ କରେ—ଦିଏ । ସ୍ୱର୍ଗରେ—ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସୁଖାସନ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରମ ସୌଖ୍ୟ ବିରାଜମାନ; ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ।

୨୭ । ଅଭୀଷ୍ଟ—ମନର ଗାଢ଼ ଇଚ୍ଛା । ମୋର ମନ, ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ତାଠାରେ ଅର୍ପଣ କରିଅଛି ।

୨୮ । ନବୀନ ବନିତା—ନୂତନା ମୋର ମାଲିକ ହେଲା ନାହିଁ । ଅଯୁକ୍ତ—ସାମର୍ଥ୍ୟ । କେହି—କିପରି । ମୋ ଦେହରେ ମନ ସହିତ କିପରି ସମାର୍ଥ୍ୟ ମୋର ଅଛି—ଏହା ମୁଁ ଅଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ମଣୁଛି ।

୨୯ । ଦାହକନକବରଣୀକି—ଅଗ୍ନିରୂପ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣବର୍ଣ୍ଣର ସୁନ୍ଦରୀକୁ । ମୋର ସୁଭାଗ୍ୟ ମୋତେ ବିକିଗଲା—ଅର୍ଥାତ୍ ମୋର ସୁଭାଗ୍ୟ ହେତୁ ମୁଁ ତାହାର ଦର୍ଶନ ଲାଭ କରିଥିଲି । ଓଷ୍ଠ......କିଣିଲା—ତାର ପ୍ରବାଳ ପାନସ୍ଥିତ ଓଷ୍ଠ ଅର୍ଥାତ୍ ଲାଲ ଓଷ୍ଠରେ ମୁକ୍ତାରୂପ ହାସଦ୍ୱାରା ମୋତେ କିଣିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ତାର ଅଧରବିମ୍ବପାନ ଆଶାରେ ମୁଁ ତାର ବଶ ହୋଇଥିଲି ।

୩୦ । ସେ......ବେଦନା—ସେ ସୁନ୍ଦରୀ ମୋ ଭାଗ୍ୟରୁ (ତା ସହିତରେ ଭେଟ ତଥା ଆନନ୍ଦଲାଭ) । ଏବେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିରହହେତୁ; ବେଦନା—ଯନ୍ତ୍ରଣା । ରତିରତନ—ରମଣରୂପକ ନିଧି । ବରତନ—ମୂଲ୍ୟ । ଯତନ—ଆଦର ।

ନାରିକେଳ ଯେ ରସପୂର । ଭକ୍ଷି ନ ପାରଇ ବାନର
ତାର କି ସ୍ୱାଦୁ ନାଶ ହୋଇ । ପ୍ରସଙ୍ଗୁ ଗଲି ମଧ୍ୟ କହି । ୪୬ ।

---

୪୬ । ନାରିକେଳ—ନଡ଼ିଆ । ରସପୂର—ରସପୂର୍ଣ୍ଣ, ତନ୍ନୁଁ ମଧୁର । ବାନର—ମାଙ୍କଡ଼; ଅଳ୍ପବୁଦ୍ଧି ଚପଳ ମତି ଲୋକ । ଭକ୍ଷି ନ ପାରେ—ଆସ୍ୱାଦ କରି ପାରେ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ସହଜରେ ଉପରେ ଧରିହେବ ନାହିଁ ବୁଦ୍ଧି ଚାଳନା କଲେ ତାର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ସ୍ୱାଦୁ ଲାଭ କରିବ ।

ମହାରାଜା ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଉତ୍କଳ ୟୁନିଭର୍ସିଟି ପ୍ରେସରେ ଶ୍ରୀ ପଦ୍ମଚରଣ ଦାସଙ୍କ
ଦ୍ୱାରା ମୁଦ୍ରିତ, ୧୯୫୨